

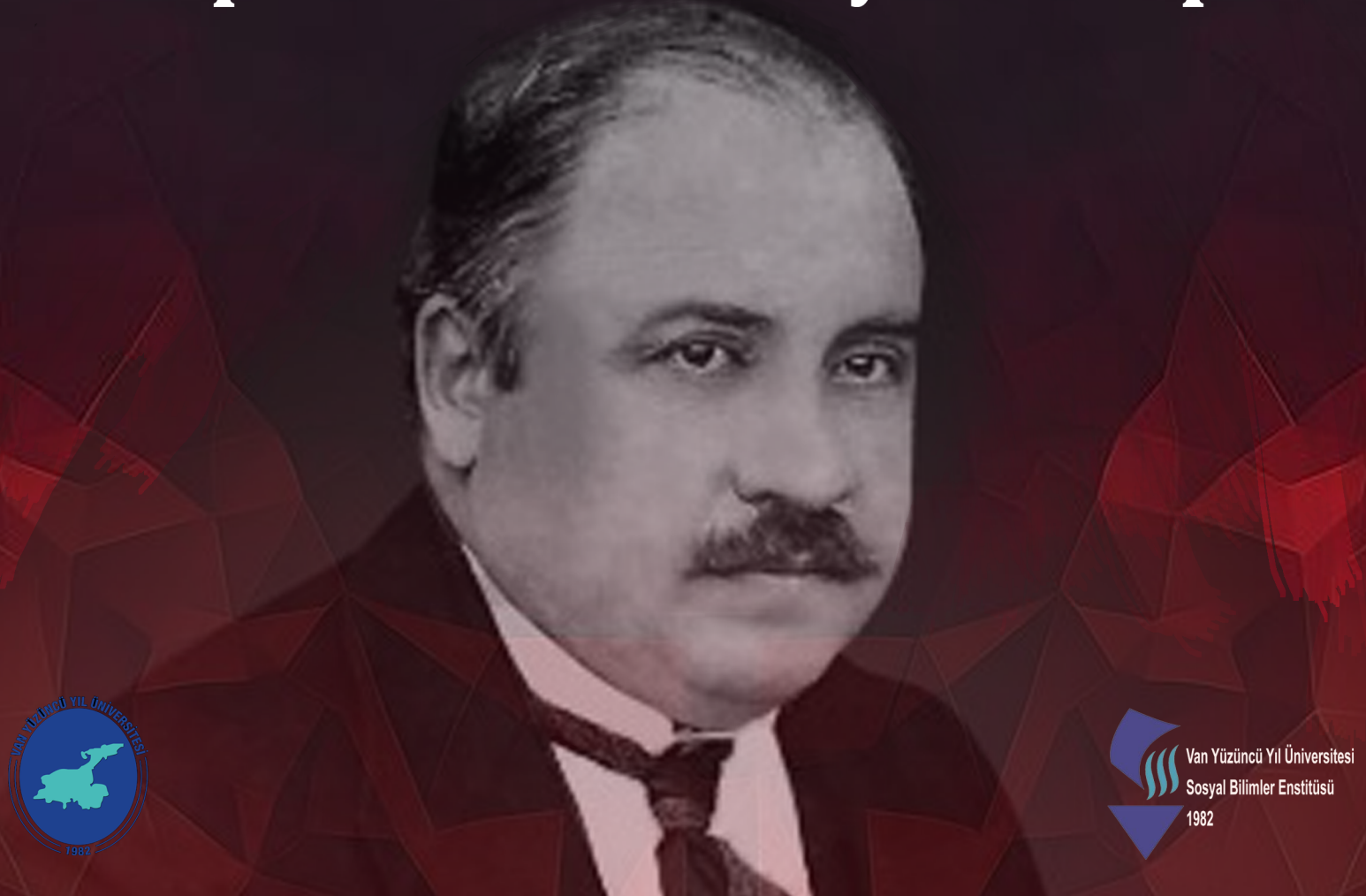
e-ISSN: 2822 - 3136

# SBED

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi  
Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute



## Ziya Gökalp Özel Sayısı Special Issue of Ziya Gökalp



Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler  
Enstitüsü Dergisi

Van Yüzüncü Yıl University  
The Journal of Social Sciences Institute

e-ISSN: 2822 - 3136

Yıl/Year: 2024 Sayı/Issue: Ziya Gökalp Özel Sayısı /Special Issue of Ziya Gökalp

Kapsam / Scope: Sosyal Bilimler / Social Sciences

Periyot / Period: Yılda dört kez ( Mart, Haziran, Eylül, Aralık) yayımlanır.  
The journal publishes four issues a year (March, June, September, December)

Yayın Dili / Publication Language: Türkçe ve İngilizce / Turkish and English

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi  
en az iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır.

Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute  
Double blind peer-review system is used.

**Dergimizin Tarandığı İndeksler/Indexes**  
ULAKBİM TR Dizin, EBSCO,  
MLA (Modern Language Association),  
ERIH PLUS, DOAJ.

Bu dergideki makaleler iThenticate programıyla taranmıştır.  
The articles in the journal were processed iThenticate through program.



# Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü



## Yayıncı | Publisher

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü  
Van Yüzüncü Yıl University Institute of Social Sciences

## Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Murat CABAZ

## Sahibi | Owner

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına |  
On Behalf of Van Yüzüncü Yıl University Institute of Social Sciences

Doç. Dr./Assoc. Prof. Ercan ÇALIŞ

## Baş Editör | Editor in Chief

Prof. Dr./Prof. Bekir KOÇLAR (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University)

## Editörler | Editors

Prof. Dr./Prof. Ömer OBUZ (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University)

Doç. Dr./Assoc. Prof. Halit YABALAK (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University)

Dr. Öğr. Üyesi/ Asst. Prof. Ömer Aytaç AYKAÇ (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University)

## İngilizce Dil Editörü | English Language Editor

Dr. Gülsüm Tuğçe Çetin (Fırat Üniversitesi/University)

## Sekreteryaya /Secretary

Vedat ŞAPRAK

## Dizgi ve Tasarım | Design

Doç. Dr. Halit YABALAK

[halityabalak@yyu.edu.tr](mailto:halityabalak@yyu.edu.tr)

## İletişim Bilgileri | Contact Details

**e-posta/e-Mail:** sbedergisi@yyu.edu.tr / yyu.sbe@yyu.edu.tr

**e-Ağ/Web:** <http://www.yyusbedergisi.com> / <http://dergipark.org.tr/tr/pub/yyusbed>

**Tel /Phone:** 0432 225 11 17- 0432 225 10 24

**Faks / Fax:** 0432 225 10 52

**Adres / Address:** Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,  
Sosyal Bilimler Enstitüsü, 65080, Zeve Kampüsü, Tuşba/Van

## Yayın Tarihi | Publication Date

December/Aralık 2024

Dergide yayımlanan makalelerin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergi Yayın Kurulu gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamama konusunda serbesttir. Yayın Kurulu ve editöryal ekip makalelerle ilgili herhangi bir yasal yükümlülük kabul etmez

All responsibility of the articles published in the journal belongs to the authors. Editorial board of the journal is free to publish the articles. Editorial board does not accept any legal liability for articles.



**Arap Dili ve Edebiyatı Alan Editörü / Area Editor of Arabic Language and Literature**

Prof. Dr./ Prof. Abdulhadi TİMURTAŞ / Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

**Arkeoloji Alan Editörü / Area Editor of Archeology**

Dr. Öğr. Üyesi/ Asst. Prof. Salih SOSLU – Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi/University

**Coğrafya Alan Editörü / Area Editor of Geography**

Prof. Dr./ Prof. Murat YILMAZ - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

**Felsefe Alan Editörü / Area Editor of Philosophy**

Doç. Dr./Assoc. Prof. Eren RIZVANOĞLU - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

**Güzel Sanatlar Alan Editörü / Area Editor of Fine Arts**

Doç. Dr./Assoc. Prof. Aslı ERCİYEŞ TOSUN - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

**İktisat Alan Editörü / Area Editor of Economics**

Prof. Dr./ Prof. Mehmet Akif Arvas

**İngiliz Dili ve Edebiyatı Alan Editörü / Area Editor of English Language and Literature**

Doç. Dr./Assoc. Habib TEKİN (Marmara Üniversitesi/University)

**İşletme Alan Editörü / Area Editor of Management**

Doç. Dr./Assoc. Prof. Ertuğrul ÇAVDAR - Kastamonu Üniversitesi/University

**Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Alan Editörü /  
Area Editor of Public Administration and Political Science**

Dr. Öğr. Üyesi/Asst. Prof. Gaye TUĞ LEVENT- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

**Sanat Tarihi Alan Editörü / Area Editor of Art History**

Doç. Dr./Assoc. Prof. Ercan ÇALIŞ - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

**Sosyoloji Alan Editörü / Area Editor of Sociology**

Prof. Dr./ Prof. Suvat PARİN - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

**Turizm Alan Editörü / Area Editor of Tourism**

Doç. Dr./Assoc. Prof. Sedat ŞAHİN - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

**Tarih Alan Editörü / Area Editor of History**

Dr. Enes DEPE – Anadolu Üniversitesi/University

**Türk Dili ve Edebiyatı Alan Editörü / Area Editor of Turkish Language and Literature**

Doç. Dr./Assoc. Prof. Veysi SEVİNÇLİ – Iğdır Üniversitesi/University

## İÇİNDEKİLER / CONTENTS

### ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLE

#### Vahit TÜRK

- Ziya Gökalp (23 Mart 1876-25 Ekim 1924) ve Türkçe* 1  
*Ziya Gökalp (March 23th 1876 - October 25th 1924) and Turkish* 1

#### Ahmet Caner ÇATAL

- Lisansüstü Tezlerde Ziya Gökalp (Bibliyometrik Bir Deneme)* 12  
*Ziya Gökalp in Graduate Theses (A Bibliometric Essay)* 12

#### Betül HASTAOĞLU ÖZBEK

- Ziya Gökalp ve Dilin Sadeleşmesi* 30  
*Ziya Gökalp and the Simplification of Language* 30

#### İbrahim Halil GÜZEL

- Tanzimat'tan Cumhuriyete Devletin Modernleşme Sürecine Ziya Gökalp'in Etkisi* 41  
*Ziya Gokalp's Influence on the Modernization Process of the State from Tanzimat to the Republic* 41

#### Bihter TÜRKMEÑOĞLU

- Türk Batılılaşma Hareketini Ziya Gökalp Felsefesi ile Yeniden Düşünmek* 57  
*Rethinking the Turkish Westernisation Movement with Ziya Gökalp's Philosophy* 57

#### Şevket TOPAL

- Ziya Gökalp'in Tefekkür Dünyasında Din* 69  
*Religion in the Intellectual World of Ziya Gökalp* 69

#### Zuhal BAŞBUĞ, Fatih BAŞBUĞ

- Ziya Gökalp Milli Düşüncesinin Türk Resim Sanatının Kimlikleşme Sürecine Etkisi* 77  
*The Effect of Ziya Gökalp's National Thought on the Identification Process of Turkish Painting* 77

#### Ela DOĞANAY

- Fikirden İdeale: Orkun Dergisi'nde Ziya Gökalp İzleri (1950-52, 1962-64)* 96  
*From Thought to Ideal: Traces of Ziya Gökalp in Orkun Magazine (1950-52, 1962-64)* 96

#### Abdurrahman KÜTÜK

- Ziya Gökalp'in Adana Türk Ocağı Konferansı ve Yeni Türkiye Mefkûresi* 115  
*Ziya Gökalp's Adana Turkish Header Conference And The New Türkiye Ideal* 115

**Ahmet Selim KADIOĞLU**

- Ziya Gökalp Sosyolojisinde İslam Hukukunun Toplumsal Temellendirilmesi* 129  
*Social Foundation of Islamic Law in Ziya Gökalp's Sociology* 129

**Nergiz Gahramanlı**

- Hüseyinzade Ali Bey ve Ziya Gökalp'in Kültürel Alandaki Türkçülük Düşünceleri* 146  
*Turkism Thoughts of Hüseyinzade Ali Bey and Ziya Gökalp in Cultural Field* 146

**Selma ÇELİK**

- Ziya Gökalp'in Ala Geyik Şiirini Yeniden Okuma Denemesi* 156  
*Attempt to Re-Read the Fallow Deer Poem of Ziya Gökalp* 156

**Cengiz EKEN**

- Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp'ta Tür Sorunu ve Manzumelerin İşlevi* 169  
*İn Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp, Genre Problem and the Function of Poems* 169

**Orhan ÇAKMAK**

- Terakki, Cedit ve Milliyetçilik: Ziya Gökalp (Milliyetçiliğin İktisadi Refah Anlayışının Zihniyet Analizi)* 182  
*Progress, Jadid and Nationalism: Ziya Gökalp (Mentality Analysis of Nationalism's Understanding of Economic Welfare)* 182

**Ercüment Topuz**

- Ziya Gökalp'in Zihin Dünyasında Fransız Devriminin Kavramları: Uhuvvet, Müsavat ve Hürriyet* 207  
*Concepts of the French Revolution in the İdea of Ziya Gökalp: Fraternite, Equality and Liberty* 207

**İlknur TATAR KIRILMIŞ**

- Ziya Gökalp'in Şiirlerinde Mitolojik Coğrafya* 220  
*Mythological Geography in Ziya Gökalp's Poems* 220

**Zeynep DİLEKLİ KARATAY**

- Ziya Gökalp'in Hayatı ve Üzerine Yazılmış Doktora Tezlerinin İçerik Analizi Yöntemiyle İncelenmesi* 230  
*An Analysis of Ziya Gökalp's Life and Doctoral Theses on Ziya Gökalp by Content Analysis Method* 230

## Yayın Kurulu/ Editorial Board

Prof. Dr./Prof. Aleksandar KADIJEVIC	Belgrad Üniversitesi/University of Belgrade Sırbistan/Serbia
Prof. Dr./Prof. Ivan BALTA	Osijek Üniversitesi/University of Osijek, Hırvatistan/Croatia
Prof. Dr./Prof. Mehmet Şirin ÇIKAR	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye
Prof. Dr./Prof. Serbo RASTODER	Karadağ Üniversitesi/University of Montenegro, Karadağ/Montenegro
Prof. Dr./Prof. Süleyman Turduyevic KAYIPOV	Sincan Pedagoji Üniversitesi/Xinjiang Pedagogical University, Çin/China
Prof. Dr./Prof. Timur KOCAOĞLU	Michigan Üniversitesi/Michigan State University ABD/USA
Doç. Dr./Assoc. Prof. Liliana BOŞCAN	Bükreş Üniversitesi/University of Bucharest Romanya/Romania
Doç. Dr./Assoc. Prof. Tamer BALCI	Teksa Üniversitesi/The University of Texas, ABD/USA
Doç. Dr./Assoc. Prof. Vitaliy POZNAHİREV	Rusya Bilimler Akademisi/Russian Academy of Sciences, Rusya/Russia
Dr. Salih Ahmad ABDULVEHHAB	Ezher Üniversitesi/University, Mısır/Egypt

## Danışma Kurulu | Advisory Board

Prof. Dr./Prof. Abdülmecit NUREDİN	Uluslararası Vizyon Üniversitesi/International Vision University Makedonya/Macedonia
Prof. Dr./Prof. Fuat GÜLLÜPINAR	Anadolu Üniversitesi/University Türkiye
Prof. Dr./Prof. İbrahim Moh'd Mahmoud KOFAHİ	Ürdün Üniversitesi/Jordan University Ürdün/Jordan
Prof. Dr./Prof. Kemal YAKUT	Anadolu Üniversitesi/University, Türkiye
Prof. Dr./Prof. Mehmet AYGÜN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye
Prof. Dr./Prof. Orhan KILIÇ	Fırat Üniversitesi/University, Türkiye
Prof. Dr./Prof. Öztürk EMİROĞLU	Varşova Yunus Emre Enstitüsü/Warsaw Yunus Emre Institute, Polonya/Poland
Doç. Dr./Assoc. Prof. Emina BERBIC KOLAR	Osijek JJ Strossmayer Üniversitesi/JJ Strossmayer University in Osijek Hırvatistan/Croatia
Doç. Dr./Assoc. Prof. Nihada DELIBEGOVIC DZANIC	Tuzla Üniversitesi/ University of Tuzla Bosna Hersek/ Bosnia and Herzegovina
Doç. Dr./Assoc. Prof. Oqtay QULİYEV	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Azerbaycan/ Azerbaijan



## Ziya Gökalp (23 Mart 1876-25 Ekim 1924) ve Türkçe Ziya Gökalp (March 23th 1876 - October 25th 1924) and Turkish

**Vahit Türk**

Prof. Dr. İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul Türkiye  
Prof. Dr. Istanbul Kültür University, İstanbul, Türkiye  
Orcid: 0000-0002-8611-9939 Email: vahitturk1@hotmail.com

### Article Information/Makale Bilgisi

**Cite as/Atıf:** Türk, V. (2024). Ziya Gökalp (March 23th 1876 - October 25th 1924) and Turkish, *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Special Issue of Ziya Gökalp, 1-11.

Türk, V. (2024). Ziya Gökalp (23 Mart 1876-25 Ekim 1924) ve Türkçe. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ziya Gökalp Özel Sayısı, 1-11.

**Article Types / Makale Türü:** Research Article/Araştırma Makalesi

**Received/Geliş Tarihi:** 05 April/Nisan 2024

**Accepted/Kabul Tarihi:** 28 May/Mayıs 2024

**Published/Yayın Tarihi:** 06 December/Aralık 2024

**Issue/Sayı:** Ziya Gökalp Özel Sayısı /Special Issue of Ziya Gökalp

**Pages/Sayfa:** 1-11

**Plagiarism/İntihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

**Published by/Yayıncı:** Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

**Ethical Statement/Etik Beyan:** It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Yazar isim/ler).

**Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License:** Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.



## Öz

Dünyadaki hemen bütün milliyetçilik hareketleri dilden ve tarihten beslenmiş, halka yönelip onun yaşattığı değerleri canlandırma ve dolayısıyla ulus kimliklerini onarma çabası gütmüşlerdir. Bu durum Türk milliyetçiliği hareketi için de böyledir. Milliyetçilik düşüncesinin öncüleri de Türk diline, tarihine ve halkına yönelmişler, bu kaynaklardan beslenmeye çalışmışlardır. Türk milliyetçiliği düşüncesinin öncülerinden ve bu düşünceyi sistemleştirenlerden olan Diyarbakırlı Ziya Gökalp, yaşadığı çağın koşullarına göre kendini oldukça iyi yetiştirmiş, 48 yıllık kısa hayatında yaşadığı bütün zorluklara karşın pek çok eser ortaya koymuştur. Gökalp; gazete yazarı, toplumcu, filozof, bir aydın ve düşünce insanı, sosyoloji bilimini Türkiye'ye taşımış bir bilgin ve öğretim üyesi gibi sıfatlara sahiptir. Bütün çalışmalarında Türk ulusunun yararlarını gözeterek bir Türkçü, özel hayatını da düşüncelerine göre düzenlemiş inatçı bir aydındır. Türk ulusunun her türlü sorunu üzerinde zihin yormuş, bu arada bir dil bilgini gibi dilticiliğin hemen her alanında Türkçenin sorunlarıyla uğraşmış, çözümler üretmiş, yol göstermiştir. Devletin konuyla ilgili neler yapması gerektiğini, aydınların ve sanatçıların nasıl davranmalarının doğru sonuçlar vereceğini belirleyen bir dil politikası uzmanıdır. Köken bilimiyle ilgili çalışmalarıyla bir etimologdur. Dilin grameriyle ilgili çalışmalar yapan bir ses bilgisi, biçim bilgisi ve cümle bilgisi uzmanıdır. Dilde tasfiyeciliğin doğru olmadığını düşünmekte ve halk dilinde kullanılan alıntı sözcüklerin varlığından rahatsız değildir ancak Türkçesi olan eş anlamlı bir yabancı sözcüğün kullanılmaması gerektiğini düşünür. Terim konusu üzerinde özellikle durur ve toplum için yeni kavramlar ve bilgileri ifade etmek üzere halka baş vurulmasını, orada bulunmazsa tarihî metinlere gidilmesini, orada da yoksa dilin kurallarına göre sözcük türetilmesini öğütler. Yabancı dil kurallarının, Arapça ve Farsça tamlamaların, yabancı çokluk biçimlerinin kullanılmasına karşıdır.

**Anahtar Kelimeler:** Ziya Gökalp, milliyetçilik, Türkçülük, tarih, Türkçe, yazı dili, halk dili.

## Abstract

Almost all nationalist movements in the world have been nourished by language and history, and have aimed to turn to the people and revive the values they keep alive, thus repairing their national identities. This is also the case for the Turkish nationalism movement. The pioneers of the idea of nationalism also turned to the Turkish language, history and people and tried to benefit from these sources. Ziya Gökalp from Diyarbakır, one of the pioneers of the idea of Turkish nationalism and one of those who systematized this idea, educated himself very well according to the conditions of the age he lived in and produced many works despite all the difficulties he experienced in his short life of 48 years. Gökalp; He has qualities such as newspaper writer, socialist, philosopher, intellectual and thinker, and a scholar and lecturer who brought the science of sociology to Turkey. He is a Turkist who considers the benefits of the Turkish nation in all his works and is a faithful intellectual who dedicates and organizes his private life according to his thoughts. He pondered over all kinds of problems of the Turkish nation, meanwhile, like a linguist, he dealt with the problems of Turkish in almost every field of linguistics, produced solutions and showed the way. He is a language policy expert who determines what the state should do regarding the issue and how intellectuals and artists should act to give the right results. He is an etymologist with his studies on etymology. He is a phonics, morphology and sentence specialist who studies the grammar of the language. He thinks that liquidationism in the language is not right and he is not disturbed by the existence of loan words used in the public language, but he thinks that a foreign word with a synonym in Turkish should not be used. He specifically focuses on the issue of terminology and advises people to refer to it to express new concepts and information for the society, to go to historical texts if they are not available there, and to derive words according to the rules of the language if they are not available there. He is against the use of foreign language rules, Arabic and Persian phrases, and foreign plural forms.

**Keywords:** Ziya Gökalp, nationalism, Turkism, history, Turkish, written language, folk language.

## Giriş

Bir dil, konuşucusu olan ulusun hem tarihî macerasını hem bu macera boyunca biriktirdiklerini hem yaşadığı yurtlarla ilgili anılarını hem komşularıyla ilişkilerini hem ürettiklerini hem tükettiklerini hem günlük yaşayışını hem gelecekle ilgili düşünce ve tasavvurlarını hem hayatla ve doğayla ilişkisini ve benzeri pek çok olguyu içinde barındırır. Bu yüzden dilin ne olduğu sorusunun en yakışan karşılığı, “Bir ana dil, o dili konuşan ulusun ana yurdudur” biçimindeki ulusu bütünüyle içinde yaşattığını ortaya koyan tanımlamadır. Uluslar, dilleriyle ve dillerinde yaşarlar, geleceğe de dilleriyle bakarlar, dilleriyle yürürler. Dilin bütün bu özellikleri onu, ulus kimliklerinin korunup geliştirilmesinde birinci etken sırasına çıkarır. Yazılarında dille ilgili pek çok konuya değinen Ziya Gökalp, *Musahabe: Millet Nedir* başlıklı yazısında ana dili ile ilgili şunları söyler:

(İnsan), Daha beşikte iken işittiği nimmelerle ana dilinin tesiri altında kalır. Bundan dolayıdır ki en çok sevdiğimiz lisan ana dilimizdir. Ruhumuza vect veren bütün dinî, ahlâkî, bedîî (estetik) duygularımızı bu lisan vasıtasıyla almışız. Zaten ruhumuzun içtimai kısmı bu dinî, ahlâkî, bedîî duygulardan ibaret değil midir? (Ziya Gökalp, 2023, s. 143).

Ulus kimliklerinin en belirgin göstergesi olan diller, ümmet çağında din dili sıfatı yakıştırılan dillerin boyunduruğunda kaldığı için gerektiği gibi gelişme imkânı bulamadı. “Kutsalın dili” kimliği yüklenen diller hem Hristiyanlık dünyasında hem de Müslümanlık dünyasında yüzyıllar süren bir egemenlik kurdu ve zaman zaman ulus dillerinin bütünüyle yitirilmesine bile yol açtıkları oldu. Hristiyanlık dünyasının orta çağlarında kilisenin egemenliğine karşı ciddi itirazlar görülmeye, kutsal kitap ulus dillerine çevrilmeye başlandı ve sonunda kilise kendi sınırlarına çekilmek zorunda kaldı. İslam dünyasında o denli bir baskı söz konusu olmasa da zaman içinde Arapçanın egemenliği yerleşti ve ulus dillerini yitirip Arapçayı benimseyen, zaman içinde de bütünüyle Araplaşan uluslar oldu. Farslar ve Türkler İslam dinini benimsedikten sonra ulus dillerini korudular ancak dillerinin Arapçanın etkisinde kalmasının önünü alamadılar. Hem Farsça hem de Türkçe Arapçadan gerektiğinden ya da olması doğal karşılanabilecek durumun çok ötesinde etkilendi. Türk kültür tarihinde Türkçeyi öne çıkarmaya çalışan aydınların en önde geleni olan Ali Şir Nevâyî’de bile *Kur’an-ı Kerim*’de o yönde hiçbir ayet hatta ima olmamasına karşın Arapçanın kutsal, üstün bir dil olduğu düşüncesi ile karşılaşılmaktadır.

Türkler, İslam dinini Araplardan daha çok, tarihin derinliklerine giden ilişkilere sahip oldukları ve iç içe yaşadıkları Farslardan öğrendikleri için Farsça pek çok terimi de kısa sürede dillerine taşıdılar. Türkçe Farsça ilişkisi din ile sınırlı kalmadı ve başta edebiyat olmak üzere hayatın pek çok alanını etkiledi, iki dil birbirinden sayısız sözcük almakla kalmadı, dillerin kalıp yapıları, cümle tipleri, ekleri bile karşılıklı ödünçlendi.

Kaşgarlı Mahmut, Balasagunlu Yusuf, Yesili Hoca Ahmet gibi İslam sonrasının öncü aydın ve bilginleri, Türklerin İslam dinini benimsemelerinden sonra da Türkçe ile yaşamaları için büyük çaba gösterdiler, her biri bir ulusu kendi kimliğiyle geleceğe taşıyacak önemli eserler ortaya koydular. Bu öncülerin açtığı çığır, zaman zaman zayıflayıp gözden uzak duruma gelse de hiçbir zaman bütünüyle etkisiz olmadı ve hem Batı Türklüğünde hem Doğu Türklüğünde sürekli varlığını hissettirdi. Her zaman o çığırdan yürüyen aydınlar, bilginler, ozanlar oldu.

Avrupa’da 1789 yılında gerçekleşen Fransız İhtilali ile başlatılan ve kişiöğlunun modern çağına damga vuran milliyetçilik düşüncesi, ana beslenme kaynakları olarak ulusların diline ve tarihine yöneldi. 12. Yüzyıldan sonra İsveç Krallığı’nın bir parçası durumuna giren Finlandiya toprakları, 19. Yüzyıl başlarında Rus Çarlığı tarafından ilhak edildi ve bu işgal sonrasında Avrupa’da dalga dalga yayılan milliyetçilik hareketleri Finler arasında da etkili olmaya başladı. Fin aydınları da ulus varlıklarını sürdürmenin yolu olarak halka yönelmeyi, halkta yaşayan dil ve edebiyatlarını canlandırarak bir yazı diline sahip olmayı, sonrasında ise özgürlük elde etmeyi hayal etmiş ve hayallerini gerçekleştirmişlerdi:

Finlandiya tarihinde önemli bir dönüm noktası 1809 yılında ülkenin Rusya ile birleşmesi oldu. Bu değişiklikte birlikte ülkenin politik yaşamı esaslı bir değişime uğradı. İsveç devletinin ayrılmaz bir bileşeni olmaktan çıkıp Rus monarşisi çerçevesi içinde bağımsız bir idari birim haline geldi. Fin ulusal bilinci 1809 yılı sonrasında bariz bir dönüşüm geçirdi. Yavaş yavaş ortaya çıkmakta olan yeni Finlilik bilinci millî var oluşun asli unsuru ve önkoşulları olarak dil ve kültüre öncelik vermişti. (Hroch, 2011, s. 107).

Pek çok Avrupalı ulusun milliyetçilik hareketlerinin incelendiği bu eserde ana dili neredeyse İsveççe olmuş Fin aydınların Fin milliyetçiliği içindeki yeri üzerinde de durulmuş, 1840’lı yıllara kadar Fince üzerinde çok sayıda araştırma yapıldığından, *Fin Edebiyat Topluğu* adıyla bir örgütlenmeye gidildiğinden ve bütün bu çalışmaların Rus yönetim tarafından rahatsızlıkla karşılandığından söz edilmiştir.

Halka yöneliş, doğal biçimde yoğun olarak halk kültürüyle ilgili araştırmalar yapılmasının yolunu açtığı gibi halkın günlük yaşayışında kullandığı dilin yazı dilleriyle ayrımlarını gündeme taşıdı, edebiyat dillerinin özellikle kültür merkezlerinde yaşayan halkın diliyle ilişkilendirilmesi yolunda tartışmalar başladı, aydınlar ve sanatçılar konuyla ilgili çalışmalar yaptılar. Bu tartışmaların Tanzimat’tan sonra, özellikle de on dokuzuncu yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı’daki ve Rus Çarlığındaki Türk aydınları arasında yoğun biçimde yapıldığı bilinmektedir. Kazan, Kırım, Orenburg, Bakü gibi Rus Çarlığı egemenliğindeki Türk kentleri ile Selanik, İstanbul ve Kahire gibi kentler basın yayın faaliyetinin ve tartışmaların yoğunlaştığı merkezlerdir. Osmanlı’daki baskılar nedeniyle yurt dışına kaçmak zorunda kalan Türk aydınların özellikle Fransa’daki faaliyetleri de dikkat çekici ölçüdedir.

Birbirine oldukça uzak olan bu kentlerdeki aydınların aralarındaki yoğun ilişki de son derece ilgi çekicidir. Buna bir örnek olmak üzere Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset* başlıklı ünlü makalesi etrafındaki tartışmaları gösterebiliriz. Bilindiği üzere makale Kazan'ın bir köyünde yazılıp Kahire'de yayımlanan *Türk* gazetesine gönderilir. Yayımlandıktan sonra Bakü'de yaşayan Hüseyinzade Ali Bey ile İstanbul'da yaşayan Ahmet Ferit konuyla ilgili düşünce ve eleştirilerini yazıp gazeteye gönderirler ve bunlar da yayımlanır. Yani Kahire'de yayımlanan bir gazetede çıkan yazı, Kazan'da, Bakü'de ve İstanbul'da yankı bulmaktadır. (Türk, 2023, s. 120). Aynı biçimde Kırım Bahçesaray'da Gaspıralı İsmail Bey tarafından yayımlanan *Tercüman* gazetesi de hemen bütün Türk yurtlarına ulaşmakta ve bütün Türkler tarafından okunup anlaşılmağa idi. *Dilde, Fikirde, İşte Birlik* baş sözüyle yayımlanan *Tercüman* gazetesinin bütün Türk aydınlarına ısrarla öğütlediği ve büyük mücadele vererek herkesin zihnine yerleştiği ortak dil düşüncesi, aydınlar tarafından benimsendi ve kısa sürede hemen bütün Türk yurtlarında yankılandı.

Tanzimat döneminin ilk kuşak aydınlarının etkinlikleri ve birtakım kavramları yüksek sesle dillendirmeleri, aydınlar arasında karşılık buldu. Namık Kemal'in vatan ve hürriyet ile ilgili haykırışları, Ali Suavi'nin çalışmaları, Mehmet Emin'in "*Ben bir Türk'üm, dinim cinsim uludur!*" dizesiyle başlayan şiiri, Osmanlı toplumu için yeni idi ancak yakın komşumuz olan Avrupa bütün bu kavramları artık içselleştirmiş ve büyük ölçüde konuyla ilgili sorunları çözümlenmiş, açılan yolda kendinden emin bir biçimde yürümekteydi. Osmanlı egemenliğinde yaşayan Müslüman olan ya da olmayan uluslar da milliyetçiliklerini yüksek sesle dillendirmişler, pek çoğu bağımsızlığını elde etmiş, bir kısmı da bu yolda çabalarını sürdürmekteydi. Türk aydınların sarıldığı Osmanlıcılık ve İslamcılık bir sonuç vermemiş, Türklerden başka hemen hiç kimse bunlara itibar etmemişti. Türk aydınları, pek çok denemeden sonra bağımsızlık için neredeyse son çare olarak Türk'e, Türklüğe, Türkçülüğe sarılmak gerektiği noktasına gelmişlerdi.

Değişik Türk yurtlarında Gaspıralı'nın *Tercüman*'ı gibi pek çok yayın organı çıkmaya başlamış, bu yayın organlarının çevresinde ciddi bir birikim oluşmuştu. Hüseyinzade Ali Bey, Ali Merdan Topçubaşı, Ağaoğlu Ahmet Bey, Akçuraoğlu Yusuf, Sadri Maksudi, Ayaz İshaki ve daha başka pek çok ikinci kuşak diyebileceğimiz aydın, hayatlarını ortaya koyarak büyük bir mücadeleye girişmişlerdi. Bu büyük aydınlardan biri de Diyarbakır gibi merkeze uzak bir kentte doğmuş ve hemen bütün hayatını büyük sıkıntılarla geçirmiş olan Ziya Gökalp'tır. Kendi kendisini yetiştirmiş olan Gökalp ile ilgili pek çok çalışma yapılmış olmakla birlikte bu büyük aydının hayatını adadığı milleti tarafından halen gerektiği gibi tanınmadığı bir gerçektir. Yılmaz Özakpınar, onun birtakım düşüncelerini eleştirdiği bir yazısını şöyle sonlandırır:

*Ortaya koymuş olduğu medeniyet ve kültür kavramını eleştirel bir gözle incelediğimiz Ziya Gökalp, büyük bir düşünce insanıdır. Sosyoloji diye bir bilimin adı yalnız Türkiye'de değil, dünyanın çoğu ülkelerinde bilinmezken ve hatta Avrupa'nın birçok ülkesindeki üniversitelerde sosyoloji kürsüsü yokken, Ziya Gökalp İstanbul Üniversitesinde sosyoloji kürsüsünü kurmuştur... Millet her derdini kendine dert edinen bu hakiki memleket çocuğu, yüksek öğrenimi olmadığı ve kendi kendini yetiştirdiği halde ele aldığı meselelerin çeşitliliği, boyutları ve o meseleler üzerinde ürettiği düşüncelerin orijinal ve yerli niteliği bakımından çapına henüz erişilmemiş bir büyüklük gösterir...*

*Muazzam bir millet sevgisi, müthiş bir azim ve coşkulu bir şevkle giriştiği fikir faaliyetleri o kadar çeşitli idi ve öte yandan içinde yaşadığı buhranlı siyasi ortam o kadar acil çözümler gerektiriyordu ki o yüzden Ziya Gökalp, düşüncelerindeki birçok noktaları derinleştirememiştir... Fakat bugün ele aldığımız bir sürü meseledeki öncülük şerefi, bu büyük sosyologu ve fikir insanını düşünce tarihimizin başkşesine yerleştirmeye yeter. (Özakpınar, 2019, s. 28-55)*

Özakpınar'ın da belirttiği üzere Ziya Gökalp, çok çeşitli konuları ele almış, pek çok konuda düşüncelerini yazmıştır. Onun bütün faaliyetlerinin merkezinde Türk milleti, Türk milletine yararlı olma, insan yetiştirme çabası vardır. Kendisini bir öğretmen olarak konumlandırır ve sürekli olarak insanlara bir şeyler öğretmeye, onları eğitmeye çalışır. Bu durumun en güzel örneği, Limni ve Malta adalarında yaşadığı sürgün hayatıdır. Ziya Gökalp, iki yıla yakın süren sürgün hayatında yaşadığı hapisaneyi bir okula dönüştürmüş ve düzenli olarak okumuş, yazmış, sürgündeki arkadaşlarıyla dersler yapmıştır.

Ziya Gökalp bir Türkçüdür. Dolayısıyla üzerinde durduğu konuların başında Türklük, Türk tarihi, Türkçe vardır. Gençlik yıllarında bir kimlik bunalımı yaşamış ve doğduğu bölgeyi, bölgenin etnik yapısını ve kendi soy köklerini araştırmış, Türk olduğu düşüncesine ulaşmıştır. Konuyla ilgili araştırmalarının sonucunu şöyle açıklar:

*... Bu alametler bana Diyarbakırlıların Türk olduğunu gösterdiği gibi, babamın iki dedesinin birkaç batın (nesil) evvel Çermik'ten yani bir Türk muhitinden geldiklerine nazaran irken de Türk neslinden olduğumu anladım. Mamaafih dedelerimin Kürt yahut Arap muhitinden geldiğini anlarsaydım, yine Türk olduğuma hüküm vermekte tereddüt etmeyecektim. Çünkü milliyetin yalnız terbiyeye istinat ettiğini de (dayandığını da) içtimaî tetkiklerimle anlamıştım (Ziya Gökalp, 2018, s.146).*

Çağın sosyoloji bilimine hakim olan ve Özakpınar'ın belirttiği üzere bu bilim dalını Türkiye'ye getiren Ziya Gökalp, kendi milliyeti konusunu da araştırmış ve millet mensubiyetinin kişinin aldığı eğitimle, yetiştiği ortamla ilgili olduğunu bilen bir sosyolog olarak ırk yönüyle de Türk olduğundan emin olmuştur. Ali Kemal'in kendisinin Türk kökenli olmadığı yolundaki iftiralarına bir şiirle verir. Ali Kemal'e başlıklı şiirden alınan aşğıdaki dörtlükler konuyla ilgili ne düşündüğünü, nasıl düşündüğünü açık biçimde gösterir:

Hatta ben olsaydım; Kürt, Arap, Çerkez;  
İlk gayem olurdu Türk milliyeti  
Çünkü Türk kuvvetli olursa, mutlak,  
Kurtarır her İslam olan milleti!

Türk olsam olmasam ben, Türk dostuyum,  
Türk olsan olmasan sen, Türk düşmanı!  
Çünkü benim gayem Türk'ü yaşatmak,  
Seninki öldürmek her yaşatanı!

Türklük hem mefkurem hem de kanımdır,  
Sırtımdan alınmaz, çünkü kürk değil!  
Türklük hadimine Türk değil diyen  
Soyca Türk olsa da piçtir, Türk değil! (Tansel-1977, s. 277)

### Ziya Gökalp ve Dil Görüşleri

Ziya Gökalp'in dil ve edebiyat, özellikle halk edebiyatı ile ilgili düşüncelerini doğrudan bu konularda yaptığı çalışmalarda bulabileceğimiz gibi değişik konularda yazdığı pek çok yazıda da görebiliriz. O, bu konularda yalnız araştırma ve inceleme yapmamış, düşüncelerini uyguladığı ve destan, hikâye, masal olarak nitelediği manzum ve mensur edebî metinler de ortaya koymuştur.

Ziya Gökalp ve benzeri aydınlar, yüzyıllar boyu işleyen kurulu bir düzene ve yine yüzyılları bulan alışkanlıklara karşı çıktıkları için önceleri büyük tepkilerle karşılaşmışlar gerek gerçek düşünceleri gerekse onlara başkaları tarafından yakıştırılan fikirlerden dolayı acımasız eleştirilere muhatap olmuşlardır. Dil ve edebiyat ile ilgili görüşleri de bu eleştirilerin yoğunlaştığı konulardan biridir. Eleştirenlerin büyük bölümü sonraki yıllarda Gökalp ve arkadaşlarıyla aynı çizgiye gelmişler ancak bir kısım aydın bu eleştirilerinden hiçbir zaman vaz geçmemiştir.

Ziya Gökalp'in dil ve edebiyat ile ilgili düşüncelerini ve yaptıklarını teorik bilgi ve uygulama ile ilgili olanlar biçiminde değerlendirmek gerekir. Bilgi ile ilgili olanlara bakıldığında bunların dil biliminin değişik dallarına ait inceleme ve araştırma sonuçlarını içerdiği görülür. Uygulama alanı diye ayırabileceğimiz çalışmaları ise Ziya Gökalp'in kendisini konumlandığı durumla ilgili düşünmek gerekir. O kendini bir öğretici olarak konumlandırmış ve düşüncelerini uygulayarak göstermeyi bir öğretim yöntemi olarak benimsemiştir. Yazdığı hikâye, şiir ve destanlarda kullandığı son derece yalın dil, onun nasıl bir yazı dili düşündüğünün en açık göstergesidir. Onun bu amaçla yazdıklarında zorunlu olmadıkça yabancı sözcükler kullanmadığı, yer yer hiçbir alıntı söz kullanmadan metinler oluşturduğu görülür. Bilimle ve düşünceleriyle ilgili yazıları, bugüne göre ağır ve külfetli bir dille yazılmış olmakla birlikte şiir, hikâye, masal denemeleriyle mektuplarının dili oldukça yalındır. Bu tür metinlerin bugünün okuyucusu için de gayet anlaşılır metinler olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Ziya Gökalp'in dil konusundaki düşüncelerini değerlendirmeye, o çağ insanının konuşup yazdığı dilin nasıl adlandırılması gerektiği yolundaki tartışmalardaki tavrını ortaya koymakla başlamak uygun olur. Bilindiği üzere Ziya Gökalp, Ali Canip ve Ömer Seyfettin tarafından Selanik'te çıkarılan *Genç Kalemler* dergisinin yazar kadrosunda yer almış ve bu dergide çeşitli konularda yazılar yazıp düşüncelerini ortaya koymuştur. *Eskiliğin Mukavemeti* başlıklı yazısında dilin adı konusuna değinilir:

*“Osmanlı milletini Osman Gazi tesis etti, fakat Türk kavmi, Türk lisanı, Türk edebiyatı Osman Gazi'den daha evvel mevcut idi. Türk lisanı, Türk edebiyatı Selçukilerden, hatta Oğuz Han'dan pek çok eskidir. Türkçe bugün yüz milyon Türk'ün konuşmakta olduğu bir lisanıdır. Bu yüz milyon kan kardeşinin yegâne rabitası olan lisanına kendi ismini vermek günah mıdır?.. Türkçe Osmanlı milletinin resmî lisanı olmakla içtimai ve kavmi mahiyetinden tecrit olunamaz!.. Katiyen olunamaz!..”* (Ziya Gökalp, 2019, s.55).

Başka bir yazısında Osmanlıca tabirinin bir Tanzimat tuzağı olduğundan söz eden Gökalp, Osmanlı egemenliğinde yaşayan hiçbir kavmin bu tuzağa düşmediğini, yalnızca Türklerin düştüğünü belirtir: *“Bu Tanzimat tuzağına düşen yalnız Türkler oldu. Türkler, lisanlarının hakikaten üç dilden mürekkep Osmanlıca olduğuna inanarak halk lügatiyle söylemeyi ve yazmayı irtica (gerilik) telakki ettiler (saydılar)”* (Ziya Gökalp, 2019, s. 142).

*Genç Kalemler* dergisi dil konusunda son derece sistemli bir yol izler ve konuyla ilgili bir program yayımlar. 14 maddeden oluşan bu programa göre Arapça ve Farsça tamlamalar kullanılmayacaktır, alındığı dilde çokluk olduğu halde Türkçede teklik belirten sözcükler

ile herkesçe bilinen tamlamalar kullanılacaktır, yabancı dillerin çokluk biçimleri yerine Türkçenin çokluk eki kullanılacaktır, yabancı dillerden basit terimler kullanılacaktır gibi birtakım öneriler getirilmiş ve kendilerinin bu maddelerde belirtilen konulara dikkat edecekleri açıklanmıştır. (Öksüz, 1195, s. 97).

Lisan başlıklı yazısında dilin söz varlığının nasıl olması/oluşması gerektiği konusundaki düşüncelerini görürüz: “*Türkçede istilahların gayri bütün kelimeler mümkünse Türkçe olmalı yahut Türkçeleşmiş bulunmalı.*” Gökalp bu sınırı çizdikten sonra o günün dilinde kullanılan birtakım örneklerle düşüncesini açıklama yoluna gider:

*Arapça, Acemce terkipler (tamlamalar) lisanımızdan çıkarılmalı, cemiler (çoğullar), edatlar (ekler), sigalar (çekimler) lisanımızdan çıkarılmalı, suarâ-yı cedide diyeceğimize yeni şairler, edebiyat-ı Türkiye diyeceğimize Türk edebiyatı, tabiiyet diyeceğimize tabilik, serbestî yerine serbestlik, müciz bir muharrir yerine icazcı bir muharrir, müciz bir ifade yerine icazlı bir ifade demeliyiz.* (Gökalp, 2019, s. 123).

Bu yazının yayımlanmasından bugüne geçen zaman içinde dilde meydana gelen değişimler, Ziya Gökalp ve arkadaşlarının açtıkları çığırın varmak istedikleri sonucun daha ötesine ulaştığını göstermektedir. Yukarıdaki örneklerin hemen hiçbiri bugün kullanılmamakta, yabancı dil kuralları hemen bütünüyle dilden atılmış, bunun yanında o çağ için olağan görülen pek çok sözcük de yerini Türkçe sözcüklere bırakmıştır. Özellikle Arapça ve Farsça sözcükler konusunda aydınların zihninde bir set oluşmuş ancak Ziya Gökalp düşüncesinde olan aydınların bütün yabancı diller için oluşturmaya çalıştıkları set, Batı dillerinden, özellikle de İngilizceden gelen sözcükler için işlemez olmuştur. Arapça ve Farsçanın geçmişteki imtiyazlı yeri, günümüzde İngilizceye tahsis edilmiştir. Bu, tarihin hemen her döneminde karşılaşılan dış etkilere açık olma durumunun Türk aydınının tarihî hastalığı olarak yorumlamak abartılı olmayacaktır. Ziya Gökalp günlük dil konusunda ne düşündüğünü on dörtlükten oluşan *Lisan* başlıklı şiirinde anlatır. Bu şiirin ilk ve son dörtlükleri şöyledir:

Güzel dil Türkçe bize,

Başka dil gece bize.

İstanbul konuşması

En saf, en ince bize.

....

Türklük'ün vicdanı bir,

Dini bir, vatani bir;

Fakat hepsi ayrılır

Olmasa lisanı bir. (Tansel-1977, s. 106)

Bir bilgin olarak Ziya Gökalp bilim terimleri üzerinde çok durur ve bunların bütün Müslüman uluslarda ortak olması gerektiğini, dolayısıyla terimlerin Arapça köklerden yapılmasının doğru olacağını düşünür. Ancak geçen zaman içinde bunun mümkün olmadığı görülmüş ve terimler konusunda da Türkçeleştirme çalışmaları yapılmış, değişik bilim dallarında pek çok Türkçe terim türetilmiştir. Gökalp bu yazısının sonunda Gaspıralı İsmail Bey ile aynı düşüncede olduğunu da şu cümlesiyle ortaya koyar: “*Lisanımızı Türkçeleştirirken tedricen (gitgide) bütün soydaşlarımızın anlayacağı umumi bir Türkçeye doğru gitmek lazım geldiğini de unutmamalıyız.*” (Ziya Gökalp, 2019, s. 124). Görüldüğü üzere bu yazıda Ziya Gökalp, dilin yabancı diller ile ilişkisinin ne düzeyde olması gerektiğinin ölçüsünü ortaya koymuş, yabancı dil kurallarının dilin yapısını bozacağını ve bu konuda titiz davranılması gerektiğini belirtmiş ve bütün Türkler için ortak bir anlaşma ve yazı dili oluşturulmasını bir ülkü olarak göstermiştir.

Türk dili, Osmanlı ile başlamadığı gibi Türk edebiyatı da Osmanlı ile başlamaz. Dilin ve edebiyatın geçmişini bilmek, geleceği kurmak açısından son derece gerekli ve önemlidir:

*Türk edebiyatı ne Âşık Paşa ile ne de Nevâyî ile başlar. Edebiyatımızın membalarını bir taraftan taş mahkûkelerde (yazıtlarda), ceylan derilerinde, diğer taraftan da halkın konuşmalarında, masallarında, destanlarında aramalıyız. Millî veznimiz parmak usulüdür. Millî dilimiz yalnız Türk sarfına tabi olmalıdır. Millî edebiyatımız mevzularını, istiare zeminlerini Türk hayatından, Türk içtimai teşkilatından, Türk esatirinden (mitolojisinden), Türk menkıbelerinden almalı. Lisanımızdan yabancı terkipleri, şiirimizden yabancı vezinleri, edebiyatımızdan yabancı telmihleri atmeliyiz...* (Ziya Gökalp, 2019, s. 128).

Türkçülerin uluslararası bir programları da olması gerektiğini düşünen Ziya Gökalp, bu programın öncelikle Müslüman ulusların bağlarını sürdürmek ve sağlamlaştırmak amacına yönelik olması gerektiğini düşünür. O, bir Türkçüdür ancak ümmet duygusunu reddetmez ve yaşadığı çağa uygun gördüğü düşünceler ortaya koyar. Uluslararası programının bir maddesi alfabe ile, bir maddesi de bilim terimleriyle ilgilidir:



1. Bütün İslam kavimleri arasında müşterek olan Arap hurûfunu (harflerini) lâ-yetegayyer (değiştirilemez biçimde) muhafaza etmek, 2. Bütün İslam kavimlerde ilim istilahlarının (terimlerinin) müşterek bir hâle getirilmesi için İslam ümmeti arasında istilah kongreleri inikat ettirmek (toplamak) ve istilahları Türkçeden, Arabîden ve kısmen de Farisiden yapmak... (Ziya Gökalp, 2019, s. 145).

Türk Milleti ve Turan başlıklı yazıda Türkler arasındaki ilişkilere değinilir ve Kazanlı bir gencin “Türklük bir bütün müdür, yoksa her boy ayrı bir ulus mudur?” anlamındaki sorusunu esas alarak birtakım açıklamalarda bulunur. Gökalp, bu soruyu kısaca geçiştirmeyi ya da kestirip atmayı uygun görmez, Türklerin bir bütün olduğunu çeşitli gerekçelerle ortaya koyarak konuyu açıklama yoluna gider: “... Bundan dolayıdır ki bugün Türklerin hemen umumu birbirinin lisanını anlar bir kavim hâlinde ve tanışma devri başladığı için artık uzaklaşma imkânı yoktur.

Türklerin lisanca uzaklaşmamasına Türkçe kitapların uluslar arasında tedavül etmesi (dolaşması) de başlıca bir sebeptir. Bir taraftan Çağatayca divanlar Garp Türkleri tarafından okunur, diğer cihetten (taraftan) de Osmanlıca eserler sandık sandık Kırım’a, Kazan’a, Kafkasya’ya, Türkistan’a götürülürdü...” (Ziya Gökalp, 2019, s. 163). Yazının devamında bu kitap alışverişi dolayısıyla önce Kırım ve Kafkasya’da, daha sonra ise İdil-Ural ve Türkistan’da İstanbul’da gelişen edebiyatın taklit edilmeye başlandığını, ayrıca İstanbul Türkçesinin de yayıldığını ancak bu sırada ortaya çıkan üç etken dolayısıyla bu gelişmenin durduğu belirtilir. Bu etkenlerden birincisi Rusya’da kurulan sosyalizm yönetimi, ikincisi umutsuzluk, üçüncüsü de mektep baskısı, yani değişik Türk boylarına ait kitapların okunmasının yasaklanmasıdır. Bu üç vasıta, birleşme yoluna giren Türk dilinin parçalanmasına neden olmakta ancak Kazan’dan, Kırım’dan, Kafkasya’dan birtakım aydınlar İstanbul Türkçesi ile yazmayı sürdürmektedirler.

Pek çok yazısında dilde tasfiyeciliğin karşısında olduğunu belirten Ziya Gökalp, “Türk Sarfı: Türk Sarfına ve Şivesine Dair” başlıklı yazısında Türk dil biliminin bugün de uğraştığı birtakım sorunları dile getirir. Bunlardan biri, Türk dil bilgisinin yazılmasında özgür bir zihinle işe başlayamamak, Arap ya da Fransız gramerciliğini örnek alarak onların etkisinde Türk dil bilgisi yazmaya çalışmaktır. Türkçeden hem yapı hem de köken olarak farklı olan bu iki dil örnek alınarak yazılacak dil bilgisi kitaplarının Türkçeyi bütün yönleriyle ele alması ve açıklaması mümkün olmayacaktır. “Her lisanın kendine has bir bünyesi vardır. Şimdiye kadar Türk sarfı (dil bilgisi) yazarlar Arapçanın yahut Fransızcanın sarflarını numune (model, örnek) ittihaz ederek (sayarak) Türkçeyi bu iki lisanın kalıplarına sokmaya çalışmışlardır... Lisan da diğer ‘şeniyet=realite’ler gibi kanunlarını, kaidelerini sinesinde taşır.” (Ziya Gökalp, 2019, s. 222).

Tasfiyecilik konusunda açık bir tavır alan Ziya Gökalp, günlük dile yerleşmiş olan alıntı sözcükler konusunda da açık bir duruş sergiler ve pek çok yazısında aynı düşünceleri ifade eder:

Arapça ve Acemceden lisanımıza geçen ‘kitap, kalem, mektep, naz, padişah’ gibi kelimeler Türkçüler ve Avrupalılarca da makbuldür. Avrupa lisanlarından Türkçeye girmiş olan ‘vapur, istasyon, tiren, fonograf, salon’ gibi kelimeler Türkçüler ve İslamcılar tarafından da kullanılmaktadır. Lisanımızda canlı bir surette yaşayan Türkçe kelimeler hakkında ise Avrupalıların ve İslamcılarının hiçbir aleyhtarlığı yoktur. O halde her üç zümrenin istediği müesseseler olup, istemediği müstehaselerle (fosilleşmiş kelimelerle) pest-zindelerdir (arta kalanlardır). (Ziya Gökalp, 2019, s. 145).

Bu satırlarla çağın üç büyük düşünce akımı mensuplarının dil konusunda aralarında pek de fark olmadığını göstermeye çalışan Ziya Gökalp, hemen bütün yazılarında olduğu gibi olgun bir bilim ve düşünce insanı sakinliğiyle konuya yaklaşmış, farkları değil ortaklıkları dile getirmenin daha yararlı olacağı düşüncesiyle davranmıştır.

Aynı yazıda Türkçenin yapısı üzerinde de durulur ve söz uydurma yoluna gidenlerin Türkçenin yapısına dikkat etmeyip rastgele sözcükler ortaya attıklarından şikayet edilir. Türkçede kelime ve ek (edat) olmak üzere iki dil ögesi vardır. Bir üçüncü öge olarak da “zemime”den söz eden Gökalp, bundan kastının fosilleşmiş ekler olduğunu ve bunların söz türetmede kullanılamayacağını belirtir. Buna örnek olarak gömlek sözcüğündeki +lek ekini, yelpaze sözcüğünün +paze bölümünü ve eldiven sözcüğündeki +diven kısmını gösterir. Bir başka örnek ise Türkçenin bütün tarihî ve çağdaş lehçelerinde sık kullandığı bir ek olan +lık/+lik’tir. Ziya Gökalp, “Mesela ‘lik’ zemimesiyle ‘üçlük, dörtlük, beşlik’ suretinde kelimeler yapamayız.” der ancak bugün bu sözcüklerin üçü de yadırganmadan herkes tarafından kullanılmaktadır. O gün için Türkçe konuşup yazarların dillerinin ve kulaklarının alışkın olmadığı bu sözcükler, bugün kullanılmakta ve sözlüklerimizde yer almaktadır. Burada dilde alışkanlığın da son derece önemli olduğunu belirtmek gerekir. Geçmişte kulağımızın yadırgadığı pek çok sözcük, bugün dilimizin söz varlığında yerini almış, yaygınlaşmıştır. Ziya Gökalp’ta buna benzer başka örneklerle de karşılaşılır. Bu durum, Ziya Gökalp ve arkadaşlarının açtığı yolun onların düşündüğünden daha ileri gittiğinin göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Elbette bugün de dilimizde pek çok dilden alıntı sözcükler vardır ancak geçmişe oranlandığında Türkçe lehinde bir durum olduğu açıktır. Konuşma dilimiz ile yazı dilimiz bugün birbirine daha yakındır.

Ziya Gökalp bazı yazılarında köken bilgisi yani etimoloji konusuna girer. Bu yazılarında önemli Avrupalı Türkologların çalışmalarından haberli olduğu anlaşılır. Konuyla ilgili verdiği bilgilerin bir kısmının kuşkuyla karşılanması gerekse de yazdıklarıyla bu alanda da öncülük ettiğini belirtmek gerekir. Gökalp’a göre Türkçede eren, oğlan gibi birkaç sözcükte karşılaştığımız ve eski bir çokluk eki olduğunu bildiğimiz +an eki, Akhunların bir başka adı olan Kuşan sözcüğünde de vardır ve bu sözcük kuş+an biçiminde ayrılır ve bu ek, Farsça çokluk eki olan +an’dır. Oguz, ok+uz olarak ayrılabilir, Tsın sözcüğü, tosın sözcüğünün Çincedeki biçimidir. Aslı kurt anlamındaki çine olan şâne, Arapçalaştırılmış olan şahne sözü ile aynıdır. Akıl anlamındaki ög sözcüğünden hareketle birtakım düşünceler ileri sürer ve akıllı anlamındaki öge sözcüğünün ve ömek eyleminin ög’den türediğini belirtir. Halbuki yazıtlarda

düşünmek anlamında ömek eylemi kullanılır ve bu eylemden -g ekiyle ad türetildiğini söylemek dilin yapısı için daha doğru bir bilgidir. Ok sözcüğünün ök'ün eş anlamlısı olarak kullanıldığı ve bundan da okuş sözcüğünün türetildiği ifade edilir. Buradan da şu düzeltmeyi yapmak gerekir. Uk- anlamak, idrak etmek anlamında bir eylem köküdür ve bu kökten akıl, anlayış anlamında ukuş sözcüğü türetilir. Ok sözcüğünden hareketle boy adlarına değinilir ve öksüz, öğrenmek, öğüt, oğul, oğlan gibi sözcüklerin ok sözcüğünün türemişleri olduğu ve ok'un aklın temsilcisi olarak düşünüldüğü sonucuna varılır. (Ziya Gökalp, 2016, 65). Bu anlatılanların bir kısmının bugünün bilgilerine göre kabul görmesi mümkün olmasa da bu durum, yukarıda belirtildiği üzere, Gökalp'ın bu alanın öncü bilgini olduğu gerçeğini değiştirmez.

Dil öğretimi konusu da bir sorun olarak ele alınmış ve çeşitli yazılarda konuyla ilgili düşünceler belirtilmiştir. *Maarif Meselesi* başlıklı yazıda önemle üzerinde durulan bu konudaki düşünceleri kısaca şöyledir:

*Bilhassa lisan tedrisinde gayet fena usuller takip edilmektedir. Çocuklara lisanımızda yaşamaya hakkı olmayan birçok Arapça ve Acemce lügatler ve terkipler ezberletiliyor. Millî harsımızın en kolayca keşfolunacak sahası lisanıdır. Lisanda hangi kelimelerin müessesese, hangilerinin mensuha (hükümsüz) yahut pest-zinde (arta kalan) olduğunu gayet kolay temyiz edebiliriz (belirleyebiliriz). Bugün lisani marifetimiz gençler arasında vazıh (açık) ve muayyen (belirli) bir surette teessüs etmiş (kurulmuş) gibidir. Fakat maatteessüf (maalesef) hâlâ mekteplerde lisan ve edebiyat tedris edenlerden birçoğu Osmanlıcanın üç lisanı mürekkep olduğu kanaatinde. Artık Arapça veya Acemce Türkçenin muavini olarak değil, müstakil lisan olarak tedris edilmelidir. (Ziya Gökalp, 2019, s. 218)*

Ziya Gökalp gibi bir bilgin doğup büyüdüğü kentin kimliği konusundaki tartışmalara kayıtsız kalamazdı ve yazılarında konuyla ilgili pek çok araştırma yaptığı anlaşılıyor. Ona göre Diyarbakır'da yaşayan insanlar Selçuklular, İnalğulları ve Artuklular çağından beri Türk'tür. Bölgeye sonradan Harezmi Türkleri, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenleri de gelmiş, bölgeyi bütünüyle Türk yurdu yapmışlardır. Bunun en önemli kanıtı da bölgede derlenen masallar, türküler, ata sözleri gibi halk edebiyatı ürünleridir. Ona göre milliyetin belirlenmesi keyfî olmamalı, bilimlik araştırmalara dayanmalıdır. Karadeniz halkına Laz, bütün Suriyelilere ve Iraklılara Arap, bütün Rumeli halkına Arnavut denmesi ne kadar yanlış ise ondan daha büyük bir yanlış doğu illerinde yaşayan herkese Kürt denmesidir. Gökalp, konuyla ilgili şu değerlendirmeyi yapar:

*O zamana kadar kendimi hissen Türk sanıyordum. Fakat bu zannım ilmî bir tahkikata (araştırmaya) müstenit (dayalı) değildi. Hakikati bulabilmek için bir taraftan Türklüğü, diğer cihetten Kürtlüğü tetkike başladım. Evvelemirde (öncelikle) lisanı başladım. Diyarbakır şehrinde, ana lisan Türkçe olmakla beraber, her fert biraz Kürtçe de bilir. Lisandaki bu ikilik iki suretten biriyle izah edilebilirdi: Ya Diyarbakır'ın Türkçesi, bir Kürt Türkçesiydi yahut Diyarbakır'ın Kürtçesi bir Türk Kürtçesiydi. Lisanî tetkiklerim gösterdi ki Diyarbakır'ın Türkçesi Bağdat'tan ta Adana'ya, Bakü'ye, Tebriz'e kadar imtidat eden (uzanan) tabii bir lisanı yani Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türklerine mahsus bulunan Azerî lehçesinden ibarettir... (Ziya Gökalp, 2023, s. 145).*

Yazının devamında doğu kentlerinin Osmanlı yönetimi dolayısıyla Türkçe konuşuru olduğu düşüncesinin de doğru olmadığı, bölgede konuşulan Türkçenin bölgenin doğal dili olduğu üzerinde durulmuştur.

Yaşadıkları konargöçer hayat dolayısıyla Türklerin çeşitli uluslar içinde asimile olmaları konusu da Ziya Gökalp'ın ilgi alanındadır ve önemle üzerinde durduğu konulardan biridir. Ona göre Babür ile Hindistan'a giden Türkler orada asimile olmuşlar ve Urdu dili adıyla bir dil oluşturmuşlardır. Bilindiği üzere günümüzde Pakistanlıların dili, bu adla anılmaktadır. Türkler, Mısır'da ve Kuzey Afrika'da ise Araplaşmıştır. Gökalp, *Musahabe: İstimlâl* başlıklı yazısında asimile olan Türk boylarından söz eder ve Anadolu'nun güneydoğusu ile Suriye'nin ve Irak'ın özellikle kuzey bölgelerinde Araplaşan ve Kürtleşen Türk aşiretlerini, Oğuz boy adlarıyla da ilişkilendirerek tek tek sayar. (Ziya Gökalp, 2023, s. 150).

Yukarıda yer yer üzerinde durulan terim konusu *Küçük Mecmua*'da yayımlanan birkaç yazıda özellikle ele alınmış ve bu yazılar *Lisan ve İstilah Yazıları* adıyla bir araya getirilmiştir. Bu yazılarda ölü sözcüklerin diriltilmesinin mümkün olmayacağı belirtilmiş ve bunlara örnek olarak *tanık, gözgü, sayrı* sözcükleri verilmiştir ancak tanık sözcüğü bugün canlanmış olarak dilimizde kullanılmaktadır. Bu durum, yargıların zaman içinde değişebileceğinin bir örneğidir. Yazı dilimizde eksik olan sözcüklerle ilgili düşüncelerini iki maddede şöyle açıklar:

*1. Millî tabirlerdir. Yazı lisanı, konuşulan halk lisanına uygun değilse millî değildir. İstanbul'da ve Anadolu'da konuşulan birçok tabirler ve tabir-i mahsuslar (özel deyimler) vardır ki yazı lisanımızda kullanılmıyor. Bunların yavaş yavaş keşfedilerek yazı lisanımıza alınması lisanımızın millileşmesini temin eder. 2. Beynelmilel (evrensel) kelimelerdir. Bir millet hangi medeniyet zümresine, hangi beynelmileliyet mensup ise, onun bütün mefhumlarını (kavramlarını) ifade edecek hususi kelimelere malik olması lazımdır. Türkler, şimdi Avrupa medeniyetine girdiklerinden, Avrupa mefhumlarını ifade edecek kelimelere muhtaçtırlar. (Ziya Gökalp, 2023, s. 280).*

Yeni bir uygarlık çevresine giren Türklerin bu uygarlığın getirdiği kavramları nasıl karşılayacakları ciddi bir soru ve önemli bir sorundur. Gökalp bu konuyu değerlendirirken Türkçenin imkânlarını dikkate alır ve aynı yazıda "Yeni Türkçe, lisanımızı yalnız fazla kelimelerden ve terkiplerden kurtarmakla vücuda gelmez. Asrî mefhumları ve yeni duyguları, yeni aletleri ifade eden ne kadar Avrupalı kelimeler varsa hepsinin karşılıklarını meydana getirmek lazımdır." diyerek hem dil sanatçıları hem de dil bilginleri tarafından yerine getirilmesi gereken bir görevi hatırlatır.

Türk tarihiyle ilgili yazılarında sık sık dile başvurur ve dil araştırmalarından yararlanır. Bu tür yazılarında çok üzerinde durduğu konulardan biri, Türk boy adlarının yapısıdır. Ortak eklerle türetilen adlardan hareketle birtakım sonuçlara ulaştığı görülür. İlk sesleri ortak olan, son sesleri ortak olan, ön kısmı ya da son kısmı ortak olan adlar bir araya getirilerek yorumlar yapılır. Pek çok konuda olduğu gibi bu konuda da ilk çalışmaların Ziya Gökalp'a ait olduğu söylenebilir.

Yukarıda belirtildiği üzere Gökalp'ın son derece yalın dil kullandığı yazı türlerinden biri, sürgün yıllarında eşine ve çocuklarına yazdığı mektuplardır. Ailesine yazdığı mektupların bir araya getirildiği eserin giriş bölümünde başka bazı mektuplardan da söz edilip birkaç örnek verilmiştir. Bunlardan biri, Malta'dan Zekeriya Sertel'e yazdığı mektuptur. Bu mektupta da dil konusuna değindiği görülür: “*Mesela ibadet-i âmme olan hutbe ana lisanında okunabilir. Bundan başka camide Mevlid, Miraciye, ilahiler, vaazlar da ana lisan ile eda edilirse halk bunların manasını anladığı için dinî bir vecd duymaları mümkün olur.*” (Tansel, 1965, s. LX) Bilindiği üzere cuma ve bayram namazlarında dinleyenleri bilgilendirmek amacıyla okunan hutbe metinleri, Cumhuriyet'ten önce Arapça idi. Gökalp, hemen bütün çalışma ve yazılarında olduğu gibi burada da toplum yararını gözetmiş ve halka bir şeyler anlatılmak isteniyorsa anlayacağı dille söylenmesi gerektiğine işaret etmiştir. Gökalp'ın bu dileği de Cumhuriyet'i kuranlarca hayata geçirilmiştir. O çağın koşullarında itirazlarla karşılanan bu değişim, bugün hemen bütün toplumca benimsenmiş ve aksi düşünülmez olmuştur.

Eşine yazdığı mektupları “*Vecihe Hanım'a, Sevgili Refikam, Zevcem Vecihe Hanım'a, Sevgili Zevcem, Refikam Vecihe Hanım'a, Sevgili Kerimem, Sevgili Hanımcığım*” hitaplarıyla başlayıp “*zevcin, zevcen, kocan*” gibi sözcüklerle sonlandırır. Kızlarına yazdığı mektuplarda birine yazıyorsa “*Sevgili kızım*”, ikisine ya da üçüne yazıyorsa “*Sevgili kızlarım, Kızım Seniha Hanım'a, Kızım Hürriyet Hanım'a, Kızlarım Seniha, Hürriyet ve Türkan Hanımlar'a*” gibi hitaplarla başlayıp “*Babanız*” sözüyle sonlandırır. Adını ise çoğunlukla “*Ziya Gökalp*”, yer yer de yalnızca “*Gökalp*” olarak kaydeder. Bilindiği üzere “*Gökalp*”, Ziya Bey'e Genç Kalemler dergisini çıkaranlardan biri olan Ali Canip tarafından verilmiş bir müstear addır. Yirminci yüzyıl başlarında Türkçü aydınlar adlarının arkasında Türkçe ikinci bir ad alma geleneği başlamış ve Hüseyinzade Ali (Turan), Şevket Süreyya (Aydemir), Besim (Atalay) ve benzeri pek çok aydın, soy adı yasası çıktıktan sonra adlarına ekledikleri bu sözcükleri soy adı olarak kullanmışlardır.

9 Ekim 1919 tarihli üç kızına birden yazdığı mektupta henüz çocuk yaşta olan ortanca kızı Hürriyet'e şöyle seslenir:

*Yalnız sözler kalbin aynası değildir, yazı da ruhun aynasıdır. Başkasına mektup yazdırıldığı zaman, kitabet yapayım diye söylenen sözleri başka türlü yazar; hâlbuki kalpten gelen sözler aynıyle yazılmalı... Sen kitabet bilmediğin için doğru yazıyorsun. Senin imlânı da öğrendim. Her nasıl yazsan okuyabiliyorum. İmlâyı da konuştuğun gibi yazıyorsun. Kâtiplerin imlâsı da ifadesi de yanlıştır. İnsan duyduğu gibi yazmalı.* (Tansel, 1965, s. 53).

Gökalp, henüz çocuk yaşta olan ve yazı yazmayı yeni öğrenen Hürriyet'in satırlarında dil, duygu ve düşünce bağlantısına dikkat çekiyor ve gerçek duyguların ifade edilmesi gerektiğine, dil güzelliğinin samimi duyguların ifadesiyle ortaya çıkacağına işaret ediyor. Yine üç kızının adını üst başlık olarak koyduğu 20 Ekim 1919 tarihli mektubunda büyük kızlarından şu istekte bulunuyor: “*Mini mini Türkan konuşmaya, yürümeye başlamış. Ona Türkçe dualar öğretiniz. Küçük ellerini göğe kaldırsın. Sevgili Tanrı'mıza yalvarsın!*” (Tansel, 1965, s. 62). Eşine yazdığı mektuplarda sürekli ona metanet ve sabır öğütler, hasta olmamasını, kendine dikkat etmesini, sağlam durmasını ister, ailesinin ayakta kalabilmesinin buna bağlı olduğunu belirtir; kızlarına ise bir eğitici gibi davranır, onları yetiştirmeye, yönlendirmeye çalışır. 6 Kasım 1919 tarihli, üç kızının adını sayarak yazdığı mektup bu konuda güzel bir örnek oluşturur:

*Bugün her Türk'e Fransızca, İngilizce gibi lisanlardan birini bilmek lazımdır; çünkü ilme dair kitaplar henüz lisanımızda kafi derecede yok. Bu lisanlardan birini bilmeyen ne ilimde ne edebiyatta ne de başka bir hünerde ilerleyemez. Biz medeniyetçe Avrupalı, harsça Türk olmalıyız. Hars; dinî, ahlâkî, bedîî duygularla lisanı ibarettir. Hars, halktan alınır. Bundan dolaydır ki eski yazı dilini bırakarak şimdi halkın konuştuğu gibi yazıyoruz. Yeni hikâyelerimizi halkın masallarından, yeni şiirlerimizi halkın koşmalarından çıkarıyoruz. Millî musikimiz de halk musikisinden, yani türkülerinden çıkacak...”* (Tansel, 1965, s. 79).

Her mektubunda çocuklarının eğitiminden söz eder ve dikkat edilmesi gereken konular üzerinde ısrarla durur. Bu konulardan biri de dil eğitimidir. Türkan konuşmayı yeni öğrenmektedir ve dil öğrenimine özen gösterilmesini ister:

*Mini mini Türkan hepinizi eğlendiriyor; fakat onu çok tuhaflığa alıştırmamalı. Sonra ciddiyetsiz olur. Onunla konuşurken çocuk lisanıyla söz söylemeyiniz. O, koko söylese de siz çokolata söyleyiniz. Her sözün doğrusunu öğrensin. Birtakım çocuklara çocuk diliyle söyledikleri için kelimeleri hep yanlış işite işite dilleri peltek yahut kekeme olmuş... Ona doğru Türkçe söyleyin ki lisanı düzgün olsun.* (Tansel, 1965, s. 171).

Gökalp'a göre Türkiye, Avrupa medeniyetine girmek zorundadır ancak kendi kimliğini korumak şartıyla. Büyük kızı Seniha Hanım'a yazdığı bir mektupta konuya şöyle değinir: “*Avrupa medeniyetine girerken millî harsımızı muhafaza etmeliyiz. Yani Türk ve Müslüman kalmak, dinimizi ve millî ahlâkımızla millî bedîyyat ve lisanımızı muhafaza etmek şartıyla Avrupalı olmalıyız. İşte Türkçülük budur. Türkçülük geriye gitmek değil ileriye gitmektir, fakat şahsiyetimizi muhafaza ederek...*” (Tansel, 1965, s. 437).

Eşine yazdığı bir mektupta uzaktan birbirini anlamaktan söz eder ve Avrupalıların bu durumu belirtmek üzere telepati sözcüğünü kullandığını söyledikten sonra bu kavramın Türkçe karşılığının “*uzaktan duyuşma*” olduğunu belirtir. Gökalp, bugün bile Fransızcası kullanılan sözcüğü, Türkçe oldukça güzel bir tamlama ile karşılamış ancak ne yazık ki bu söz birliği dile yerleşme ve yaşama şansı bulamamıştır. Seniha Hanım'a yazdığı bir mektupta çocuklarında görmek istediği Türkçe bilincinin düzeyi ile ilgili düşüncelerini

öğreniyoruz: “*Türkan benden her çiçeğin adını soruyor. Hem de adları Türkçe olmalı diyor. Hürriyet de diyor ki dünyada her ne varsa mutlaka Türkçe bir adı vardır...*” (Tansel, 1965, s. 492). Sürgündeki Gökalp, çocuklarının yanında olduğunu hayal ediyor ve onlarla bu cümlede belirtilen sohbet söz konusu oluyor. Her mektubunda bir eşin ve babanın eşine ve çocuklarına büyük özlemi yansıyan Gökalp, daha önce de ailesinden ayrılıklar yaşamış, sürgünler ve mahkumiyetler çekmiştir. Mektuplarında yer yer bunlar da dile getirilir. Hürriyet adlı ortanca kızı, henüz bebek iken ayrılmışlar ancak bir araya geldiklerinde çocuk hiç yabancılık çekmemiş. Gökalp bu durumu, Diyarbakır ağzından kullanılan ve tarihî metinlerde sıkça karşılaşılan ve yavuklu sözü ile aynı yuvadan olan “yavukmak” (yakınlık duymak, yakınlık göstermek) sözüyle ifade eder. Gökalp, bugün yazı dilince unutulmuş olan Türkçenin bu güzel sözcüğünün Diyarbakır ağzında yaşatıldığını haber verir.

### Sonuç

Bilindiği üzere Ziya Gökalp’ın son eseri ölümünden bir yıl önce, 1923’te yayımlanan, pek çok çalışmasının ve düşüncelerinin özeti sayılabilecek *Türkçülüğün Esasları*’dır. Eserde “*Lisani Türkçülük*” ana başlığı ve altı alt başlıkta konu işlenmiş, son alt başlıkta “*Lisani Türkçülüğün Umdeleri*” ortaya konulmuş ve konu on bir maddede özetlenmiştir. Yazıya sonuç olması amacıyla bu maddeler sadeleştirilerek özetlendi:

1.Millî dilimizi oluşturmak için Osmanlı dilini yok sayarak halk edebiyatına temel işlevi gören Türk dilini olduğu gibi benimseyip İstanbul halkının ve özellikle İstanbul hanımlarının konuştukları gibi yazmak.

2.Halk dilinde Türkçe eş anlamlısı bulunan Arapça ve Farsça sözcükleri atmak.

3.Halk diline geçmiş ve halkın dil zevkine göre değişmiş, eskilerin galatat dedikleri alıntı sözcükleri Türkçe saymak.

4.Yerlerine yeni sözcükler geçmiş ve artık kullanılmaz olmuş Türkçe sözcükleri diriltmeye çalışmamak.

5. Yeni terimler için öncelikle halkın diline başvurmak, bulunmadığı takdirde türetme yoluna gitmek, bu da olmuyorsa terkipsiz olmak koşuluyla Arapça ya da Farsçadan almak veya Batı dillerinden olduğu gibi almak.

6.Türkçede Arapça ve Farsçanın kapitülasyonları kaldırmak ve bu iki dilin çekimli biçimlerini, eklerini, tamlamalarını dilimizde kullanmamak.

7.Türk halkının bildiği ve kullandığı her sözcüğü Türkçe saymak.

8.İstanbul Türkçesi, bütün yönleriyle Türkçenin esasıdır, bu yüzden dil birimlerinin başka Türk lehçelerinden alınmasına gerek yoktur ancak bu lehçelerin derinlemesine incelenmesi gerekir.

9.Türk uygarlığına ait eski eserler incelendikçe dile eski Türkçe pek çok sözcük girecektir, bunları, ölü sözcüklerin dirilmesi olarak düşünmemek gerekir.

10.Sözcükler, karşıladıkları anlamların tanımları değil, işaretleridir. Sözcüklerin anlamları, türemişlerini bilmekle anlaşılır.

11.Yeni Türkçenin bu esaslar çerçevesinde bir sözlüğü, bir de dil bilgisi yazılmalı ve bu kitaplarda yeni Türkçeye girmiş olan Arapça ve Farsça sözcüklerin ve tabirlerin yapıları ve tamlamaların oluşmasıyla ilgili bilgiler dilin fizyolojik kısmına değil türetme kısmına alınmalıdır. (Ziya Gökalp, 2023, s.110)

**Kaynakça**

- Horch, M. (2011). *Avrupa'da milli uyanış* (çev. Ayşe Özdemir), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Öksüz, Y. Z. (1995). *Türkçenin sadeleşme tarihi genç kalemler ve yeni lisan hareketi*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara.
- Özakpınar, Y. (2019). Ziya Gökalp'ta kültür ve medeniyet kavramı, *Millî Mecmûa*, Ocak-Şubat 2019, s. 6, İstanbul.
- Tansel, F. A. (1977). *Ziya Gökalp Külliyyatı-1 Şiirler ve Halk Masalları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tansel, F. A. (1965). *Ziya Gökalp Külliyyatı II Limni ve Malta Mektupları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türk, V. (2023). *Türkçülüğün ve halkçılığın mürşidi Hüseyinzade Ali Turan Bey*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayını, İstanbul.
- Ziya Gökalp (2016). *Millî tettebbûlar mecmuası yazıları* (Haz. Ali Duymaz), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Ziya Gökalp (2018). *Küçük mecmua yazıları* (Haz. Ali Duymaz), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Ziya Gökalp (2019). *Genç kalemler ve Türk yurdu yazıları* (Haz. Ali Duymaz), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Ziya Gökalp (2019). *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası yazıları* (Haz. Salim Çonoğlu), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Ziya Gökalp (2023). *Küçük Mecmua yazıları* (Haz. Ali Duymaz), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Ziya Gökalp (2023). *Türkçülüğün Esasları*, Töre-Devlet Yayınevi, İstanbul.

**Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı**

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

**Yazarların Makaleye Katkı Oranları**

Makale tek yazarlıdır.

**Çıkar Beyanı**

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.





## Lisansüstü Tezlerde Ziya Gökalp (Bibliyometrik Bir Deneme)

### Ziya Gökalp Ziya Gökalp in Graduate Theses (A Bibliometric Essay)

Ahmet Caner Çatal

Asist. Prof., Osmaniye Korkut Ata University, Faculty of Science and Letters, Department of History, Osmaniye, Türkiye  
Dr. Öğretim Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Osmaniye, Türkiye  
Orcid: 0000-0001-5112-6170 Email: acanercatal@gmail.com

#### Article Information/Makale Bilgisi

**Cite as/Atıf:** Çatal, A.C. (2024). Ziya Gökalp Ziya Gökalp in Graduate Theses (A Bibliometric Essay). *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Special Issue of Ziya Gökalp, 12-29.

Çatal, A.C. (2024). Lisansüstü Tezlerde Ziya Gökalp (Bibliyometrik Bir Deneme). *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ziya Gökalp Özel Sayısı, 12-29.

**Article Types / Makale Türü:** Research Article/Araştırma Makalesi

**Received/Geliş Tarihi:** 05 April/ Nisan 2024

**Accepted/Kabul Tarihi:** 28 Mays/ Mayıs 2024

**Published/Yayın Tarihi:** 06 December/Aralık 2024

**Issue/Sayı:** Ziya Gökalp Özel Sayısı /Special Issue of Ziya Gökalp **Pages/Sayfa:** 12-29

**Plagiarism/İntihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

**Published by/Yayıncı:** Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

**Ethical Statement/Etik Beyan:** It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Bihter TÜRKMEÑOĞLU POLAT).

**Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License:** Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

## Öz

Asıl adı Mehmet Ziya Gökalp (1876-1924) olan ve Türkiye’de sosyolojinin kurucusu olarak bilinen yazar ve bilim adamının hakkında yazılanlar, yapılan çalışmalar, tezler bir makalenin konusu olmaktan çok daha fazladır. Bu nedenle bu çalışma Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi’nde bulunan lisansüstü çalışmalarla sınırlandırılmıştır. Çalışma Ziya Gökalp’in bilim yuvası olan üniversitelerde hangi başlıklar altında incelendiğini ortaya koymasından önemlidir. Araştırmada izlenen yol tez merkezinde tarama ve doküman inceleme şeklinde olmuştur. Taramalar sonucunda ulaşılan 92 tezdən altı tanesi direkt Ziya Gökalp ile ilgili olmadığı için elenmiştir. Geriye kalan 86 tezdən 11’i doktora seviyesinde hazırlanmış tezler iken 75’i de yüksek lisans seviyesinde hazırlanmış tezlerdir. Tezler öncelikle tez numarası, tarih, tezi yazar kişi, tez başlığı, tezin türü, tezin yapıldığı üniversite, tezin sunulduğu enstitü ve anabilim dalı şeklinde tablolştırılmıştır. Tabloların hazırlanmasında kronolojik bir sıralama yapılmıştır. Çalışmanın amacı Ziya Gökalp konusunun lisansüstü tezlerde ne kadar ele alındığını ortaya konmasıdır. Buradan hareketle bu çalışma bundan sonra konuyla ilgili çalışma yapmayı düşünenler için de yol gösterici bir özellik taşımaktadır. Tez sayısının fazla olmasından dolayı tezler içerik analizine tabi tutulmamıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Ziya Gökalp, Lisansüstü tezler, Bibliyometrik çalışma.

## Abstract

The author and scientist, whose real name was Mehmet Ziya Gökalp (1876-1924), known as the founder of sociology in Turkey, about whom articles, studies and theses have been written, is much more than the subject of an article. For this reason, this study is limited to postgraduate studies at the National Thesis Center of the Council of Higher Education. The study is important in terms of revealing under which headings Ziya Gökalp is studied in universities, which are centers of science. The method followed in the research was scanning and document review in the thesis center. Six of the 92 theses reached as a result of the scans were eliminated because they were not directly related to Ziya Gökalp. Eleven of the remaining 86 theses are doctoral theses, while seventy-five are master's theses. The theses are first tabulated as the thesis number, date, person who wrote the thesis, thesis title, type of the thesis, university where the thesis was made, institute and department where the thesis was presented. A chronological order was made in the preparation of the tables. The study aims to reveal how much the subject of Ziya Gökalp is addressed in graduate theses. Based on this, this study also serves as a guide for those who are considering researching the subject in the future. Due to the large number of theses, theses were not subjected to content analysis.

**Key Words:** Ziya Gökalp, Postgraduate theses, Bibliometric study.

## Giriş

Mehmet Ziya Gökalp, Diyarbakır vilâyet evrak müdürlüğü ve nüfus nâzirliğinde bulunan Tevfik Efendi ve Piriçizâdeler'den Zeliha Hanım'ın oğlu olarak 23 Mart 1876 tarihinde Diyarbakır'da doğmuştur. Tevfik Efendi'nin dedesi Hacı Hüseyin Sâbir'in Diyarbakır'da müftülük yapmış olmasından dolayı aileye Müftüzâdeler denmiştir (Okay, 1996, s. 128; Tütengil, 1955, s. 101). Asıl adı Mehmet Ziya'dır. İlköğrenimini Mercimek Örtmesi iptidaisinde (1883-1896), orta öğrenimini Mekteb-i Rüştîye-i Askeriye'de (1886-1890) ve Mekteb-i İdadi-i Mülki'de (1891-1894) tamamlamıştır. Amcası Müderris Hacı Hasip Efendi'den Arapça ve Farsça dersleri, İdadi müdürü İsmail Hakkı Bey'den de Fransızca dersleri almıştır (Sağlam, 2024).

İstanbul'da 1895 yılında Baytar Mektebi'nde başladığı yükseköğrenimini İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetlerine katılmasından dolayı ceza aldığı için tamamlayamamıştır. Bir yıl Taşkılla cezaevinde kalan Ziya Gökalp daha sonra tekrar Diyarbakır'a dönmüştür. 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır Şubesini kurmuştur (22 Ekim 1908). 1909 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik'te toplanan kongresine katılmış ve merkez heyeti üyeliğine seçilmiştir. 1910 yılında Diyarbakır Maarif Müfettişliği görevine getirilmiştir. 1911 yılında ailesiyle birlikte Selanik'e gitmiş ve burada açılan İttihat ve Terakki Mekteb-i Sultanisi'nde programını kendisinin hazırladığı sosyoloji dersleri vermeye başlamıştır. Balkan Savaşları nedeniyle İstanbul'a dönmüş ve Meclis-i Mebusan seçimlerine katılmıştır. 1912 yılında Ergani Madeni mebusu seçilmiştir. Aynı yıl meclisin feshedilmesi ile 1913-1919 yılları arasında önce Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi'nde ve Darü'l-muallimat'ta daha sonra da Darü'l-Fünun'da içtimaiyat dersleri vermiştir (Okay, 1996, s. 124).

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenilmesi ve İstanbul'un İngilizler tarafından işgali sırasında 28 Ocak 1919'da tutuklanarak önce Limni Adası'na ardından da Malta'ya sürülmüştür. 19 Mayıs 1921'de sürgün cezasının sona ermesiyle Türkiye'ye dönmüştür. Ankara Hükümeti'nin önce Maarif Vekaleti İlim Encümeni daha sonra da Telif ve Tercüme Heyeti Reisi olmuştur. 11 Ağustos 1923'te toplanıp çalışmalarına başlayan II. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Diyarbakır Mebusu olarak görev yapmıştır. Sağlığının bozulması üzerine İstanbul'da Fransız Hastanesinde tedavi gördüğü sırada 25 Ekim 1924'te vefat etmiştir. Mezarı Divanyolu'nda Sultan Mahmut Türbesi mezarlığındadır (Okay, 1996, s. 125, Tütengil, 1955, s. 105).

Yaşadığı evin bir ilim yuvası olması onun kitaplara aşına olmasında etkili olmuştur. Bir yandan Namık Kemal, Ziya Paşa gibi yazarların eserlerini okurken diğer yandan doğu alimlerinin kitaplarını okumuştur. Fransızcasını geliştirmek için okuduğu batılı düşünürlerin eserlerinden de etkilenmiştir. Bütün bu okumaları onun hem doğu hem de batı hakkında fikir sahibi olmasını sağlamıştır.

Ömer Seyfeddin ve Ali Canip'in de yazarları arasında olduğu *Genç Kalemler*'de yazdığı yazılarda kullandığı mahlaslardan biri olan Gök Alp ismini daha sonra da kullanmış ve Ziya Gökalp olarak tanınmıştır. Türk Ocaklarının yayın organı olan *Türk Yurdu* dergisinde ilk yazıları yayınlanan Ziya Gökalp, daha sonra da İttihat ve Terakki Fırkasının desteğiyle *İçtimaiyat Mecmuası*, *Yeni Mecmua*, *İktisadiyat Mecmuası*, *İslâm Mecmuası*, *Milli Tettebüler Mecmuası*, *Edebiyat Fakültesi Mecmualarının* çıkarılmasını sağlamıştır. *Şûra-yı Ümmet*, *Tanin* gibi günlük gazetelerde, *Halka Doğru*, *Şair*, *Mahfil*, *İslam Mecmuası*, *Muallim Mecmuası* gibi çeşitli dergilerde de makaleleri çıkıyordu. Aynı zamanda *Darülfünununda*, *Darülfünun Mecmuası* ve *Darülfünun İçtimaiyat Darülmesai*'nde (enstitü) de *İçtimaiyat Mecmuasının* yayımlanmalarına önyak olmuştur (Sağlam, 2024; Okay, 1996, s. 127).

Ziya Gökalp'in kaleme aldığı birçok kitap olmakla birlikte *Türkçülüğün Esasları* ve *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* isimli kitapları daha bilinen kitaplarıdır. Türkiye'de sosyoloji biliminin bilinip tanınmasında etkili olmuştur. Emile Durkheim'in kullandığı sosyoloji metodunu kullanmıştır. Ancak batılı aydınlardan de Fouillée, Tarde, Le Bon, Bergson gibi diğer yazarları da okumuştur (Bolay, 1996, s. 125; Anar, 1996, s. 135).

Ziya Gökalp 20. yüzyılın önemli sosyologlarından biridir. Özellikle "Türkçülüğün Esasları"<sup>1</sup> isimli eseri ile yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesinin oluşmasında da etkili olmuştur (2019). Ziya Gökalp'in kendi çalışmaları ile ilgili yapılan bibliyografik çalışmalar olduğu gibi kendisi hakkında yazılmış araştırma eserleri de bulunmaktadır. Ali Nüzhet Göksel (1949), Cavit Orhan Tütengil (1945 ve 1949) ve Fevziye A. Tansel (1965a ve 1965b) Ziya Gökalp'in kendi çalışmalarını ölümünden sonra derlemeye çalışmışlardır. Ayrıca daha sonrasında Ziya Gökalp ile ilgili çalışmalara da kaynaklık etmişlerdir. Ziya Gökalp hakkında yazılan eserlerle ilgili çalışmalar da vardır (Orhon, 1937; Beysanoğlu, 1964- ve 1975; Binark ve Sefercioğlu, 1971; Ökten, 1976; Özerdim, 1979).

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden tarama ve doküman inceleme yöntemi kullanılmıştır (Yıldırım & Şimşek, 2008, s. 39). Çalışma bibliyometrik bir çalışmadır. Bibliyometri "kitap anlamına gelen *biblion* kelimesi ve *metricus* / *metrikos* kelimelerinden türemiş olan ve ölçü birimi anlamına gelen *metrics* kelimelerinden türemiştir" (Sengupta, 1992, p. 75).

<sup>1</sup> T. C. Anadolu Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon birimi tarafından eserin 1339 (H) basılı Osmanlıca aslından günümüz alfabesine transkribe edilmiştir.

Bibliyometrik çalışmalar dokümanlarla ilgili çalışmaların belirli bir konu başlığına ya da belirli bir bilim alanına katkıların ölçülmesini sağlamaları ayrıca literatürle ilgili derli toplu veriler ortaya koyması açısından önemlidir. Bibliyometrik çalışmalar özellikle 20. yüzyılın sonundan itibaren yoğunlaşmaya başlamıştır. Betimsel ve değerlendirici bibliyometri şeklinde gelişme göstermiştir. Betimsel bibliyometride konuyla ilgili üretkenliğin ölçülmesi amaçlanmaktadır. Değerlendirici bibliyometri de ise amaç literatürün kullanımının ölçülmesidir (Babacan ve Tektaş, 2022, s. 41-42). Nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemenin sayısal verileri de içeren bibliyometrik çalışmalara kaynaklık eden Ulusal Tez Merkezi ana kaynağından yararlanılmış yayınlara da son yıllarda sıkça rastlanmaya başlanmıştır (Candeğer, 2015; Tayfun, Küçükergin, Aysen vd. 2016; Candeğer ve Çatal, 2022; Candeğer ve Akyürek, 2022; Mazlum ve Güven, 2023; Akan, 2023; Özbay ve Tüysüz, 2023)

Çalışmanın ana kaynağı Yükseköğretim Kurulu bünyesinde bulunan Ulusal Tez Merkezi'dir. Tez merkezinde "Ziya Gökalp" anahtar kelimesi ile yapılan tarama sonucunda 92 adet kayda ulaşılmıştır (Ek.1). Çalışma 2024 yılı Ocak-Şubat aylarında yapılmıştır. Ancak kayıtlardan bazıları (6 adet) araştırma esnasında konuyla ilgili olmadığı düşünüldüğünden elenmiştir. Elenen tez veri kayıtları Ek.2'de verilmiştir. Ulusal Tez Merkezine kayıtlı tezlerden ilki 1977 yılına aittir. Son tez ise 2024 yılına aittir. Tezlerden 11'i doktora tezi olup 75'i de yüksek lisans tezidir. Çalışmada incelenen tez sayısı bu haliyle 86 olarak tespit edilmiştir. İncelenen tezlerden doktora tezi olanlar Tablo 1.'de yüksek lisans tezi olanlar da Tablo 2.'de verilmiştir.

**Tablo 1.** Ziya Gökalp ile ilgili yapılmış doktora tezleri (Ulusal Tez Merkezi baz alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.)

Tez No	Yılı	Yazar	Tez Adı	Tez Türü	Üniversite	Enstitü/Ana-bilim Dalı
367270	1977	Hikmet Yıldırım Celkan	Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi	DR	Atatürk Ü.	SBE/Sosyoloji
73265	1998	Zeki Can	Ziya Gökalp ve Batılılaşma	DR	Erciyes Ü.	SBE/Türk Dili ve Edebiyatı
87761	1999	Mohsen Alaei Bousjin	Tarihe Bakış Açısından Ziya Gökalp ve Ali Şeriatî Sosyolojilerinin Karşılaştırılması	DR	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Ü.	SBE/Sosyoloji
484110	2011	Aytekin Ersal	Türkiye'de Ulus-Devlet ve Ziya Gökalp	DR	Hacettepe Ü.	Atatürk İlk. ve İnk. Tar. Ens./ Atatürk İlk. ve İnk. Tar.
327811	2012	Gökhan Oğuz	Sosyolojik Yaklaşımlı Türk Milliyetçiliğinde Türk Modernleşmesi: Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan, Erol Güngör, Yılmaz Özakpınar	DR	Marmara Ü.	SBE/Kamu Yönetimi
423586	2015	Hafize Şahin	Düzyazılarından Hareketle Ziya Gökalp'in Manzumelerinin Tematik Tahlili	DR	Hacettepe Ü.	SBE/Türk Dili ve Edebiyatı
602238	2019	Zübeyde Demircioğlu	Türkiye'de Siyaset ve Düşünce Çevreleri ilişkisi Bağlamında Sosyolojik Düşüncenin Oluşumu ve Ziya Gökalp	DR	Ankara Ü.	SBE/Sosyoloji
649000	2020	Hakan Sezgin Erkan	Ziya Gökalp'in Milliyetçilik Anlayışının 1923-1938 Dönemi Türk Dış Politikasına Etkisi	DR	Yeditepe Ü.	SBE/Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler
665457	2021	Sevim Zehra Kaya	Yeni Türk Edebiyatında Toplumsal Kaygı Abdullah Cevdet, Mehmet Akif Ersoy ve Ziya Gökalp'in Edebi Eserleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma	DR	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Ü.	Lisansüstü Eğitim Enstitüsü/Türk Dili ve Edebiyatı
669931	2021	Mahmut Erdil	Türk Sosyologlarının Tasavvuf Çalışmalarında Problematik Alanlar Ziya Gökalp, Erol Güngör, Fehmi Sabri Ülgener ve Amiran Kurtkan	DR	İnönü Ü.	SBE/Sosyoloji
720306	2022	Nejla Doğan	Ziya Gökalp'in Eğitim Kuramı	DR	Ankara Ü.	Eğitim Bil. Ens./ Eğitimin Kültürel Temelleri

Doktora tezlerinin yapıldığı üniversitelerden Hacettepe Ü. ve Ankara Ü. 'de ikişer tez, Atatürk Ü., Erciyes Ü., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Ü., Marmara Ü., Yeditepe Ü., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Ü. ve İnönü Ü.'de ise birer tez yapılmıştır. Bu tezlerden sekizi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırlanırken, biri Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde, biri Eğitim

Bilimleri Enstitüsü'nde biri de Lisansüstü Eğitim Enstitüsü bünyesinde hazırlanmıştır. Tezlerin ana bilim dallarına göre dağılımı ise Sosyoloji dört, Türk Dili ve Edebiyatı dört, Kamu Yönetimi bir, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi bir, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bir ve Eğitimin Kültürel Temelleri bir şeklinde olmuştur. Doktora tezlerinden ilki 1977 yılında sonuncusu da 2022 yılında çalışılmıştır. Ziya Gökalp'e dair yapılan doktora çalışmalarının yıllara göre ağırlığı 2011-2022 (8 adet) arasında olduğu görülmektedir.

Doktora tezleri içerisinde Mohsen Alaei Bousjin'in Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı'nda 1999 yılında tamamladığı "Tarihe Bakış Açısından Ziya Gökalp ve Ali Şeriatî Sosyolojilerinin Karşılaştırılması" çalışması Ulusal Tez Merkezi'nde erişime kapalıdır. Diğer çalışmaların erişime açık olduğu tespit edilmiştir.

Ayrıca doktora tezlerinin yayın diline bakıldığında Hakan Sezgin Erkan'ın Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı'nda 2020 yılında tamamladığı "Ziya Gökalp'in Milliyetçilik Anlayışının 1923-1938 Dönemi Türk Dış Politikasına Etkisi" çalışması İngilizce olarak yayınlanmıştır. Diğerlerinin dili Türkçe'dir.

**Tablo 2.** Ziya Gökalp ile ilgili yapılmış yüksek lisans tezleri (Ulusal Tez Merkezi baz alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.)

Tez No	Yılı	Yazar	Tez Adı	Tez Türü	Üniversite	Enstitü/Ana-bilim Dalı
1030	1985	Etem Çalık	Ziya Gökalp'te Türkçülük İslamcılık ve Medeniyetçilik Anlayışı	YL	Gazi Ü.	SBE/Sosyoloji
889	1987	İsmail Kara	Hüseyin Kazım Kadri, Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları	YL	İstanbul Ü.	SBE/Siyasal Bilimler
1150	1987	İbrahim İslam	Fikirleriyle Namık Kemal, Ziya Gökalp, Atatürk	YL	Ankara Ü.	Türk İnk. Tar. Ens./Türk İnk. Tar.
6627	1989	M. Hakkı Aksu	Ziya Gökalp'in Eğitim ve Din Eğitimi ile İlgili Görüşleri	YL	Uludağ Ü.	SBE/Türk Dili ve Edebiyatı
13584	1991	Kadir Albayrak	Eski Türk Dini Tarihi Açısından Ziya Gökalp'in Eserlerinin Tedkiki	YL	Erciyes Ü.	SBE/İlahiyat
514980	1992	Salih Aydemir	Ziya Gökalp'in Eserlerinde Din Sosyolojisi	YL	Ankara Ü.	SBE/Felsefe ve Din Bilimleri
27259	1993	Tacettin Güneş	Ziya Gökalp Sosyolojisinde İslamcılık Kavramı	YL	ODTÜ	SBE/Sosyoloji
41783	1995	Cihan Osmanağaoğlu	Ziya Gökalp'te Türkçülük Akımı	YL	İstanbul Ü.	SBE/Kamu Yönetimi
41292	1995	Kâmil Özer	Ziya Gökalp Sosyolojisinde İslamcılık ve Modernizm	YL	Dokuz Eylül Ü.	SBE/Kamu Yönetimi
72745	1998	Ayhan Yanık	Ziya Gökalp ve Cemil Meriç'te Kültür ve Medeniyet Kavramı	YL	Atatürk Ü.	SBE/Felsefe
74108	1998	Muharrem Atıcı	Ziya Gökalp'e Göre Gelenek	YL	Marmara Ü.	Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Ar. Ens./ Sosyoloji ve Antropoloji
73308	1998	Bilal Duman	Ziya Gökalp'in Bilim ve Siyaset Anlayışı	YL	Süleyman Demirel Ü.	SBE/Sosyoloji
81270	1999	Ahmet Hakan Durmuş	Ziya Gökalp'e Göre Türk Aile Yapısı	YL	Sakarya Ü.	SBE/Sosyoloji
42207	1999	Saadet Berna Ocakcioğlu	Ziya Gökalp ve Erol Güngör Çizgisinde Türk Sosyolojisi	YL	Marmara Ü.	Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Ar. Ens./ Sosyoloji ve Antropoloji
94478	2000	Murat Serim	Türk Sosyolojisinde Ziya Gökalp Geleneği ve Mustafa E. Erkal	YL	Kırıkkale Ü.	SBE/Sosyoloji

97060	2000	Yasemin Erdinç	Ziya Gökalp'te Millet Kavramı ve Milletleşme Süreci	YL	Marmara Ü.	SBE/Felsefe ve Din Bilimleri
93878	2000	Atilla Ulus	Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin'in Düşüncelerinin Karşılaştırmalı Olarak Sosyolojik Analizi	YL	Sakarya Ü.	SBE/Sosyoloji
109392	2001	Adem Solak	Ziya Gökalp'in Eğitim Düşünceleri	YL	Atatürk Ü.	SBE/Eğitim Bilimleri
110942	2002	Ali Can	Ziya Gökalp'te Fıkıh-Sosyoloji İlişkisi	YL	Marmara Ü.	SBE/İlahiyat
121974	2002	Metin Akbaş	Ziya Gökalp Düşüncesinde Töre ve Ahlakın Felsefi Temelleri	YL	Erciyes Ü.	SBE/Felsefe ve Din Bilimleri
122466	2002	Muhammet Aydın	Ziya Gökalp'te Yenilenme ve Sosyal Teoloji	YL	Ankara Ü.	SBE/Temel İslami Bilimler
136929	2003	Adnan Telli	Ziya Gökalp'in Din Eğitimine Tesiri	YL	Sakarya Ü.	SBE/Felsefe ve Din Bilimleri
145285	2004	Gülnur Kocaman	Ziya Gökalp'in Din Eğitimi ile İlgili Tespit ve Değerlendirilmesi	YL	Dokuz Eylül Ü.	SBE/Felsefe ve Din Bilimleri
147488	2004	Murat Ateş	Ziya Gökalp'in Çocuk Edebiyatıyla İlgili Görüşleri ve Eserleri	YL	Selçuk Ü.	SBE/Türkçe Eğitimi
188335	2006	Yücel Karadaş	Doğu'nun Batı'cı Üretimi: Ziya Gökalp'te Şarkiyatçılık	YL	Muğla Ü.	SBE/Sosyoloji
210832	2006	Mustafa Yiğit	Ziya Gökalp'te İktidarın Meşruiyet Kaynağı	YL	Niğde Ü.	SBE/Kamu Yönetimi
186175	2006	Gönül Aydın	Sosyal Bütünleşmenin Sağlanması Sürecinde Ziya Gökalp ve Orhan Türkdoğan'da Dilin Fonksiyonları	YL	Atatürk Ü.	SBE/Sosyoloji
207379	2006	Helin Alagöz	Ziya Gökalp'in Düşünce Sisteminde Türkiye'de Gayrimüslim Azınlıklar	YL	Marmara Ü.	SBE/Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler
209449	2007	Nurettin Akyul	Ziya Gökalp'e Göre Din ve Değişim	YL	Gazi Ü.	SBE/Felsefe ve Din Bilimleri
214901	2007	Fahri Fatih Özer	Ziya Gökalp'in Şiir ve Mektuplarında Kadın ve Çocuk Eğitimi	YL	Pamukkale Ü.	SBE/Türkçe Eğitimi
219673	2008	Selim Uçak	Ziya Gökalp'in Eğitim Anlayışı	YL	Gazi Ü.	Eğitim Bil. Ens. /Ortaöğretim Sos. Alanlar Eğitimi
330100	2008	Ayşenur Nazlı Özyurt	Ziya Gökalp'in Halk Bilimi Çalışmalarındaki Yeri	YL	Gazi Ü.	SBE/Türk Halk Bilimi
403865	2008	Fadime Demirçelik Korkut	Ziya Gökalp'in Yaşamı, Yapıtları, Fikirleri, Uygulamaları ve Türk Toplumsal Yaşamına Katkıları: (Kamu Yönetimi Açısından Bir Araştırma)	YL	İnönü Ü.	SBE/Kamu Yönetimi
227379	2008	Özgür Ulubey	Toplumsal Dayanışmanın Sağlanmasında Eğitimin İşlevi: Emile Durkheim ve Ziya Gökalp'in Görüşlerinin Karşılaştırılması Olarak İncelenmesi	YL	Muğla Ü.	SBE/Eğitim Programları ve Öğretimi
250669	2009	Meral Yüner	Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura'nın Türkçülük Düşüncelerinin Karşılaştırılması	YL	ODTÜ	SBE/Sosyoloji
273982	2010	Nimet Balkanlı	Cumhuriyet Döneminde Milliyetçi Düşüncede Dini Dönüşümler: Ziya Gökalp ve Erol Güngör Ekseninde Bir İnceleme	YL	Marmara Ü.	SBE/İlahiyat

278625	2010	Elçin Karlı	Said Halim Paşa ve Ziya Gökalp'te Devlet Kavramı	YL	Fatih Ü.	SBE/Siyaset Bil. ve Kamu Yön.
265297	2010	Mine Damla Özdemir	Ziya Gökalp'in Şiirlerinde Dil, Milli Kültür, Aidiyet Kavramlarının Göstergebilim Açısından İncelenmesi	YL	Hacettepe Ü.	SBE/Sosyoloji
278022	2010	Emine Öztürk	Prens Sabahattin ve Ziya Gökalp'in Eğitim Görüşlerinin Karşılıklı Olarak İncelenmesi	YL	Gazi Ü.	Eğitim Bil. Ens./Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi
279397	2011	Murat Duran	Türk Milliyetçiliğinin Üç İdeoloğu: İsmail Gaspralı, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp	YL	Gazi Ü.	SBE/Kamu Yönetimi
297926	2011	Öznur Yaşar	Ziya Gökalp, Hilmi Ziya Ülken ve Erol Güngör Örneğinde Dine Yaklaşımları ile Türk Aydını	YL	Dumlupınar Ü.	SBE/Sosyoloji
302839	2011	İrem Namlı	Ziya Gökalp'in Düşüncelerinin İnkılap Tarihi Ders Kitaplarına Yansımaları	YL	Mehmet Akif Ersoy Ü.	SBE/İlköğretim
311834	2012	Esra Yılmaz	Ziya Gökalp'in Şiirlerinin Değerler Eğitimi Açısından İncelenmesi	YL	Karadeniz Teknik Ü.	Eğitim Bil. Ens./ Türkçe Eğitimi
347267	2013	Hüseyin Safa Ünsal	Friedrich List, Ziya Gökalp ve Osmanlı İmparatorluğunda Milli İktisat Tezi	YL	ODTÜ	SBE/İktisat
356286	2013	Mehmet Büküm	Ziya Gökalp ve Yazma Eserler Kütüphanesindeki 577 Nolu Mecmûanın Tanıtımı ve 75-179 Varakları Arasındaki Gazellerin Transkripsiyonu	YL	Dicle Ü.	SBE/İslam Tarihi ve Sanatları
356269	2014	Mehmet Tahir Acet	Ziya Gökalp'ta Din ve Milliyetçilik	YL	Dicle Ü.	SBE/Felsefe ve Din Bilimleri
667446	2014	Kürşat Tutar	Ziya Gökalp'te Korporatizm ve Toplumsal Dayanışma Düşüncesinin Değerlendirilmesi	YL	Gazi Ü.	SBE/Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri
397511	2015	Gülşay Yıldız	Ziya Gökalp'in Eserlerinde Mitolojik Unsurlar	YL	Yıldız Teknik Ü.	SBE/Türk Dili ve Edebiyatı
432395	2015	Daeil Chun	Ziya Gökalp'in Din ve Devlet Ayrımı: Amerikan ve Fransız Modelleriyle Bir Karşılaştırma	YL	Sabancı Ü.	SBE/Siyaset Bilimi
461445	2017	Aytan Namazova	Ziya Gökalp ve Bahtiyar Vahapzâde'nin Şiirlerinde Vatan Mefhumu	YL	İstanbul Kültür Ü.	SBE/Türk Dili ve Edebiyatı
470331	2017	Yakup Emre Karaşahan	Ziya Gökalp'in Ahlak Felsefesi	YL	Yıldız Teknik Ü.	SBE/Felsefe
477498	2017	Kenan Tazefidan	Türkiye'de Kültürel Değişimin Göstergesi Olarak Batılılaşma: Ziya Gökalp ve Niyazi Berkes Örneği	YL	Kırıkkale Ü.	SBE/Sosyoloji
486360	2017	Ahmet Aydın	Ulusal Hareketin Üç Lideri Yusuf Akçura, Ziya Gökalp ve Mustafa Kemal Atatürk'ün Milliyetçilik Anlayışları	YL	Maltepe Ü.	SBE/Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler
495845	2018	Abdessamed Taibi	Türk ve Arap Milliyetçiliğinin Kökeni: Ziya Gökalp ve Sâti Bey	YL	İstanbul Ü.	SBE/ Felsefe
504142	2018	Oğuz Kaan Dalgıç	Ziya Gökalp'in Türk Milli Kimliği Algısı ve Türkçülük Anlayışı	YL	Mersin Ü.	SBE/Tarih

508217	2018	Meltem Zorlu	Türkçülük Temelinde Türkiye Cumhuriyeti'nin İdeoloğu Ziya Gökalp	YL	Hitit Ü.	SBE/Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
512219	2018	Fatma Gül Mart	Gökalp Sosyolojisi	YL	Necmettin Erbakan Ü.	SBE/Felsefe ve Din Bilimleri
565821	2019	Kemal Ufuk	Geç Osmanlı Döneminde İslamcılarının ve Türkçülerin Millet Kavramsallaştırmaları: Mehmet Akif Ersoy ve Ziya Gökalp Üzerine Bir Karşılaştırma	YL	Ankara Yıldırım Beyazıt Ü.	SBE/ Uluslararası İlişkiler
597609	2019	Ergün Tur	Temel Kavramlar Üzerinden Ulus İnşa Sürecinde Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura	YL	Kocaeli Ü.	SBE/Tarih
567204	2019	Hatice Nur Uğurlu	Ziya Gökalp'in Din Anlayışı	YL	Necmettin Erbakan Ü.	SBE/Felsefe ve Din Bilimleri
570774	2019	Gülsüm Peker Alpay	Diyarbakır Folkloru ve Kültürü Tarihçisi Şevket Beysanoğlu'nun Ziya Gökalp Literatürüne Katkısı	YL	Marmara Ü.	Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Ar. Ens./ Sosyoloji ve Antropoloji
639163	2020	Şeyma Özel	Bir Sorunsal Olarak Abdullah Cevdet, Ziya Gökalp ve Erol Güngör'de Batılılaşma	YL	Ankara Hacı Bayram Veli Ü.	Lisansüstü Eğitim Enstitüsü/ Kamu Hukuku
636435	2020	Kaan Topper	Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura Ekseninde Türk Milliyetçiliği Öğretisi	YL	Atılım Ü.	SBE/Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi
637145	2020	Songül Olağ Ercan	Ziya Gökalp ve Cemil Meriç'in Görüşlerinde Aydın ve Modernleşme Meselesi	YL	Pamukkale Ü.	SBE/Sosyoloji
696842	2021	Mehmet Deveci	Meşrutiyet Döneminde Üç Düşünürümüz (Baha Tevfik, Ziya Gökalp ve Filibeli Ahmet Hilmi)'ün Görüşleri Bağlamında Batıcılık, Türkçülük ve İslamcılık	YL	Kahramanmaraş Sütçü İmam Ü.	SBE/Felsefe ve Din Bilimleri
744629	2021	Harun Zengin	Ziya Gökalp'in Eğitim Düşüncelerinin Eğitime Yansımaları Üzerine Bir İnceleme	YL	Milli Savunma Ü.	Alparslan Savunma Bilimleri Enstitüsü/ Askeri Eğitim Yönetimi
748843	2022	Kamile Feyzanur Karahan	Türkçülerin ve İslamcılarının Kadına Bakışı (Ziya Gökalp ve Said Halim Paşa Örneği)	YL	Fırat Ü.	SBE/Felsefe ve Din Bilimleri
752001	2022	Fatma Övünç Çatal	Bir Türk Aydını Olarak Ziya Gökalp'in Devlet- Siyaset Düşüncesi	YL	Kütahya Dumlupınar Ü.	Lisansüstü Eğitim Enstitüsü/ Kamu Yönetimi
760317	2022	Firaz Gümüş	Ziya Gökalp'in Devlet Felsefesi	YL	Kırıkkale Ü.	SBE/ Felsefe
771238	2022	Leyla Öner	Farabi'nin Devlet Felsefesiyle Ziya Gökalp'in Devlet Felsefesinin Karşılaştırılması	YL	İğdır Ü.	Lisansüstü Eğitim Enstitüsü/ Felsefe ve Din Bilimleri
738411	2022	Taha Emen	Ziya Gökalp'te Kültür-Din İlişkisi ve Eğitime Yansımaları	YL	İstanbul Sabahattin Zaim Ü.	Lisansüstü Eğitim Enstitüsü/ Eğitim Bilimleri
788985	2023	Muhammed Dumlupınar	Ziya Gökalp'te Kültür Felsefesinin temellendirilmesi	YL	Fırat Ü.	SBE/Felsefe ve Din Bilimleri
802583	2023	Sedanur Erdoğan	Türk Siyasal Hayatında Türk Milliyetçiliği Bağlamında Kadın Söylemi (Ziya Gökalp, Hüseyin Nihal Atsız, Alparslan Türkeş )	YL	Hitit Ü.	Lisansüstü Eğitim Enstitüsü/ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi



835188	2023	Melike Toptaş	Ziya Gökalp'in Kültürel Türkçülük Düşüncesinde Sivil Din Yaklaşımı	YL	Yalova Ü.	Lisansüstü Eğitim Enstitüsü/ Felsefe ve Din Bilimleri
841125	2023	Pınar Ertürk	Ziya Gökalp Masallarının Değerler Eğitimi Açısından İncelenmesi	YL	Bursa Uludağ Ü.	Eğitim Bil. Ens./ Türkçe ve Sosyal Alanlar Eğitimi

Yüksek lisans tezlerinin yapıldığı üniversiteler Gazi Ü. yedi tez; Marmara Ü. altı tez; Ankara Ü., İstanbul Ü., ODTÜ, Atatürk Ü. ve Sakarya Ü.' de üçer tez; Pamukkale Ü., Kırıkkale Ü., Erciyes Ü., Dokuz Eylül Ü., Muğla Ü., Fırat Ü., Yıldız Teknik Ü., Hitit Ü., Dicle Ü. ve Dumlupınar Ü. ikişer tez; Ankara Yıldırım Beyazıt Ü., Ankara Hacı Bayram Veli Ü., İstanbul Sabahattin Zaim Ü., İstanbul Kültür Ü., Uludağ Ü., Süleyman Demirel Ü., Selçuk Ü., Atılım Ü., Kahraman Maraş Sütçü İmam Ü., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Ü., Mersin Ü., Kocaeli Ü., Niğde Ü. İnönü Ü., Fatih Ü., Hacettepe Ü., Mehmet Akif Ersoy Ü., Karadeniz Teknik Ü., Sabancı Ü. Maltepe Ü., Necmettin Erbakan Ü., Iğdır Ü. ve Yalova Ü. bünyesinde birer tez yapılmıştır. Yüksek lisans tezlerinden 60'ı Sosyal Bilimler Enstitüsü, altısı Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, dördü Eğitim Bilimleri Enstitüsü, üçü Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, biri Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü ve biri de Alparslan Savunma Bilimleri Enstitüsü'ne sunulmuştur. Tezlerin hazırlandığı anabilim ve bilim dalları ise oldukça çeşitlilik içermektedir. Ziya Gökalp'in çalışma alanları tezlerin alanlarına da yansımıştır. Çalışmaların ağırlığı Sosyoloji ile Felsefe ve Din Bilimleri alanında yoğunlaşmaktadır. Sosyoloji alanında 16, Felsefe ve Din Bilimleri alanında 13, Kamu Yönetimi alanında yedi, Felsefe alanında altı, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi alanında dört, Türk Dili ve Edebiyatı alanında üç, İlahiyat alanında üç, Türkçe Eğitimi alanında üç, Ortaöğretim Sosyal Alanlar alanında üç, Eğitim Bilimleri alanında iki, Tarih alanında iki, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler alanında iki; Temel İslami Bilimler, Siyasal Bilimler, Türk İnkılap Tarihi, Türk Halk Bilimi, Eğitim Programları, Askeri Eğitim Yönetimi, Uluslararası ilişkiler, İlköğretim, İktisat, Kamu Hukuku, İslam Tarihi ve Sanatları alanlarındaysa birer tez yapılmıştır.

**Tablo 3.** Ziya Gökalp ile ilgili yapılmış yüksek lisans tezlerinin erişime açıklığı (Ulusal Tez Merkezi baz alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.)

Tez No	Yılı	Yazar	Tez Adı	Tez Türü	Üniversite	Enstitü/Ana-bilim Dalı
889	1987	İsmail Kara	Hüseyin Kazım Kadri, Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları	YL	İstanbul Ü.	SBE/Siyasal Bilimler
1150	1987	İbrahim İslam	Fikirleriyle Namık Kemal, Ziya Gökalp, Atatürk	YL	Ankara Ü.	Türk İnk. Tar. Ens./Türk İnk. Tar.
13584	1991	Kadir Albayrak	Eski Türk Dini Tarihi Açısından Ziya Gökalp'in Eserlerinin Tedkiki	YL	Erciyes Ü.	SBE/İlahiyat
27259	1993	Tacettin Güneş	Ziya Gökalp Sosyolojisinde İslamcılık Kavramı	YL	ODTÜ	SBE/Sosyoloji
41783	1995	Cihan Osmanağaoğlu	Ziya Gökalp'te Türkçülük Akımı	YL	İstanbul Ü.	SBE/Kamu Yönetimi
41292	1995	Kâmil Özer	Ziya Gökalp Sosyolojisinde İslamcılık ve Modernizm	YL	Dokuz Eylül Ü.	SBE/Kamu Yönetimi
72745	1998	Ayhan Yanık	Ziya Gökalp ve Cemil Meriç'te Kültür ve Medeniyet Kavramı	YL	Atatürk Ü.	SBE/Felsefe
74108	1998	Muharrem Atıcı	Ziya Gökalp'e Göre Gelenek	YL	Marmara Ü.	Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Ar. Ens./ Sosyoloji ve Antropoloji
81270	1999	Ahmet Hakan Durmuş	Ziya Gökalp'e Göre Türk Aile Yapısı	YL	Sakarya Ü.	SBE/Sosyoloji
97060	2000	Yasemin Erdinç	Ziya Gökalp'te Millet Kavramı ve Milletleşme Süreci	YL	Marmara Ü.	SBE/Felsefe ve Din Bilimleri
93878	2000	Atilla Ulus	Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin'in Düşüncelerinin Karşılaştırmalı Olarak Sosyolojik	YL	Sakarya Ü.	SBE/Sosyoloji

			Analizi			
109392	2001	Adem Solak	Ziya Gökalp'in Eğitim Düşünceleri	YL	Atatürk Ü.	SBE/Eğitim Bilimleri
110942	2002	Ali Can	Ziya Gökalp'te Fıkıh-Sosyoloji İlişkisi	YL	Marmara Ü.	SBE/İlahiyat
121974	2002	Metin Akbaş	Ziya Gökalp Düşüncesinde Töre ve Ahlakın Felsefi Temelleri	YL	Erciyes Ü.	SBE/Felsefe ve Din Bilimleri
403865	2008	Fadime Demirçelik Korkut	Ziya Gökalp'in Yaşamı, Yapıtları, Fikirleri, Uygulamaları ve Türk Toplumsal Yaşamına Katkıları: (Kamu Yönetimi Açısından Bir Araştırma)	YL	İnönü Ü.	SBE/Kamu Yönetimi

Ziya Gökalp'e dair yapılan Yüksek Lisans tezlerinin 15'i Ulusal Tez Merkezi'nde yayına erişimi yoktur.

**Tablo 4.** Ziya Gökalp ile ilgili yapılmış yüksek lisans tezlerinin yayın dili (Ulusal Tez Merkezi baz alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.)

Tez No	Yılı	Yazar	Tez Adı	Tez Türü	Üniversite	Enstitü/Ana-bilim Dalı
27259	1993	Tacettin Güneş	Ziya Gökalp Sosyolojisinde İslamcılık Kavramı	YL	ODTÜ	SBE/Sosyoloji
207379	2006	Helin Alagöz	Ziya Gökalp'in Düşünce Sisteminde Türkiye'de Gayrimüslim Azınlıklar	YL	Marmara Ü.	SBE/Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler
250669	2009	Meral Yüner	Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura'nın Türkçülük Düşüncelerinin Karşılaştırılması	YL	ODTÜ	SBE/Sosyoloji
278625	2010	Elçin Karlı	Said Halim Paşa ve Ziya Gökalp'te Devlet Kavramı	YL	Fatih Ü.	SBE/Siyaset Bil. ve Kamu Yön.
347267	2013	Hüseyin Safa Ünsal	Friedrich List, Ziya Gökalp ve Osmanlı İmparatorluğunda Milli İktisat Tezi	YL	ODTÜ	SBE/İktisat
432395	2015	Daeil Chun	Ziya Gökalp'in Din ve Devlet Ayrımı: Amerikan ve Fransız Modelleriyle Bir Karşılaştırma	YL	Sabancı Ü.	SBE/Siyaset Bilimi
565821	2019	Kemal Ufuk	Geç Osmanlı Döneminde İslamcılarının ve Türkçülerin Millet Kavramsallaştırmaları: Mehmet Akif Ersoy ve Ziya Gökalp Üzerine Bir Karşılaştırma	YL	Ankara Yıldırım Beyazıt Ü.	SBE/ Uluslararası İlişkiler

Ayrıca tamamlanan 75 Yüksek Lisans tezleri içerisinde 7 çalışmanın yayın dili İngilizce'dir diğerleri de Türkçe olarak yayınlanmıştır.

## Sonuç

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün "bedenimin babası Ali Rıza Efendi, hislerimin babası Namık Kemal, fikirlerimin babası ise Ziya Gökalp'tir" sözünden hareketle Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu fikirlerinin oluşmasındaki etkili kişilerden biri Ziya Gökalp'tir. Ziya Gökalp'in ölümünden sonra damadı Ali Nazif Göksel tarafından yarım kalmış çalışmaları toparlanmaya çalışılmıştır. Ziya Gökalp'in Türkiye'de sosyoloji biliminin kurulmasındaki etkisinden dolayı da özellikle Sosyoloji Konferansları dergisinin 1976 yılındaki sayılarından biri O'na hasredilmiştir. 1976 yılı Ziya Gökalp'in doğumunun yüzüncü yılı olması nedeniyle Kültür Bakanlığı tarafından eserleri yeniden basılmıştır. Ziya Gökalp külliyyatı, eserleri ile ilgili çalışmalar da oldukça fazladır. Hal böyle olunca hakkında yazılan lisansüstü çalışmaların da fazla olması normaldir.

Ulusal Tez Merkezi'nde yapılan taramalarda 92 tez başlığında Ziya Gökalp ismi ile karşılaşılma ile birlikte bunlardan altısı doğrudan Ziya Gökalp ile ilgili değildir. Tezlerden geri kalan 86 tezin 11'i doktora teziyken 75'i de yüksek lisans tezidir. Tezlerin sunulduğu enstitü türleri farklılık arz etmekte birlikte genellikle sosyal bilimler çatısı altında olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Tezlerin hazırlandığı bilim dalları da yine çeşitlilik arz etmekte birlikte sosyal bilimler çatısında birleştirilebilir. Ziya Gökalp'in Türkiye'de sosyoloji biliminin oluşmasındaki katışından dolayı da en çok çalışma bu alanda yapılmıştır. Bir de felsefe ve din alanında çalışmaların yoğun olduğu dikkat çekmektedir. Lisansüstü tezlerde Ziya Gökalp'in fikirlerinin bir başka aydın ile karşılaştırıldığı çalışmalar ağırlıklı konular arasındadır. Yine Ziya Gökalp'in savunduğu fikirlerden Türkçülük akımıyla ilgili çalışmalar ön sıralarda yer almıştır. Onun dini görüşleri, eğitim anlayışı, Türkçülük ile ilgili görüşleri en çok incelenen konular olmuştur.

Ayrıca Ziya Gökalp'e dair Lisansüstü tezlerin çoğunluğu Türk öğrenciler tarafından yapılmakla birlikte yabancı öğrencilerinde tezlerinin bulunduğunu söylemek gerekmektedir. Bununla yanında 1'i Doktora, 7'si Yüksek Lisans olmak üzere 8 tez İngilizce olarak yayınlanmıştır. Yine 1'i Doktora tezi, 15'i de Yüksek Lisans tezi olmak üzere 16 tezin yayına erişimi bulunmamaktadır.

Son olarak Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ü fikirleriyle etkileyen özellikle Ulus Devlet inşasında Türkçülük harcının sağlam karılmasında etkili olan böyle önemli bir bilim adamının bu şekilde lisansüstü çalışmalar aracılığıyla çalışılıyor olması da sevindiricidir.

## Kaynaklar

- Akan, D. D. (2023). Türkiye’de sağlık okuryazarlığı ile ilgili yapılan lisansüstü tezler: Bibliyometrik bir analiz. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), s. 366–376.
- Anar, S. (1996). Ziya Gökalp. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 14, s. 134-137.
- Babacan C. ve Tektaş N. (2022). Mekansal Ekonometri alanında yazılan tez çalışmalarının bibliyometrik analizi. *Kafdağı*, 7 (2), s. 39-53, DOI: 10.51469/kafdagı.1178023
- Beysanoğlu, Ş. (1964). *Ziya Gökalp için yazılanlar- söylenenler*, I. Ankara: Diyarbakır Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları.
- Beysanoğlu, Ş. (1975). *Ziya Gökalp için yazılanlar- söylenenler*, II. Ankara: Diyarbakır Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları.
- Binark İ. ve Sefercioğlu N. (1971). *Doğumunun 95. yıldönümü münasebetiyle Ziya Gökalp bibliyografyası (Kitap-makale)*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Bolay, S. H. (1996). Ziya Gökalp. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 14, s. 129-131.
- Candeğer, Ü. (2015). Mehmet Akif Ersoy hakkında yazılan lisansüstü tezler. *Akademik Bakış*, 51, s. 291-307.
- Candeğer Ü. ve Çatal A. C. (2022) Büyük Taarruz konusuyla ilgili bibliyometrik bir inceleme. *Zaferin 100. Yıl Dönümünde Milli Mücadele’ye Yeni Bakışlar*, (Ed. Tekin İdem ve Canan Sezan Sarıyar), s. 443-454.
- Candeğer Ü. ve Akyürek M. A. (2022). Halkevleri üzerine yazılan lisansüstü tezler hakkında bir inceleme. *Uluslararası Korkut Ata Bilimsel Araştırmalar Kongresi*, 1, s. 69-89.
- Göksel, A. N. (1949). *Ölümünün 25. yıldönümü münasebetiyle Ziya Gökalp, Hayatı- eserleri*. İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi.
- Mazlum, B. & Güven, S. (2023). Türkiye’de etik konulu lisansüstü çalışmaların içeriklerine ilişkin bir analiz. *Boyabat İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergisi*, 3 (2), s. 99-122.
- Okay, M.O. (1996). Ziya Gökalp. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 14, s. 124-128.
- Orhon, O. S. (1937). *Ziya Gökalp Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Cumhuriyet Kitaphanesi.
- Ökten, A. (1976). “Yerli ve yabancı ansiklopedilerde Ziya Gökalp”. *Sosyoloji Konferansları*, 14, s. 119- 139.
- Özbay, G.& Tüysüz V. (2023). Fonksiyonel gıdalar alanında hazırlanan lisansüstü tezler: Bibliyometrik bir analiz. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26(50), s. 849–867
- Özertim, N. S. (1979). “Ziya Gökalp hakkında yazılmış olan Türkçe kitaplar”. *Sosyoloji Konferansları*, 17, s. 123- 137.
- Sağlam, S. (2024). Ziya Gökalp. *Atatürk Ansiklopedisi*. 04/04/2024 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ziya-gokalp-1876-1924/?pdf=3255> adresinden erişilmiştir.
- Sengupta, I. N. (1992). Bibliometrics, informetrics, scientometrics and librametrics: An overview. *Libri*, 42 (2), pp. 75-98. <https://doi.org/10.1515/libr.1992.42.2.75>
- Tansel, F. A. (1965a). *Ziya Gökalp Külliyyâtı -II: Limni ve Malta mektupları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tansel, F. A. (1965b). *Ziya Gökalp Külliyyâtı- I: Şiirler ve halk masalları (Kızıl Elma- Yeni Hayat- Altın Işık eserleri dışında kalan şiirleri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tayfun, A., Küçükerin F. N., Aysen, E., Şengöz A. & Özekici Y. K. (2016). Turizm alanında yazılan lisansüstü tezlere yönelik bibliyometrik bir analiz. *Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*, 1, s. 50-69.
- Tütengil, C. O. (1945). *Ziya Gökalp bibliyografyası*. İstanbul: Türkiye Felsefi, Harsî ve İçtimaî Araştırmalar Merkezi.
- Tütengil, C. O. (1949). *Ziya Gökalp hakkında bir bibliyografya denemesi*, İstanbul: İktisat Fakültesi İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı.
- Tütengil, C. O. (1955). Ziya Gökalp üzerine notlar. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 2 (10-11), s. 101-105.
- Yıldırım, A., ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (6. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Ziya Gökalg (2019). *Türkçülüğün esasları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://kdm.anadolu.edu.tr/TurkKlasikleri/Turkculugun\_Esaslari.pdf Erişim Tarihi: 03.04.2024.

#### **Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı**

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiklerini beyan ederler.

#### **Yazarların Makaleye Katkı Oranları**

Makale tek yazarlı olarak hazırlanmıştır.

## Ekler

### Ek.1 Ziya Gökalp ile ilgili yazılan tezler kaynakçası

- Acet, M. T. (2014). *Ziya Gökalp'ta din ve milliyetçilik* (Tez No: 356269) [Yüksek Lisans Tezi/ Dicle Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Akbaş, M. (2002). *Ziya Gökalp düşüncesinde töre ve ahlakın felsefi temelleri* (Tez No: 121974) [Yüksek Lisans Tezi/ Erciyes Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Aksu, M. H. (6627). *Ziya Gökalp'in eğitim ve din eğitimi ile ilgili görüşleri* (Tez No: 6627) [Yüksek Lisans Tezi/ Uludağ Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Akyul, N. (2007). *Ziya Gökalp'e göre din ve değişim* (Tez No: 209449) [Yüksek Lisans Tezi/ Gazi Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Alagöz, H. (2006). *Ziya Gökalp'in düşünce sisteminde Türkiye'de gayrimüslim azınlıklar* (Tez No: 207379) [Yüksek Lisans Tezi/ Marmara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Albayrak, K. (1991). *Eski Türk dini tarihi açısından Ziya Gökalp'in eserlerinin tedkiki* (Tez No: 13584) [Yüksek Lisans Tezi/ Erciyes Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Alpay Peker, G. (2019). *Diyarbakır folkloru ve kültürü tarihçisi Şevket Beysanoğlu'nun Ziya Gökalp literatürüne katkısı* (Tez No: 507774) [Yüksek Lisans Tezi/ Marmara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Ateş, M. (2004). *Ziya Gökalp'in çocuk edebiyatıyla ilgili görüşleri ve eserleri* (Tez No: 147488) [Yüksek Lisans Tezi/ Selçuk Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Atıcı, M. (1998). *Ziya Gökalp'e göre gelenek* (Tez No: 74108) [Yüksek Lisans Tezi/ Marmara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Aydemir, S. (1992). *Ziya Gökalp'in eserlerinde din sosyolojisi* (Tez No: 514980) [Yüksek Lisans Tezi/ Ankara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Aydın, A. (2017). *Ulusal hareketin üç lideri Yusuf Akçura, Ziya Gökalp ve Mustafa Kemal Atatürk'ün milliyetçilik anlayışları* (Tez No: 486360) [Yüksek Lisans Tezi/ Maltepe Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Aydın, G. (2006). *Sosyal bütünleşmenin sağlanması sürecinde Ziya Gökalp ve Orhan Türkdoğan'da dilin fonksiyonları* (Tez No: 186175) [Yüksek Lisans Tezi/ Atatürk Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Aydın, M. (2002). *Ziya Gökalp'te yenilenme ve sosyal teoloji* (Tez No: 122466) [Yüksek Lisans Tezi/ Ankara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Balkanlı, N. (2010). *Cumhuriyet döneminde milliyetçi düşüncede dini dönüşümler: Ziya Gökalp ve Erol Güngör ekseninde bir inceleme* (Tez No: 273982) [Yüksek Lisans Tezi/ Marmara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Bousjin, M. A. (1999). *Tarihe bakış açısından Ziya Gökalp ve Ali Şeriatî sosyolojilerinin karşılaştırılması* (Tez No: 87761) [Doktora Tezi/ Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Büküm, M. (2013). *Ziya Gökalp ve yazma eserler kütüphanesindeki 577 nolu mecmûanın tanıtımı ve 75-179 varakları arasındaki gazellerin transkripsiyonu* (Tez No: 356286) [Yüksek Lisans Tezi/ Dicle Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Can, A. (2002). *Ziya Gökalp'te fıkıh-sosyoloji ilişkisi* (Tez No: 110942) [Yüksek Lisans Tezi/ Marmara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Can, Z. (1998). *Ziya Gökalp ve batılılaşma* (Tez No: 73265) [Doktora Tezi/ Erciyes Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Celkan, H. Y. (1977). *Ziya Gökalp'in eğitim sosyolojisi* (Tez No: 367270) [Doktora Tezi/ Atatürk Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Chun, D. (2015). *Ziya Gökalp'in din ve devlet ayrımı: Amerikan ve Fransız modelleriyle bir karşılaştırma* (Tez No: 432395) [Yüksek Lisans Tezi/ Sabancı Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Çalık, E. (1985). *Ziya Gökalp'te Türkçülük İslamcılık ve medeniyetçilik anlayışı* (Tez No: 1030) [Yüksek Lisans Tezi/ Gazi Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

- Çatal Övünç, F. (2022). *Bir Türk aydını olarak Ziya Gökalp'in devlet-siyaset düşüncesi* (Tez No: 752001) [Yüksek Lisans Tezi/ Kütahya Dumlupınar Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Dalgıç, O. K. (2018). *Ziya Gökalp'in Türk milli kimliği algısı ve Türkçülük anlayışı* (Tez No: 504142) [Yüksek Lisans Tezi/ Mersin Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Demircioğlu, Z. (2019). *Türkiye'de siyaset ve düşünce çevreleri ilişkisi bağlamında sosyolojik düşüncenin oluşumu ve Ziya Gökalp* (Tez No: 602238) [Doktora Tezi/ Ankara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Deveci, M. (2021). *Meşrutiyet döneminde üç düşünürümüz (Baha Tevfik, Ziya Gökalp ve Filibeli Ahmet Hilmi)'ün görüşleri bağlamında batıcılık, Türkçülük ve İslamcılık* (Tez No: 696842) [Yüksek Lisans Tezi/ Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Doğan, N. (2022). *Ziya Gökalp'in eğitim kuramı* (Tez No: 720306) [Doktora Tezi/ Ankara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Duman, B. (1998). *Ziya Gökalp'in bilim ve siyaset anlayışı* (Tez No: 73308) [Yüksek Lisans Tezi/ Süleyman Demirel Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Dumlupınar, M. (2023). *Ziya Gökalp'te kültür felsefesinin temellendirilmesi* (Tez No: 788985) [Yüksek Lisans Tezi/ Fırat Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Duran, M. (2011). *Türk milliyetçiliğinin üç ideoloğu: İsmail Gaspralı, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp* (Tez No: 279397) [Yüksek Lisans Tezi/ Gazi Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Durmuş, A. H. (1999). *Ziya Gökalp'e göre Türk aile yapısı* (Tez No: 81270) [Yüksek Lisans Tezi/ Sakarya Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Emen, T. (2022). *Ziya Gökalp'te kültür-din ilişkisi ve eğitime yansımaları* (Tez No: 738411) [Yüksek Lisans Tezi/ İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Ercan Olağ, S. (2020). *Ziya Gökalp ve Cemil Meriç'in görüşlerinde aydın ve modernleşme meselesi* (Tez No: 637145) [Yüksek Lisans Tezi/ Pamukkale Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Erdil, M. (2021). *Türk sosyologlarının tasavvuf çalışmalarında problematik alanlar Ziya Gökalp, Erol Güngör, Fehmi Sabri Ülgener ve Amiran Kurtkan* (Tez No: 669931) [Doktora Tezi/ İnönü Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Erdinç, Y. (2000). *Ziya Gökalp'te millet kavramı ve milletleşme süreci* (Tez No: 97060) [Yüksek Lisans Tezi/ Marmara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Erdoğan, S. (2023). *Türk Siyasal Hayatında Türk Milliyetçiliği Bağlamında Kadın Söylemi (Ziya Gökalp, Hüseyin Nihal Atsız, Alparslan Türkeş)* (Tez No: 802583) [Yüksek Lisans Tezi/ Hitit Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Erkan, H. S. (2020). *Ziya Gökalp'in milliyetçilik anlayışının 1923-1938 dönemi Türk dış politikasına etkisi* (Tez No: 649000) [Doktora Tezi/ Yeditepe Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Ersal, A. (2011). *Türkiye'de ulus-devlet ve Ziya Gökalp* (Tez No: 484110) [Doktora Tezi/ Hacettepe Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Ertürk, P. (2023). *Ziya Gökalp masallarının değerler eğitimi açısından incelenmesi*. (Tez No: 841125) [Yüksek Lisans Tezi/ Bursa Uludağ Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Gümüş, F. (2022). *Ziya Gökalp'in devlet felsefesi* (Tez No: 760317) [Yüksek Lisans Tezi/ Kırıkkale Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Güneş, T. (1993). *Ziya Gökalp sosyolojisinde İslamcılık kavramı* (Tez No: 27259) [Yüksek Lisans Tezi/ Orta Doğu Teknik Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- İslam, İ. (1987). *Fikirleriyle Namık Kemal, Ziya Gökalp, Atatürk* (Tez No: 1150) [Yüksek Lisans Tezi/ Ankara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Kara, İ. (1987). *Hüseyin Kazım Kadri, Ziya Gökalp ve Türkçülüğün esasları* (Tez No: 889) [Yüksek Lisans Tezi/ İstanbul Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

- Karadaş, Y. (2006). *Doğu'nun Batı'cı üretimi: Ziya Gökalp'te şarkiyatçılık* (Tez No: 188335) [Yüksek Lisans Tezi/ Muğla Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Karahan, K. F. (2022). *Türkçülerin ve İslamcıların kadına bakışı (Ziya Gökalp ve Said Halim Paşa örneği)* (Tez No: 748843) [Yüksek Lisans Tezi/ Fırat Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Karaşahan, Y. E. (2017). *Ziya Gökalp'in ahlak felsefesi* (Tez No: 470331) [Yüksek Lisans Tezi/ Yıldız Teknik Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Karlı, E. (2010). *Said Halim Paşa ve Ziya Gökalp'te devlet kavramı* (Tez No: 278625) [Yüksek Lisans Tezi/ Fatih Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Kaya, S. Z. (2021). *Yeni Türk edebiyatında toplumsal kaygı Abdullah Cevdet, Mehmet Akif Ersoy ve Ziya Gökalp'in edebi eserleri üzerine karşılaştırmalı bir çalışma* (Tez No: 665457) [Doktora Tezi/ Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Kocaman, G. (2004). *Ziya Gökalp'in din eğitimi ile ilgili tespit ve değerlendirilmesi* (Tez No: 145285) [Yüksek Lisans Tezi/ Dokuz Eylül Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Korkut Demirçelik, F. (2008). *Ziya Gökalp'in yaşamı, yapıtları, fikirleri, uygulamaları ve Türk toplumsal yaşamına katkıları: (kamu yönetimi açısından bir araştırma)* (Tez No: 403865) [Yüksek Lisans Tezi/ İnönü Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Mart, F. G. (2018). *Gökalp sosyolojisi* (Tez No: 512219) [Yüksek Lisans Tezi/ Necmettin Erbakan Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Namazova, A. (2017). *Ziya Gökalp ve Bahtiyar Vahapzâde'nin şiirlerinde vatan mefhumu* (Tez No: 461455) [Yüksek Lisans Tezi/ İstanbul Kültür Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Namlı, İ. (2011). *Ziya Gökalp'in düşüncelerinin inkılap tarihi ders kitaplarına yansımaları* (Tez No: 302839) [Yüksek Lisans Tezi/ Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Ocakcioğlu, S. B. (1999). *Ziya Gökalp ve Erol Güngör çizgisinde Türk sosyolojisi* (Tez No: 42207) [Yüksek Lisans Tezi/ Marmara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Oğuz, G. (2012). *Sosyolojik yaklaşımlı Türk milliyetçiliğinde Türk modernleşmesi: Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan, Erol Güngör, Yılmaz Özakınar* (Tez No: 327811) [Doktora Tezi/ Marmara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Osmanağaoğlu, C. (1995). *Ziya Gökalp'te Türkçülük akımı* (Tez No: 41783) [Yüksek Lisans Tezi/ İstanbul Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Öner, L. (2022). *Farabi'nin devlet felsefesiyle Ziya Gökalp'in devlet felsefesinin karşılaştırılması* (Tez No: 771238) [Yüksek Lisans Tezi/ Yıldız Teknik Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Özdemir, M. D. (2010). *Ziya Gökalp'in şiirlerinde dil, milli kültür, aidiyet, kavramlarının göstergebilim açısından incelenmesi* (Tez No: 265297) [Yüksek Lisans Tezi/ Hacettepe Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Özel, Ş. (2020). *Bir sorunsal olarak Abdullah Cevdet, Ziya Gökalp ve Erol Güngör'de batılılaşma* (Tez No: 639163) [Yüksek Lisans Tezi/ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Özer, F. F. (2007). *Ziya Gökalp'in şiir ve mektuplarında kadın ve çocuk eğitimi* (Tez No: 214901) [Yüksek Lisans Tezi/ Pamukkale Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Özer, K. (1995). *Ziya Gökalp sosyolojisinde İslamcılık ve modernizm* (Tez No: 41292) [Yüksek Lisans Tezi/ Dokuz Eylül Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Öztürk, E. (2010). *Prens Sabahattin ve Ziya Gökalp'in eğitim görüşlerinin karşılıklı olarak incelenmesi* (Tez No: 278022) [Yüksek Lisans Tezi/ Gazi Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Özyurt, A. N. (2008). *Ziya Gökalp'in halk bilimi çalışmalarındaki yeri* (Tez No: 330100) [Yüksek Lisans Tezi/ Gazi Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Serim, M. (2000). *Türk sosyolojisinde Ziya Gökalp geleneği ve Mustafa E. Erkal* (Tez No: 94478) [Yüksek Lisans Tezi/ Kırıkkale Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.



- Solak, A. (2001). *Ziya Gökalp'in eğitim düşünceleri* (Tez No: 109392) [Yüksek Lisans Tezi/ Atatürk Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Şahin, H. (2015). *Düzyazılarından hareketle Ziya Gökalp'in manzumelerinin tematik tahlili* (Tez No: 423586) [Doktora Tezi/ Hacettepe Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Taibi, A. (2018). *Türk ve Arap milliyetçiliğinin kökeni: Ziya Gökalp ve Satı Bey* (Tez No: 495845) [Yüksek Lisans Tezi/ İstanbul Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Tazefidan, K. (2017). *Türkiye'de kültürel değişimin göstergesi olarak batılılaşma: Ziya Gökalp ve Niyazi Berkes örneği* (Tez No: 477498) [Yüksek Lisans Tezi/ Kırıkkale Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Telli, A. (2003). *Ziya Gökalp'in din eğitimine tesiri* (Tez No: 136929) [Yüksek Lisans Tezi/ Sakarya Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Topper, K. (2020). *Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura ekseninde Türk milliyetçiliği öğretisi* (Tez No: 636435) [Yüksek Lisans Tezi/ Atılım Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Toptaş, M. (2023). *Ziya Gökalp'in kültürel Türkçülük düşüncesinde sivil din yaklaşımı* (Tez No: 835188) [Yüksek Lisans Tezi/ Yalova Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi
- Tur, E. (2019). *Temel kavramlar üzerinden ulus inşa sürecinde Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura* (Tez No: 597609) [Yüksek Lisans Tezi/ Kocaeli Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Tutar, K. (2014). *Ziya Gökalp'te korporatizm ve toplumsal dayanışma düşüncesinin değerlendirilmesi* (Tez No: 667446) [Yüksek Lisans Tezi/ Gazi Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Uçak, S. (2008). *Ziya Gökalp'in eğitim anlayışı* (Tez No: 219673) [Yüksek Lisans Tezi/ Gazi Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Ufuk, K. (2019). *Geç Osmanlı döneminde İslamcılarının ve Türkçülerin millet kavramsallaştırmaları: Mehmet Akif Ersoy ve Ziya Gökalp üzerine bir karşılaştırma* (Tez No: 565821) [Yüksek Lisans Tezi/ Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Uğurlu, H. N. (2019). *Ziya Gökalp'in din anlayışı* (Tez No: 567204) [Yüksek Lisans Tezi/ Necmettin Erbakan Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Ulubey, Ö. (2008). *Toplumsal dayanışmanın sağlanmasında eğitimin işlevi: Emile Durkheim ve Ziya Gökalp'in görüşlerinin karşılaştırılması olarak incelenmesi* (Tez No: 227379) [Yüksek Lisans Tezi/ Muğla Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Ulus, A. (2000). *Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin'in düşüncelerinin karşılaştırmalı olarak sosyolojik analizi* (Tez No: 93878) [Yüksek Lisans Tezi/ Sakarya Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Ünsal, H. S. (2013). *Friendrich List, Ziya Gökalp ve Osmanlı imparatorluğunda milli iktisat tezi* (Tez No: 347267) [Yüksek Lisans Tezi/ Orta Doğu Teknik Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Yanık, A. (1998). *Ziya Gökalp ve Cemil Meriç'te kültür ve medeniyet kavramı* (Tez No: 72745) [Yüksek Lisans Tezi/ Atatürk Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Yaşar, Ö. (2011). *Ziya Gökalp, Hilmi Ziya Ülken ve Erol Güngör örneğinde dine yaklaşımları ile Türk aydını* (Tez No: 297926) [Yüksek Lisans Tezi/ Dumlupınar Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Yıldız, G. (2015). *Ziya Gökalp'in eserlerinde mitolojik unsurlar* (Tez No: 397511) [Yüksek Lisans Tezi/ Yıldız Teknik Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Yılmaz, E. (2012). *Ziya Gökalp'in şiirlerinin değerler eğitimi açısından incelenmesi* (Tez No: 311834) [Yüksek Lisans Tezi/ Karadeniz Teknik Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Yiğit, M. (2006). *Ziya Gökalp'te iktidarın meşruiyet kaynağı* (Tez No: 210832) [Yüksek Lisans Tezi/ Niğde Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Yüner, M. (2009). *Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura'nın Türkçülük düşüncelerinin karşılaştırılması* (Tez No: 250669) [Yüksek Lisans Tezi/ Orta Doğu Teknik Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Zengin, H. (2021). *Ziya Gökâl'in eğitim düşüncelerinin eğitime yansımaları üzerine bir inceleme* (Tez No: 744629) [Yüksek Lisans Tezi/ Milli Savunma Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Zorlu, M. (2018). *Türkçülük temelinde Türkiye Cumhuriyeti'nin ideoloğu Ziya Gökâl* (Tez No: 508217) [Yüksek Lisans Tezi/ Hitit Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

**Ek. 2.** Ziya Gökâl konusu ile doğrudan ilgili olmadığı için incelemeye dahil edilmeyen tezler (Ulusal Tez Merkezi baz alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.)

Tez No	Yılı	Yazar	Tez Adı	Tez Türü	Üniversite	Enstitü/Anabilim Dalı
204345	2006	Cemal Aküzüm	Öğretmen yetiştirme geleneğinin güncel duruşuna ilişkin öğretmen/öğretim elemanı görüşlerinin değerlendirilmesi- Diyarbakır-Ergani Anadolu öğretmen liseleri ve Ziya Gökâl Eğitim Fakültesi örnekleri	YL	Dicle Ü.	SBE/ Eğitim Bilimleri Eğitimi
391893	2015	Rıfat Işık	Diyarbakır Ziya Gökâl Yazma Eserler Kütüphanesinde Yer Alan Arapça Gramere Dair Eserlerin Tasnifi ve Tanzimi	YL	Selçuk Ü.	SBE/ Doğu Dilleri ve Edebiyatları
565158	2019	Kamile Dağar	Diyarbakır Ziya Gökâl Kütüphanesi'ndeki Ortaçağ İslam Ciltlerinden Bazı Örnekler	YL	Necmettin Erbakan Ü.	SBE/ Sanat Tarihi
817218	2023	Elif Feyza Uğur	Büyük emlak projelerinin yakın çevreleri üzerinde oluşturduğu dönüşüm baskıları: Ziya Gökâl mahallesi (Ayazma)	YL	Yıldız Teknik Ü.	Fen Bilimleri Enstitüsü/ Şehir ve Bölge Planlama
833912	2023	Nazik Ağyar Leblebici	Diyarbakır Ziya Gökâl Yazma Eser Kütüphanesi'nde yer alan tezhipli yazma eserlerin incelenmesi ve motiflerin dekoratif ürün tasarımlarında kullanılması	DR	Hacı Bayram Veli Ü.	Lisansüstü Eğitim Enstitüsü/ El Sanatları
851049	2024	Şule Ergün	Diyarbakır Ziya Gökâl ilkokulu koruma projesi	YL	Dicle Ü.	Fen Bilimleri Enstitüsü/ Mimarlık

Erişime Açıklık • Yayın Dili • Yapılmış Lisansüstü Tezlerin Yıllara Göre Dağılımı • Yapılmış Lisansüstü Tezlerinin Üniversitelere Göre Dağılımı • Yapılmış Lisansüstü Tezlerinin Enstitülere Göre Dağılımı • Lisansüstü Tezlerin Anabilim/Anasanat Dallarına/Bölgümlere Göre Dağılımı • Lisansüstü Tezlerin Konulara Göre Dağılımı



## ZİYA GÖKALP VE DİLİN SADELEŞMESİ

### ZİYA GÖKALP AND THE SIMPLIFICATION OF LANGUAGE

**Betül HASTAOĞLU ÖZBEK**

Lecturer Dr., Fırat University, Turkish Language and Literature Department, Elâzığ, Türkiye  
Öğr. Gör. Dr., Fırat Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Elâzığ, Türkiye  
Orcid: 0000-0002-1117-5987 Email: bhastaoğlu@firat.edu.tr

#### Article Information/Makale Bilgisi

**Cite as/Atıf:** Hastaoğlu Özbek, B. (2024). Ziya Gökalp and The Simplification of Language, *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Year: 2024- Issue: Special Issue of Ziya Gökalp. 30-40.

Hastaoğlu Özbek, B. (2024). Ziya Gökalp ve Dilin Sadeleşmesi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2024- Sayı: Ziya Gökalp Özel Sayısı, 30-40.

**Article Types / Makale Türü:** Research Article/Araştırma Makalesi

**Received/Geliş Tarihi:** 13 May / Mayıs 2024

**Accepted/Kabul Tarihi:** 19 October / Ekim 2024

**Published/Yayın Tarihi:** 06 December / Aralık 2024

**Issue/Sayı:** Ziya Gökalp Özel Sayısı / Special Issue of Ziya Gökalp

**Pages/Sayfa:** 30-40

**Plagiarism/İntihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

**Published by/Yayıncı:** Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

**Ethical Statement/Etik Beyan:** It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Yazar isim/ler!).

**Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License:** Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

## Öz

Ziya Gökalp, ideolog, yazar, düşünür ve şairlik yönleriyle Türk edebiyatında mihenk taşı kabul edilen isimlerden biridir. Milletin genetik kodlarının doğru şekillenmesi ve aktarılmasında aktif bir rol oynayan dil, Ziya Gökalp'ın en önemli meselesi durumundadır. Kültür, tarih, sanat gibi unsurların kaynaştırıcı ve güçlendirici ögesi, düşüncenin ana malzemesidir. Dış etkilere aşırı maruz kalan ve sadeliğini yitiren diller, zamanla yok olmaya mahkumdur. Gökalp, dilini kaybeden milletlerin dağılıp tarih sahnesinden silineceği gerçeğinin farkında, Türkçenin korunup eski sadeliğine kavuşturulması gerektiğinin bilincindedir. Türkçenin unutulması endişesiyle yüzleşmek, onu dil üzerine düşünüp çalışmaya yöneltir. Bu minvalde, kendisiyle aynı hassasiyeti taşıyan *Genç Kalemler* dergisi yazarlarının yanında yer alarak Yeni Lisan hareketine katılır. Vatanın, yabancı dillerin etkisinden mümkün olduğunca arınmış millî bir dile, sade Türkçeye kavuşması için belirlediği yolu, kendi eserlerinde başarıyla takip etmiştir. Sanatçı, teoride dilin sadeleştirilmesini amaçlar gibi görünen çabalarıyla aslında toplumun yeni bir hayat görüşüne sahip olmasını hedeflemiştir. "Ziya Gökalp ve Dilin Önemi" başlıklı bu makalede, Türkçenin sadeleşme sürecinden kısaca bahsedilerek Ziya Gökalp'ın sürece olan katkıları, eserlerinde belirttiği düşünceler ve şiirleri üzerinden dile getirilmiştir.

**Anahtar Sözcükler:** Dil, lisan, sadeleşme süreci, Türkçe, Ziya Gökalp.

## Abstract

Ziya Gökalp is one of the figures who is considered to be a cornerstone in Turkish literature as an ideologist, writer, thinker and poet. Language, which plays an active role in the proper shaping and transmission of the nation's genetic codes, is the most important issue for Ziya Gökalp. It is the main source of culture, history and art, and the main material of thought. Languages that lose their simplicity and are overly exposed to external influences are doomed to disappear over time. Gökalp is aware of the fact that nations that lose their language will disintegrate and disappear from the stage of history, and is conscious of the need to preserve Turkish and restore it to its former simplicity. Facing the fear of Turkish being forgotten drives him to think and work on language. In this respect, he joins the Yeni Lisan movement by taking part with the writers of *Genç Kalemler* magazine who share the same concerns with him. In his own works, he successfully followed the path he determined for the homeland to attain a national language, plain Turkish, free from the influence of foreign languages as much as possible. The author, with his efforts that seem to be aimed at the simplification of the language in theory, in reality aimed for the society to have a new view of life. In this article titled "Ziya Gökalp and the Importance of Language", the simplification process of Turkish is explained briefly and Ziya Gökalp's contributions to the process are presented through the ideas he expressed in his works and his poems.

**Key Words:** Language, dialect, simplification process, Turkish, Ziya Gökalp.

## Giriş

Ziya Gökalp, Türk milliyetçiliğinin gelişmesi ve Türkçenin sadeleşmesinde çok büyük başarılarla imza atarak yüzyıla damgasını vuran önemli bir sanatçıdır. Savunduğu değerler, ortaya koyduğu düşünceler ve yazdığı eserler kadar milli kimlik yaratma yolundaki çabalarıyla da adından hala sıkça söz ettirmektedir. 1911’de *Genç Kalemler* dergisi etrafında toplanan sanatçılarla birlikte başlattıkları “Yeni Lisan” hareketinin etkileri, bugüne kadar uzanır. Ziya Gökalp ise bu doğrultuda belirlediği dilin sadeleşmesi hususundaki düşüncelerini, eserlerinde uygulamaya koyarak hayata geçirir.

Yeni Lisan hareketi, *Genç Kalemler*’de yazan ve milli bir edebiyatın ancak milli bir dille yaratılabileceğini savunan Ali Canip Yöntem, Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp gibi önemli sanatçıların çabalarıyla vücut bulur. Onlar, dilin sadeleşmesi adına yapılmasını lüzumlu buldukları hususları, dergide yayımladıkları “Yeni Lisan” makaleleriyle ortaya koyarlar. Ziya Gökalp, sade bir Türkçeye kavuşmak için maddeler halinde dile getirdiklerini, kendi eserlerinde titizlikle uygular. Çünkü ona göre, anlaşılır, sade ve öz Türkçe, iletişimi güçlendirerek toplumsal bilincin gelişmesine katkı sağlama noktasında çok önemli bir faktördür.

### 1. Türkçenin Sadeleşme Süreci

Varlıkların adlandırılmasını ve insanlar arasındaki iletişimi sağlayan dil, değişimlerden en fazla etkilenen kurumlardan biridir. Konuşulduğu coğrafyanın sosyal ve siyasi evrimleriyle şekillenirken böylece birtakım tarihsel süreçlerden geçer. Diğer pek çok dilde görüldüğü gibi Türkçe de zaman içerisinde değişikliklere uğrar. Göçler, inanç sistemi ve farklı kültürlerin etkisi, çoğunlukla bu değişimin etkileri olarak görülür. İslamiyet’i kabul eden Türkler, Arapların edebiyatından ve dilinden etkilenir. Arapçanın yanı sıra zamanla Farsçanın da etkisi, önemli ölçüde kendini hissettirir. Osmanlı Beyliği’nin devlet haline gelmesiyle medreselerde Arapça ve Farsça eğitime ağırlık verilir. Giderek dildeki sadelik bozulmaya, Arapça sözcük, terkip ve tamlamaların sayısı artmaya başlar. Yazı dili ile halk dili arasındaki mesafe, iyice açılır.

Yabancı dillerin etkisiyle Türkçenin değerinin günden güne düştüğünü fark eden sanatçılar, çeşitli eserler ve sözlükler yazarak dilin eski sadeliğine kavuşması adına çaba gösterirler. 16. yüzyılda Aydınlı Visali, Tatavlı Mahremi ve Edirneli Nazmi’nin öncülüğünde gelişip adına Türkî-i Basit cereyanı denen dilin sadeleşme hareketi, kayalardan akararak daman kaynak suları gibi sürekli ve artan bir biçimde yoluna devam eder. Bunların yanı sıra halk şairlerinin çabalarıyla da dil sadeleşirken zamanla Şeyhülislam Yahya ve Nedim ile zirveye ulaşır. 19. yüzyılda, dünyadaki büyük değişim/gelişimler etkisinde biçimlenen halka yönelme ve onun sonucu olarak doğan milliyetçilik/ ulusçuluk cereyanları ile sosyolojik temelli bir harekete dönüşür.

Tanzimat döneminde, Batılı türlerin edebiyata girmesi ve gazetenin yaygınlaşması, dilin önemini bir kez daha ortaya koyar. Saray ve çevresinin üslubuyla halka hitap etmek, artık mümkün görünmemektedir. Sadece bu sebeple bile olsa dilin sadeleşmesi gerektiği, açıkça fark edilir. Konu ile ilgili Korkmaz’ın şu ifadelerinden de anlaşılacağı üzere “kendi tarihsel varlık alanları ile birebir ve doğrudan ilişki kuramayan sözde aydın nesillerin yetişmesi; toplumumuz ve insanımızın kendi düşünsel yaşamı üzerinde fikir yürütmesi” (Korkmaz R. , 2000, s. 323) hususunda engel oluşturmaktadır. Nihayetinde her dil, tarihsel süreçlerden geçerek özgünlüğe kavuşur ve bu birikimden yoksun kalmak, bireylerin düşünsel boyuttaki derinliklerine ket vurur. Sığ kalmışlık, özünden uzaklaşma farkındalığı ve milli değerlerin unutulmaya yüz tutması gerçeği, sanatçıların dil üzerindeki kaygılarını daha da artırır. Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa, milli dil bilincini tesis etmeye ve dilde gereken düzenlemeleri yapmaya çalışırlar. Çünkü dil, “insan tarafından gerçekleştirilebilen her türlü yaratımın soyut tasarımlarını bünyesinde saklayan bir varlık” (Buran, 2015, s. 98) olarak yaratıcılığın ana malzemesidir. Dili, açmazlarından kurtaracak, sadeliğe kavuşturacak yöntemlerin bir an önce uygulanması gerekmektedir.

Servet-i Fünun döneminde, edebi dil tekrar ağırlaşır ancak milli edebiyatın doğuşuyla Türkçe, hak ettiği kıymeti yeniden görmeye başlar. Mehmet Emin Yurdakul’un *Türkçe Şiirler*’i oldukça yankı uyandırırken İstanbul dışındaki illerde de dilin sadeleşmesine yönelik arzu ve çabalar artar (Levend, 2010, s. 265). Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*’nda dilin sadeleşmesi meselesini ele alıp Türkçülüğün gelişimiyle bağlantı kurarak bu sürecin Ahmet Vefik Paşa ve Süleyman Paşa ile başladığını söyler. Hüseyinzade Ali ile Mehmet Emin’in şiirlerini de Türkçülüğün başlangıç şiirleri olarak kabul eder. Ona göre Necip Asım’ın çalışmaları ve İkdam gazetesi, Türkçülüğe duyulan ilgiyi artırırken Fuat Raif’in yanlış tutumu, bu ilginin azalmasına neden olur çünkü Fuat Raif Bey, sadeleşme yolunda tasfiyecilik fikrini öne sürmektedir;

Tasfiyecilik, lisanımızın Arap, Acem cezirlerinden gelmiş bütün kelimeleri çıkararak, bunların yerine Türk cezirinden yeni edatlarla yapılacak yeni Türk kelimelerini ikâme etmekten ibaretti. Bu nazariyenin fiilî tatbikatını göstermek üzere neşrolunan bazı makaleler ve mektuplar, zevk sahibi olan okuyucuları tiksindirmeye başladı. Halk lisanına geçmiş olan Arabî ve Farişî kelimeleri, Türkçeden çıkarmak, bu lisanı en canlı kelimelerden, dinî, ahlakî, felsefî tabirlerinden mahrum edecekti. (Gökalp, 2018, s. 18)

Türkçeden Arapça ve Farsça sözcükleri tamamen çıkarmak, Ziya Gökalp'a<sup>1</sup> doğru gelmez. Ona göre yaygın olarak kullanılan yabancı kökenli sözcüklerin dilden tamamen atılması, dili kısırlaştırmak ve Esperanto gibi yapay bir dil konumuna getirmek demektir. Bu nedenle Gökalp, Selanik'te Merkez-i Umumî görevinde bulunurken tanıma fırsatı bulduğu *Genç Kalemler* dergisi başyazarı Ali Canip Yöntem'in sadeleşme konusundaki yaklaşımını, kendi düşüncelerine yakın hisseder. Ziya Gökalp'a göre "Türkçeyi islah için bu lisanın bütün Arabî ve Farişî kelimeleri değil, umum Arabî ve Farişî kaideleri atmak. Arabî ve Farişî kelimelerden de Türkçesi olanları terk ederek Türkçe bulunmayanları ibka etmek" (Gökalp, 2018, s. 20) gerekmektedir. Türkçe karşılığı bulunmayan sözcüklerin yerine yenisini yaratmak, dilde yapay duracağı için onları olduğu gibi bırakmak daha uygun görünmektedir. Bu ortak düşünceler doğrultusunda *Genç Kalemler* etrafında birleşen sanatçılar, "Yeni Lisan" makaleleri aracılığıyla dil üzerinde uygulamak istedikleri adımları, açıkça ortaya koyarlar. "Yeni Lisan" makalesinde, özellikle şunlar üzerinde dururlar;

1-Dilimizdeki Arapça ve Farsçaya ait gramer kurallarının kullanılmaması ve bu kurallarla yapılan tamlamaların kaldırılması,

2- Dilimize girmiş Arapça ve Farsça kelimelerle kurulacak yeni isim ve sıfat tamlamalarında Türkçenin kurallarının işletilmesi,

3- Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçede söylendikleri gibi yazılmaları. Bütün Arapça ve Farsça kelimelerin atılması gerekmediğinden, bilim terimi olarak Arapça kelimelerin kullanılmasına devam edilmesi,

4- Öteki Türk lehçelerinden kelime alınmaması,

5- Yazı dili ile konuşma dili arasındaki açıklığın kapatılması; İstanbul konuşmasına dayalı canlı bir yazı dilinin oluşturulması,

6- Bu yollardan yürünerek, dil ve edebiyatın Doğu ve Batı taklitçiliğinden kurtarılıp yaratıcı bir dil ve edebiyata dönüştürülmesi. (Korkmaz Z. , 2017, s. 704)

Sanatçılar, Türkçeye geçen Arapça ve Farsça sözcüklerden ziyade dilbilgisi kurallarının dili bozduğu düşüncesindedirler ve bu doğrultudaki endişelerini açıkça dile getirmişlerdir. Türkçenin özünden uzaklaşmasını engellemek için yapılması gerekenleri kesin ve açık bir dille ifade etmişlerdir. İstanbul konuşmasının esas alınarak yeni bir yazı dilinin oluşturulması hususuna önem vermişler; dil ve edebiyatın taklitçilikten kurtarılması gerektiğine vurgu yaparak millî unsurlara verdikleri önemi ortaya koymuşlardır.

Fransız edebiyatında Victor Hugo'nun vatan sevgisi, özgürlük ve mücadele ruhu taşıyan şiirleriyle yeni bir dönem başlatarak romantizmi şekillendirmesi gibi Ömer Seyfettin de Türk edebiyatına milli unsurlarla yön verir. "Yeni Lisan" adıyla yayımlanan makalelerin altında yazarın adı yer almasa da birçok kaynak, ilk makalenin Ömer Seyfettin tarafından yazıldığını doğrular. Buna rağmen "Ziya Gökalp gibi nüfuzlu biri bu harekete destek vermeseydi Yeni Lisan hareketi başarılı olmayabilirdi." (Bozdoğan, 2007, s. 253). Neticede maddelerin geniş çevrelerce tanınması ve dilde geçerlilik kazanmasındaki en büyük pay, Ziya Gökalp'a aittir. Böylece dilin sadeleşme süreci, *Genç Kalemler* dergisindeki yazılar ve özellikle de Ali Canip Yöntem, Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp sayesinde hız kazanır.

## 2. Ziya Gökalp'ın Dil Anlayışı

Ziya Gökalp, 20. yüzyılın başında Türk milletinin birliğini ve kültürel zenginliğini dile getiren önemli bir düşünce adamıdır. "Millet", "Türklük", "Türkçülük" gibi değerler üzerine derin düşünceler geliştirerek bu konuların daha iyi anlaşılması adına çalışmalarda bulunur. Ona göre, milletin birliği, dil ve kültürün sağlamlığına dayanır ve bu da anlaşılır bir lisanla bağlıdır.

Dil, milletin kenetlenmesini sağlayan, toplumun huzur ve dayanışmasının temeli sayılan bir araçtır; "Milleti meydana getiren unsurlar içerisinde Gökalp 'kültür'ü ve ona bağlı olan 'dil'i en esaslısı olarak kabul etmektedir." (Timurtaş, 2011, s. 71). Milletin birlikteliği, dil ve kültürün sağlamlığı sayesinde daimi olacak; açık ve anlaşılır bir lisan, milletin kenetlenmesini sağlayacaktır;

Öyleyse lisan kültür ve medeniyetin temelidir. Bu temelin sağlam olması, fakat sağlamlığının yanında bütün halk tarafından anlaşılması ve konuşulup yazılması lazımdır. Bu sayede hem lisanımız milletimizin kendi öz malı olacak, hem de lisanımızda şimdiye kadar devam eden yazı dili ve konuşma dili arasındaki

<sup>1</sup> Türkçenin fonetik kuralları gereği, "alp" sözcüğündeki "l" inceltilmemeli, kalın ünsüz şeklinde telaffuz edilmelidir. Çünkü bu sözcük, batı dillerinden Türkçeye geçen ve Alp Dağları için kullanılan "Alpler" sözcüğünden farklı olarak "Alpaslan" gibi Türkçe kökenli bir sözcüktür ve gramere uygun haliyle "Gökalp'ın, Gökalp'ta" biçimlerinde kullanılması uygun görünmektedir. (Argunşah, 2010, s. 95).

ayrılık ortadan kalkacaktır. (Erdem, 1994, s. 21)

Osmanlıca denilen yazıyı tekeline alan dil ile halkın konuştuğu dil arasındaki fark, sanatçıyı rahatsız etmektedir. Ziya Gökalp, dilin hem konuşulması hem de yazılması gerektiğini vurgular. Bu şekilde, dil milletin kendi öz malı haline gelir ve yazı dili ile konuşma dili arasındaki fark, ortadan kalkar. Sade bir lisanın varlığı, bu ikiliğin ortadan kaldırılmasındaki en etkili faktördür. Gökalp, dil mevzusundaki ikilik meselesini, *Türkçülüğün Esasları*'nda şöyle dile getirir;

Bundan on beş sene evvel, memleketimizde yan yana iki lisan yaşıyordu: Bunlardan birincisi, resmî bir kıymete mâlikti ve yazıyı inhisar altına almış gibiydi. Buna Osmanlıca adı veriliyordu.

İkincisi, yalnız halk arasında konuşmaya münhasır kalmış gibiydi. Buna istihfafla Türkçe adı veriliyordu. Ve avama mahsus bir argo zannediliyordu. Hâlbuki asıl tabî ve hakiki lisanımız buydu. Osmanlıca ise Türkçe, Arapça ve Acemceden ibaret olan üç lisanın sarfını, nahvini, kamusunu birleştirmekle husule gelmiş sunî bir halitadan ibaretti. (Gökalp, 2018, s. 37)

Ziya Gökalp, toplumda değer verilip saygı gösterilen bir dil olarak kullanılan Osmanlıcanın aslında üç dilin karışımı olduğunu söyler. Asıl kıymet verilmesi gereken dil, Türkçedir ancak o da hak ettiği değeri görememektedir. Esasında sanatçı, bütün sorunların özünde, “milliyetçilik bilinci” yoksunluğunun yattığı görüşündedir;

Bütün yolların gelip milliyetçilik bilincine dayandığını ilk kez Ziya Gökalp'ten duyarız. Onunla birlikte tarihsel dokumuz büyük bir derinlik kazanır. Öznel bilinç, asansör özneye dönüşerek tarihin kronolojik seyrine çıkar. Sadece seyretmez. Aynı anda tarihsel olanı günün içine taşır. Amacı; mefkûrenin mazideki içsel ve devinimsel yeteneğini göstermek ve epiğin içindeki kutsal ateşi, yeni insanın ruhunu tutuşturmak üzere yaşanan zamanın bilincine taşımaktır. (Korkmaz R. , 2011, s. 259)

Milli romantik yaklaşımıyla geçmişten ilham alarak yeniden güç kazanılması gerektiğini vurgulayan şair, dil konusunda da öze dönülmesini, Türkçenin güncel durumundan tamamen sıyrılmadan eski sadeliğine kavuşmasını önerir. Milli değerlerden ilham almak, ulusu ayakta tutan, birbirine kenetleyen misyonu ile dile de canlılık, işlerlik ve bütünlük kazandıracaktır. Toplumdaki refahın sağlanması, birliğin kurulması ve ikiliğin ortadan kaldırılması için bir an önce dilde sadeleşme yoluna gidilmelidir. Hıfzı Tevsik Gönensay, dilde sadeleşme yoluna giderken Ziya Gökalp'ın gösterdiği hedeften ilerlemenin doğru olacağı görüşündedir. Bu nedenle sanatçının düşüncelerini maddelerle özetler;

- 1- Güzel, saf, ince, Türkçe, İstanbulda konuşulan Türkçedir.
- 2- Herkesin bildiği ve lûgata bakmadan mânasını anladığı her söz, Öz Türkçedir.
- 3- Kökü ne olursa olsun Türkçeleşen her söz, Türkçe sayılır.
- 4- Uydurma söz yapmaktan, yapma yola saptırmaktan çekinmek gerekir.
- 5- Dilimizde mevcut müteradif sözlerin yabancı asıldan gelenlerini terk ile Öz Türkçe olanlarını kullanmalıdır.
- 6- Muhtaç olduğumuz yeni kelimeler için halkın söz yaratma usullerine benimsemelidir.
- 7- Bu yeni kelimeleri, yaşayan Türkçeden yapmak suretiyle İstanbul Türkçesini incitmemeğe ve zevkimizi İstanbul Türkçesine göre ayarlamağa çalışmak lâzımdır.
- 8- Arap ve Fars asıllarından gelen kelimelerin telâffuzunda halkın telâffuzunu esas tutmalıdır.
- 9- Türklüğün vicdanı ve vatani bir olmak için lisanın bir olması şarttır. (Gönensay, 1949, s. 224)

Dil kurumunun çalışmaları ile Ziya Gökalp'ın ortaya koyduğu fikirleri kıyaslayan Gönensay, sanatçının başlattığı yolun daha aydınlık ve temiz olduğunu belirtmiş; “Türkçeye yön vermeye yeltenenlerin temel ilkeleri ile Gökalp'ın önerdiği esaslar karşılaştırıldığında Türk Dil Kurumuna, onun tasfiyecilik hareketine karşı olanların ne kadar aksi yönde düşündüklerinin rahatlıkla anlaşılacağını dillendirmiştir.” (Şahin, 2023, s. 428). Dilin sadeleşmesi sürecinde tasfiyeci yaklaşımları kabul etmeyen tavırla sanatçı, yazı dilinin arı bir Türkçeye ulaşması noktasında oldukça etkili olmuştur. Türkçeye yabancı dillerden geçen tamlama ve terkiplerin kullanımdan kaldırılmasını isteyen Ziya Gökalp, eserlerinin büyük bir çoğunluğunda olduğu gibi “Lisan” şiirinde de halkın kolayca anlayacağı, yalın bir söyleyişi tercih eder. Denilebilir ki Gökalp'ın dil anlayışının en güzel örneği, “Lisan” şiirinde ifade bulur;

Güzel dil Türkçe bize,

Başka dil gece bize.

İstanbul konuşması

En sâf, en ince bize.

(Gökalp, 2015, s. 38)

Şaire göre en güzel dil, Türkçedir. Başka diller, Türk milleti için gece gibi karanlık ve anlaşılmazdır. Gece, karanlıktır, netlikten yoksundur ve bu yönüyle aslında bilinmeyendir; “Gördüğünüz şey bildiğiniz şeydir. Göremeyip de sadece duyabildiğiniz, hissedebildiğiniz ya da kokusunu alabildiğiniz şey ise korkulacak bir şeydir, çünkü biçimsizdir.” (Alvarez, 2001, s. 24). Bu bilinmezlikten kurtulmanın çaresi, aydınlanmaktır ve varlıkların görünmesi için aydınlatma görevinde kullanılan bir araca ihtiyaç duyulmaktadır. Şair, başka dilleri geceye benzeterek Türkçenin aydınlık yönüne ve diğer dillerin zorluğuna, karmaşıklığına dikkati çeker. Ancak gündüz, güneşli ve aydınlıktır. Türkçe, bu bakımdan Türk milleti için güneş gibi aydınlatıcı ve besleyici özelliğe sahiptir. Ziya Gökalp’ın bu düşüncesi, Atatürk’ün öncülüğünde şekillenip gelişen Güneş-Dil teorisine de işaret etmektedir. Güneş-Dil Teorisi’ne göre güneş, ilk insanlar için her şeyden üstündür ve Türkçe, konuşulan ilk dillerden olması sebebiyle birçok dile (güneş gibi) kaynaklık etmektedir. İlk insanların güneşle ilişkilendirdiği anlamların bazıları şu şekildedir;

1. Güneşin kendisi; esas, sahip, Allah, efendi, yükseklik, büyüklük, çokluk, kuvvet, kudret.
2. Güneşin saçtığı ışık, aydınlık, parlaklık.
- 3- Güneşin verdiği sıcaklık ateş.
- 4- Hareket, zaman, mesafe, yer, kara, toprak, gıda, hayat, büyüme, çoğalma.
- 5- Renk, su.
- 6- Ses, söz.” (İnan, 2022, s. 15)

Güneşe atfedilen çeşitli anlamlar ile Türkçe arasında kurulan bağlantı, Güneş-Dil Teorisi’nin güçlenmesini sağlamıştır. Şiirde de buna benzer şekilde, Türkçe ile güneş arasında bağlantı kurulmaktadır. Türk milletinin varlığı, parlak güneşin sürekliliğini ve ışığını kaybetmemesi sayesinde daimilik kazanacaktır. İstanbul konuşması ise Türk dilinin en saf ve en ince olanıdır. Çünkü Türkiye coğrafyasında kullanılan ağızlar içerisinde, kullanılması ve anlaşılması en kolay olan, İstanbul ağzıdır. Şair, karışıklığın önlenmesi için aynı coğrafyada yaşayan insanların İstanbul ağzıyla konuşması gerektiğine işaret etmektedir;

Lisânda sayılır öz

Herkesin bildiği söz;

Ma'nâsı anlaşılın

Lûgate atmadan göz.

Uydurma söz yapmayız,

Yapma yola sapmayız,

Türkçeleşmiş Türkçedir;

Eski köke tapmayız.

Açık sözle kalmalı,

Fikre ışık salmalı;

Müterâdif sözlerden

Türkçesini almalı.

(Gökalp, 2015, s. 38)

Sanatçı, fertlerin kendi ana dillerine yabancı kalmalarına tahammül edemez. Bir eseri, yazıyı okurken sözlüğe ihtiyaç duyulması, insanın kendi diline yabancı olduğu anlamına gelmektedir. Kendi dilinden uzak kalan, ayrı düşen toplumlar, zamanla yok olmaya mahkumdur. Dilin en saf hali ise ancak halkın kendisinden öğrenilir. Ona göre Türklerin tek bir dili vardır



ve bu dil, Türkçedir. Eskimiş kökler, kullanımdan düşmüş sözcükler ya da uydurma ifadeler, dilin yalınlığını bozar. Dilin saflığının muhafaza edilebilmesi için eşanlı sözcüklerden biri Arapça ya da Farsça, diğeri Türkçeyse mutlaka Türkçe olanın tercih edilmesi gerekmektedir. Aynı düşünce, önce “Ortaç” adıyla yayımlanan “Sanat” adlı şiirinde de yer alır;

Aruz sizin olsun, hece bizimdir,  
Halkın söylediği Türkçe bizimdir,  
Leyl sizin, şeb sizin gece bizimdir.  
Değildir bir mana üç ada muhtaç.

(Gökalp, 2015, s. 47)

Şair, sadece Arapça ve Farsça sözcüklere değil, Türkçe ses yapısına uymayan aruz veznine de karşıdır. Hece ölçüsüne ve Türkçe sözcüklere sahip çıkıp “bizimdir” diyerek asıl benimsenmesi gerekenin, halkın kullandığı Türkçe olduğunu bir kez daha vurgular. Çünkü dil, bireyin varlığının somut kanıtı, adeta aynadaki yansımasıdır; “Bireysel kimliğimiz özdeşlik kurduklarımıza göre şekillenir. Ben kimliği zamanla biz kimliğine dönüşerek çoğul bir nitelik alır, buna da ulusal kimlik denir.” (Durmuş, 2018, s. 483). Benden bize doğru işleyen ulusallaşma yolundaki süreci ise bireyin seçimleri belirler. Bu durum, sanatçının “bizimdir” vurgusunu daha anlaşılır kılmaktadır. O, bireysel kimliğini, aidiyet duygusunu dille özdeşleştirmiş ve seçimini sade Türkçeden yana yapmıştır. Nihayetinde ortak kimlik de diyebileceğimiz “biz kimliği”, tek başına somut olarak mevcut değildir; “Kendini bu kimlikte tanımlayan bireylerin varlığı ölçüsünde var olur. Grup üyelerinin bilincindeki canlılığı ölçüsünde ve onların düşüncesi ya da eylemini etkilediği ölçüde güçlü ya da zayıftır.” (Assmann, 2015, s. 142). Şair de milli değerler dünyasındaki unsurlara tutunarak ulusal kimliğini ortaya koymuş ve toplumdaki ortak kimlik algısını güçlendirmeye çalışmıştır. Böylece “Yeni Lisan” makalelerinde sergiledikleri yaklaşımı, bireysel olarak şiirinde de göstermiş olur;

Yeni sözler gerekse,  
Bunda da uy herkese,  
Halkın söz yaratmada  
Yollarını benimse.

Yap yaşayan Türkçeden,  
Türkçeyi incitmeden.  
İstanbul'un Türkçesi  
Zevkini olsun yeden.

Arapçaya meyletme

İran'a da hiç gitme  
Tevvîdi halktan öğren,  
Fasîhlerden işitme.

(Gökalp, 2015, s. 38-39)

Sanatçıya göre eski dönemlerden ya da lehçelerden değil, yaşayan Türkçeden sözler kullanılmalı ve İstanbul Türkçesinin ince dil zevki, öne çıkarılmalıdır. Yeni sözler yaratmak için halkın benimsediği yöntemlerle doğal işleyiş takip edilmelidir. Dile verilen önemin ailede başladığını düşünen Gökalp, şu üç gayeyi önemser; “Türklük, İslamlık, Muasırlık” (Gökalp, 2018, s. 49). Bu sebeple de der ki “Bir Türk babası çocuğunun Türkçe konuşmamasına, Türkçe okuyup yazmamasına, Türk tarihini bilmemesine rıza gösteremez.” (Gökalp, 2018, s. 49). Aile, çocuğuna nasıl ki dini bilgileri aktarıyor ve onun İslam kurallarını bilmesini sağlıyorsa Türkçeyi de aynı şekilde özenle öğretmelidir. Ona göre ailede alınan eğitimin yanı sıra Türkçenin gelişmesi ve Türklüğün korunması için dildeki Arapça ve Farsça etkisinin azaltılması gerekmektedir;

“Gayn”lı sözler emmeyiz,  
Çocuk değil, memeyiz!

Birkaç dil yok Turan'da,  
Tek dilli bir kümeyiz.

Turan'ın bir ili var  
Ve yalnız bir dili var.  
“Başka dil var” diyenin,  
Başka bir emeli var.

Türklüğün vicdânı bir,  
Dîni bir, vatanı bir;  
Fakat hepsi ayrılır  
Olmazsa lisânı bir.

(Gökalp, 2015, s. 39)

Dilin önemi, burada Türkçenin özgünlüğü ve saflığıyla ilişkilendirilir. Arapça sesler içeren ifadeleri kullanmak yerine annemizin sütü gibi bize saf ve katıksız bir şekilde gelen, içine doğduğumuz dilin değerini bilmeliyiz. Gökalp, dilin, bir milletin kültürel kimliğini yansıttığına inanarak Türkçenin korunması ve geliştirilmesi gerektiğini savunmaktadır. “Turan’ın bir ili var ve yalnız bir dili var” derken “tek bir Turan dili” oluşturma ülküsünden bahsetmektedir. Vicdanı, dini ve vatanı bir olan Türk milletinin dili de bir tane olmalıdır. Şair, dil ve lisan sözcüklerine de küçük anlam farklarıyla yer verir; “Şiirde dar anlamda dil, yani Türkiye Türkçesi anlamında kullanılan lisan, geniş anlamda bütün Türk lehçe ve şiveleri anlamında kullanılmaktadır.” (Adıgüzel, 2011, s. 427). Bu nedenle Gökalp’ın başlık olarak “dil” yerine “lisan” sözcüğünü seçtiği düşünülebilir. Lisandaki birlik arzusu, “Vatan” adlı şiirinde de benzer duygular eşliğinde dile getirilir;

Bir ülke de camiinde Türkçe ezan okunur,  
Köylü anlar manasını namazdaki duanın...  
Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur’an okunur,  
Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hudâ’nın...  
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın!

Bir ülke ki toprağında başka ilin gözü yok  
Her ferdinde mefkûre bir, lisan, adet, din birdir...

(Gökalp, 2015, s. 27)

Sanatçının isteği çok açıktır; vatan denilen bu coğrafyada birlik ve beraberlik içerisinde, barış ve refah ortamında yaşanmalıdır. Ezanlar, Türkçe okunup dualar Türkçe edilmeli ki küçüğünden büyüğüne herkes, Allah’ın ne buyurduğunu, ne anlatmaya çalıştığını doğru öğrenebilsin. Lisan birliği vurgusuyla Ziya Gökalp, aslında yine “Turancılık” fikrini öne çıkarmaktadır. Ancak sonraki yazılarında bu arzusundan vazgeçmiş gibi görünmektedir (Timurtaş, 2011, s. 96). Çünkü daha sonra bu arzusunun gerçekleşmesinin mümkün olmadığını anlayacaktır. Zaten şairi değerli kılan, milli kimlik yaratma yolunda verdiği mücadele ve dildeki sadeleşmenin önündeki engelleri aşmasıdır. Ayrıca kendi dil politikasını, yazılarına, şiirlerine ve masallarına da başarıyla aktarabilmiş olmasıdır. Onun için “Ziya’nın şair olmadığını söylemeye lüzum yok, şiirlerini okuyunca anlarsınız” (Erişirgil, 1984, s. 208) diyenler ve tarafının zayıf kaldığını iddia edenler vardır. Ancak gerçek şu ki o, bir amaç doğrultusunda yazmakta ve hedeflediği sade Türkçe arzusuna sahip çıkmaktadır;

Fısıldadın kulağıma derinden derin,  
Çok nükteler, anlamadı aklım hiç birin,  
Ruhumda mı, semada mı, nerededir yerin?

Ne zeminde seni, ne de zamanda buldum.

(Gökalp, 2015, s. 107)

Şair, “Hayat Yolunda” adlı şiirinde, Tanrı’ya seslenerek ona sade bir dille yakarıшта bulunarak Türkçe dualar eder. Mekân ve zamana sığdıramadığı Tanrı’nın varlığını sormadan yaşamak istediğini ancak yine de ondan izler aradığını dile getirir. Derin manalar peşinde koşmayan Gökalp, söz oyunları da yapmaz. Hatta sade dille yazma uğruna bazen şiirsellikten de uzaklaşır. Eserlerinde Arapça ve Farsça sözcüklerden uzak durur ve yalın bir söylemle sade dili kullanma amacına da ulaşır.

Milli birlik ruhunun en bağlayıcı ve belirleyici unsuru olarak öne çıkan dil, kendi özünden uzaklaşırsa onu kullanan bireyler, hem kişisel hem de toplumsal yönden ilerlemekten mahrum kalır. Çünkü dilin doğru ve etkili kullanılması, toplumsal gelişim ve iletişimde büyük rol oynar. Ziya Gökalp, toplumun kimliği ve kültürü üzerindeki etkisine yaptığı vurguyla dilin önemine dikkati çeker. Öz Türkçeyle yazma arzusunu, öncelikle kendi eserlerinde gerçekleştirerek dilin sadeleşme sürecini hızlandırır.

### Sonuç

Yüzyıllardan beri süregelen tarihsel, siyasal ve kültürel etkilerle başka dillerden ödünçlemeler yapan Türkçe, adeta ilmek ilmek işlenerek bugünkü şeklini alır. Dilin, özellikle Osmanlıca döneminde, Arapça ve Farsçanın yoğun tesiriyle yozlaşması, bu konuda artık somut çözümler üretilmesini zorunlu kılar. Türkçenin sadeleşme yoluna girmesi gerektiği anlaşılır ve nihayetinde birçok sanatçı, dilin sadeliğine ve o ilk zamanki ihtişamına kavuşmasına emek harcar. Fikirleri ve eserleriyle Türk toplumuna yön veren ileri görüşlü bir düşünür olan Ziya Gökalp, milliyetçilik kavramı üzerine yaptığı çalışmalarla kültürel ve siyasal kimliğin şekillenmesine katkı sağlar. O, bir toplumun ilerlemesi ve gelişmesi için güçlü bir ulusal kimlik duygusunun gerekli olduğuna inandığı için milli değerler üzerinde özellikle durur. Milletlerin kimliğini, kültür, dil ve tarihin şekillendirdiğini her fırsatta belirterek bu unsurların bilinip özenle korunması kaydıyla güçlendirilmesi gerektiğini savunur. Ulusal kimliği şekillendirmek ve ifade etmek adına kullanılacak en güçlü aracın ise dil olduğunu düşünerek onu sadeleştirme yoluna gider. Osmanlı İmparatorluğu’nun çeşitli halklarını birleştirmek ve aralarında ortak bir kimlik duygusu oluşturmak için Türk dilinin kullanımını teşvik eder.

Milli değerleri yüceltmek ve Türkçeyi milletin tek lisanı haline getirmek ülküsüyle yola çıkarak Yeni Lisan hareketini başlatan, içlerinde Ziya Gökalp’ın da bulunduğu bir grup sanatçı, dilin sadeleşmesi yönünde yapılması gerekenleri adım adım tespit edip uygulamaya koyarlar ve bu sayede haklı bir başarı elde ederler. Hiç şüphesiz ki bu başarıda, sanatçıların hedeflerini açıkça belirleyip orta yolcu bir tutum göstermiş olmalarının payı büyüktür. Gökalp, yazılarında öne sürdükleri fikirleri, eserlerine de taşıyarak bu ülküyü bir adım daha öteye götürür. Arapça ve Farsça kuralları kullanmaz, ağır ve sanatlı üsluptan vazgeçer ve söylemek istediklerini açıkça anlatır. Dilin güzelliği ve özgünlüğüne dikkati çekerken Türk dili ve kültürünün büyük bir değer olduğunu gözler önüne serer. Sanatçının dilin önemini vurgulayan eserleri, Türk diline ve kültürüne olan sadakatini ortaya koyar. Bu eserlerde dil, bir milletin varlığının temel taşı olması yönüyle tüm unsurların üstünde yer almaktadır.

“Lisan” şiirinden hareketle Ziya Gökalp’ın dile, Türkçeye bakış açısı değerlendirildiğinde onun Türkçeyi bir güneş gibi aydınlık ve her şeyin temeli olarak gördüğü ortaya çıkmıştır. Güneşteki herhangi bozulma, doğayı ve tüm canlıları etkiler. Aynı şekilde Türkçenin yozlaşması da milli ruhu, beraberlik duygusunu ve insanların kendilerini ana dillerinde ifade etme yeteneğini zedeler. O dönemin sorunu, dile giren Arapça ve Farsça sözcüklerin sayıca fazla olmasıydı. Sanatçılar, hassasiyetlerini belirtmek ve dile sahip çıkmak için uğraştılar ve onların çabaları, asırlar içerisinde başarılı bir şekilde neticelendi. Fakat zamanla dil, ilişki kurduğu ülkelerin ya da çağın baskın dillerinden etkilenmeye açık yapısıyla bu kez de Batılı dillerin etkisinden kurtulamamıştır. Dili her ne kadar Arapça ve Farsçanın hakimiyetinden kurtarsak da günümüzde özellikle İngilizce sözcüklerin sayısı, giderek artmıştır. Ziya Gökalp ve arkadaşlarının milli edebiyat döneminde gösterdiği çaba, cumhuriyet döneminde de devam etmiş, milli romantik dokunun devamı için uğraşanlar arasında Ahmet Kutsi Tecer, Arif Nihat Asya, Orhan Şaik Gökyay gibi şairler de yer almıştır. Memleket edebiyatı temalı eserler kaleme alınarak milli bilincin oluşturulması sağlanmıştır. Bu anlamda, toplumcu gerçekçilerin dilin sadeliğini koruması hususundaki katkısı da göz ardı edilemez. Nazım Hikmet, Cahit Sıtkı, Orhan Veli’nin şiirleri, sade Türkçenin güzel örnekleri arasındadır. Refik Halit Karay, Tarık Buğra, Reşat Nuri Güntekin de dilin yozlaşmasına karşı çıkarlar. Günümüzde ise Alev Alatlı, Beşir Ayvazoğlu, Oktay Sinanoğlu gibi yazarlar, yabancı dillerin Türkçe üzerindeki etkisini belirtirken bu anlamdaki en önemli tehdidin eğitim ve öğretimin ana dilde olmayıp yabancı dilde yapılması olduğunu söylerler. Ortaya koydukları yazılarla dilimizi korumamız gerektiğine dikkati çekerler. Onların ortak görüşü, Tanzimat’tan beri yapılan hatanın Batı’dan sadece bilim ve teknolojiyi almak yerine Batı kültürünü de benimsemek olduğu yönündedir. Dolayısıyla denilebilir ki Ziya Gökalp’ın 1900’lü yıllarda yaptığı meşale, döneminde olduğu gibi bugün de hâlâ Türk toplumunu aydınlatmakta ve birçok sanatçı tarafından taşınmaktadır.

Ziya Gökald, vatan-millet kavramlarına, ulusal bilince ve Türkçenin değerine yaptığı vurguyla Türk milliyetçiliğinin gelişmesinde çok önemli bir misyon yüklenmiştir. Milletin kimliğini ve birliğini koruma konusunda, dilin oynadığı büyük rolü, topluma açıkça göstermiştir. Böylece onun çizdiği yol, Türk milliyetçiliği ve dil bilincinin gelişmesinde göz ardı edilemeyecek bir kilometre taşı niteliğine erişmiştir.

### Kaynakça

- Adigüzel, M. S. (2011). Ziya Gökalp'in "Lisan" Şiirini Anahtar Kelime Yöntemiyle Okuma Denemesi. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 425-437.
- Alvarez, A. (2001). *Gece - Gece Hayatı, Gecenin Dili, Uyku ve Rüyalar*. (İ. Türkmen, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Argunşah, M. (2010). Ziya Gökalp ve Yeni Lisan Hareketi. C. Ç. Ünver Günay, & Ü. G.-C. Çelik (Dü.) içinde, *Türk Kimliğinin Yeniden İnşası Bağlamında Ziya Gökalp* (s. 95-122). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Assmann, J. (2015). *Kültürel Bellek*. (A. Tekin, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bozdoğan, A. (2007). Birinci Yeni Lisan Makalesini Milli Edebiyat Akımının Bildirgesi Olarak Okumak. C. Ü. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*(XI/2), 251-266.
- Buran, A. (2015). *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Durmuş, M. (2018). Kimlik- Dil ilişkisine Ontolojik Bir Yaklaşım Denemesi ve Türkçe. *Türk Dili Özel Sayısı*, 482-488.
- Erdem, M. (1994). *Ziya Gökalp'in Dil Anlayışı ile Türk Dil Kurumu'nun Dil Anlayışının Mukayesesi*. Konya: Atlas Basım-Yayın.
- Erişirgil, M. E. (1984). *Bir Fikir Adamının Romanı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Gökalp, Z. (2015). *Kızıl Elma*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2015). *Yeni Hayat*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Karbon Kitaplar.
- Gökalp, Z. (2018). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. İstanbul: Karbon Kitaplar.
- Gönensay, H. T. (1949). Ziya Gökalp ve Dil Kurumu. *Hür Fikirler*, 220-225.
- İnan, A. (2022). *Güneş-Dil Teorisi Üzerine Ders Notları*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Korkmaz, R. (2000). Dil Bilincimizin Serüveni veya Bir Varlık Alanı Olarak Türkçe ve Atatürk. *Türk Dili*, 319-326.
- Korkmaz, R. (2011). *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2017). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar 1-2*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Levend, A. S. (2010). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. Ankara: Dil Derneği.
- Şahin, Z. (2023). Erken Cumhuriyet Döneminde (1923-1950) Uygulanan Dil Politikalarına Yönelik Liberal Bir Eleştiri. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, (15 (29)), 411-436.
- Timurtaş, F. K. (2011). Dil Davası ve Ziya Gökalp. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 71-105.

### Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı, verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan etmektedir.

### Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlı olarak hazırlanmıştır.

### Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur. Ayrıca herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.



## Tanzimat'tan Cumhuriyete Devletin Modernleşme Sürecine Ziya Gökalp'in Etkisi

### Ziya Gokalp's Influence on the Modernization Process of the State from Tanzimat to Republic

İbrahim Halil GÜZEL

Asist. Prof., Siirt University, Department of Political Science and Public Administration, Siirt, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi, Siirt Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Siirt, Türkiye

Orcid: 0000-0003-2671-7635 Email: ibrahimhalil.guzel@siirt.edu.tr

#### Article Information/Makale Bilgisi

**Cite as/Atıf:** Guzel, H. I. (2024). Ziya Gokalp's Influence on the modernization process of the state from tanzimat to republic. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Special Issue of Ziya Gökalp, 41-56.

Güzel, H. İ. (2024). Tanzimat'tan cumhuriyete devletin modernleşme sürecine Ziya Gökalp'in etkisi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ziya Gökalp Özel Sayısı, 41-56.

**Article Types / Makale Türü:** Research Article/Araştırma Makalesi

**Received/Geliş Tarihi:** 29 May/Mayıs 2024

**Accepted/Kabul Tarihi:** 10 September/Eylül 2024

**Published/Yayın Tarihi:** .../...2024

**Issue/Sayı:**Ziya Gökalp Özel Sayısı /Special Issue of Ziya Gökalp

**Pages/Sayfa:** 41-56

**Plagiarism/İntihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

**Published by/Yayıncı:** Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

**Ethical Statement/Etik Beyan:** It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (İbrahim Halil GÜZEL).

**Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License:** Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

## Öz

Ziya Gokalp'in, yaşadığı dönem büyük mücadelelerin ve tartışmaların yaşandığı bir dönemdir. Bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü, diğer taraftan Milli Mücadele'nin verilmesi ve yeni bir devletin kurulması hadiselerini yakından yaşayan Gokalp'in eserlerinin ve fikirlerinin oluşumunda, bu hadiselerin derin etkisi olmuştur. İçinde bulunduğu dönemde, İslamcılık, Osmanlılık ve Türkçülük akımları arasında derin görüş ayrılıkları ve tartışmalar yaşanmıştır. Bu düşünce akımları arasında sentez yaparak, ülkenin koşullarına uyarlamaya çalışmıştır. Gokalp eserlerinde öncelikle Osmanlı'nın yaşadığı kötü gidişin durdurulması, devletin yıkılmadan nasıl kurtarılacağı sorunları ile ilgilenmiştir. Tanzimat sonrası süreçte yaşanan modernleşme hareketi birçok alanda olduğu gibi devleti de yakından etkilemiştir. Modernleşme sürecinde Batı uygarlığının etkisinin nasıl olacağı, toplumun bundan nasıl etkileneceği dönemin aydınları tarafından tartışılmıştır. Gokalp de bu tartışmalarda etkili bir rol oynamıştır. Gokalp, Batı uygarlığının önemini vurgulamakta ancak bunun Batı'yı taklit etmek anlamına gelmediğini teknoloji ve bilimdeki gelişmeler özelinde Batı'nın örnek alınmasının önemini vurgulanmıştır. Bu çalışmada Ziya Gokalp'in Tanzimat sonrası dönemde yaşanan modernleşme sürecine ve devletin yeniden yapılanmasına olan bakış açısı, düşünceleri ve etkisi ele alınmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Modernleşme, devlet, kültür, medeniyet.

## Abstract

The period in which Ziya Gokalp lived was a time of great struggles and debates. He closely experienced the collapse of the Ottoman Empire on the one hand and the National Struggle and the establishment of a new state on the other, and these events had a deep impact on the formation of his works and ideas. In his time, there were deep disagreements and debates between Islamism, Ottomanism and Turkism movements. He tries to synthesize these currents of thought and adapt them to the conditions of the country. In his works, Gokalp was primarily concerned with the problems of stopping the downward trend of the Ottoman Empire and how to save the state before it collapsed. The modernization movement in the post-Tanzimat period closely affected the state as in many other areas. The intellectuals of the period discussed the influence of Western civilization in the modernization process, how it would be implemented and how society would be affected by it. Gokalp also plays an influential role in these debates. He emphasizes the importance of Western civilization, but stresses that this does not mean imitating the West, but rather taking the West as an example in terms of technical and scientific developments. Within the scope of the study, Ziya Gokalp's view, influence and thoughts on the modernization process and the restructuring of the state in the post-Tanzimat period are discussed.

**Keywords:** Modernization, state, culture, civilization.

## Giriş

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için yeni arayışların yaşandığı, duraklama ve gerilemenin nedenlerinin tespit edilerek çözüm arayışlarının yaşandığı bir yüzyıldır. Tanzimat ve sonrasında imparatorluğun dağılmasını durduracak düşünce akımları aydınlar tarafından tartışılmakta, başta ordu olmak üzere, eğitim, bürokrasi, devlet, toplumsal hayatın birçok alanında reform çalışmaları yürütülmektedir. Bu dönemde, bir taraftan Batı'nın üstünlüğü kabul edilerek, Batılılaşma siyaseti ön plana çıkarken, diğer taraftan imparatorluk kendi geleneksel yapısını muhafaza etmeye çalışmaktadır. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun eski gücüne tekrar kavuşabilmesinin yolları aranmakta, Batı'nın ulaştığı sanayi, bilim, teknoloji alanındaki gelişmelerden yararlanılması fikri öne çıkmaktadır. Reform hareketleri beraberinde önemli tartışmaları ve sorunları da getirmektedir. Batı medeniyetinin tanınması, Batı'nın hangi değerlerinin alınması gerektiği tartışmaları, dönemin aydınlarının gündemini oluşturmaktadır. Modernleşme sürecinin içeriği, şekli, toplumsal hayatı da yakından etkilemektedir. Tanzimat döneminde başlayan tartışmalar, ikinci Meşrutiyet döneminden itibaren, Batıcılık, İslamcılık, Türkçülük düşünce akımlarının ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Tartışmaların odağında çağdaş medeniyet seviyesine ulaşabilmek için nasıl bir yöntem izlenmesi gerektiği fikri bulunmaktadır. Yenileşme siyasetinin etkisiyle bir yanda yeni okullar, eğitim kurumları, devlet teşkilatının Batı tarzında örnek alınarak düzenlenmesi, yapılırken diğer tarafta geleneksel kurumların varlığı devam etmektedir. Yaşanan bunalımlar ve bu bunalımlardan çıkış yolları, Tanzimat ve sonrasında Osmanlı bürokratları ve aydınlarının üzerinde durdukları tartışma ortamını oluşturmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu siyasi ve toplumsal yapı, Gokalp'in fikirlerinin ve entelektüel kimliğinin oluşumunu da derinden etkilemiştir. Batılı devletlerin gelişimine ve sanayileşmesine karşı Osmanlı'nın içinde bulunduğu durum dönemin diğer aydınlarını olduğu gibi Gokalp'i de derinden etkilemektedir. İmparatorluğun yeniden güçlü bir devlet haline gelmesi Gokalp'in düşüncelerinin, çalışmalarının temel amacını oluşturmaktadır. Batılılaşma düşüncesi Ziya Gokalp için de önem taşımakta, ancak milli unsurların da göz ardı edilmemesi gerektiğinin de altını çizmektedir. Gokalp'in yaşadığı dönemdeki siyasi hareketler ve oluşumlardan yakından etkilediği ve yeni devletin kuruluş sürecinde, ulus devletin kurulmasında ve ideolojik temellerinin atılmasında etkili olduğu kabul edilmektedir.

## 1. Kavramsal Çerçeve: Modernleşme ve Devletin Dönüşümü

Modernleşme olgusu özellikle son iki yüzyıllık süreçte birçok alanda tartışmaların merkezinde yer alan kavramdır. Batılılaşma, çağdaşlaşma, yenileşme kavramları da modernleşme kavramının yerine kullanılan kavramlardır. Modern devletten söz edebilmesi için öncelikle modernleşme kavramını açıklamak gerekmektedir.

Modernleşme kelime olarak modern kelimesinden türetilmiştir. Türk Dil Kurumu sözlüğünde modern, çağdaş olarak, modernleşme de çağdaşlaşma olarak tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu, 2024).

Modernleşme aslında içinde bulunulan zamanın koşulları olarak ele alınsa bile bir uğraşmayı, hareketi de ifade etmektedir. Modernleşme en basit şekilde çağdaşlaşmak olarak tanımlansa bile ekonomik olarak liberalleşmeyi, sanayileşmeyi, din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılması gibi farklı anlamlara da gelmektedir. Modernlik bazen olumlu anlamlarda kullanıldığı gibi bazen de modernlik karşıtı, bozulma gibi olumsuz anlamlarda da kullanılmaktadır. Modernlik kimi zaman gelişimi, kimi zaman ise dönüşümü, benzemeyi açıklamak için kullanılmaktadır (Bağçe, 2004, s. 5-8). Modernleşme içinde bulunulan zamanın çağın takip edilmesini, yakalanmasını ifade ederken aynı zamanda Batı'yı da ifade etmektedir. Batı ile özdeşleşen modernleşme kavramı, geçirdiği süreci Batı'da yaşanan olaylardan almaktadır. Batı'da geliştirilen kavramlar, üretilen değerler Doğu'ya ve Doğu kültürüne dayatılmaya çalışılmış, Doğu'nun geri kalmışlığını engellemek için kullanılan bir kavram haline gelmiştir (Gencer, 2017, s. 50). Giddens, modernleşmenin dört temel boyutuna dikkat çekmektedir. Bunları, sanayileşme, kapitalizm, savaşın endüstrileşmesi ve toplumsal hayatının bütün yanlarının gözetimi olarak sıralamaktadır. Giddens, kapitalizmi, ürün pazarlama ve rekabetçi emek temelinde ekonominin politikadan uzaklaştırılması olarak açıklarken, savaşın endüstrileşmesini şiddet araçlarını kabulü olarak görmektedir. Giddens, gözetlemeyi modernliğin gelişiminde bütün örgütlenme şekillerinin özellikle de ulus devletin temeli oluşturduğunu söylemektedir. Giddens, sanayileşme ile askeri güç arasında doğrudan bir ilişki olduğunu bunun da savaşın endüstrileşmesine neden olduğunu belirtmektedir. Modernleşme öncesi birçok kültürde, uygarlıkta insanlar büyük ölçüde doğa ile bir arada olmuşlardır. Ancak bilim ve teknolojinin gelişimi ile biçimlenen modernleşme, modern sanayi doğayı ciddi bir biçimde tehdit etmeye başlamaktadır (Giddens, 2021, s. 61-62).

Modernleşme kavramı sadece bugüne ait olanı, çağdaş olanı tanımının ötesinde daha derin anlamlar yüklenen bir olgudur. Avrupa'nın yaşamış olduğu büyük ve köklü değişimleri ve süreci de anlatmak için kullanılmaktadır. Özellikle 17. yüzyıl ve sonrasında Avrupa'da yaşanan toplumsal, kültürel ve siyasal değişimler ve bu değişimler doğrultusunda gerçekleşen yeni toplumsal hayat modernleşme kavramı ile açıklanmaktadır. Batı toplumlarında uzun bir tarihsel süreç olarak birey ve



toplumdan devlete doğru yeni bir değişim yaşanmasına neden olmuştur. Ekonomi, bilim, siyaset alanında eski alışkanlıkları köklü değişikliklere uğratmıştır (Black, 1986, s. 7).

Modern bir toplumdan söz edebilmemiz için bilim ve teknolojinin gelişimi yeterli olmamaktadır. Bilim ve teknolojideki gelişmenin yanında kanunların tarafsız yapılması, bireylerin adam kayırma, torpil, yolsuzluklardan korunması, ister kamu ister özel olsun yönetimlerin kişisel iktidarlara dönüşmemesi gereklidir. Devletin bütçesi ile bireysel servetin ayrı tutulması, kamusal hayat ile özel hayatın birbirinden ayrılması, modern bir toplumun gerekleri arasında yer almaktadır (Touraine, 2023, s.40-45). Modernleşme yeni yaşam şekilleri ortaya çıkarmakta bu yaşam biçimleri geleneksel toplumlarda yer alan yaşama biçimlerden önemli farklılıklar göstermektedir. Modernlik sonrasında meydana gelen değişimler, hem yoğunlukları hem de yayılmaları bakımından tarihin önceki dönemlerinde ortaya çıkan değişimlerden farklılıklar taşımaktadır. En önemli farklılıklardan birisi önceki değişimlere göre daha etkili olmasıdır. Yaşanan bu değişimler, küresel boyutta toplumsal bağlantı şekillerinin kurulmasına yardımcı olmaktadır. Geleneksel ile modernlik arasında bir süreklilik bulunmakta bunların tamamen birbirinden farklı yapılar olarak değerlendirilmemelidir (Giddens, 2021, s. 4-5).

Touraine, modernliğin üç aşamadan geçtiğini ileri sürmektedir. Bu üç aşaması, yüksek, orta ve alçak modernlik olarak tanımlanmaktadır. Yüksek modernlikte toplumlar, uzun yıllar boyunca temel amaç olarak toplumun yasalar ve eğitim ile bütünleşmesini böylece toplum yapısının daha güçlenerek siyasi erkle toplumsal aşamalar şeklinde ilerleyerek devam edileceğini belirtmektedir. Burada önemli olan toplumun bütünleşmesidir. Modern hiçbir toplum birlik ve bütünlük ilkesi olmadan var olamayacağını altını çizmektedir. Yüksek modernlik evrenin var olan karmaşıklığına, düzensizliğine çıkarların çatışmasına ilerleme olarak tanımlanan kalkınma düşüncesini yerleştirmektedir. Ancak geçtiğimiz yüzyılda ulus ve sanayileşme arasında bulunan birlik bozulmuştur. Yüksek modernliğe hakim olan düzen fikri artık son derece uzakta yer almaktadır. Toplumsal adalet ve ekonomik modernleşme fikirleri artık bozulmaktadır. Bu aşamayı Touraine, alçak modernlik aşamasına geçiş olarak tanımlamaktadır (Touraine, 2022, s. 171-175).

Modernleşmenin Batı'da ortaya çıktığı, Batı'nın sosyo-kültürel olgu ve tarihsel sürecinin bir sonucu olduğunu savunan düşünürler bulunmaktadır. Bunlardan Weber, modernleşmenin Batı'ya özgü ve orada olan biten olayların bir sonucu olduğunu belirtmektedir. Weber, Batı kültürünün kendi ussallığı olduğunu ve rasyonelleşme ile birlikte modernleşmenin başlamasını sağladığına inanmaktadır. Başka kültürlerde de rasyonellik olduğu, ancak bu kültürlerin rasyonelliklerinin modernleşmeyi başlatmadıklarını ileri sürmektedir (Weber, 2021, s. 92-97). Taylor modernliği farklı bir boyutuyla ele alarak modernliğin beraberinde getirdiği sorunlara odaklanmaktadır. Taylor'a göre modernliğin en önemli sorunu bireyciliktir. Aslında bireyciliğin bir sorundan ziyade kaygı olduğunu ileri sürmektedir. İnsanların kendi seçimlerini yapabilme, istedikleri gibi yaşayabilme ve inanabilmelerini de kapsayan bireycilik, zamanla insanların vazgeçmek istemedikleri bir kavram haline gelmiştir. Modernleşmenin ikinci büyük sorunu, araçsal aklın öncelik kazanmasıdır. Yaşanan bu iki sorun, neticede üçüncü büyük sorunun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Üçüncü büyük sorun toplumsal düzen ve siyasal yaşamın yönetiminde ortaya çıkmaktadır. Bireycilik sonrası kendi içine kapanan bireyler, eski sistemde baskı ve despotluk ile yönetilirken yeni sistemde bunun yerini kontrol mekanizmaları almaktadır (Taylor, 2010, s. 8-12).

Günümüzde de farklı bilim alanları, modernleşme kavramının farklı boyutlarını, özelliklerini ele alarak akademik çalışmalar yürütmektedirler. Modernleşmenin toplumu, bireyleri nasıl etkilediği, toplum ve bireyler üzerinde ne gibi değişikliklere neden olduğu günümüzde modernleşmeye yönelik çalışmaların odaklandığı konulardır.

### 1.1. Geleneksel Devlet'ten Modern Devlet'e

Sosyal bilimlerde birçok kavram gibi devleti tanımlamak da kolay değildir. Binlerce yıldır üzerinde tartışılan bir kavram olmuş ve tanımı konusunda bir uzlaşma bulunmamaktadır. Devlete yönelik her tanımlama aslında devletin bir yönünü ön plana çıkarmaktadır.

Devlet ekonomiden eğitime, sağlıktan, çalışma hayatına, adaletten savunmaya kadar her alanı devlet biçimlendirmekte, düzenlemekte ve kontrol etmektedir. Yaşamın kişisel veya özel yönleri bile evlilik, boşanma gibi devletin otoritesine tabidir. Devleti, belirlenmiş toprak sınırları içerisinde egemen bir yetki alanı bulunan ve bir takım sürekli kurumları vasıtasıyla otorite uygulayan siyasi birlik olarak tanımlayabiliriz (Heywood, 2018, s. 100-101).

Devleti tanımlamaya yönelik farklı yaklaşımlar, devleti kurumlarının rollerine ya da amaçlarına göre tanımlamaya çalışmaktadırlar. Weber, devleti "belli bir toprak parçasında, kurallarının uygulanmasında idari yürütme, memurlarının meşru fiziki güç kullanma tekeline sahip olduğunu iddia eden, kurumlaşmış nitelikteki sürekli siyasal insan organizasyonu" şeklinde tanımlamaktadır (Weber, 2012, s. 42). İşlevselci yaklaşım modeli, devleti düzeni koruyan ve toplumsal istikrarı sağlayan bir kurum olarak tanımlamaktadır. Örgütsel yaklaşım modeli ise devletin yönetim fonksiyonunu ön plana çıkararak

tanımlamakta, kolektif örgütlenmeye ve kamusal alana vurgu yapmaktadır. Devleti tanımlamaya yönelik farklı yaklaşımlar göze önüne alındığında bu tanımlamalar devletin temel özelliklerini ortaya koymaktadır. Bu özellikler şu şekilde sıralanabilir:

- Devlet egemenliğe sahip bir yapıdır. Toplumdaki bütün yapıların üzerinde olmasından dolayı mutlak ve sınırsız bir iktidar kullanmaktadır.
- Devlet kurumları, sivil toplumdaki kurumların aksin fark edilebilir derecede “kamusal”dır. Aileler, özel işletmeler bireysel çıkarları karşılamak için kurulurken, kamu kurumları kolektif kararların alınmasından ve uygulanmasından sorumlu olmaktadır.
- Devlet meşruiyet içinde yer alan bir yapıdır. Devletin aldığı kararların toplum üzerinde genellikle bağlayıcı olduğu kabul edilmektedir. Bunun nedeni devletin sürekli toplumsal çıkarları amaçladığının, ortak iyiliği hedeflediğinin varsayılmasıdır.
- Devlet bir tahakküm aracıdır. Devlet otoritesi zorlama ile desteklenmektedir, devletin kurallarına, kanunlarına uyulmaması durumunda, kurallara uymayanları cezalandırılmasını sağlayacak kapasiteye sahip olmaktadır.
- Devlet ülkeye (toprağa) dayalı bir birliktir. Devletin yetki alanı coğrafi olarak tanımlanmaktadır yurttaş olup olmamasına bakılmaksızın devlet sınırları içerisinde yaşayan herkesi kapsamaktadır (Heywood, 2018, s. 101-102).

Modernleşme sürecinin en önemli etkilediği alanlardan biri de siyasal alandaki değişimler ve yöneten yönetilen ilişkilerinin yeniden yapılanmasıdır. Siyaset ve iktidar alanında düşünsel ve kurumsal alanda önemli tartışmalar yaşanmakta demokrasi kavramı uzun bir aradan sonra tekrar siyaset düşüncesinin önemli bir kavramı haline gelmektedir. Yöneten yönetilen ilişkilerinde önemli bir yer tutan meşruiyet sorunu, egemenlik kavramı tartışmaların odağında yer almaktadır. Weber'in meşruiyetin kaynağına yönelik yaptığı üçlü sınıflandırmada yasal-ussal otorite, modern toplumun kabul edeceği otorite tipi olarak karşımıza çıkmaktadır. Modern devletin unsurları olarak, egemenlik, hukuk, ekonomi, ulus devlet, siyasal partileri sayabiliriz (Weber, 2012, s. 52-54).

Modern devletin temel unsurlarından biri milli egemenliktir. Siyasal otorite egemenlik yetkisini halktan almakta, kendi yetkilerini ve hukuk kurallarını, egemenlik anlayışına dayalı olarak serbestçe belirleyebilme hakkına sahiptir. Siyasi bütünlük milli dayanışmayı oluşturmakta ve uluslaşmanın bir aracı olduğu kabul edilmektedir. Ulus devletler zaman içerisinde idari bütünlükle birlikte devlet halini almışlardır (Giddens, 2008). Modern devletin önemli bir diğer unsuru da hukuktur. Çünkü modern devlet, meşruluğunu ve varlığını kanunlara ve adalet düşüncesine dayandırmaktadır.

Wallerstein, modern devletlerin kendilerine özgü bir yapıları olduğunu belirtmektedir. Modern devletlerin kendine özgü en belirgin özelliği egemenliğe sahip olmasıdır. Egemenlik bir taraftan devletle ilgili bir durumken, diğer taraftan devletlerarası bir durumu ifade etmektedir. İçeriye ve dışarıya dönük olmak üzere iki boyutu bulunmaktadır. İçeriye dönük olması, devletin bir düzenleme, kanun yaparken hiçbir kişi ya da kurumu dikkate almamasını açıklamaktadır. Dışa dönük kısmı ise hiçbir devletin başka hiçbir devlete yönelik bir müdahalesinin olmayacağını ifade etmektedir. Modern dünyada egemenliğin var olması için karşılıklı tanımanın gerçekleşmesi zorunluluk taşımaktadır. Ancak Wallerstein uygulamada devletlerin özellikle dışarıya dönük anlamda egemenliklerini tam olarak kullanamadıklarını belirtmektedir (Wallerstein, 2021).

Modern devletlerin ortaya çıkışında yaşanan tarihsel olayların etkileri olmuştur. Ulus devletlerin ortaya çıkması, modern devletin gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır. Ulus devletler de Fransız Devrimi sonrasında ortaya çıkmaya başlamıştır. Fransız Devrimi sonrası meşruiyetin kaynağı olarak halkın görülmeye başlaması, modern devletlerin gelişiminde etkili olmuştur.

Modern ulus devletlerin ortaya çıkması dünya tarihini de büyük ölçüde etkilemiştir. Ulus devletlerin ortaya çıkması ve gelişimi dört aşamadan oluşmaktadır;

- İlk aşama 15. ve 18.yüzyıllar arasını kapsayan dönemdir. Bu yüzyıllarda, devlet yapısı oluşmaya başlamakta, seçkinler arasında ekonomik, siyasal ve kültürel bir birlik ortaya çıkmaktadır.
- İkinci aşamada, halk kitleleri de sisteme dahil olmaya başlamaktadır. Halk ile iletişime geçen seçkinler, eğitim, askerlik ve kitle iletişim araçlarından yararlanmışlardır. Bu araçlar kullanılarak bireysellik ön plana çıkmakta ve bireylerde yeni bir kimlik oluşmaya başlamıştır. Bu zamanda kadar egemen güç olan kiliseler ile ortaya çıkan kimlikler çatışmaya başlamıştır.
- Üçüncü aşamada, tebaa olarak görülen halk, birey ve aktif vatandaş olarak görülmeye başlanmıştır. Bireylerin aktif vatandaşlar olarak görülmesinde, muhalefet kavramının gelişmesi ve kurumsallaşması, katımlarla temsil yetlerinin oluşturulması, siyasi partilerin ortak menfaatleri birleştirmeleri etkili olmuştur. Bu aşamada aynı

zamanda çatışmaların da geliştiği bir süreçtir. Bu zamana kadar gücü elinde bulunduran toprak sahipleri ile ticaretin gelişmesi sonucu yeni ortaya çıkmaya başlayan burjuva arasında çatışmalar ortaya çıkmıştır.

- Son aşama ise devletin idari olarak güçlenmeye başladığı süreci ifade etmektedir. Ekonomik düzenlemelerin ulusal düzeyde gerçekleştirilmesine yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Bu dönem devletin etkisinin arttığı bir dönemdir (Sarıbay, 1998, s.44-45).

Modern devletin kurulmasında, teorik açıdan birçok düşünür katkıda bulunmuştur. Jean Bodin, Thomas Hobbes, Rousseau bu düşünürlerin başında gelmektedirler. Bodin, egemenliğin devletin önemli bir unsuru olduğunu, bölünmez, sürekli ve mutlak bir yapıya sahip olduğunun altını çizmektedir. Hobbes, bireylerin tekil iradelerinin birleşerek egemenin iradesinde birleşeceğini savunmaktadır. Burada önemli olan, ortak iradeyi temsil eden egemendir.

## 2. Ziya Gökalep'in Hayatı ve Eserleri

Gökalep, 23 Mart 1876 yılında Diyarbakır'da doğmuştur. Babası Müftüzade Tefik Efendi, annesi Pirinçcizade Zeliha Hanımdır (Güler, 2018, s. 71). Tefik Efendi iyi eğitim almış, dindar, açık fikirli vatansever bir Osmanlı aydınıdır. Gökalep'in köklü bir aile yapısına sahip olduğu ve ailesinin okumaya düşkün olduğu ve iyi medreselerde eğitim aldıkları bilinmektedir (Köseoğlu, 2020, s. 65). Gökalep'in doğduğu yer olan Diyarbakır, bölgenin yönetim ve kültür merkezi olmuştur. Diyarbakır uzun yıllar boyunca Arap ve İran yönetiminde kaldıktan sonra 16. Yüzyıldan sonra Osmanlı yönetimine girmiştir. Diyarbakır bazen Kürt aşiretlerinin merkezi yönetime baş kaldırdığı daha çok yabancı güçlerin desteği ile Ermenilerin, bağımsızlık elde etmek için yer altı faaliyetlerinde bulunduğu bir şehirdir. Gökalep bu çatışmaların yaşandığı bir şehirde doğmuştur (Heyd, 1979, s. 25).

Gökalep, küçüklüğünden itibaren okumaya meraklı bir kişiliğe sahip olmuştur. Babasından aldığı eğitim ile okumayı erken yaşta öğrenmiştir. İlkokul tahsiline Diyarbakır Mecimekötesi okulunda başlamış, ortaokula Diyarbakır Askeri Rüştiyesi'nde devam etmiştir. Ortaokul hocalarından İsmail Hakkı Bey, öğrencilerine hürriyet aşkını aşılamış ve Gökalep üzerinde de önemli etkisi olmuştur (Beysanoğlu, 2002, s. 22-23). Gökalep ortaokul çağlarında, Batı uygarlığının anahtarı sayılan Fransızca dersleri almaya başlamıştır. Aynı zamanda amcası Müderris Hacı Hasib Efendi'den İslam felsefesi ve doğunun düşüncesi hakkında bilgi aldı. Amcası, Gökalep'e; Farabi, Gazali, İbn-i Sina, İbn-i Rüş gibi tanınmış İslam düşünürlerinin eserlerini tanıttı (Heyd, 1979, s.28). Amcası Gökalep'e Arapça ve Farsçayı öğretmek için İslami ilimler ile eğitmeye çalışmıştır. Aldığı eğitimlerin ruhuna yetersiz geldiğini düşünen Gökalep, okuldan öğrendiği Batıcı eğitim ve felsefeyi, yasaklanmış eserlerde yer alan vatan ve hürriyet fikirlerini ve amcasından öğrendiği Doğu ve Batı öğretilerini harmanlayarak zihin dünyasında özümsemeye çalışmıştır (Vakkasoğlu, 2019, s. 16-17).

Gökalep, Namık Kemal'in eserlerini okumuştur ve onun büyük bir vatanperver ve hürriyet savaşçısı olduğunu anlamıştır. Büyük bir saygı ve sevgi taşıdığı Namık Kemal, Ziya Gökalep'in hayat çizgisini yakından etkilemiştir. Gökalep'in Askeri Rüştiye'de okuduğu yıllarda, babası Tefik Efendi ona Namık Kemal'in ölüm haberi vermiştir. Babası Gökalep'e Namık Kemal'in izinden gitmesi gerektiğini ve onun gibi bir vatansever hürriyet savaşçısı olması gerektiğini söylemiştir. Babası Gökalep'e, memlekete faydalı bir alim olabilmek için hem Doğu bilgilerine hem de Batı bilgilerine sahip olmak gerektiğini ve onu bu şekilde yetiştireceğini söylemiştir. Babasının bu sözlerini bir vasiyetname olarak kabul eden Gökalep, davasını ve düşünce şeklinin oluşumunu bu yolda şekillendirmiştir (Köseoğlu, 2020, s. 65).

İstanbul, Gökalep'in yaşamında önemli bir yere sahip olmuştur. İstanbul'da parasız yatılı okul olan Mülkiye Baytar Mektebini kazanarak buraya kaydolmuştur. Okuma isteği burada da devam etmiş, felsefe ve sosyoloji okumalarını geliştirmiştir (Güler, 2018, s.140). 1909 yılında Gökalep, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin temsilcisi olarak Selanik'e gitmiştir. Selanik'e gitmesi, Gökalep'in siyasi kariyerinde önemli bir yer tutmuş, Batı düşüncesi ve sosyolojisiyle de ilgisinin artmasını sağlamıştır. Burada yaşadığı dönemde Gökalep, felsefe ve toplumsal sorunlarla ilgilenmiştir. Özellikle de Fransız sosyolojisinin önemli isimlerinden Emile Durkheim'in düşüncelerinden etkilenmiştir (Günay ve Çelik, 2010, s.18). 1913 yılında Gökalep İstanbul'a dönmüştür. Bu dönemde Gökalep, daha çok Muallim ve Türk Yurdu dergilerinde yazılar yazmaktadır. Türk Yurdu'nda yayınlanan "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" adlı makalesi (ilerleyen yıllarda kitap olarak basılmıştır) Gökalep'e gerçek kimliğini kazandırmıştır. Darülfunun'da dersler vermeye başlayan Gökalep, burada sosyoloji kürsüsünü kurmuştur. İlmi İçtimai, İlmi İçtimai Siyasi, İlmi İçtimai Dini adlı daha sonra ders kitabı olarak basılan ders notları Türkiye'deki sosyoloji alanındaki ilk eserler olarak kabul edilmiştir (Ülken, 1998, s. 312).

I. Dünya Savaşı sonrasında, Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetmesi ve İngilizlerin İstanbul'u işgali sonrasında İttihat ve Terakki'nin bazı üyeleri ülkeyi terk etmeye başlamıştır. Ziya Gökalep'e de ülkeyi terk etmesi teklif edilmiş ancak Gökalep bu teklifi kabul etmemiş ve Darülfunun'daki derslerine devam etmiştir. Bir süre tutuklu kaldıktan sonra Limni Adası'na sürgün edilmiş oradan da Malta Adası'na gönderilmiştir. 1921'de Ankara hükümetinin İngilizlerle yaptığı barış görüşmelerinden sonra Malta'daki Türklerin serbest bırakılması sonrasında Anadolu'ya dönmüş Diyarbakır'a giderek Küçük Mecmua dergisini

çıkarmıştır. Sonrasında Ankara'ya çağırılan Gökalp, Maarif Vekaleti Telif ve Tercüme Encümeni Reisliğine atanmıştır (Celkan, 1990, s. 7-9).

Ziya Gökalp, 25 Ekim 1924 Cumartesi günü İstanbul'da vefat etmiştir. Gökalp, 48 yıllık kısa yaşamına birçok eser sığdırmıştır. Başlıca eserleri şunlardır;

- Kızıl Elma- İstanbul 1914-1915
- Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak, İstanbul 1918
- Yeni Hayat, İstanbul 1918
- Altın Işık, İstanbul 1923
- Türkçülüğün Esasları, Ankara, 1923
- Türk Töresi, İstanbul, 1923
- Doğru Yol, Ankara, 1923
- Türk Medeniyet Tarihi, 1926
- Çınarlatı 1939
- Fırka Nedir ? 1947
- Ziya Gökalp'in Yazarlık Hayatı, 1956 .

### 2.1. Ziya Gökalp'in Eserlerinde Kültür, Medeniyet ve Devlet

Kültür ve uygarlık kavramları Ziya Gökalp'in düşünce sisteminde merkezde yer alan kavramlardır. Hars ve medeniyet ayrımı, Gökalp'in konu ile ilgili yapılan tartışmalarda en özgün tarafını oluşturmaktadır. Ona göre hars milli bir kavramdır, medeniyet ise uluslararası bir kavramdır. Hars milli olmasından dolayı ahlakın ve hukukun temelini oluşturmaktadır. Medeniyet ise uluslararası olduğundan ilim, sanat ve teknikten oluşmaktadır. Medeniyet bir millettten başka bir millete geçebilirken, hars için aynı durum söz konusu olamamaktadır. Bir millet medeniyetini değiştirebilirken harsını değiştiremez. Gökalp'e göre;

Hars ile medeniyet arasında hem iştirak noktası hem de ayrılık noktaları vardır. Hars ile medeniyet arasındaki iştirak noktası ikisinin de bütünüün içtimai hayatları camii olmasıdır. İçtimai hayatlar şunlardır: Dini hayat, ahlaki hayat, hukuki hayat, muakalevi hayat, bedii hayat, iktisadi hayat, lisani hayat, fenni hayat. Bu sekiz türlü içtimai hayatların mecmuuna hars adı verildiği gibi (medeniyet) adı da verilir. Hars ile medeniyet arasındaki farklılıklar; hars milli olduğu halde medeniyet beynelmiledir (Gökalp, 2019, s. 26).

Medeniyet, aynı medeniyet topluluğu içinde bulunan birçok farklı milletin toplumsal hayatlarının ortak bir bütününden oluşmaktadır. Medeniyet topluluğu kavramı hangi mekan ve zamanda yaşarlarsa yaşasınlar birbirlerine komşu olmalarından dolayı benzer kurumlara sahip olan toplumların bütünüünü açıklamaktadır. Bu toplumlar içinde yer alan ortak kurumların tamamı medeniyeti meydana getirmektedir. Medeniyet, farklı milletlerin ortak bir ürünüdür. Aslında her medeniyet, o medeniyeti meydana getiren farklı milletlerin ortak bir hayat sürerek oluşturdukları bir süreçtir. Bundan dolayı da her medeniyet kesinlikle uluslararasıdır (Gökalp, 2007, s. 22-24).

Avrupa bir akademi; azaları milletler

Her biri bir nurlu deha, çünkü ayrı harsı var

Avrupa bir darülfünun: Hocaları milletler;

Her birinin ihtisası, bir örneksiz dersi var

Medeniyet beynelmilel yazılacak bir kitab;

Her faslımı bir milletin harsı teşkil edecek (Gökalp, 1976a, s.22).

Gökalp, harsın milli olma özelliğini ve medeniyetin uluslararası niteliğini, medeniyet adlı şiirinde, Avrupa'yı azalarını milletlerin oluşturduğu bir akademiye benzeterek, her bir milletin farklı özelliklere sahip olduğunu, belirtmektedir. Medeniyeti oluşturacak unsurun, milletlerin kültürü olduğunu ifade etmektedir

Kültür ve medeniyet arasındaki farkları açıklarken Gökalp'in üzerinde durduğu konulardan biri medeniyetin yöntemli bir şekilde bireysel iradelerle meydana gelen olaylar bütünü olmasıdır. Kültürün kapsamına giren unsurlar ise kişilerin iradeleriyle meydana gelmemektedir. Gökalp, kültürün kapsamına giren unsurların yapay olmadığını belirtmektedir. Hayvanların ve bitkilerin yaşamları nasıl kendiliğinden doğal olarak gerçekleşiyorsa, kültürün kapsamında yer alan unsurlar da aynı bu şekilde oluşmaktadır. Dile dair bilgiler kişiler tarafından oluşturulurken, ancak dilin kendisi kişiler tarafından yapılmamıştır. Dilin kendi doğasından kaynaklanan kuralları değiştirilemez. Kültür ve medeniyet arasındaki farkların bir diğeri de aktarılabilmek boyutunda ortaya çıkmaktadır. Medeniyet, bir milletin diğer bir milleti taklit yoluyla geçen kavramlar, yöntemler bütünüyken, kültür ne taklit yoluyla ne de bir yöntemle bir milletin diğer millete aktarımı söz konusu değildir (Gökalp, 2019, s.28-33). Kültür ve medeniyet arasındaki amaç ve araç ilişkisi de Gökalp'in üzerinde durduğu konulardan birisidir. Kültürel özelliğe sahip olan topluluk vicdanı, topluma özgü olan akıl ve mantık ile sürekli olarak bir mücadele durumundadır. Kişiler bazı durumlarda vicdanlarına fazla önem verdikleri için akla uygun düşünemezler, bazen de bunun tam tersi olabilmektedir. Akıllarına fazla önem vererek vicdanlarını göz ardı edebilmektedirler. Bu durumu kültür ile medeniyet arasındaki çatışmaya benzetmektedir (Gökalp, 1976b, s. 30-35).

Gökalp, hars ve medeniyet arasındaki farklılıkları açıklarken, harsın milli bir kavramken medeniyetin uluslararası bir kavram olduğunu belirtmektedir. Gökalp, bir milletin harsını değiştiremezken, medeniyetini değiştirebileceğini, medeniyetin bir milletin diğerine geçebilirken harsın bir milletin diğerine geçemeyeceğini, medeniyetin yöntem ile yapılırken harsın sezgi ile yapılacağını söylemektedir.

Kültür ve medeniyetin açık bir şekilde ayırt edilmesi ve seviyelerinin birbirine karıştırılmaması ile bir ulusta çok sayıda sosyal ikilik belirlenip bunlar engellenebilmektedir. Bu sosyal ikilikler, kültür ve medeniyet kuramları veya toplumdaki medeniyetlerin çatışması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu durumu Gökalp toplumdan çok sayıda farklı örnekler vererek açıklamaktadır. Gökalp, bir taraftan halk ile seçkinler arasındaki diğer taraftan seçkinlerin kendi aralarındaki edebiyat, dil, müzik, sanat, hukuk ile ilgili tartışmaları çözümlenmeye çalışmıştır. Gökalp, Osmanlı Devletinin çöküşünde, Türk kültürünün ihmal edilip, Arap ve İran kurum ve değerlerinin öne çıkmasının etkisi olduğunu belirtmektedir. Ona göre Tanzimat döneminde halk arasında yaygın olan Türk kültürü ile saraya hakim olan Osmanlı (Arap-Fars) uygarlığı arasında yaşanan çatışmalar hars ve uygarlık arasındaki çatışmalarında alevlenmesine neden olmuştur (Parla, 2020, s.59-60).

Gökalp, çağdaşlaşma ile bilimi bir arada değerlendirmekte, bilimin de Batı medeniyetinde olduğunu belirtmektedir. Bundan dolayı Batı medeniyetine girilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Osmanlı Devleti'nin Batı uygarlığından farklı olması sebebiyle ortaya çıkacak sorunları öne sürerek süreci engellemek yerine, medeniyet değiştirme aşamasında sorun çıkarmayacak kültür ve medeniyet kavramı ortaya koymaktadır. Sosyal hayatın kurumları içerisinde millete özgü olanlar ile uluslararası olanları birbirinden ayırarak millete özgü olan bölümleri harsın içinde değerlendirmektedir. Diğer bölümleri ise medeniyet kısmında değerlendirmektedir. Harsın duygularla oluştuğunu medeniyetin ise yöntem ve teknik ile meydana geldiğini savunmaktadır. Bundan dolayı milletlerin başka bir millete ait duyguları taklit edemeyeceğini ancak bilim ve teknik gibi kurumları başka milletlerden alınabileceğini savunmaktadır (Özakpınar, 2016, s. 271-272).

Ziya Gökalp, medeniyet sorununu tartışırken üzerinde durduğu konulardan birisi de eğitim meselesidir. Eğitim ve öğretim sorununun geçmişten itibaren çözülemediğini belirtmektedir. Çocuklarımıza Türk ve İslam geleneklerine göre eğitim veremediğimiz gibi çağın gerektirdiği eğitimi de veremediğimizi ifade etmektedir. Çağın gerektirdiği eğitimin amacı, gelişmiş milletlerin yaptıkları aletleri bizim de yapabilmemizdir. Ancak bizim ekonomide olduğu gibi askeri alanda da çağın gerisinde kaldığımızı ve yetersiz olduğumuza dikkat çekmektedir. Ne bilim insanı yetiştirecek yüksekokullarımız ne de orta derecede eğitim verecek okullarımızın hiçbir fayda sağlayamadıklarını belirtmektedir (Gökalp, 1992, s. 106).

Kültür ve medeniyet ayrımı Gökalp'in düşüncesinde ulus düşüncesinin temelini oluşturmaktadır. Kültür, ulusun temelini oluşturan, ulusa özgü değerler bütünüdür. Medeniyet farklı milletlerin ortak katkılarıyla oluşan daha çok ilim, fen gibi teknik özelliklerle ilgili olduğunun altını çizmektedir.

Gökalp devlet teşkilatını, "kanun mekanizmasıyla hareket eden bir siyasal makine" olarak tanımlamaktadır. Bu makineyi bir araya getiren çarkların her biri inanmış ve düşünür bir kişi olmasına rağmen, hepsi bir araya gelince akli yerinde bir kimse gibi davranamaz. Çünkü bu kişilerin alışkanlıkları ve inançları birbirine benzememektedir. Bu nedenle bu topluluklardan belli ve sürekli olacak bir inanç ve irade meydana gelmez. Bu kişiler kırtasiye işlerinin yoğunluğundan, zorlukların üstesinden gelmek ve yerini muhafaza etme korkularından, devlet hayatına yüksek bir bakış açısıyla göremezler. Bu sebeple her parçası inanmış ve akıllı bir kuvvetten oluşan bu makine, diğer makinelerde olduğu gibi dış kuvvetlerin kışkırtmalarına maruz kalabilirler. Gökalp bu siyasal makineyi görünmez bir şekilde hareket ettiren resmi olmayan unsurları "siyasal güç" olarak tanımlamaktadır (Duru, 1963, s. 43-44).

Gökalp, devleti tanımlarken, devlet idaresinin sadece iktidarı ele geçirmekten ibaret olmadığını belirtmektedir. Siyasal gücün ve iktidarın devletle olan ilişkisine dikkat çektiği görülmektedir.

Gökalp, siyasi grupları üçe ayırarak tanımlamaktadır. Siyasi gruplar, cemiyet, camia ve cemiadan oluşmaktadır. Cemialar, bir topluluğun sadece küçük bir bölümünün siyasi bir heyet görünümüne gelmiş şeklidir. Eskiden ilkel kavimlerin bu şekilde olduğunu belirtmektedir. Cemialardan birinin, farklı dil, dine sahip cemialardan birini kendi hakimiyetine almasıyla yeni bir heyet oluşmaktadır. Bu oluşumu camia olarak tanımlamaktadır. Geçen zaman içinde bu camialar dağılma sürecine girer imparatorlukların içinde ortak bir ülküye sahip milliyet oluştururlar. Bu milliyet bağımlı olduğu yapı içerisinde uzun bir süre var olamaz, er ya da geç bağımsızlığını kazanarak yeni bir siyasi heyet meydana getirmektedir. Gökalp bu yeni siyasi heyeti cemiyet olarak tanımlamaktadır (Gökalp, 2019, s. 81-82).

Gökalp, devleti tanımlarken, açıklamaya çalıştığı bir diğer unsur siyasi güçlerdir. Siyasal güçlerin meşrutiyetten önce de var olduklarını belirtmektedir. Memleketin inkılaptan önceki durumundan yola çıkarak verdiği örnekte, o dönemde devlet makinesini işleten kuvvetleri, bankalar, sefirlikler, patriklikler, duyunu umumiye gibi mali kuruluşlar, bazı entrikacı Avrupalıların olduğunu belirtmektedir. Taşrada ise konsoloslar, tefeciler, aşiret ileri gelenleri bunlara benzer zorba topluluklardan oluşmaktadır. Bunlardan dolayı siyasi partiler, birer siyasi güç olarak ortaya çıkarak, zararlı kuvvetlerin çalışmalarını engellemeye çalışmışlardır (Duru, 1963, s. 43-44).

Gökalp, milli devletlerin ortaya çıkış sürecini, askeri alandaki ilerlemeler sonrasında Avrupa devletlerinin halktan milli ordular kurarak bu orduların zaman içerisinde derebeylikleri kaldırmalarında etkili olduğunu belirtmektedir. Milli devletlerin ortaya çıkışında önemli unsurlardan biri de matbaanın icadıdır. Gazetelerin çıkarılmasının halkın duygularının uyanmasına neden olduğunu ileri sürmektedir. İmparatorluklardan milli devletlere geçişte dört unsur rol oynamıştır. Bunlardan ilki, askerlik vazifesinin geliştirilerek milli bir yapıya kavuşmasıdır. İkinci olarak meşrutiyet kavramına bağlanmaktadır. Üçüncüsü basın serbestliğidir. Dördüncü olarak da eğitimin geliştirilmesine bağlanmaktadır (Gökalp, 2018, s.294-295).

### 3. Tanzimat Sonrası Dönemde Modernleşme Hareketi

Osmanlı modernleşmesi, Avrupa'nın yaşadığı modernleşme sürecinden önemli farklılıklar içermektedir. Modernleşmenin öne çıkan noktalarını şu şekilde sıralayabiliriz;

- Öncelikle belirtmek gerekir ki modernleşme hareketi emperyalist ve saldırgan bir Avrupa'ya karşı devletin kendini koruma tedbirlerini aldığı bir programdır. Avrupa'nın askeri alanda ve teşkilatlanmadaki üstünlüğü 17. yüzyıldan itibaren fark edilmeye başlandı.
- Sistematik bir modernleşme hareketi 18. yüzyılda özellikle III. Selim zamanında askeri alanda yapılan reformlarla başladı. 1830'da başlayarak 1876 Osmanlı Anayasasının ilanına kadar geçen süre içerisinde idari ve kamu kurumlarının da içerisinde olduğu birçok alanda modernleşme süreci devam etti.
- Modernleşme hareketinin öncü aktörü devletti. Yapılan değişiklikler yukarıdan ve bunları etkili kılacak bürokratik yapılanmalar meydana getirebilmek için padişahın mutlak gücü kullanılmaktaydı.
- Halkın büyük çoğunluğu kapalı bir köy ekonomisi içinde yaşamaktaydı, genellikle, ayan, ağalar ve din adamlarına bağıydılar. Bu kişiler, halkı geleneksel kurumlara bağlı tutmaya çalışıyorlardı. Özellikle 1800-1850 yılları arası dönemde, devlet tarafından hayata geçirilmeye çalışılan reformlara aktif olarak karşı çıkmaktaydılar.
- Gayrimüslim halkın taleplerini karşılama isteği ve Batı'nın Osmanlı Devletini laik kanunlar ve kurumları kurmaya teşvik ediyordu hatta zorluyordu. Batılı güçler imparatorluğa liberal müesseseler getirilmesini istiyordu, bu kurumların kendi ekonomik çıkarlarını teminat altına alacağını düşünüyorlardı (İnalçık, 2021, s.220-221).

Batılılar, Osmanlı Devletinin gerileme sebeplerini ilmi bir yöntemle ortaya konularak, bu sebeplerin ortadan kaldırılmasını çözüm yolu olarak görmekteydiler. Batıya dönünce hatalar ortaya çıkacak, geri kalmışlığın en önemli sebebi de Avrupalı olmaktan kaynaklanmaktaydı. Osmanlı devletinin tek kurtuluş yolu bulunmaktaydı, o da Batılılaşmaktır. Batı'nın ekonomik ve sosyal hayatı alınmalı ve Osmanlı toplumu ilim ve teknik bakımdan düzenlenmelidir (Tunaya, 2004, s.68). Osmanlı toplumunun modernleşmesi, modernleşmenin klasik tanımı olan gelişmiş toplum özelliklerinin az gelişmiş toplumlar tarafından alınması gibi bir tanımlamayla açıklanamaz. 19. yüzyılda toplum yeni bir değişim ivmesi kazanmıştır. Modernleşmenin, Osmanlı devletinde sadece dış dünyanın zorlamasıyla meydana geldiği söylenemez. Özellikle 18. yüzyıl ve sonrası Osmanlı Avrupa'yı ustaca gözlemlemeye başladığı bir dönemdir. 19. yüzyılın sonunda Batılılaşma, Türk toplum hayatında yerini almış ve tartışmaların odağında konumlanmıştır. Batı'dan sadece tekniği alalım diyen aydınların yanında

farklı görüşler savunan aydınlar da bulunmaktaydı. Ziya Gokalp bu tartışmalara “hars” ve “medeniyet” ayrımı ile katkıda bulunmuştur (Ortaylı, 2021, s.29-30).

Gokalp'e göre Osmanlı kültürü, Tanzimat döneminden itibaren tekrar başka bir medeniyetin egemenliği altına girmeye başlamıştır. Eski Türk Devletleri, Çin medeniyetinden etkilenmişlerdir. Sonrasında Çin medeniyetinin etkisinden kurtulup Arap-İran medeniyetinin etkisine girmişlerdir. Tanzimat dönemi ve sonrasında ise İran medeniyetinin etkisinden kurtulup bu sefer de Avrupa medeniyetinin etkisi altına girmeye başlamıştır. Gokalp, Türk medeniyetinin İslam'ın kabulünden önce Çin medeniyeti ile çarpışırken, İslamiyet'in kabulü sonrasında Arap-İran medeniyeti ile çarpışmakta olduğunu, Tanzimat sonrası dönemde ise benzer çatışmayı Avrupa medeniyeti ile yaşayacağını belirtmiştir. Gokalp'e göre bu çarpışmalar medeniyetler arasında geçişleri ortaya koymuştur. Örneğin Türklerin Çin medeniyetinden İran medeniyetine geçişin önemli bir eseri olan Kutadgu Bilig, Çin ile İran kurumlarının birbirlerine etkilerini anlatmıştır (Gokalp, 2013, s. 15-17).

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu geleneksel devlet tipinden modern devlet tipine geçiş sürecini yaşamaktaydı. Merkezîyetçilik ilk olarak orduda sonrasında da hukuk sisteminde kendisine yer bulmaktaydı. Tanzimat dönemi bürokratları hukuk alanındaki reformları ihtiyaçlara göre pragmatik bir yaklaşımla yürütüyorlardı. 19. yüzyılda yaşanan idari modernleşme doğal olarak beraberinde, kültürel, siyasal ve hukuksal değişimleri de beraberinde getirdi (Ortaylı, 2021, s.141). Tanzimat'ın reform politikaları halkın isteğine dayanarak gerçekleştirilmemiştir. Bürokratlar, gerekli gördükleri ya da büyük devletlerin temsilcilerinin harekete geçmeye zorladıkları için bu reformları Osmanlı toplumuna zorla kabul ettirmeye çalışmışlardır. Bundan dolayı reformlara yönelik kitle desteği hiçbir zaman geniş bir biçimde olmamıştır. Reformlara toplumun farklı kesimlerinden, azınlıklardan, geleneksel kurumları savunan çevrelerden ve hatta reformcuların kendi aralarındaki çatışmalardan dolayı reformculardan bile karşı çıkanlar oluyordu (Zürcher, 2014, s. 107).

Modernleşme hareketinde temel zorluklar geleneksel toplum ve devletin dini kaidelerinden kaynaklanıyordu. Tanzimat dönemi aydınları ve reformcular yönetimi Batılılaştırmak ve modern tekniklerin alınmasını istemelerine rağmen, dini mahkemeler, dini okulların muhafaza edilmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Bu kurumların kamu işleri ile ilgilerinin kesilip kendi alanları ile ilgilenmeleri gerektiği düşünülüyordu. Daha sonraları Batılılaşmayı ve milli hakimiyeti, Avrupalı devletler gibi bir bütün olması gerektiğini savunan aydınlar bu ikili yapıdan dolayı Tanzimat'ın başarısız olduğunu ileri sürdüler. Fakat milli devlet düşüncesi Atatürk'e kadar gerçekleşemedi ve 1919'da imparatorluğun çöküşüyle Türkiye Cumhuriyeti adıyla var oluş sahasına girmiştir (İnalçık, 2021, s.2 21). Cumhuriyet yönetimi, Osmanlı devletinden sadece güçlü bir bürokratik yapı ve gelenek değil aynı zamanda bu yapıyı kendi olanakları ile geliştirecek bir kadroyu da devralmıştır. Tanzimat ile başlayan batılılaşma hareketi, reformları, Cumhuriyetin lider kadroları tarafından yetersiz görülmektedir. Bundan dolayı Cumhuriyet sonrası modernleşme, Tanzimat'ın açtığı yoldan daha da ileriye giderek batılılaşma programını daha radikal bir şekilde uygulamayı tercih etmiştir. Bu noktada Atatürk'ün temel politikası bir taraftan toplumun modernleşmesi diğer taraftan ülkeyi sanayileştirerek kalkındırmaktı. Bu bakımdan Cumhuriyet dönemi bürokrasisinin iki temel misyonu bulunmaktaydı. İlk olarak reformları geliştirerek devam ettirmek, ikinci olarak da ekonomik kalkınmada kamu bürokrasisinin öncülüğünü sağlamaktı (Eryılmaz, 2017, s. 152).

Osmanlı modernleşmesi otokratik bir modernleşme hareketidir. İmparatorluk genç Cumhuriyete, meclis, siyasal parti kadroları, basın gibi kurumları mirası bıraktı. Cumhuriyetin hukukçuları, doktorları, bilim insanları, son devrin Osmanlı aydınları içinden çıkmıştır. Cumhuriyet ilk etapta, eğitim sistemini, yönetim sistemini, üniversiteyi, mali sistemini Osmanlıdan devraldı (Ortaylı, 2021, s. 36). Osmanlı'dan Cumhuriyete geçişte, İmparatorluk bürokrasisinin biçimsel yönüyle beraber, yönetim alanındaki gelenekler ve siyasi kültürü de intikal etmiştir. Tanzimat sonrası dönemde açılan Tıbbiye, Harbiye, Mektebi Mülkiye kurumları, üst düzey yönetici ve bürokrat kadroların yetiştirilmesine ve kamu bürokrasisinin güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Bu kurumlar yalnızca Osmanlı döneminde değil Cumhuriyet döneminde de etkisi yüksek kurumlar olmuştur (Eryılmaz, 2017, s. 147).

Batılılaşma reformları Osmanlı devlet ve toplum yapısında ikiliğe yol açmıştır. Bu ikilik de devlet ve toplum yapısında çatışmaları beraberinde getirmiştir. Batı kurumları ile bazı gruplar tarafından kontrol altında tutulan geleneksel kurumlar arasında çatışma yaşanmaktaydı. Tanzimat döneminde Namık Kemal ve Ziya Paşa tarafından sonrasında 1860 ve 1870'lerde şiddetli tartışmalarda daha sonra Ziya Gokalp'in sosyolojik yazılarında analitik bir şekilde değerlendirilmiştir. Namık Kemal ve Ziya Gokalp, batılılaşmayı geleneksel sosyoekonomik düzen geleneksel değer sistemi üzerindeki olumsuzlukları olduğunu belirterek eleştirdikleri yönleri olmuştur. Modernleşmenin ikili yapısını reddederek Atatürk radikal bir biçimde Batılılaşmaya öncülük etmiştir. Türkiye'nin yeni ulus-devletinde inkılapçı bir adım olarak tam laikleşmeyi sağladı. Atatürk'ün modernleşme programında en etkili yöntemi, laik eğitim sisteminin oluşturulmasıydı. Bu eğitim sistemi ile yetişen yeni kuşağın laik ulus devletin garantisi olacağına inanıyordu (İnalçık, 2021, s.232-233).

Atatürk, hislerinin babasının Namık Kemal, düşüncelerinin babasının ise Ziya Gökalp olduğunu söylemiştir (Parla, 2020). Mustafa Kemal Atatürk, 1923 yılında İzmir’de gazetecilere yaptığı bir açıklamasında “Milli hükümete ve inkılaba küçük Mecmua’nın feyizli ve büyük yardımı” ndan söz etmiştir (Korkmaz, 1994, s. 243). Cumhuriyetin kimlik oluşumunda Türk milliyetçiliği önemli bir unsur, Türk milliyetçiliği fikrinin oluşumunda da Ziya Gökalp öncü olmuştur. Osmanlı’nın son dönemlerinde çağın gereklerine uymayan yapı ve kurumların terk edilmesi gerektiğini belirtmekte, yeni Cumhuriyet rejiminin yerleşmesinde, gelişmesinde, devlet ve milletin çağdaşlaşma ekseninde bütünleşebilmesinin yollarını aramıştır. Böylece modern Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucu ideolojisine önemli katkıda bulunmuştur (Kongar, 1996). Cumhuriyetin önemli unsurlarından birisi olan halkçılık ilkesinde Ziya Gökalp’in önemli etkisi bulunmaktadır. Aslında Gökalp halkçılık kavramını Batı’daki demokrasi kavramıyla birlikte açıklamaktadır. Cumhuriyetin kurulmasında sonra egemenliğin millete geçmesi devlet-toplum birliğinin sağlanmasında önemli bir etkidir (Toprak, 2013, s. 169).

### 3.1. Ulus Devlet ve Ziya Gökalp

Ulus aynı tarihsel kökten gelen, gelenek ve kültür ortaklığına sahip, daha çok aynı topraklarda ve ekonomik alanda yaşayan ve aynı dili konuşan insan topluluğu olarak tanımlanmaktadır (Tanör, 2010, s. 216). Çağımızda devletin kurucu unsurları içerisinde bulunan ulus ve ulus devlet, tarihi süreç içerisinde ortaya çıkmış kavramlardır. Batı Avrupa’da feodal düzenin yıkılması sürecinde, soy, aile, din gibi kişisel bağlantılara dayalı insan topluluklarının yerine ortaya çıkmış olgulardır. 1789 Fransız Devrimi, Napolyon Savaşları, ulus ve ulusal devlet kavramlarının Avrupa ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu’na ve bütün dünyaya yayılmasına neden olmuştur. Ulus kavramı ve ulusçuluk akımı, topluluklara yabancı işgaline karşı bir direnme gücü vermekte ve daha demokratik bir düzene geçişin de itici gücünü oluşturmuştur (Sabuncu, 2003, s. 33).

Gökalp, Avrupa’daki milliyetçilik akımlarının hızlı bir şekilde gelişmesinde sanayileşme ve kentleşmenin önemli etkisinin olduğunu düşünmüştür. Avrupa’da hızlı bir şekilde yayılan milliyetçilik akımının modern devletlerde gelişim gösterdiğini belirtmiştir. Dünyada yaygınlaşan ve etki alanı genişleyen milliyetçi yaklaşım Gökalp tarafından da kabul görmüştür. Düşüncelerini milliyetçi bir temelde geliştiren Gökalp, amacını Osmanlı Devleti’nin parçalanmasını engellemek ve Türkiye Cumhuriyeti’nin modern bir devlet olmasını sağlamak olarak belirlemiştir. Cumhuriyet döneminde yapılan birçok yenilik ve dönüşüm Gökalp tarafından çok daha önceleri dile getirilmiştir. Medeni kanun, Laiklik, Türkçe’nin sadeleştirilmesi, kadın-erkek eşitliği, kadınların toplumsal hayatta rol alması Gökalp tarafından dile getirilmiştir (Sağlam, 2008, s.217).

Gökalp, ulusu sanat, dil, din ve ahlak bakımından ortak olan aynı değerlere sahip bir topluluk olarak tanımlamaktadır. Gökalp ulusçuluğun çağın önemli bir gerekliliği olduğunu şu şekilde belirtmektedir:

Dünyanın şarkı da, garbı da bize celi bir surette gösteriyor ki bu asır, milliyet asrıdır; bu asrın vicdanları üzerinde en müessir kuvvet, milliyet mefkuresidir. İçtimai vicdanların idaresi ile mükellef olan bir devlet, bu mühim içtimai amili mevcut değil farz ederse, vazifesini ifa edemez. Devlet adamlarında, fırka recüllerinde bu his mevcut olmazsa, Osmanlılığı terkip eden cemaat ve kavimleri ruhi bir surette idare etmek kabil olmaz. Dört senelik bir tecrübe bize gösterdi: Sırf unsurların itilafı maksadıyla “ben Türk değilim Osmanlıyım” diyen Türkler, unsurların ne yolda bir itilafa muvafakat edebileceklerini nihayet gayet acı bir surette anladılar (Gökalp, 1976, s. 3-4).

Gökalp, Dünya’nın içinde bulunduğu dönemin “milliyet” yüzyılı olduğunu, dünyanın doğusunda da batısında da ulusçuluğun yayıldığını, çağın gerekliliği olduğunu belirtmektedir. Bu yüzyılın en etkili gücünün milliyet ülküsü olduğunu bunun için devlete mekanizmalara görev düştüğüne vurgu yapmaktadır. Devlet mekanizmasının sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için ulus ülküsünün bir zorunluluk olması gerektiğini belirtmektedir. İçinde bulunulan buhranın önemli sebeplerinden birinin de ulus ülkesine sahip olunmamasını göstermektedir.

Gökalp, milleti bir topluluğun millet haline gelmesinin son aşaması olarak görmektedir. Gökalp’e göre sosyal zümreler, ailevi zümreler, siyasi zümreler ve mesleki zümrelerden oluşmaktadır. Bunlar içinde en önemli olanı siyasi zümreler olarak görmektedir. Çünkü siyasi bir zümre tek başına hayatını sürdürebilen bağımsız bir topluluktur (Türkdoğan, 1988, s.28-29).

Gökalp, Cumhuriyetin ilanı öncesinde yazdığı Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak adlı eserinde Türkçülüğü kurtuluş aracı olarak görmektedir. Kurtuluş yollarının arandığı dönemde, en büyük sorunun ne olduğu konusunda da ulusal ülkü yoksunluğu olduğunu belirtmektedir. Ona göre ulusal ülkünün olmayışı hem yaşanan sorunların temel kaynağı hem de çağın gerisinde kalmasının temel sebebidir. Bu nedenle Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak eserinde ulusal ülkü meselesine, ülkünün nasıl gelişeceğini tartışmaktadır. Cumhuriyet’ten hemen sonra kurtuluşun sağlandığı, buhrandan çıkıldığı dönemde yazdığı Türkçülüğün Esasları eserinde bu sefer Türkçülüğün nasıl olması gerektiği üzerinde durmaktadır. Burada Gökalp için en önemli mesele, milletin nasıl bir toplumsal yapılanmaya ve nasıl bir yaşam pratiğine sahip olması gerektiğidir (Doğanoğlu, 2016, s.1208).



Gökalp'in modern devletin kuruluş sürecinde, Yeni Türkiye'nin Hedefleri yedi makaleden oluşmaktadır. Bu makalelerin başlıkları;

- Irklar Arasında Müsavilik (eşitlik, denklik)
- Milletlerin Müsaviliği
- Kadınla Erkeğin Müsaviliği
- Kastların ve sınıfların Müsaviliği
- Milletlerin Birbirleriyle Yardımlaşması
- Suni Müsavatsızlıkların Kaldırılması ve Tabii Müsavatsızlıkların Onların Yerine İkamesi
- İnsanlar Hürdür.

Halkçılığın gayesi körü körüne bir müsavatçılık yapmak değildir. Çünkü böyle bir hareket hakiki adaletle münafidir. Tam adalet, herkese layık olduğu mevki vermektir. Halkçılık devri cemiyetlerin siyasi tekamülde vasıl oldukları en son ve en yüksek merhaledir... Milletleri birbirine düşman yapan mutaassıp papazlarla, emperyalist ve kapitalistlerdir. Bunlardan ortadan çekilirse milletler birbirini kardeş gibi seveceklerdir... İnsan hür oldukları halde doğmazlar ise de, hürriyete kabiliyetli olarak dünyaya gelirler. Cemiyet, onlara iptidai ruhi bir hürriyet verir, sonra da siyasi ve içtimai hürriyetlere mazhar kılar... Irkların ve milletlerin müsaviliğinde olduğu gibi kadınla erkeğin müsaviliğinde de hayatıyat ilminin hiçbir itirazı yoktur. Halkçılığın birinci umdesi irkların müsaviliği, ikinci umdesi milletlerin müsaviliği olduğu gibi üçüncü umdesi de kadınla erkeğin müsaviliğidir (Gökalp, 1974, s. 33-44).

Gökalp'in yazdığı Yeni Türkiye'nin Hedefleri, aslında Cumhuriyet Türkiye'sinin temellerini oluşturmaktadır. Kadın erkek eşitliği, halkçılık, Yurtta Sulh Cihanda Sulh ilkesinde, Gökalp'in eserlerinin, düşüncelerinin ilham verdiği görülmektedir. Gökalp'in kültür ve medeniyet tartışmaları, ulusçuluk kavramına yaklaşımı, Batı medeniyetine yönelik düşünceleri, Cumhuriyet'in ilanı öncesinde Milli Mücadele döneminde de Cumhuriyet'in ilanı sonrasında yeni rejimin, yeni devletin kuruluş sürecinde de başta Atatürk olmak üzere dönemin yöneticilerini yakınan etkilediğini söyleyebiliriz.

### 3.2. Laiklik ve Ziya Gökalp

Laiklik konusu, Gökalp'in düşünce dünyası incelenirken üzerinde durulması gereken önemli konulardan birisidir. Çünkü Gökalp, bu konuda bilimsel olarak bir görüş ortaya koyan ve ilk düşünür olarak kabul edilmektedir (Türkdoğan, 2015, s. 85). Gökalp'in çağdaşlığı veya onun toplumumuzdaki somut ifadesi olan batılılaşma ve laikliği temellendirmede iki farklı yaklaşım izlediği görülmektedir. Bunlarda birisi İslami referanslara dayalı temellendirme çabaları diğeri ise Durkheim sosyolojisinden temel alan pozitivist-aydınlanmacı referanslara dayalı temellendirme çabalarıdır. Her iki meşrulaştırma çabaları da Gökalp'in çalışmalarında etkili olmuştur. Ancak zaman içerisinde Gökalp'de birinci yaklaşımın ağırlığının azaldığı ikinci yaklaşımın daha baskın hale geldiğini söylemek mümkündür (Koby, 2019, s.1579).

Gökalp'in dini kurumlar ve devlet işlerinin ayrılmasına yönelik görüşlerine farklı şiirlerinde yer vermektedir. Bu şiirlerinden biri Halife ve Müftü şiiridir.

İki şey var mukaddes: Biri devlet, biri din;  
Devlet onun başında ancak halifemiz var;  
Ki bir müftü değil o, bir Emirülmü'minin  
Fetvaları o vermez, kanunları o yapar.  
Dinin başında müftü var ki bildirir:  
Haram ile helali, günah ile sevabı;  
O ne şari, ne hukuk müşaviri değildir,  
Ona takva sorulur, mevizedir cevabı.  
Devlet ile medrese ayrı iki alemdir;  
Müftü ile halife birbirine karışmaz,  
Ayrıysa da bu iki kuvvet, daim tev'emdir,

“Nüfuz bende” diyerek birbiriyle yarışmaz (Gökalp, 1976b, s. 28).

Gökalp, şiirinde halife ile müftünün devlet ile medresenin birbirlerinden ayrılması gerektiğini ve birbirlerinin görevlerine karışmamaları gerektiğinin belirtmektedir. Halife ile müftünün iki önemli güç olduklarını birbirlerinin rakipleri olmadıklarını söylemektedir. Gökalp'in laiklik konusu ile ilgili bir diğer şiiri de Devlet şiiridir.

Lakin hukuk dinden ayrı bir iştir,

Bırakılmış ulul-emre, devlete,

Hukuk örfе uymayınca değiştir,

Örfe uydur demiş Tanrı, millete (Gökalp, 1976b, s. 32).

Gökalp'e göre şeriatın içinde yer alan din işleri vicdani alana, şeriatın içinde yer alan hukuksal işler ise dünyevi alana ayrılmalıdır. Bunun sonucunda birinci kısım diyanet işlerini, ikinci kısım ise siyasal işleri meydana getirmektedir. Bu şekilde yapılan bir ayırım ile dini, toplumun manevi birliğini sağlamak için birleştirici bir güç olarak kullanmayı mümkün kılmaktadır (Berkes, 2017, s. 443).

## Sonuç

Gökalp'in Türkçülük, İslam ve medeniyet kavramları etrafında geliştirdiği çözümlenmeleri, onun kendine özgü oluşturduğu toplum modelinin ve bu modele göre oluşturmaya çalıştığı toplumsal ve siyasal programın temelini oluşturmaktadır. Gökalp'in üzerinde durduğu konuların başında, kendi kültürümüzü, değerlerimizi koruyarak Batı medeniyeti içerisinde yer almanın mümkün olduğu gelmektedir.

Modernleşme kavramı Avrupa'da ortaya çıkmasına rağmen ilerleyen dönemlerde özellikle geride kalmış ülkelerin gündeminde olan ilerlemenin kilit bir aracı olarak görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin ilerleme süreci Tanzimat sonrasında farklı bir görünüme kavuşmuştur. Osmanlı'da modernleşme süreci Avrupa'nın yaşadığı modernleşme sürecinden farklı özellikler taşımaktadır. İmparatorluğun batı karşısında gerilemeye başlaması, gerilemenin nedenlerinin araştırılması, devletin eski gücüne kavuşması isteği modernleşme sürecinin önemli unsurlarıdır. Osmanlı modernleşmesi bu kapsamda gerçekleşen reform çabaları aşağıdan yukarıya bir taleple değil yukarıdan aşağıya doğru bir yönle gerçekleşmiştir. Batı'nın üstünlüğü ve reformların gerekli olduğu aydınlar tarafından genel olarak kabul edilmekle birlikte, bu sürecin nasıl olması gerektiği konusunda aydınlar arasında farklı görüşler, tartışmalar yaşanmaktaydı. Bazı düşünürler koşulsuz, şartsız Batı uygarlığını kabul etmeyi savunurken bazı düşünürler bunun sosyal, toplumsal yapıyı, olumsuz etkileyeceğini, batının ilim ve teknik ileri olduğunun kabul edilebileceğini ve batıdan sadece bilim, teknik gibi konuların alınmasının gerektiğini savunmuşlardır. Tanzimat döneminde ağırlıklı olarak mevcut yapıların korunarak, ıslah edilmesi ve bazı alanlarda ordu ve eğitim başta olmak üzere yeni kurumların oluşturulmasına çalışılmıştır. Ancak bu durum ikili bir yapının ortaya çıkmasına ve geleneksel kurumlar ile yeni kurulan kurumlar arasında çatışmaları beraberinde getirmektedir.

Çalışma kapsamında, Tanzimat döneminde başlayan ve Cumhuriyetin ilanı sonrasında devam eden modernleşme sürecinde dönemin önemli aydınları arasında yer alan Ziya Gökalp'in düşünceleri, batıya karşı olan tutumu, devletin nasıl içinde bulunduğu durumdan çıkacağına yönelik tezleri irdelenmektedir. Çalışmanın amacını günümüzde de tartışılmaya devam eden modernleşme, batılılaşma meselesini Tanzimat döneminden Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar geçen süreçte Ziya Gökalp'in düşünceleri çerçevesinde tartışmaktır. Gökalp, içinde yaşadığı dönemin zorlukları, Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecine girmesi, yeni bir devletin kurulma süreci, onun eser ve fikirlerinin oluşmasında etkili olmuştur. Türk toplumuna yönelik düşüncelerini savunurken, Türklerin içinde bulunduğu tarihsel geçişini, tarihsel süreçte iletişim kurdukları medeniyetler üzerinden bir sentez yapmaktadır. İçinde bulunduğu dönemde Batı medeniyetinin üstünlüğü dönemin birçok aydını tarafından kabul edilmekte ve savunulmaktaydı. Gökalp de Batı medeniyetinin üstünlüğünü kabul etmekte ancak şartsız bir kabulün olumsuz yanları olacağına, bunun kabul edilemeyeceğine vurgu yapmaktadır. Batı medeniyetini değerlendirirken, hars ve medeniyet kavramları üzerinden konuyu tartışmaya açmaktadır. Gökalp'i dönemin diğer düşünürlerinden farklı kılan nokta burada karşımıza çıkmaktadır. Batı kavramını batılılaşmayı ele alırken bunu kültür ve medeniyet ayrımını ortaya koyarak yapmaya çalışmaktadır. Batı uygarlığının üstünlüğünü, ilerleme kaydettiğini kabul etmekte, batılılaşmanın şart olduğunu belirtmekte ancak bunu yaparken kültürün bundan etkilenmeden kültürel değerlerimizi, toplumsal değerlerimizi koruyarak yapabileceğimizi belirtmektedir. Ona göre bir toplumu uygarlık haline getiren temel unsur hars yani kültürdür. Batılılaşmaya çalışırken, nerede olduğumuzu ve kendimizi, toplumu nasıl korumamız gerektiğini eserlerinde yer vererek devleti yönetenlere yol göstermiştir.

Ziya Gökalp, kültür ve medeniyet sentezi ile eğitim, ulusçuluk, topluma dair değerlendirmeleri ile gerek dönemin aydınları arasında gerek izlenen politikalar, düzenlemeler üzerinde önemli bir rol üstlenmektedir. Özellikle de ulus devletin kuruluşunda, milli bir eğitim politikasının hayata geçirilişinde, batılılaşmaya yönelik yapılan kurumsal, hukuksal, toplumsal düzenlemelerde fikirleri öncülük etmiştir. Cumhuriyetin temel ilkelerinden olan milliyetçilik, laiklik ve halkçılık ilkelerinde yine Ziya Gökalp'in önemli etkisinin olduğu görülmektedir. Çalışma kapsamında verdiğimiz bilgiler, yaptığımız tartışmalar neticesinde, Ziya Gökalp'in hem cumhuriyet ilanı öncesindeki dönemde hem de cumhuriyet ilanı sonrasında modern devletin inşa sürecinde hayata geçirilen reform ve düzenlemelere fikirleriyle öncülük ettiğini söyleyebiliriz. Yeni devletin kuruluşunda ve rejimin şekillenmesinde önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir.

## Kaynakça

- Bağce, E. H. (2004). Modernliğin temelleri ve ikircikli serüveni. *Modernlik ve modernleşme sürecinde Türkiye* (5-59) içinde. Ebabel Yayınları.
- Beysanoğlu, Ş. (2002). *Yeni Türkiye'nin manevî mimarı Ziya Gökalp*. Cilt1. Neyir Matbaacılık
- Black, E. C. (1987). *Çağdaşlaşmanın itici güçleri*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Celkan H. Y. (1990). *Ziya Gökalp 'in eğitim sosyolojisi*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Doğanoğlu, M. (2016). Türkleşmek İslamlaşmak ve muasırlaşmaktan Türkçülüğün esaslarına Ziya Gökalp ve ulus tasavvuru. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 71(4), 1195-1210.
- Duru, K, N. (1963). *Ziya Gökalp*, MEB Basımevi.
- Eryılmaz, B. (2017). *Bürokrasi ve siyaset bürokratik devletten etkin yönetime*, (6.Baskı). Alfa Yayınları.
- Gencer, B. (2017). *İslam 'da modernleşme 1839-1939*. (4.Baskı). Doğu Batı Yayınları.
- Giddens, A. (2008). *Ulus devlet ve şiddet*. Kalkedon Yayınları.
- Giddens, A. (2021). *Modernliğin sonuçları*. (10.Baskı). Ayrıntı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1992). *Terbiyenin sosyal ve kültürel temelleri I*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1976a). *Yeni hayata doğru yol*. Elips Kitap.
- Gökalp, Z. (1974). *Yeni Türkiye 'nin hedefleri*. Baha Matbaası.
- Gökalp, Z. (1976b). *Türkleşmek İslamlaşmak muasırlaşmak*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (2007). *Türk medeniyet tarihi*. Elips Kitap.
- Gökalp, Z. (2013). *Hars ve medeniyet*. Bilge Oğuz Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018). *Yeni mecmua yazıları*. Ötüken Yayıncılık.
- Gökalp, Z. (2019). *Türkçülüğün esasları*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Güler, A. (2018). *Cumhuriyet'e ruh veren adam Ziya Gökalp*. Halk Kitabevi.
- Günay, Ü., Çelik C. (2010). *Türk kimliğinin yeniden inşası bağlamında Ziya Gökalp*. Kesit Yayınları.
- Heyd, U. (1979). *Türk ulusçuluğunun temelleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Heywood, A. (2018). *Siyaset*. (19.Baskı). BB101 Yayınları.
- İnalcık, H. (2021). *İmparatorluktan cumhuriyete*. (9.Baskı). Kronik Kitap.
- Kobyay, M. (2019). Ziya Gökalp'in çağdaşlık ve laikliği temellendirme çabası ve İslam. *Turkish Studies*, 14(3), 1575-1587.
- Kongar, E. (1996). *Türk toplumbilimcileri I*. Remzi Kitabevi.
- Korkmaz, A. (1994). *Ziya Gökalp aksiyonu meşrutiyet ve Cumhuriyet üzerindeki tesirleri*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları
- Kösoğlu, N. (2020). *Türk milliyetçiliğinin doğuşu ve Ziya Gökalp*. Ötüken Neşriyat.
- Ortaylı, İ. (2021). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*, (50.Baskı). Kronik Kitap.
- Özarpınar, Y. (2016). Ziya Gökalp'te kültür ve medeniyet kavramı. *Türk sosyolojisinin 100. yılında Ziya Gökalp*. (268-292) içinde. Türk Yurdu Yayınları.
- Parla, T. (2020). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de korporatizm*. Metis Yayınları.
- Sabancı, Y. (2003). *Anayasaya giriş*. İmaj Yayınları.
- Sağlam, S. (2008). Ziya Gökalp. *Türkiye'de Sosyoloji* (Cilt I, s. 161-219) içinde. Phoenix Yayınları
- Sarıbay, A. Y. (1998). *Siyasal sosyoloji*. Der Yayınları.

- Tanör, B. (2010). *Kurtuluş kuruluş*. Cumhuriyet Kitapları.
- Taylor, C. (2010). *Modernliğin sıkıntıları*. (3.Baskı). Ayrıntı Yayınları.
- Toprak, Z.(2013). *Türkiye 'de popülizm 1908-1923*. Doğan Kitap.
- Türk Dil Kurumu. (2024). <https://sozluk.gov.tr/> (18.05.2024).
- Türkdoğan, O. (1988). *Değişme kültür ve sosyal çözülme*. Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları.
- Türkdoğan, O. (2015). *Ziya Gökalp ve sosyolojik düşünce sistemi*. Çizgi Kitapevi.
- Touraine, A.(2022). *Eşitliklerimiz ve farklılıklarımızla birlikte yaşayabilecek miyiz?* (6.Baskı). Yapı Kredi Yayınları
- Touraine, A. (2023). *Modernliğin eleştirisi*. (12.Baskı). Yapı Kredi Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (2004). *Türkiye 'nin siyasi hayatında batılılaşma hareketi*. Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Vakkasoğlu, V. (2019). *Tarih aynasında Ziya Gökalp*. (15.baskı). Ensar Neşriyat.
- Wallerstein, I.(2021). *Bildiğimiz dünyanın sonu yirmi birinci yüzyıl için sosyal bilim*. (7.Baskı). Metis.
- Weber, M. (2012). *Bürokrasi ve otorite*. Adres Yayınları.
- Weber, M. (2021). *Sosyoloji yazıları*, (2.Baskı). Metis Yayınları.
- Zürcher, J. E. (2014). *Modernleşen Türkiye 'nin tarihi*, (29.Baskı), İletişim Yayınları.

#### **Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı**

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

#### **Yazarların Makaleye Katkı Oranları**

Makale tek yazarlıdır.

#### **Çıkar Beyanı**

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.



## Türk Batılılaşma Hareketini Ziya Gökalp Felsefesi ile Yeniden Düşünmek

### Rethinking the Turkish Westernization Movement with the Philosophy of Ziya Gökalp

**Bihter TÜRK MENOĞLU POLAT**

Asist. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Department of Philosophy, Van, Türkiye  
Dr. Öğretim Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Van, Türkiye  
Orcid: 0000-0002-6045-9724 Email: bihterturkmenoglu@yyu.edu.tr

#### Article Information/Makale Bilgisi

**Cite as/Atıf:** Türkmenoğlu Polat, B. (2024). Rethinking the Turkish Westernization Movement with the Philosophy of Ziya Gökalp. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Special Issue of Ziya Gökalp, 57-68.

Türkmenoğlu Polat, B. (2024). Türk Batılılaşma Hareketini Ziya Gökalp Felsefesi ile Yeniden Düşünmek. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ziya Gökalp Özel Sayısı, 57-68.

**Article Types / Makale Türü:** Research Article/Araştırma Makalesi

**Received/Geliş Tarihi:** 03 Haziran/ June 2024

**Accepted/Kabul Tarihi:** 13 Ağustos/ August 2024

**Published/Yayın Tarihi:** 06 December/Aralık 2024

**Issue/Sayı:** Ziya Gökalp Özel Sayısı /Special Issue of Ziya Gökalp **Pages/Sayfa:** 57-68

**Plagiarism/İntihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

**Published by/Yayıncı:** Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

**Ethical Statement/Etik Beyan:** It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Bihter TÜRK MENOĞLU POLAT).

**Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License:** Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

## Öz

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma ve modernleşme süreci çok yönlü değişim hareketini beraberinde getirmiştir. Başlangıçta, Batı'yı takip sadece askeri alanla sınırlı olsa da zaman içerisinde farklı alanlarda da Batı'dan yararlanılma fikrinin gerekliliği görülmüştür. Bu gereklilik bürokratların ve dönemin aydınlarının devlette yaşanan çözüme için sunmuş oldukları çözüm önerilerine yansımıştır. Belirli ilkeler, bağlandıkları ideolojiler ve dönemin getirdikleri dahilinde yeni aydın profili siyasi çözülmeyi ortadan kaldıracak bazı formüller ileri sürmüştür. Bu durum yeni fikir akımlarının ortaya çıkmasına neden olmuş ve ortaya atılan fikir akımları dönemin yeni aydın kimliğini oluşturmuştur. 1876-1924 yılları arasında yaşayan Ziya Gökalp, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleri ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında gerçekleşen birçok gelişmeye tanıklık etmiştir. Gökalp, "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" şeklinde üç fikir akımı etrafında öğretisini kurmuştur. Söz konusu bu fikir akımları Gökalp'in düşünce dünyasını etkilemiştir. Bu çalışmada Türk Batılılaşma hareketinde felsefenin yeri nedir? sorusu felsefi düşünceye büyük önem veren Gökalp'in çalışmaları bağlamında değerlendirilmiştir. Eserleri, makaleleri ve ulaşılan arşiv belgeleri ışığında Ziya Gökalp'in devletteki çözülmeye sadece bir devlet adamı gözüyle bakmadığı aynı zamanda modernleşme hareketinin tam anlamıyla gerçekleşebilmesi için Gökalp'in felsefi düşünceye özel ve önemli bir alan açtığı saptanmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Ziya Gökalp, felsefe, batılılaşma, modernleşme.

## Abstract

The Westernisation and modernisation process of the Ottoman Empire brought about a multifaceted movement of change. Initially, following the West was limited to the military field. However, in time, the West was utilized in other fields as well. This situation was reflected in the solution suggestions offered by bureaucrats and intellectuals of the period for the dissolution in the state. Within the framework of certain principles, the ideologies to which they adhered and the requirements of the period, the new intellectual profile put forward some formulas that would eliminate political dissolution. This situation has led to the emergence. Ziya Gökalp, who lived between 1876 and 1924, witnessed many developments in the last periods of the Ottoman Empire and the foundation years of the Republic of Turkey. Gökalp established his doctrine around the three ideal currents of 'Turkification, Islamisation and Modernisation'. These currents of thought had an impact on his world of thought. In this study, the question of the place of philosophy in the Turkish Westernisation movement is evaluated in the context of the works of Gökalp, who attached great importance to philosophical thought. In the light of his works, articles and archival documents, it has been determined that Ziya Gökalp did not only look at the dissolution of the state from the perspective of a statesman, but also that Gökalp opened a special and important space for philosophical thought in order for the modernisation movement to be fully realised.

**Key Words:** Ziya Gökalp, philosophy, westernization, modernization.

## Giriş

Mekânsal olarak geniş bir coğrafyada yer alan Osmanlı İmparatorluğu, çeşitli etnik ve dinsel grupların kendi bünyesinde yer aldığı özgün bir yapıya sahiptir. İmparatorluğun yayıldığı geniş coğrafyanın, barındırdığı etnik ve dinsel grupların imparatorluk üzerindeki etkisi tasavvur edilse de ağırlıklı olarak Osmanlı'nın, Türk-İslam kaynaklarından beslendiğini ve klasik düzenini bu doğrultuda kurduğunu söylemek doğru olacaktır. Bu düzen 16. yüzyıla kadar geçerliliğini korumuş olsa da bu yüzyılın ortalarından itibaren klasik düzende yaşanan çözülme/bozulmalar beraberinde toprak ve itibar kaybına yol açınca dönemin düşünürleri ve bürokratları değişim hareketine yönelik çözümler aramaya başlamıştır.<sup>1</sup> 16. ve 17. yüzyıllarda önerilerde bulunan Osmanlı devlet adamları ve fikir erbâbları mevcut düzendeki bozulmayı başlangıçta Osmanlı'nın devlet ve toplum anlayışı bağlamında çözümlenmeye çalışmışlardır. Ancak zaman içerisinde çözümün bu bağlamda gerçekleşmesinin pek mümkün olmadığı görülmüş ve bu gelenekçi yoruma karşılık devlet adamları, 19. yüzyılın başlarında daha gerçekçi çözüm önerilerinde bulunmuşlardır. Böylece çözümlenin sadece ıslah fikri ile düzelmesinin mümkün olmadığı görülmüş ve Osmanlı Devleti ile Avrupa arasındaki ayrışmada birçok dinamiğin etkili olduğunun farkına varılmıştır. Bu farkındalıkta sefaret görevi ile Avrupa'ya gönderilen sefirler ve onların kaleme aldıkları sefaretnameler Osmanlı'nın Avrupa'yı tanınmasında büyük bir öneme sahiptir. Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin kaleme aldığı *Paris Sefaretnamesi*, Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risalesi*, Sadık Paşa'nın *Avrupa Ahvaline Dair Risale* adlı eseri Batı'nın tanınmasında tarihyazımsal literatürde büyük öneme sahip çalışmalar olmuştur.<sup>2</sup> Batı'daki ilerleme sürecini anlatan bu çalışmalar devlet problemlerinin Batı'daki gelişmeleri takip yoluyla çözüleceği fikrini güçlendirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Batı ile teması çok yönlü değişim hareketinin gerekliliğini beraberinde getirmiştir. Başlangıçta askeri teknik ile sınırlı tutulmasının yeterli olacağı düşüncesi zaman içerisinde farklı alanlarda da Batı'yı takibin gerekliliğine dönüşmüştür. Bu gereklilik fikri Batılılaşma denilen olguyu beraberinde getirmiştir. Osmanlı tarihine bakıldığında bu olgunun -Batılılaşmanın- devletin farklı dönemlerinde farklı ağırlıklarda yer aldığı görülmektedir. 1718-1730 yılları arasında yaşanan Lale Devri'nde Batılılaşmaya dair atılan adımlar, 1789-1807 yılları arasında tahta bulunan III. Selim'in yenileşme politikaları, 1808-1839 yıllarında hüküm süren II. Mahmud'un gerçekleştirdiği ıslahatlar, Osmanlı Devleti'nde batılılaşmaya dair atılan adımların ilk örneklerini teşkil etmektedir. Söz konusu girişimler dışında Batılılaşmaya dair en kararlı adımın Tanzimat ile atıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Hocaoğlu (1995) bu konuda şöyle bir açıklamada bulunmuştur: "Osmanlı, Tanzimat öncesinde bulanık ve flu, Tanzimat ile zamanla gitgide daha kararlı, açık-seçik bir hale dönüşen tarzda, bir daha dönmek üzere, kiblesini Garb'a çevirmiştir" (s. 163). Enver Koray (1991) "Tanzimat reformların hükümet adamları ve padişahlar tarafından ortaya konulup uygulanmaya çalışıldığını" söyler (s. 118). Ancak Batılılaşma hareketinin devletin her alanına sirayet ettiği de açıktır. Çünkü Batılılaşma kurumlardaki dönüşümden başka bir şeydir. Tanzimat; aynı zamanda sınıfların, toplulukların, bireylerin veyahut zevklerin, davranışların Batı'daki izafet çevrelerine göre şekillenmesi sürecidir (Kılıçbay, 1985, s. 147). O halde ilk olarak devlet adamları/ bürokratları arasında görülen bu hareketin halka yayılmasının kaçınılmaz olduğu söylenebilir. Söz konusu yayılmayı bu olguyu savunan dönemin aydınları gerçekleştirmiştir. Ancak dönemin aydınları Batı ile temasın neticesinde klasik aydın tipinden yeni bir aydın profiline dönüşmüştür. Yeni aydın tipi -Hocaoğlu'nun (1995) ifadesiyle, "Yeni Türk İntelijansiyası"- devletin varlığını sürdürebilmesi için yeni önerilerde bulunmuştur. Ortaya çıkan yeni aydın tipinin sunmuş olduğu önerilerinin Osmanlı Devleti'ndeki klasik ulemadan farklılık göstereceği açıktır. Çünkü ortaya çıkan yeni profil Batı'yı deneyimlemiş ve ondan esinlenmiştir. Böylelikle klasik ulemanın homojen ve tekdüze yapısı dağılarak daha heterojen bir yapı ortaya çıkmıştır. Yeni aydın tipi her ne kadar birbirinden farklılık gösterse de en büyük referansları Batı olmuş ve çözüm önerilerinde Batı'ya yönelmede bir sakınca görmemiştir.

Bağlandıkları ideolojiler ve dönemin getirdikleri dahilinde yeni aydın profili siyasi çözülmeyi ortadan kaldıracak bazı formüller ileri sürmüştür. Söz konusu bu formüllerin *ittihat* ve *terakki* kavramları etrafında şekillendiği aşikârdır. Namık Kemal'den kalan bu iki kavramdan *ittihat* imparatorlukta Osmanlı birliği anlamına gelirken, *terakki* ise aydınlanma, uygarlığın teknik ve eğitim araçlarıyla donanması anlamına gelmektedir (Berkes, 2022, s.

<sup>1</sup>Devlet düzenindeki çözümlere yönelik ilk çalışmalar Kâtip Çelebi ve Koçi Bey gibi düşünürler tarafından yapılmıştır. Detaylı bilgi için bkz: Kâtip Çelebi, 1982. Koçi Bey, 1972.

<sup>2</sup>Detaylı bilgi için bkz. Yirmisekiz Mehmet Çelebi, 2021. Mustafa Sami Efendi, 1996. Sadık Paşa, 1974, s.26-34.



405). Böylelikle ortaya atılan üç fikir akımının temelinde söz konusu iki kavram büyük ölçüde etkili olmuştur. Birincisi; imparatorluk içerisinde yer alan etnik gruplar arasında birlik sağlamayı amaçlayan Osmanlıcılık düşüncesi, ikincisi; Batı'nın yeniliklerinden yararlanarak Osmanlı ve Batı arasındaki ayrışmayı en aza indirgeyen Batıcılık düşüncesi, üçüncüsü ise İslamcılık düşüncesi olmuştur. Dönemin aydınları arasında bu üç görüşe ayrı ayrı ağırlık verenler ve bu üç görüşü bağdaştırma çabası içerisinde olanlar bulunmaktadır. Nitekim hem Doğulu hem de Batılı olma çabasını yani bir uzlaştırma/bağdaştırma girişimini Şinasi'nin “Şarkın akl-ı pîriyle Garbın bîkr-i fikirlerini tevzi etmek” ifadesi tam olarak karşılamaktadır (Olgun, 1976, s. 2).

Tanzimat'tan beri bir çeşit ülkü haline gelen bu üç düşünce biçiminde, dönemin getirdikleri dahilinde dönüşümler yaşanmaya başlamıştır. Osmanlılık, Batıcılık ve İslamcılık düşüncesi etrafında şekillenen ideolojiye zaman içerisinde yeni akımlar dahil olmuştur. Batı'da hâkim olan ve daha sonra Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yaşayan Hıristiyan azınlıklar arasında yayılan, ulusçuluk akımının etkisiyle Türk ulusçuluğu- Turancılık-Pantürkçülük bu akımlardandır. Söz konusu akımlar bir süre sonra ideoloji halini almaya başlamıştır. Bu ideolojik yaklaşımlar, devlet düzeninde görülen siyasi, iktisadi, sosyal çözümlenin nedenleri üzerine çalışan yeni Türk aydınının heterojen bir kimliğe bürünmesine neden olmuştur. Bu heterojen yapı çağdaş olan Türk aydınları arasında bile görünür bir hal almıştır. Yusuf Akçura (1876-1935) ve Ziya Gökalp (1876-1924) bu farklılığın en belirgin örneklerindedir. Söz konusu isimler tarafından kaleme alınan, modern Türk düşüncesi için önemli olan iki çalışma yeni aydın tipinin neden heterojen olduğunu ve klasik Osmanlı ulemasından neden farklılaştığının en güzel örneklerini oluşturmuştur.

Bilindiği üzere Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı çalışması 1904 yılında *Türk* isimli gazetede üç bölüm halinde yayınlanmıştı. 1918 yılında ise Ziya Gökalp'in *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* adlı eseri yayınlanmış böylece Türk düşünce tarihindeki meseleler belirli fikir akımları dahilinde açıklanmıştı. Birbiri ile çağdaş olan bu iki aydının eserleri ve geliştirmiş oldukları felsefeler benzerlikler taşımakla birlikte aralarında mühim farklılıklar bulunmaktadır. Üç fikir hareketi etrafında şekillendirdikleri söylemlerinin tam örtüşmediği görülmektedir. Akçura, Ziya Gökalp düşüncesinde yer alan *Muasırlaşmak*'a yer vermezken Gökalp'in *Osmanlıcılığını* zikretmediği görülmektedir (Çalen, 2018, s. 14). Ancak “memalik-i Osmaniyye garbden istifâza ile iktisâb-ı kuvvet ve terakki ârzuları uyanalı, belli başlı üç meslek-i siyasi tasavvur ta'kip idildi”( Akçura, 2015, s. 15) ifadesi Akçura'nın belirlediği üç siyasetin temelinde Batı'dan alınan ilhama vurgu yaptığını göstermektedir. Gökalp'te, “Muasırlaşmak” ayrı bir siyaset olarak görülürken, Akçura'da Batılılaşma diğer üç siyasetin ondan feyiz aldığı, faydalanıldığı bir temel teşkil etmektedir. Bu bağlamda bahsi geçen iki düşünürün dönemin heterojen aydın profilini karşıladığı görülmektedir.

Devletteki bozulmanın giderilmesi için ortaya çıkan fikir akımları genelde siyasi içeriğe sahiptir. Ancak bazı Türk aydınları arasında felsefi düşüncenin önemini vurgulanması yeni bir bakış açısının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Baha Tevfik (1884-1914), Abdullah Cevdet (1869-1932) gibi düşünürlerdeki Batılılaşma ve modernleşme düşüncesi felsefi düşünceye yönelmelerini de sağlamıştır. Söz konusu yönelimin Batılılaşma ideolojisinin yansıması olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Osmanlı'nın son dönemlerine şahitlik eden, Cumhuriyet'i de deneyimleyen önemli mütefekkirlerimizden Ziya Gökalp de her ne kadar devletteki çözülmeye siyasi kimliğinden dolayı bir devlet adamı gözüyle bakmış olsa da modernleşme hareketinin tam anlamıyla gerçekleşebilmesi için felsefi düşünceye özel ve önemli bir alan açmıştır. Bu bağlamda Türk modernleşme hareketini Ziya Gökalp'in felsefi çabası ile değerlendirmek anlamlı olacaktır.

## 1. Ziya Gökalp'in Hayat Öyküsüne Dair Kısa Bir Değerlendirme

1876-1924 yılları arasında yaşayan Ziya Gökalp, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki değişim hareketlerini görmüş, Cumhuriyet'in ilk yıllarına tanıklık etmiştir. Yaşadığı dönemde şahitlik ettiği olaylar, onun hayatının ne yönde şekilleneceğine ve Cumhuriyet için kurmuş olduğu öğretilerine yansımıştır. Ancak ailesinin de Ziya Gökalp'in düşünce dünyasına olan etkisi yadsınamaz. Özellikle babası Mehmet Tevfik Efendi edebiyat alanındaki ilgisini Gökalp'e de aşılamıştır. Babasının yönlendirmesi neticesinde Ziya Gökalp Askerî Rüştiye'ye kaydolmuştur. 1890 yılında bu okuldan mezun olan Ziya Gökalp, bulunduğu yerde başka okul olmadığı için bir süre özel eğitim almış 1892 yılında Diyarbakır İdadisi açılınca bu okulun ikinci sınıfında eğitimine devam etmiştir (Olgun, 1976, s. 6). Bu okulda okuduğu sırada Genç Türklerin Avrupa'daki çalışmalarıyla ilgilenmiş ve bunu çevresine duyurmaya başlamıştır. Dünyaya ilişkin kafasında yer alan varoluşsal sorunlar ve yaşadığı dönemdeki baskılar onu intihara sürüklemiş bu

olaydan sonra bir süre eğitimine ara vermiştir. Kardeşi Nihat Gökalp'in yardımı ile İstanbul'a giden Ziya Gökalp Mülkiye Baytar Mekteb-i Âlisine kaydolmuş bu okulda akademik çalışmalarından çok siyasi çalışmalara yönelmiş ve İttihat ve Terakki'ye üye olmuştur. Bu cemiyetin üyelerinin sıkı bir takibe alınması sonucunda evlerinde yapılan aramalar neticesinde Gökalp tarafından yazılan bir mektuba ulaşılması, onun tutuklanmasına ve Baytar Mektebi'nden atılmasına yol açmıştır (Heyd, 1979, s. 33-34). Tutukluluğunun sona ermesinin ardından Diyarbakır'a gönderilen Ziya Gökalp'in buradan ayrılması yasaklanmıştır. Ancak Diyarbakır'da geçirdiği süre içinde bir önder konumuna gelmiş, 1909 yılının sonbaharında Selanik'ten gelen bir telgrafla İttihat ve Terakki Partisi'nin Diyarbakır temsilcisi olarak Selanik'e çağırılmıştır (Erişirgil, 1984, s. 57). Selanik'e yerleşen Gökalp, bulunduğu konum dolayısıyla Türk ve Avrupalı çevrelerle ilişki kurmuş, etkin bir yayıncı olmuştur. Ali Canip ve Ömer Seyfettin'inin yayınladığı Genç Kalemler Dergisi'ne yazılarıyla destek vermiştir. 1911-12 yıllarında Selanik İttihat ve Terakki Lisesi'ne felsefe, toplumbilim öğretmeni olarak atanan Gökalp, ilk defa bir Türk okulunda toplumbilim ve felsefe dersinin verilmesinde öncülük etmiştir (Heyd, 1979, s. 39).

1912 yılında yaşanan Balkan Savaşı, İttihat ve Terakki merkezinin İstanbul olmasına neden olmuş Gökalp'te buraya göç etmiştir. Türk Ocağı'na üye olan Gökalp, arkadaşı Yusuf Akçura tarafından hazırlanan Türk Yurdu'nun yayın kuruluna seçilmiştir (Heyd, 1979, s. 41). Ziya Gökalp'in hayatındaki dönüm noktalarında biri de Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndaki yenilgisi olmuştur. 1918 yılında mütarekeden sonra ülkeyi terk eden Genç Türkler'in uyarılarını dinlemeyen Gökalp üniversitedeki derslerine devam etmiştir. 1919 yılının başlarında ise tutuklanarak bir İngiliz gemisiyle Malta'ya gönderilenler arasında yer almıştır (Heyd, 1979, s. 44). 1921 yılında Yunanlıların bozguna uğratılışının ardından Türkiye'ye dönmesine izin verilen Gökalp önce Diyarbakır'a geçmiş, ardından 1922 yılında Ankara'da Telif ve Tercüme Heyeti başkanlığına atanmıştır (BCA, 253/249, 17.04.1923). Bu görevinde birçok klasiğin Batı dillerinden Türkçe'ye aktarılmasını sağlamıştır. 1923 tarihli arşiv belgesi "Avrupa'da birçok dile çevrilen Chef d'auvre adlı eserin Türkçe'ye çevirisinin ne şekilde yapılacağına dair Telif ve Tercüme Encümeni Ziya Gökalp'ten gelen bir yazıya ilişkindir (BCA, 640/12, 20.09.1923). 1923 yılında Anadolu ve Rumeli Müdafae-i Hukuk Cemiyeti'nin propaganda çalışmalarında rol alan Ziya Gökalp, aynı yıl meclise Diyarbakır milletvekili olarak girmiştir. Bu süreçte eğitim komisyonuna seçilmiş olan Gökalp, tarih, felsefe, siyaset gibi konularda birkaç kitap yayınlamıştır. Bu eserler arasında bulunan *Türk Medeniyeti Tarihi* adlı kitap ölümünden sonra 1925 yılında yayımlanabilmiştir (BCA, 261/22, 25.05.1925). Uzun çalışmalar, çalkantılı dönemler Ziya Gökalp'i oldukça yormuştu. Hastalığı oldukça ağırlaşan Ziya Gökalp, birçok tedavi yöntemi uygulanmasına rağmen kurtulamamış, 25 Ekim 1924 tarihinde son nefesini vermiştir.

## 2. Türk Batılılaşma Hareketi ve Ziya Gökalp Felsefesi

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yı anlamaya ve aktarmaya çalıştığı süreç imparatorlukta Batılılaşma girişimlerini beraberinde getirmiştir. Başlangıçta bir fikir hareketi olan Batılılaşma, zaman içerisinde çok daha büyük bir anlam kazanmış, bürokrasinin ve toplumun her katmanına sirayet etmeye başlamıştır. Bu fikir akımı zaman içerisinde modernite kavramı ile eş görülmüştür. Gelenekten kopuşu ifade eden modernite, epistemolojik ve ontolojik bir çatışmanın sonucu olarak Batı Avrupa'da yaşanmış olan aydınlanma düşüncesinin ürünüdür. Bu kavram da toplumun yapıları üzerinde kendini göstermiştir (Özay, 2022, s. 111). Söz konusu iki kavram arasında kurulan bağ ise "devletin Batılılaşması devletin modernleşmesidir" şeklindeki algının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Batılılaşmaya- modernleşmeye dair atılan adımların genel olarak siyasi-bürokratik yenilikler içerdiği algısı hakimdir. Bu algı Osmanlı siyasi tarihindeki yenileşme girişimlerinin politik bir anlama sahip olmasından kaynaklanmaktadır. III. Selim'in yenilik çabalarına, II. Mahmud'un ıslahatlarına, Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerine dair daha çok politik bir çerçeve çizilmiştir. Ancak söz konusu dönemlerde özellikle Tanzimat ve sonrasında yaşanan süreçteki dönüşümü sadece siyasi-bürokratik bağlamda görmek eksik bir değerlendirmeye olacaktır. Çünkü bu dönemlerde siyasi, toplumsal, kurumsal anlamda yaşanan dönüşümün yanı sıra düşünsel bağlamda da bir dönüşümün yaşanması kaçınılmaz olmuş, özellikle felsefi düşünceyle olan temas artmıştır.

Bilindiği üzere Batı'dan intikal eden fikir akımları içerisinde pozitivist ve materyalist görüş büyük bir etkiye sahiptir. Nitekim Korlaelçi (1986) bu konuda "Pozitivizmin memleketimize girişi doğrudan doğruya felsefi bir kanal ile olmayıp, edebiyat akımları, o devirdeki okullarda yer alan müsbet dersler, doğrudan Fransızca tedrisat yapan

okullar, Avrupa'ya gönderilen bazı talebeler<sup>3</sup>, eğitim müessesimize gelen yabancı uzmanlar ve bazı dernekler aracılığı ile olmuştur” ifadelerini kullanmıştır (s. 201). Ancak 19. yüzyılın sonlarından itibaren her iki görüşte felsefi bir sistem haline dönüşmeye başlamıştır. O halde Batı ile temas felsefi sistemlerin görülmesini de mümkün kılmıştır.

Türk aydını, Batılılaşmanın siyasi bir olgudan çok daha fazla bir şey olduğunu, devletin kurtuluş reçetesi için sunmuş olduğu önerilerde göstermiştir. Geç Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet'in erken dönemlerinde modernleşme hareketi ve felsefe arasındaki güçlü bağ, yeni Türk aydınının düşünce dünyasına yansımıştır. Ziya Gökalp de bu bağın farkına varmış bir aydın olarak Türk modernleşme hareketine sadece politik bir bağlamda değil aynı zamanda düşünsel-felsefi bir temelde yaklaşımı gerekli görmüştür. Batılılaşma-modernleşme serüveninde felsefenin yeri nedir? sorusunu Batılılaşma olgusuna siyasi ve felsefi bir perspektiften bakan Ziya Gökalp'in eserleri bağlamında cevaplamak doğru olacaktır. *Felsefe Dersleri, Türkçülüğün Esasları, Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak* adlı eserleri ile 1911 yılında Genç Kalemler Dergisi'nde yayımladığı felsefeye dair makalelerinin başlıkları onun felsefeye münasebetini net bir şekilde göstermektedir. *Bugünkü Felsefe, Alfred Fouille 'nin Tekâmülcü Felsefesi, Muhyiddin-i Arabi, Yeni Hayat Yeni Kıymetler* gibi başlıklarda ele aldığı makaleleri onun Doğu ve Batı felsefesine dair araştırmalar yaptığını göstermiştir. Felsefeye dair çalışmaları sadece söz konusu kitaplar ve makaleler ile sınırlı kalmamıştır. Ulaşılan arşiv belgeleri Batı ile temasının neticesinde onun felsefi eserlere dair bir çeviri faaliyetinde bulunduğu bilgisini vermiştir. Ziya Gökalp tarafından tercüme edilen Tuna'nın felsefesi adlı esere dair bir belge bulunmaktadır (BCA, 253/15). Arşivde ulaşılan bir diğer belge ise Salah Cimcoz ve Ziya Gökalp'in birlikte *Felsefe* adlı bir eser tercüme ettiklerinin bilgisine ilişkindir (BCA, 253/18).

Türk modernleşme-Batılılaşma hareketinde Ziya Gökalp'in felsefi tutumunu anlamlandırmada “muasırlaşma” kelimesi önem arz etmektedir. Çağdaşlaşma anlamında kullanılan, asrîlik/asrîleşme sözcüğü ile kavgalı olanlar bu sözcüğü köksüzlük, dinsizlik gibi anlamlarda kullanmaya başlayınca Ziya Gökalp de bu sözcüğün yaratmış olduğu olumsuz anlamlardan rahatsız olmuş, *muasırlaşmayı* kullanmıştır (Berkes, 2022, s. 18). Muasırlaşma arzusu yeni sorunları, yeni yöntemleri fark etmeyi sağlamıştır. Bu bağlamda düşünsel anlamda bir dönüşüm yaşanmış, bu durum felsefe tarihçiliğinin doğmasını olanaklı kılmıştır.

Ziya Gökalp'in bahsi geçen çalışmalarını incelediğimizde felsefe nedir? Filozof kimdir? Bilim nedir? sorularının cevaplarını bulabilmekteyiz. Gökalp bu konuda şunları söyler: “Fenler âliyattan doğduğu gibi felsefe usûlden doğar. Filozoflar başkalarının buldukları hakikatleri toplayan ve düzenleyenler değildir. Gerçekten hakikat arayışının usûlünü bilenlerdir” (Gökalp, 2014, s. 30). Gökalp; Aristoteles'e atıfta bulunarak “biz bilmeyi (menfaat gözetmeyip), yalnız bilmek için severiz” demiştir. Ancak bundan başka biz bilmeyi, şeylerin bilgisi hayatın pratik zorunlulukları yerine getirmeye lazım olduğu için de severiz. Kısaca biz bilmeyi, çoğunlukla hakikatin keşfine az çok bir şiddetle bir estetik duygunun eşlik etmesinden dolayı severiz” (Gökalp, 2006, s. 468).

Çağdaş Türk düşüncesinde önemli bir yere sahip olan *Felsefe Dersleri* adlı eserde Gökalp bilim ve felsefeye dair ayırdığı bölümde iki disiplinin tarihsel süreçteki ilişkisini net bir şekilde açıklamıştır. “Başlangıçta bütün bilgiler felsefenin içindeydi. Felsefe hem teorik hem pratik olan genel bir bilim demektir. İki hedefi vardı. Birincisi; bütün şeyleri izah etmek, ikincisi güzeli aramak ve iyiyi yapmak hususundaki faaliyeti sevk ve idare etmekten ibaretti. Bugün ise felsefenin işi sınırlanmıştır, çünkü özel bilimler bağımsız bir hayat kurmak üzere birer birer ondan ayrılmıştır” (Gökalp, 2006, s. 467). Bilindiği üzere 19. yüzyıl bilim ve felsefenin sınırlarının kesin çizgilerle ayrıldığı bir dönem olmuştur. Antik dönem, Orta Çağ hatta Rönesans da bile bilim ve felsefe ayrımı yapılmaması bu iki alanla uğraşan bilim adamı- filozof ayrımının yapılamamasına neden olmuştur. 19. yüzyılda bilim alanındaki sıçramalar bilim ve felsefenin sınırlarının belirlenmesini mümkün kılmıştır. Bu ayrıma Ziya Gökalp'in bilim ve felsefeye dair yazmış olduklarında da rastlamaktayız. Bilim nedir? Yöntemi nedir? Kaynağı nedir? Felsefeden farkı nedir? gibi sorulara vermiş olduğu cevaplar onun bilim ve felsefe tarihine hakimiyetini ve Gökalp'te Batılılaşma akımının sadece siyasi bir anlam taşımadığını göstermektedir. Gökalp, felsefenin bilimden farkını gayesi, konusu, metodu ve sonuçları bakımından açıklar. Spencer, Ribot, Pierre Leroux gibi düşünürlere sıkça atıf yaparak bilim felsefe ilişkisini örneklemektedir.

<sup>3</sup> Osmanlı Devleti'nde yurtdışı eğitimin ilk örnekleri II. Mahmud Dönemi'nde görülmüştür. III. Selim, Tanzimat, Meşrutiyet dönemlerinde de bu proje devam etmiştir. Cumhuriyet Dönemi ise farklı disiplinlerde eğitim almak için yurtdışına giden pek çok tanınmış isim bulunmaktadır. Nüzhet Gökdoğan, Aydın Sayılı, Jale İnan, Ekrem Akurgal bu isimler arasında yer almaktadır. Bu konudaki çalışmalar için bkz: Polat, 2024 a. Polat, 2024 b. Demir, Gökdoğan, 2008. Atay, 2018.

Muasırlaşma serüvenimizde felsefeyi bir usûl olarak gören Gökalp, muasır bir Türk- İslam Medeniyeti kurmanın da bilim ve felsefe aracılığı ile olacağını dile getirmiştir: “Asrın fünun ve felsefesini, fenniyât (teknoloji) ve usuliyatını (metodolojisini) millî ve dinî ananelerimize izah ettiğimiz surette aşılabilir ve mezcedersek (karıştırırsak) muasır bir Türk İslam Medeniyeti hâsıl olacaktır. İşte halk ruhunun “Kızıl Elma” diye aradığı bu mev‘ut vatanına vasıl olduğumuz zamandır ki, hakiki manasıyla harsen (kültürel açıdan) hür ve medeniyeten müstakil olacağız” (Gökalp, 2014, s. 30). Gökalp’e ait bu ifadeler onun toplumların, milletlerin var olma savaşında ilim ve felsefenin önemini kavramış olduğunun göstergesidir. Bu durum Tanzimat sonrası Batılılaşma olgusunu savunan yeni Türk aydınının düşüncesinde sıkça rastladığımız bir görüş olmuştur.

Gökalp, 1911 yılında Genç Kalem Dergisi’nde yazdığı *Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler* başlıklı yazısında yaşanan siyasi inkılabın ardından ikinci vazifenin içtimai inkılap olduğunu yazmıştır (Gökalp, 2019, s. 68). İçtimai inkılap nedir? sorusuna verdiği cevap onun Türk modernleşme serüveninde yaşanması gereken düşünsel dönüşüme ne derece önem verdiğini gösterir. Kendisi yeni hayata dair araştırmada da felsefeyi bir yöntem olarak görmüştür.

Bilirsiniz ki hayat tabiri gayet umumi bir manaya delalet eder. Bu kelimede iktisadi, ailevi, bedii, felsefi, ahlaki, hukuki siyasi bütün hayatlar mündemiçtir. Yeni hayat demek “yeni iktisad, yeni aile, yeni bedâat, yeni felsefe, yeni ahlak, yeni hukuk, yeni siyaset demektir. Eski hayatı değiştirmek iktisadi, ailevi, bedii, felsefi, ahlaki, hukuki, siyasi hususiyetleriyle yeni bir yaşayış yaratmakla kabil olabilir (Gökalp, 2019, s. 69). Yeni Hayat’a ait tetkikler en yeni amelî ve felsefi nazariyelere istinat edecek, mümkün olduğu derecede ind’i (özel) içtihatlardan içtinap olunacaktır (Gökalp, 2019, s. 72)

Gökalp’in, medeniyet ve hars kavramlarına dair yapmış olduğu analizler onun felsefi düşüncesine dair ipuçları sunmaktadır. Bu kavramlara dair yaptığı araştırmada medeniyet meselesinin belirsiz kalmasında *medeniyet* kavramı ile *medenîlik* kavramının birbirine karıştırılmasının büyük etkisi olduğunu söyler. “Medeniyet birtakım kurumların bütünüdür. Millete özgü kurumların hepsine ise hars adı verilir (Gökalp, 2018, s. 91-92). Medeniyeti daha büyük daha evrensel bir yapı olarak sunan Gökalp’in düşüncesinde *hars* daha özel daha bir milli bir yapı olarak görülmektedir. Bu ayrım Gökalp’in bilim ve felsefeye yaklaşımına da yansımıştır. Gökalp; “ilimin objektif ve müspet yapısının onu milletlerarası bir etkinlik yaptığını vurgu yapar. Bu sebeple ilimde Türkçülük olmayacağını vurgular. Ancak felsefenin bir basamağının objektif bir basamağının subjektif olduğunu, felsefenin ilim gibi milletlerarası olmaya mecbur olmadığını ifade eder. Ona göre her milletin kendine göre bir felsefesi vardır. Bu sebeple ahlakta, güzel sanatlarda, iktisatta olduğu gibi felsefede de Türkçülük olabilir” (Gökalp, 2018, s. 243). Felsefeye bir millîlik atfeden Ziya Gökalp’in düşüncesinde felsefenin hars ile ilişkilendirileceği aşikardır. Bu bağlamda Ziya Gökalp düşüncesinde, “*felsefe kültürel bir eylem*” olarak görülmelidir.

Ziya Gökalp bir düşünür kimliği ile Türklere felsefenin neden gelişemediği sorusuna cevap aramıştır. Gökalp, akıl yürütme, fikir üretme, düşünme süreci anlamlarına gelen mu‘akale’nin savaşlardan kurtulmadıkça ve ekonomik refaha ulaşmadıkça gerçekleşmesinin mümkün olmadığını söyler. Buna göre, Türklerin şimdiye kadar böyle bir huzur ve refaha ulaşamamaları nedeniyle hayatını mu‘akaleye vakfedecek az kişi yetişebilmiştir. Ancak Gökalp bir halk felsefesinden söz eder. Türklerin felsefede geri kalma sebepleri felsefeye atfedilen anlam ile ilgilidir. Gökalp, Türklerin halk felsefesi açısından bütün milletlerden daha üstün olduğuna vurgu yapmaktadır. Çünkü Gökalp, Jean Rostand’ın (1894-1977) etkisiyle; iki ordunun ve iki milletin savaşında galibiyet getiren olgunun felsefe olduğunu söyler. Felsefesi olan ordu galip gelir. Türkleri de uzun yıllar savaş alanında güçlü kılan şey elbette felsefeleridir. Bu ise Gökalp düşüncesinde halk felsefesine karşılık gelmektedir. Bu bağlamda felsefi Türkçülük, Türk halkındaki bu milli meseleyi arayıp bulmaktır (Gökalp, 2018, s. 243-245).

## Sonuç

Batılılaşma ve modernleşme gibi sorunların düşünüldüğü alanlardan biri de felsefedir. Felsefe tarihinde birçok filozof bu kavramlara dair açıklama modeli geliştirmiştir. Weber’de modernite, rasyonellik kavramı etrafında açıklanırken; modern toplumu modern olmayan toplumdaki ayıran ölçütün de rasyonel olduğu görülmektedir. Modernizmin müspet yönü rasyonel ile oluşturulmaktadır. Modernliği mümkün kılan rasyonellik müzik, resim, felsefe, iktisat gibi birçok alanda görülmektedir. Rasyonelliğin her alanda yer alması kurumlardaki dönüşümü de beraberinde getirmiştir, buna modernleşme adı verilmiştir.

Tarihsel süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinden itibaren bir modernleşme/ Batılılaşma arzusunun başladığı görülmektedir. Böylesi bir arzunun oluşmasında klasik devlet düzeninde oluşan çözülme ve Batı karşındaki toprak ve itibar kayıplarının etkili olduğu aşikârdır. İmparatorlukta Batı'ya dair oluşan farkındalık beraberinde Batı'yı takip için bazı adımlar atılmasını sağlamıştır. Çözülmenin nedenleri üzerinde çalışan fikir adamları çözülmeye dair saptama yaparken artık Batı'yı dikkate alarak daha gerçekçi önerilerde bulunmuşlardır. Böylelikle klasik Osmanlı ulemasından farklı, Batı'yı deneyimlemiş ve ondan esinlenmiş bir aydın profili ortaya çıkmıştır. Yeni Türk aydınını temsil eden bu profil devletteki kurtuluş yöntemlerine Batılılaşmayı da dahil etmiştir. Ancak sadece bu öneri ile sınırlı kalınmamış, Batı'daki ulusçuluk akımının etkisiyle Türk ulusçuluğu- Turancılık- Pantürkçülük gibi fikir akımları da ortaya çıkmıştır. Söz konusu iki akıma kendi düşüncesinde yer veren önemli mütefekkirlerimiz bulunmaktadır. Bunlardan biri çağdaş Türk düşüncesine yön vermiş olan Türkiye Cumhuriyeti'nin manevi kurucuları arasında yer alan Ziya Gökalp'tir. O, bürokratik, toplumsal ve kültürel alanda dikkate değer çalışmalarını siyasi ve düşünür kimliği ile gerçekleştirmiştir. Gökalp, toplumdaki, devletteki yenilik hareketine sadece devlet adamı gözüyle bakmamış bir düşünür olarak devletin modernleşme, Batılılaşma serüvenine felsefi düşüncüyü de dahil etmiştir. Batılılaşma hareketinde felsefenin yeri nedir? sorusu Ziya Gökalp'in felsefi çalışmaları ışığında değerlendirildiğinde bazı sonuçlara ulaşılmıştır.

Bilim ve felsefe ayrımı Ziya Gökalp düşüncesinde medeniyet ve hars ayrımına paralel bir doğrultudadır. Ona göre; felsefenin subjektif olması her milletin, her kültürün/harsın ayrı bir felsefesi olmasını gerektirir. Felsefeye böyle bir anlam atfederek ulaşmak istediği noktanın *Felsefi Türkçülük* olduğu aşikârdır. Ona göre felsefi Türkçülük, Türk halkının milli bir meselesi olmalı ve bu mesele çözülmelidir. Felsefe ve bilim arasında yapmış olduğu ayrım onun felsefeyi bilime indirgemeyen bir anlayışa sahip olduğunu gösterir. Çünkü bilimde tıpkı medeniyet tanımında olduğu gibi evrensellik vardır. Felsefe ise daha milli bir yapıya sahiptir. Öte yandan felsefe "Muasırlaşma" düşüncesinde bir araç olarak görülmüş ve Gökalp'in "muasırlaşma" düşüncesinin temelinde yer almıştır. Gökalp, "Muasırlaşmanın" gerçekleşebilmesi için bilim ve felsefenin önemini sıkça dile getirmiştir. Muasırlaşma serüvenimizde felsefeyi bir usûl/ bir yöntem olarak gören Gökalp, yeniliğin sadece siyasi anlamda yeterli olmayacağını kavramış, içtimai inkılabın ne kadar elzem olduğunu sıkça ifade etmiştir. Onun düşüncesinde bu inkılâbın gerçekleşmesini ise yine felsefe mümkün kılacaktır.

## Kaynakça

- Akçura, Y. (2015). *Üç tarz-ı siyâset*, (M.Yeni, E.Kılınç, Çev.). Ötüken Neşriyat. (Orijinal Eserin Basım Tarihi 1976).
- Atay, O. (2018). *Bir bilim adamının romanı*, Bilgi Yayınevi.
- Berkes, N. (2022). *Türkiye 'de çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Yayınları.
- Çalen, M. K. (2018). Modern Türk düşüncesine bir derkenar- Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp. Ötüken Neşriyat.
- Çelebi, K. (1982). *Düstür 'l-amel li islahi 'l- haleb (Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar)*, (A. Can, Çev.). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. Orijinal çalışma basım tarihi 1652.
- Erişirgil, M. E. (1984). *Bir fikir adamının romanı- Ziya Gökalp*, (A. Kazancıgil, C. Alpar, Ed.). (Orijinal Eserin Basım Tarihi 1951).
- Gökalp, Z. (2006). *Felsefe dersleri*. (A. Utku, E. Erbay, Ed.). Çizgi Kitapevi.
- Gökalp, Z. (2014). *Türkleşmek islamaşmak muasırlaşmak*, (M.Özsarı, Ed.). Ötüken Neşriyat. (Orijinal Basım Tarihi 1918).
- Gökalp, Z. (2018). *Türkçülüğün esasları*. (C.Üzen, Ed.). Kapı Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019). *Genç kalemler ve Türk yurdu yazıları*, (A.Duymaz, Ed.). Ötüken Neşriyat.
- Gökdoğan M. Demir R. (2008). *Aydın Sayılı*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Heyd, Uriel. (1979) *Türk ulusçuluğunun temelleri* (K.Günay, Çev.). Kültür Bakanlığı Yayınları. (Orijinal Eserin Basım Tarihi 1950).
- Hocaoğlu, D. (1995). Laisizm'den millî sekülerizme- laiklik sorununun felsefî çözümlemesi. Selçuk Yayınları.
- Kılıçbay, M. A. (1985). Osmanlı batılılaşması. *Tanzimat 'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, (s. 147-152) içinde. İletişim Yayınları.
- Koçi Bey. (1972). *Koçi bey risalesi*. (Z. Danışman, Çev.) Milli Eğitim Basımevi. Orijinal çalışma basım tarihi 1631.
- Koray, E. (1991). *Türkiye 'nin çağdaşlaşma sürecinde Tanzimat*. Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Korlaelçi, M. (1986). *Pozitivizmin Türkiye 'ye girişi*. İnsan Yayınları.
- Mustafa Sami Efendi. (1996). *Avrupa risalesi*, (R. Demir, Ed.). Gündoğan Yayınları.
- Olgun, İ. (1976). Türkiye'deki oluşumlar içinde Ziya Gökalp. *1976 Yılı Sosyoloji Konferansları Ondördüncü Kitap*, (1.Baskı, s. 2-16) içinde. İstanbul Üniversitesi İktisad Fakültesi Yayını No: 377.
- Özay, M. (2022). Modernite ve modernizim. *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, C.3, s. 111.
- Polat, E. (2024a). Cumhuriyet dönemi arkeoloji münevverleri. *Küllüye Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 19-40. DOI: 10.48139/aybukulliye.1359609.
- Polat, E. (2024b). Cumhuriyet dönemi arkeoloji politikaları ve bir Cumhuriyet aydını Ekrem Akurgal, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XL (109), 113-134. DOI: 10.33419/aamd.1480114.
- Sadık Paşa, (1974). Avrupa ahvaline dair risale. *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, (M, Kaplan, İ. Enginün, B. Emil. Ed.). s. 26-34.
- Yirmisekiz Mehmet Çelebi. (2021). *Paris 'te bir Osmanlı sefiri*, (R. Şevket. Ed.). Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Arşiv Belgeleri
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
- BCA. (Başbakanlı Cumhuriyet Arşivi 640/12, 20.09.1923).
- BCA. (Başbakanlı Cumhuriyet Arşivi 253/249, 17.04.1923).

BCA. (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi 261/22, 25.05.1925).

BCA. (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi 253/18, 24.11...).

BCA. (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi 253/15, 24.11...).

#### Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

#### Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlıdır.

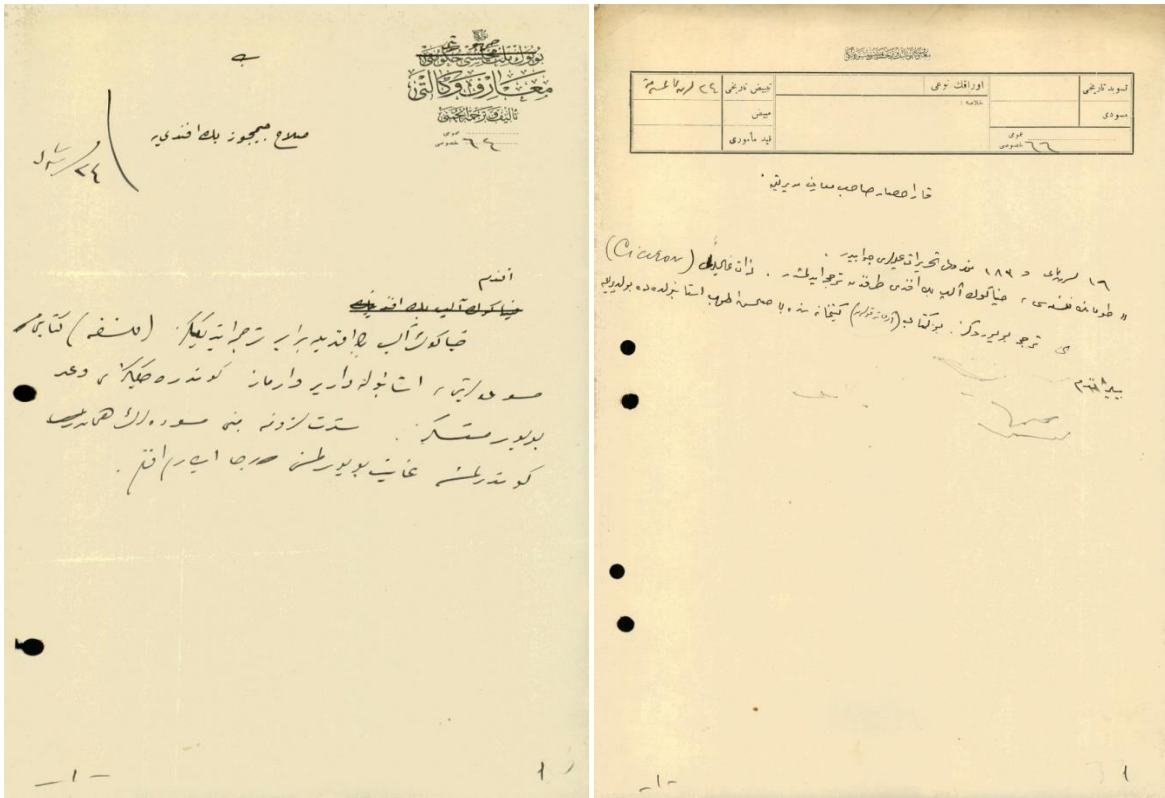
#### Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

#### Ekler

**Ek- 1:** Salah Cimcoz ve Ziya Gökalp'in birlikte tercüme ettikleri Felsefe adlı kitaba dair belge

**Ek-2:** Ziya Gökalp tarafından tercüme edilen Tuna'nın felsefesi adlı esere dair bir belge



**Kaynak:** BCA. (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi 253/18, 24.11...).

**Kaynak:** BCA. (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi 253/18, 24.11...).

Ek- 3: Ziya Gökalp'in Türk Medeniyet Tarihi adlı eserinin basımına ilişkin belgeler

معارف وکالتی (مسودگی)

نویسندگان	مؤلف	موضوع	تاریخ	محل

فهرست:

موضوع: ...

تاریخ: ...

محل: ...

100 09 51 26/22

معارف وکالتی (تألیف و ترجمه هیئتی) مسودگی

نویسندگان	مؤلف	موضوع	تاریخ	محل

فهرست:

موضوع: ...

تاریخ: ...

محل: ...

عبدالصمد ترضیه بیخداقت:

صاحب دینک آیت فیکر ...

درجه اول ...

دوره ...

سابق ۱۹۹۱

تذکره ...

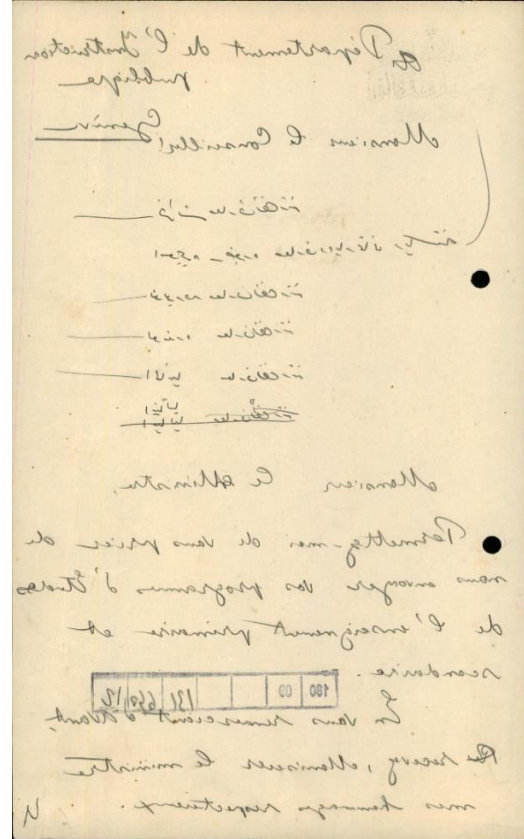
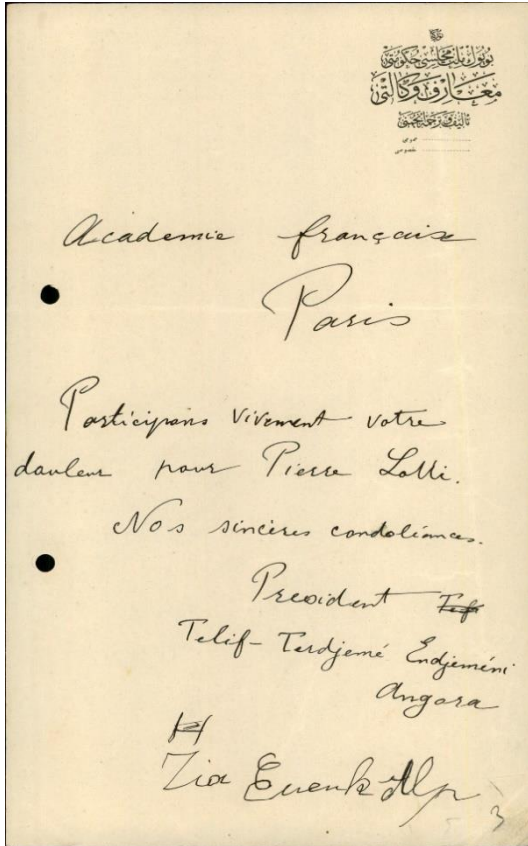
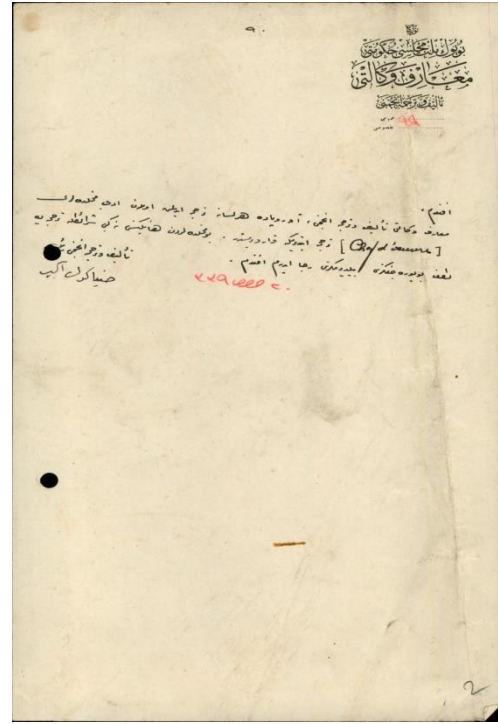
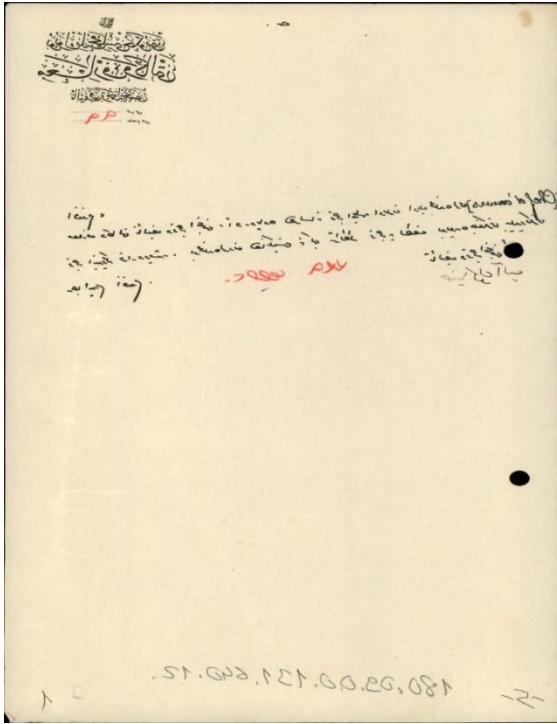
تاریخ ...

محل ...

Kaynak: BCA. (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi 261/22, 25.05.1925).



**Ek- 4:** Avrupa’da birçok dile çevrilen Chef d’auvre adlı eserin Türkçe’ye çevirisinin ne şekilde yapılacağına dair Telif ve Tercüme Encümeni Ziya Gökalp’ten gelen bir yazıdır



**Kaynak:** BCA. (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi 640/12, 20.09.1923).



## Ziya Gökalp'in Tefekkür Dünyasında Din

### Religion in the Intellectual World of Ziya Gökalp

Şevket TOPAL

Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Theology, Rize, Türkiye

Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Rize, Türkiye

Orcid: 0000-0001-8628-2800 Email: sevket.topal@erdogan.edu.tr

#### Article Information/Makale Bilgisi

**Cite as/Atıf:** Topal, Ş. (2024). Religion in the Intellectual World of Ziya Gökalp. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Special Issue of Ziya Gökalp, 69-76.

Topal, Ş. (2024). Ziya Gökalp'in Tefekkür Dünyasında Din. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ziya Gökalp Özel Sayısı , 69-76.

**Article Types / Makale Türü:** Research Article/Araştırma Makalesi

**Received/Geliş Tarihi:** 08 July/Temmuz 2024

**Accepted/Kabul Tarihi:** 20 August/Ağustos 2024

**Published/Yayın Tarihi:** 06 December/Aralık 2024

**Issue/Sayı:** Ziya Gökalp Özel Sayısı / Special Issue of Ziya Gökalp

**Pages/Sayfa:** 69-76

**Plagiarism/İntihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

**Published by/Yayıncı:** Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

**Ethical Statement/Etik Beyan:** It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Yazar isim/lerl).

**Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License:** Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

## Öz

Bu makalede Ziya Gökalp'in tefekkür dünyasında dinin yeri incelenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmanın temel amacı, Osmanlı Devleti son devir mütefekkirlerinden ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönem aydın ve siyasetçilerinden bu denli mühim birisinin hem kendi dünyasında hem de fikri katkı sunduğu devlet nizamında ne derece etkili olduğunu tespit etmeye çalışmaktır. Bu çalışma neticesinde görülmüştür ki Ziya Gökalp gerek yazdıkları gerek etki ettiği siyaset ve ilim erbabı yoluyla oldukça etkili olmuş bir şahsiyettir. Bu etkilerden birisi, belki de en önemlisi, dini sahada gelenek ile gelecek arasında bir köprü vazifesi görmüş olmasıdır. Gökalp'in hayatının değişik dönemlerinde farklı tezahür etse de din hep olagelmıştır. Öyle ki kendisi gençlik dönemi fikrî ve amelî dindarlığını ileriki dönemlerde aynı ile sürdüremese de hayatının hiçbir döneminde dini dışlamamış ve toplumun dinden uzak olamayacağını savunmuştur. Gökalp'in dini tasavvurunda, dinin amelî tarafıyla coşku tarafı birlikte olmalıdır. Bu da kişinin kendi ana lisanında dinini tam anlaması ile gerçekleşebilir. Hatta hayatının son evrelerinde, devlet ve toplumun yönünün Batı medeniyeti ve laiklik olması gerektiğini savunduğu evrede bile dine belli bir rol biçmiş, asla dine düşman ve dini dışlayan bir tutum sergilememiştir. Fakat kendisi fikri ve içtimai düzeyde dinden uzak olmasa da özellikle İslam hukukunun klasik kavramlarından fıkıh usulü, hüsn-kubuh, örf ve icmâ deliline bambaşka anlamlar vererek, bununla modern kurumlara dini meşruiyet sağlama çabası içerisine girmiştir. Özellikle içtimâi usûl-i fikhî bu amaçla kaleme almıştır. Bu nedenle Gökalp'in tefekküründe ve toplum öngörüsünde dinin konumunu doğru belirlemek, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesinde dinin yerini anlamak, dinsiz bir toplum tasavvur edilmediğini bilmek anlamına gelecektir. Ancak bir mütefekkir ve siyaset adamı olarak hem İttihat Terakki içerisinde hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş dönemlerinde aktif olarak yer almakla birlikte teorisyen yönü ön planda olan Gökalp'i din ve toplum politikaları bakımından tek belirleyici görmek hatalı olacağı gibi, onu sadece fikri düzeyde yazıp çizen bir etkisiz eleman olarak görmek de yanlış olacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** Ziya Gökalp, din, ittifak, içtihat, fıkıh.

## Abstract

This article seeks to examine the role of religion in Ziya Gökalp's intellectual world. The main goal of the article is to comprehend the extent to which Gökalp, an eminent figure among the late Ottoman intellectuals and the early Republic of Türkiye's thinkers and politicians, was influential both in his personal worldview and in the state system to which he contributed intellectually. The findings of this study reveal that Ziya Gökalp is a highly influential figure through his writings and his impact on political and scholarly circles. One of his most significant contributions would be his role in bridging tradition and future in the religious sphere. Throughout his life, despite variations in manifestation, religion remained a constant element. Even though he could not maintain the same level of religious fervor in his later years as he did in his youth, he never dismissed religion and argued that society could not be devoid of it. In his conception of religion, practice and enthusiasm must coexist that can be achieved through a complete understanding of religion in one's native language. Even in the final phase of his life, when he advocated for the orientation of the state and society towards Western civilization and secularism, he still assigned a certain role to religion and never adopted a hostile or discriminatory attitude towards it. Despite not distancing himself from religion on an intellectual and social level, he endeavored to provide religious legitimacy to modern institutions by attributing new meanings to the traditional Islamic legal concepts, namely Islamic jurisprudence, husn-qubh, custom and consensus. He specifically penned Social Jurisprudence (İçtimai Usuli Fikhî) for this purpose. Hence, accurately determining the position of religion in Gökalp's thought and social vision would also help understand the place of religion in the founding philosophy of the Republic of Türkiye and the notion that a society without religion has never been envisioned. However, considering Gökalp, who was active both within the Committee of Union and Progress and during the founding period of the Republic of Turkey as a thinker and politician, as the sole determinant of religious and social policies would be mistaken. It would also be erroneous to regard him merely as an ineffectual figure who only wrote on an intellectual level.

**Keywords:** Ziya Gokalp, religion, consensus, social jurisprudence, fiqh.

## 1. Gökalp'in Bireysel Hayatında Din

Gökalp'in (1876-1924), ilk çocukluk ve gençlik dönemlerine bakıldığında bireysel hayatının merkezinde imanın ilk sıralarda yer aldığı görülür ve bunu da açıkça beyan eder. Bu hususta kendisi İslami bir çevrede terbiye aldığını, bunun şahsiyetinin gelişip olgunlaşmasında çok ciddi bir yere sahip olduğunu, buhranlı anlarında dine sığındığını söyler. Gökalp'e göre sadece dil ile inandım demek yeterli değildir. Ona göre inancı amelî pratiklere de dönüştürmek gerekir. Bu yönüyle o sadece fikir Müslümanı olmayı yeterli görmez. Onun hayatında namaz, oruç, Cuma namazı, bayram namazı, mevlitler hem ferdin hem de cemiyetin manen kalkınması ve coşkulu bir hal taşıması açısından son derece önemlidir (Yavuz, 1977, s. 214). Ancak yukarıda sözü edilen hallerin düşünce ve fiil bazında Gökalp'in hayatının ileriki dönemlerinde aynı coşkuyla devam edip etmediği sorusuna net bir cevap vermek mümkün değildir. Genel okumalardan elde edilen neticelere bakılırsa kendisinin fikri ve amelî dünyasında çok büyük değişikliklerin olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Gökalp'in, İslam dini ve milleti ile ilgili iyi niyetli düşüncelerini iç dünyasında devam ettirmiş olsa da fikir ve siyasi duruş bakımından gelenekten moderniteye doğru hızlı bir değişim-dönüşüm geçirdiği rahatlıkla söylenebilir.

Ziya Gökalp'in ileriki yaşlarında hem bir sosyolog hem de bir siyasetçi olarak geçirdiği köklü değişimleri, ortaya koyduğu din ve toplum teorilerinden kolaylıkla çıkarmak mümkündür. Onun gittikçe Türkçülük üzerine doğru evrilen bir fikir ve siyaset dünyası kurduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki Osmanlı devletinin son devirlerinde ortaya çıkan belli başlı fikri akımlar içerisinde Gökalp, İslamcılık ve Osmanlıcılık gibi akımlara taraftar olmak yerine safını Milliyetçilik ve Batı medeniyeti cihetinde belirlemiştir (Yavuz, 1977, s. 219). Hatta Batı medeniyet değerlerinin ve demokrasinin bizim toplumumuzda yerleşebilmesi için öncelikle din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılması gerektiğini ifade etmiştir. Bu yönüyle kendisi ciddi anlamda bir laiklik savunucusudur. Gökalp: "Kur'an sadece dini işlerle ilgili olmalı, diğer işler ise modern kanunlara göre tanzim edilmelidir" (Yavuz, 1977, s. 220) demek suretiyle durduğu yeri net bir şekilde ortaya koymuştur.

Gökalp'in toplumsal açıdan etkin bir fikir ve siyaset adamı olduktan sonraki düşüncelerine bakıldığında onun asla bir din karşıtı olmadığını söyleyebiliriz (Gözler, 1984, s. 7). Ama ona göre din, ilk başlardaki kanaatinin aksine toplu değil sadece bireylerin vicdanlarında yaşaması gereken bir şeydir. Kendisi içerisinde bulunduğu durumu ifade ederken bir yandan Türk, bir yandan İslam milletinden, öte yandan ise Batı medeniyetinden yana olduğunu ifade eder (Yavuz, 1977, s. 221). Ama onun nihai dindarlığında İslamcılığının oldukça zayıf bir bağ olarak kaldığı, daha çok Türkçülük ve Batıcılık yönünün ağır bastığını söylemek abartı olmaz (Yavuz, 1977, s. 22).

## 2. Ziya Gökalp'in Toplumla İlgili Düşüncesinde Din

Bir ilim ve siyaset adamı olarak Ziya Gökalp'in toplum teorilerinde dinin pek çok kavramı ve fonksiyonu işlenmiştir. Bir anlamda onun düşüncesinde din, toplumun bir gerçeği ve dönüştürücüsüdür. Bu tespit onun toplumun dindar olmasını savunduğu anlamına gelmemektedir. Ama din bir toplum için olmazsa olmaz anlamına pekala gelmektedir. Yani dinin gerçekliği başka, dindarlık başkadır.

Ziya Gökalp'in toplum hayatında dine atfettiği anlamın kavranabilmesi için onun içinde yetiştiği toplum şartlarına ve ruh haline muttali olmak gerekir. Kendisi ümmet esaslı bir devlet olan Osmanlı'nın yıkılış sürecini hızlandıran milliyetçilik akımlarının dünyayı kasıp kavurduğu bir kriz döneminin son ürünlerinden sayılır. Bu nedenle Gökalp'te din, dinin Türkçeleşmesi gibi kavramlar bugünün dilinde değil, o dönemin şartları içerisinde anlamlandırılmalıdır (Gökalp, 2014, s. 91). Gerçi kendisi dil konusunda, lisani Türkçülük kavramını kullanır ve hemen olmasa da sırası geldikçe eski kelimelerin dilden arındırılıp yerine Türkçelerin konulmasını salık verir. Sadece kendisi bu konuda aceleci olmayıp, zamana yayma taraftarıdır (Gökalp, 2014, s. 150-152). Bu nedenle Gökalp'in nihai amacının her alanda bir Türkçeleştirme taraftarı olduğu söylenebilir. Bunun geniş gönül coğrafyasında ne gibi bir maliyetinin olacağını ise çok fazla tartışmaz. Bunun elbette sosyolojik bir zemini de mevcuttur. Zira Osmanlı Devleti'nin devrini tamamlayıp yerini Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakmasıyla birlikte diğer milletlerde olana benzer şekilde bizim topraklarımızda da Türk milliyetçiliği ön plana çıkmış; yeni toplum tasavvurunda milliyetçilikle münasebetleri bağlamında dinin mevki ilk defa Ziya Gökalp tarafından izah edilmiştir.

Gökalp'in Türkçülük içerisinde dine bir konum belirlemesi ve buna kendince bir açıklama getirmiş olması, onun görüşlerinin toplum tarafından aynen benimsendiği anlamına da gelmemektedir. Aksine bu yaklaşım toplumun farklı kesimlerinde pek çok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Bu tartışmaların bir kısmı Gökalp'in din ile ilgili ortaya koyduğu görüşlerden, önemli bir kısmı ise söz konusu görüşlerin temel maksadının toplum tarafından yeterince anlaşılmasından kaynaklanmaktadır (Güngör, 1977, s. 393). Neticede bir tartışma varsa, bu tartışma iddia edilen fikirlerin yeterli olgunluğa kavuşmamasının bir neticesidir.

Gökalp dini çevrede doğup büyüyen, dinini öğrenen ve buna göre yaşamaya çalışan birisi olmakla birlikte, onun din ve toplum ilişkileri üzerinde söylediği sözlerin Batı kökenli olduğunu da bilmek gerekir. Erol Güngör'ün tespitlerine göre Gökalp'in din hakkındaki fikirlerinin temelinde Durkheim vardır. Durkheim'e göre toplumun temelinde din vardır. Bir sosyolog olarak Gökalp, onun bu görüşünü kendine temel alır ve toplum tasavvurlarında dine daima önem verir ve vurgu yapar. Öte yandan Durkheim, bir pozitivist olan Comte'tan etkilenerek nihai noktada dinin toplumu ayakta tutamayacağını, cemiyet hayatının tekamülüyle birlikte artık pozitivizmin cemiyet davranışlarının temelini oluşturduğunu iddia eder. Durkheim'in bir öğrencisi olarak Gökalp her ne kadar onun yolundan gitse de onun pozitivizmi savunduğu yerde rahatsız olur. Bu hususta kendi dindarlığının da etkisiyle vicdanında gelgitler yaşar (Güngör, 1977, s. 394). Bu nedenle Gökalp'in din, devlet ve siyaset üçlüsü arasında kurduğu bağ genellikle karmaşık ve sorunlu olarak karşımıza çıkar.

Ziya Gökalp yazılarında din üzerine fikir beyan ederken, dindarlık kaygısıyla hareket etmez. Onun klasik dini kavram ve kurumları modern sosyolojiyle yorumlayarak çağdaş bir İslam ve toplum yorumuna ulaşmaya çalıştığı, hatta moderniteyi klasik İslam toplumuna daha kolay benimsetebilmek için o kavramlar üzerinden zorlama yorumlar (öykünme, anokrizm) ile Batılı yolda çağdaşlaşma adımlarını hızlandırmaya çalıştığı dahi söylenebilir. Özellikle sosyolojik temelli ve değişimin öncüsü olarak önerdiği içtimâi usûl-i fıkıh düşüncesi ve bu kapsamda İslam hukuk usulünün örf, hüsün-kubuh ve icma gibi delillerine zorlama anlamlar vermeye çalışması bunun tipik bir örneğidir (Gökalp, 2019, s. 29-43). Elbette Gökalp ve bu emsalde olan şahsiyetlerin kriz dönemlerinde açılım sağlamaya çalışan entelektüeller olduğunu göz ardı etmemeliyiz. Gökalp'in modern topluma geçiş yolunda kullandığı bazı temel kavramlar vardır. Dinî Türkçülük bu anlamda oldukça önemli ve anahtar bir kavramdır.

Ziya Gökalp yazılarında Dinî Türkçülük kavramını kullanır ve bunu da "din kitaplarının, vaazların ve hutbelerin Türkçe olması" diye açıklar. Gökalp bu açıklamasını Türklerde dini duygu ve coşkunun açığa çıkması için duyulan ihtiyaç olarak izah eder. Zira ona göre bir millet dini kitaplarını okuyup anlayamazsa dinin hakiki mahiyetini de kavrayamaz. Türklerin ibadette en çok duygu yoğunluğu yaşadığı alanlar namazlar hariç tutulacak olursa, bilhassa teravihlerde namaz arasında söylenen ilahiler, vaazlar, irşad ve terennümlerdir (Gökalp, 1964, s. 10).

Ziya Gökalp, Dinî Türkçülük tabirini kullanma gerekçesi olarak dinin ve Kur'an'ın daha iyi anlaşılmasını, müminlerin ibadetlerinden daha çok zevk almasını gösterir. Ancak o dönemlerde gündelik ibadetini zevkle ve vecdle yerine getiren müminler açısından gerçekten böyle bir ihtiyacın olup olmadığı iyi tetkik edilmelidir ki, kanaatimiz buna çok da ihtiyaç duyulmadığıdır. Zira Müslüman Türk milletinin aslî dinî coşku ve heyecanı kitap okumak suretiyle değil, gönle ve ruha hitap eden Anadolu irfanından ve kadim tarihi geleneğinden doğmakta, akıp gitmektedir.

Gökalp din ahlak ilişkisini de ele alır. Gökalp'e göre din ahlaktan üstündür ve de kutsal olan her şey mutlak surette iyidir. Ahlak ile bir insan belli faziletler elde edebilir ama din sayesinde evliyalık mertebesine kadar yükselebilir (Güngör, 1985, s. 395; Abdulkadiroğlu, 1985, s. 100). Bu görüşleri ile Gökalp'in dini bilgi yanında onun mistik ve coşkulu tarafına da ayrıca vurgu yaptığı görülmektedir. Bununla birlikte Gökalp'in asıl önem verdiği şey dinin, toplumun şahsiyetini oluşturmada en etkili güç olduğu vurgusudur. Nitekim Peygamberler Allah'tan aldıkları vahyi insanlara ve toplumlara aktarmak suretiyle onların hayatını kurtarmakta, cemiyetin yükselmesine vesile olmaktadır (Güngör, 1985, s. 396).

Gökalp din ile milliyetçiliği uzlaştırmaya ve gittikçe Türkçeleşmeye doğru kayan bir çaba güder. Ancak O bir din karşıtı olmadığı gibi, milliyetçilikle ilgili fikirlerinde de asla ümmetle ayrı düşme ve Türk milletini İslam ümmetinden ayırıştırma amacı taşımaz. Zira milliyetçilik cereyanlarıyla birlikte Osmanlı devleti hızlı bir şekilde güç ve toprak kaybına uğramıştır. Osmanlı gibi bir devletin ve milletin mensubu olarak ayrıyeten Türk milletini diğer Müslüman milletlerden ayırıştırarak bir çaba içerisine girmek akıl karı bir şey olmasa gerek. Zira böyle bir tavrın içerisine girmek, biran evvel kendi devletini çökertmek anlamına gelecektir ki, Ziya Gökalp'ten asla böyle bir tavır beklenemez. Bu nedenle onun milliyetçilik anlayışında kendini İslam ümmetinden dışlama yoktur ama bunun yerine diğer İslam milletlerini hor ve hakir görmeksizin kendi milletini ön plana çıkarma vardır. O bir keresinde şöyle der: "Türk Milletindenim, İslam ümmetindenim, Garp medeniyetindenim." O, Türklüğü ve Müslümanlığı muhafaza etmek kaydıyla Batı medeniyetine girilmesini istemiştir (Timurtaş, 1976, s. 125-127). Gökalp'in bu düşünceleri toplumsal ve siyasal sarsıntılar içinde gelişti. Yüzyıllar boyunca savaş koşulları içinde direnişler, apolojiler sonunda imparatorluğun yıkılmasıyla sonuçlandı. Gökalp bu sarsıntılı koşullar içinde Batı uygarlığının teorik ve felsefi köklerine inceleyerek çöken bir imparatorluğun nedenlerini açıklarken bu kurumların eski zihniyetle ihya ve islah edilmeyeceğini vurgulayarak siyasal olarak ulus inşasının kaçınılmaz olduğunu formüle ediyordu (Ebinç, 2024, s. 134-150). Bununla birlikte bir fikir ve düşünce adamı olan Ziya Gökalp'i, siyasi gücü elinde bulunduran İttihat ve Terakki fırkasının bütün hatalı ve kusurlu davranışlarından sorumlu tutmak doğru olmayacağı gibi, benzer şekilde Osmanlı devleti hakkındaki bir takım yanlış ve haksız değerlendirmelerini görmezden gelmek de mümkün değildir (Timurtaş, 1976, s. 127). Ancak şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, bir sosyolog-siyasetçi olarak Gökalp'in toplumu hem dini, hem siyasi hem de sosyolojik olarak

görmek istediği bir yer vardır ve bu yerin içerisinde dinin ibadet, itikat ve terbiye (ahlak) alanına hasredildiği görülmektedir. Bununla birlikte, onun düşünce dünyasında bu alanlar inşa edilirken geçmişin eleştirisi ve işlevsizliği üzerinden hareketle aslında olması gereken yeni form üzerinde durulur. Bunu da kendisinin şu cümlelerinden rahatlıkla anlıyoruz:

“Bir Türk babası, çocuğunun Türkçe konuşmamasına, Türkçe okuyup yazmamasına, Türk tarihini bilmemesine rıza gösteremez, aynı zamanda İslam itikat (inanç) ve ibadetlerini bilmemesini, İslam tarihinden bîhaber kalmasını da tasvip edemez. Bu baba, çocuğunun Türk ve İslâm olarak büyümesini istediği gibi, muasır bir insan olarak yetişmesini de arzu eder. O halde bizim için tam bir terbiye üç kısımdan mürekkeptir: Türk terbiyesi, İslam terbiyesi, Asır terbiyesi... Tanzimattan evvel çocuklarımıza yalnız İslam terbiyesi veriliyordu. Tanzimatçılar memleketimize asır terbiyesini sokmaya çalıştılar. Başlangıçta bu iki terbiye arasında büyük çarpışmalar oldu... Bununla birlikte yavaş yavaş asır (çağdaş batı) terbiyesi yerleşmeye başladı. Fakat maalesef o kıymet buldukça İslam terbiyesi ehemmiyetini kaybetmeye yüz tuttu. Her ne kadar müfredatta İslam terbiyesi saat bakımından mühim yer tutsa da keyfiyet (içerik ve etki) bakımından canlı bir şekilde okutulmuyordu. Din muallimleri ilmi hakikatlere hala bidat nazarıyla bakıyordu. Talebe de anlatılan bilgilerle tatmin olmuyordu... İşte böyle bir zamanda idi ki Türk-İslam âleminin karşı karşıya olduğu karışıklıklar ve felaketler neticesinde buna karşı koymak üzere Türk milliyeti ve İslam ümmeti adları ile iki canlı mefkure açığa çıktı. Bugün musibetlerin darbesiyle uyanan genç zekalar, hezimetlerimizin mesuliyetini terbiyedeki mefkûresizliğimize bağlıyorlar...” (Gökalp, 2019, s. 26-27).

Gökalp'in kısmen alıntıladığımız yukarıdaki ifadeleri genel bağlamı içerisinde değerlendirildiğinde, kendisinin dine toplumu ve milleti var eden bir unsur olarak baktığı, dinin bir milletin olmazsa olmazı olduğunu ifade etmeye çalıştığı, ancak yanlış anlatıldığında veya hiç anlaşılmadan tekrar edildiğinde şeklen var olsa da ruhen etkili olmadığını ve toplumları ayağa kaldıramadığına vurgu yapmaya çalıştığı sonucunu çıkarabiliriz. Ancak bu değerlendirmeler onun dindar kimliğinin bir neticesi olarak da görülemez. Onun kurguladığı dünyada dinin ağırlık merkezinin toplum sosyolojisi olduğunu, bunun ise yeni gelişmelere ve şartlara göre değişken bir yapıya sahip olması gerektiğini ifade etmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Yani bir anlamda Gökalp'in mefkuresinde din son derece önemli olmakla birlikte, onun anladığı din, hukukun belirlediği ve şekillendirdiği bir din olmayıp, tam aksine toplumsal değişimlerin ve dinamiklerin hâkim olduğu sosyolojik bir dindir.

### 3. Ziya Gökalp'in İlim, Siyaset ve Devlet Düşüncesinde Din

Devletlerin siyasî, hukukî ve idarî kimlikleri yanında bir de mefkûreleri vardır. Milleti ve devleti şekillendiren, geleceğe doğru yol aldırان da bu mefkûreleridir. Biz kısaca buna devlet felsefesi diyebiliriz. Devletler felsefeleri ile yol alırlar.

Bir devletin felsefesini ve yol haritasını belirleyen birden fazla etken vardır. Bunlardan bazıları yazılı olmayıp milletlerin genlerinde mündemictir. Bazıları yazılı ve sözlü aktarımlarında mevcuttur. Bazıları da inşa, terakki ve tekâmül dönemlerinde fikirleri ve söylemleri ile istikamet gösteren şahsiyetlerinde müşahhasdır. Türk dini, siyasi ve kültür tarihi bunun eşsiz örnekleri ile doludur. Bu yapı doğrudan milletlerin karakterine etki edebileceği gibi, devleti yöneten idareciler üzerinden de kendini gösterebilir. Osmanlı Devleti'nin son devri (özellikle de İttihat ve Terakki dönemi) ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk çeyreğinde yaşayan ilim, fikir ve siyaset adamı Ziya Gökalp'i de bu minvalde görmek gerekir. Ancak Gökalp'in yazdıkları ve hakkında yazılanlara bakılacak olursa kendisinin toplum sisteminde ve sosyolojik izahlarında daima din hem bir iman sistemi olarak hem bir cemiyet sistemi olarak hem bir ahlak ve eğitim sistemi olarak geniş şekilde yer almış ve önemini korumuştur (Bolay, 1987, s. 50).

Bir mütefekkir ve dava adamını içinde yaşadığı sosyal-siyasi şartlardan bağımsız düşünmemek gerekir. Bu anlamda her bir mühim şahsiyet aynı zamanda içine doğduğu zamanın ve onu kuşatan şartların çocuğudur. Bir geçiş dönemi mütefekiri olan Gökalp ise bunun tipik bir örneğidir. Çünkü o doğumu ve eğitimi itibarı ile bir şeriat devleti olan Osmanlı'nın evladı, aynı zamanda onun inkırazı (çöküşü) sonrası yerine kaim olan laik-demokratik Türkiye Cumhuriyeti'nin etkin bir düşünce, siyaset ve devlet adamıdır. Nitekim bu özellikleri itibarı ile kendisi Türkiye Cumhuriyeti'nin din politikalarının belirlenmesinde etkin olmuş bir şahsiyettir.

Ziya Gökalp'in bir sosyolog olarak devlete, topluma ve dine bakışının salt bir tefekkürden değil, dönemin olgunlaştırdığı şartlardan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Kendisi Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak adlı eserinde buna benzer bir değerlendirmede bulunur ve özetle derki:

“Osmanlı Devleti'nde ilk defa milliyetçilik dalgası önce gayrimüslim tebaada, sonra Balkan ve Arap milletlerinde, en son olarak da Türkler arasında başlamıştır. Bunun böyle olması da doğaldır. Zira Osmanlı bir cihan devleti olduğu için çok sayıda milleti içerisinde barındırıyordu. Bu nedenle de Türklüğü değil, Osmanlılığı ön plana çıkarıyordu. Osmanlı'nın son döneminde gittikçe milliyetçiliğe kayan mefkûrelerin ön

plana çıkmasına rağmen, Tanzimat döneminde Osmanlılık üzerinden hareket edilmeye devam edilmesi Gökalp'e göre devletin ve Türklerin zararına olmuştur. Çünkü devletin tebaası olan diğer milletler iktisadi ve içtimai açıdan belli bir üstünlük ve hakimiyet kurarken, Türk kökenli tebaa burada ön plana çıkamamış, devlette bunun farkına varamamıştır (Gökalp, 2014, s. 14-15)."

Buradan anlaşılıyor ki Gökalp'in zihin dünyasında din de dâhil, döneminin ana cereyanı olan milliyetçi uyanışların tesiri ve buna uygun pozisyon alma hali ciddi bir yer teşkil etmektedir. Bu tespit bize aynı zamanda kriz dönemi mütefekkirlerinin söylediklerinin çok değerli olduğunu hissettirir ama bu fikirlerin uygulanabilirliği ve isabeti konusunda daha ihtiyatlı olmayı öğütler. Hele de bu nitelikteki mütefekkirlerin fikirlerinin kendilerinden sonra ne derece doğru anlaşıldığı, onların kastı mahsûsu (gerçek maksatları) ile bizim fehmi âmmamızın (genelleyerek anlama çabamızın) ne derece onları temsil ettiği ise başlı başına bir başka sorundur. Örnek kabilinden söylemek gerekirse; onun din ve dinin topluma tatbiki için önerdiği içtimâi usûl-i fıkıh temelli din anlayışı böyledir. Öte yandan Gökalp'in İbadetin Türkçeleşmesi ile ilgili söylediklerinden kastedilen ile sonrakilerin bundan her şeyiyle ibadet Türkçe olmalı anlamını çıkarmaları da bir başka yanlış anlama örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gökalp'e göre bir inanç sisteminin toplumu terbiye edebilmesi için ümmete ihtiyaç vardır. Peygamberler ümmeti teşekkül ettiren kimselerdir. Ümmet, toplumun gelişmesi bakımından millet olma aşamasından daha önce gelir. Bir dine mensup olan toplumlarda şayet buna ilaveten dil ve kültür bilinci geliirse o takdirde kendileri ümmet şuuru yerine millet olma hasleti ile hareket ederler (Güngör, 1977, s. 396). Gökalp'in görüşlerine bakılırsa onun Türklüğü İslam'dan dışlayan bir millet anlayışı önermediği anlaşılmaktadır. O der ki: "Bizim milliyetimiz Türklük, beynelmileliyetimiz (evrensel kimliğimiz) ise İslamıdır." (Güngör, 1977, s. 397). Onun bu görüşleri, Osmanlı Devleti'nin son devirlerinde Avrupa'dan başlamak suretiyle dalga dalga yayılan ve koca bir hükümlanlığın çökmesine neden olan milliyetçilik akımlarına karşı kendisinin ümmet fikrinin hiçbir zaman ölmeyeceğini savunduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir. Dolayısıyla Gökalp'in Türkçülük dediği şeyle bugünkülerin anladığı dar milliyetçilik asla aynı şeyler değildir. Gökalp'e göre Türklerin evrensel kimliği ve ümmet mefkuresi İslamıdır. Bu nedenle Türkçüler şu esasları koruyan bir ümmet programına sahip olmalıdır:

Bütün İslam milletleri ortak Arap alfabesini değiştirmeksizin kullanmaya devam etmelidir. İslam toplumları arasında terimlerin ortak hale getirilmesi için kongreler düzenlenmelidir. İslam toplumları arasında ortak ahlak kongreleri tertip edilmelidir. İslam toplumlarının müftülük teşkilatları arasında daimî bir bağ kurulmalıdır. İslam ümmetinin sembolü olan hilal muhafaza edilmelidir (Gökalp, 2014, s. 46-47).

Gökalp'in bu görüşleri oldukça mühim, bir o kadar da köklerine bağlılığın bir ifadesi olarak görülmelidir. Zira bir medeniyet olarak yönünüzü ne kadar aksi yöne dönerseniz dönün yakın gönül coğrafyanızla bağınızı kopardığınızda yalnızlaşırsınız, güçten düşersiniz. Bu bağı koparmamanın en kestirme yollarından birisi de ortak alfabe kullanımınıdır. Ancak bu temenni zaman içerisinde alfabe değişikliği ile uzun yıllara sâri kopukluklara yol açmış ve adeta geçmişte etle tırnak gibi olan kardeşleri birbirine yabancılaştırmıştır. Bu açık Cumhuriyetin ilerleyen yıllarında kurulan imam hatip liseleri ve ilahiyat fakülteleri sayesinde bir nebze olsun kapatılmışsa da henüz geçmişin inkitamı tamir edecek seviyeye ulaşmamıştır.

Gökalp bir sosyolog ve siyaset adamı olarak geçmişin eleştirisi ve geleceğin kendi perspektifinden inşası amacıyla alternatif hukuk arayışlarında da bulunmuştur. Onun bu konudaki en ciddi önerisi örfe dayalı bir içtimâi usûl-i fıkıhtır. Bu fıkıh usulü önerisi dönemin İslam Mecmuası müdürü Halim Sabit ve Darülfünun hukukçularından Mustafa Şeref tarafından da desteklenmiştir. Bu metodun temel amacı geçmişin hüküm ve kalıplarından kurtulup örfü esas alarak milli, çağdaş, taklitten uzak bir hukuk elde etmeye çalışmaktır. Ancak bu öneriler, Sebülürreşad Mecmuası çevresinde hoş karşılanmamış, bir nevi İslam'dan ve dinden uzaklaşma gibi telakki edilmiştir (Şener, 1982, s. 246).

Ziya Gökalp'in beyan ettiği görüşlerine bakılacak olursa, aslında kendisinin gelenek içerisinde kalarak bir modernleşme önerdiği iddia edilebilir. Bu yönüyle o bir kökten değişimci olmaktan ziyade İslam ümmetinin ve Türklerin yaşadığı devletin nasıl yeniden ayağa kalkacağı üzerinde kafa yoran bir ıslahatçı görünümündedir. Bu anlamda kendisi hilafetin dahi sürdürülmesi gerektiği kanaatinde ama bunun saltanattan bağımsız olması gerektiğini düşünmektedir (Türkmen, 2019, s. 254). Yine dini ilimler sahasında herkesin dini yeterince anlayacak bilgi ve birikime sahip olamayacağını bu nedenle başta müftüler olmak üzere müderrislerin, vaizlerin, imam hatiplerin insanlara dini anlatmakla ve yaymakla görevli olduklarını söyler. Bunun bir adım daha ötesine giderek onların sadece dini alanda bu yetkiyi kullanmaları gerektiğini, kazaî (yargı) işlere müdahale etmeleri halinde bunun toplumu geri bırakacağını söyleyerek bir nevi dini alan dünyevi alan ayırımına gittiğini görürüz (Şahin, 2019, s. 217).

Ziya Gökalp hukuk ve toplumla alakalı dile getirdiği meselelere çözüm üretirken gelenekteki bilgi ve kavramlardan istifade etmiştir. Ancak bu kavramların gelenekteki bağlamından ve kullanılış amacından oldukça uzak bir şekilde bunu yaptığı görülmektedir. Gökalp'in bu bağlamda dile getirdiği meselelerden birisi de kadın ve aile hukuku ile alakalı hususlardır. Bu

meseleleri izah sadedinde seçtiği metinler ve hükümler ise geleneğin bütününe yansıtılmak yerine sadece kendi merakını izahta kullandığı manasından ve bağlamından kopuk seçkilere (Dinç, 2016, s. 183). Gökalp'in din-toplum ilişkileri bağlamında fıkıh ve fıkıh usulü üzerinden pek çok deneme ve tartışmaya girişmiş olması, neticesinde pek de başarılı olamaması ve artık bu yolu terk ederek İslam ile Türkçülüğün özünde uyumlu olduğu tezi üzerinden hareket etmesi, kendisinin çok da fıkıh ve din kaygılı olarak bu meselelere girişmediğini göstermektedir. Kendisinin niçin zaman içerisinde baştaki iddialarından vaz geçerek daha uzlaşmacı bir tavır sergilediği ise izaha muhtaçtır. Bunun en akılcı izahı, geçmişte edindiği tecrübeler ve yaşadığı zorluklar sebebiyle plan değişikliğine gitmesi ve reformcu görüşlerini bu yolla daha rahat gerçekleştirebileceğini düşünmüş olmasıdır (Topal, 2012, s. 10).

## Sonuç

Ziya Gökalp'in tefekkür dünyasında dinin yerini tespit etmek zor değildir. O bir sosyolog olarak ciddi anlamda Durkheim'den etkilense de dinin özüne taalluk eden hususlarda yerli kalabilmeyi başaran bir ilim ve siyaset adamıdır. Kendisinin çağdaş ve yenilikçi bir yönü olmasına rağmen, devlet ile toplumu çağdaş bir çizgiye çekme çabası güderken dahi ithal kavramlar yerine yerli ve İslami geleneğe ait olanları tercih etmiştir. Ama hedeflediği sistemi ispat açısından seçtiği örf, icmâ gibi İslami kavramlara ya da hilafet, aile gibi kurumlara bağlamından kopuk, zorlama anlamlar vermesi, dahası çağdaşlığın İslam'ın özünde ve değişimci kurallarında var olduğunu ispata çalışması bir çelişki olarak görülmelidir. Bunda pek de başarılı olamayacağını anladığı andan itibaren ise İslam ile Türklüğün ve çağdaşlığın uyumlu olduğunu anlatmaya çalışmıştır.

Ziya Gökalp bir mütefekkir ve siyaset adamı olarak bu toprakların yetiştirdiği bir değerdir. O fikir ve düşüncelerinde yanlışa veya eleştiriye mahal verecek tarzda bazı fikirlere sahip olsa da İslam dinini bireyin ve cemiyetin merkezine koymasıyla, ümmet kavramını genel şemsiye, milliyeti ise hususi haslet olarak telakki etmesiyle, milli ve ahlaki olmayı ön plana çıkarmasıyla, fikirlerini gelenekten aldığı kavramlarla ifade etmesiyle temayüz eden, bütün bu yönleri ile hakkında çok şey yazıldığı için okunması ve tartışılması gereken bir mütefekkirimiz olarak ön plana çıkmaktadır.



**Kaynakça**

- Abdulkadiroğlu, N. (1985). Ziya Gökalp'de İslâmiyet Telâkkisi, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXIII/1-2, Ankara.
- Bolay, S. H. (1987). Ziya Gökalp'in Sisteminde Dinin Yeri ve Önemi, *Ziya Gökalp Kültür Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 58.
- Dinç, E. N. (2016). Kadın ve Aile Hukuku ile İlgili Meseleler Bağlamında Ziya Gökalp'in Fıkha Bakışı, *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 11(7).
- Ebinç, S. (2024). Ziya Gökalp'in Ölümünün Yüzüncü Yılında Sönmeyen Işığı, *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 159
- Gökalp, Z. (1964). Dini Türkçülük, Taşpınar Halkevi Merkezi, Yıl: 2, Cilt: 2, Sayı: 15, Zafer Matbaası, Afyon.
- Gökalp, Z. (2014). Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Gökalp, Z. (2019). İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Gözler, H. F. (1984). Ziya Gökalp Dinsiz midir?, *Ziya Gökalp Kültür Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 34.
- Güngör, E. (1977). Ziya Gökalp ve "Türkçülükte Din" Meselesi, *Ziya Gökalp Kültür Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 8.
- Şahin, M. C. (2019). Ziya Gökalp'in Fıkıh Teorisi Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme, *Milli Mecmua*, Sayı: 6.
- Şener, A. (1982). İctimai Usul-i Fıkh Tartışmaları, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, Sayı: 5, Ankara.
- Timurtaş, F. K. (1976). Ziya Gökalp'da Milliyetçilik ve Din Anlayışı, *Ziya Gökalp (Kültür Dergisi)*, Say: 5, Cilt: 2.
- Topal, Ş. (2012). Ziya Gökalp'in İctimai Usul-i Fıkh Önerisi ve İzmirli İsmail Hakkı'nın Karşı Eleştirisi, *Recep Tayyip Erdoğan İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2.
- Türkmen, İ. (2019). Hilafetin İlgası Meselesine İlişkin Ziya Gökalp'in Görüşleri, *Milli Mecmua*, Sayı: 6.
- Yavuz, K. (1977). Ziya Gökalp'in Dinî Tutumu ve Din Anlayışı, *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2, Ankara.

**Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı**

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

**Yazarların Makaleye Katkı Oranları**

Makale tek yazarlıdır.

**Çıkar Beyanı**

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.



## Ziya Gökalp Milli Düşüncesinin Türk Resim Sanatının Kimlikleşme Sürecine Etkisi

### *The Effect of Ziya Gökalp's National Thought on the Identification Process of Turkish Painting*

**Zuhal Başbuğ**

Assoc. Prof., Akdeniz University, Fine Arts Faculty, Department of Basic Education, Antalya, Turkey

Doç. Dr. Akdeniz Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Antalya, Türkiye

Orcid: 0000-0001-6856-0432 Email: zuhalbasbug@akdeniz.edu.tr

**Fatih Başbuğ**

Prof. Dr., Akdeniz University, Fine Arts Faculty, Department of Painting, Antalya, Turkey

Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Resim Bölümü, Antalya, Türkiye

Orcid: 0000-0001-7600-273X Email: fbasbug@akdeniz.edu.tr

#### Article Information/Makale Bilgisi

**Cite as/Atıf:** Başbuğ, Z. and Başbuğ, F. (2024). The Effect of Ziya Gökalp's National Thought on the Identification Process of Turkish Painting. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Special Issue of Ziya Gökalp , 77-95.

Başbuğ, Z. ve Başbuğ, F. (2024). Ziya Gökalp milli düşüncesinin Türk resim sanatının kimlikleşme sürecine etkisi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ziya Gökalp Özel Sayısı, 77-95.

**Article Types / Makale Türü:** Research Article/Araştırma Makalesi

**Received/Geliş Tarihi:** 12 Julu/ Temmuz 2024

**Accepted/Kabul Tarihi:** 26 September/Eylül 2024

**Published/Yayın Tarihi:** 06 December/Aralık 2024

**Issue/Sayı:** Ziya Gökalp Özel Sayısı /Special Issue of Ziya Gökalp

**Pages/Sayfa:** 77-95

**Plagiarism/İntihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

**Published by/Yayıncı:** Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

**Ethical Statement/Etik Beyan:** It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Zuhal Başbuğ, Fatih Başbuğ).

**Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License:** Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

## Öz

Ziya Gökalp fikirleriyle Türk toplumuna milli birlik ve millet olma bilinci noktasında büyük katkılar sağlamış önemli Türk aydınlarından biridir. Osmanlı dönemi sonrası Türk resim sanatında, Batı toplumlarında olduğu gibi aydın kesimin, düşünce insanlarının eleştirel bakış açıları, sanata ivme kazandıran unsurlardan biri olmuştur. Eski çağlardan itibaren Türk sanat anlayışıyla üretilen kompozisyonlar, belirli bir nizam ve geleneğe sahip kendi sanatsal özellikleri olan, asimetrik kompozisyon düzeni içinde bitkisel, geometrik ve figürlü yapısıyla dikkati çeken bir üslup meydana getirmiştir. Ancak Cumhuriyet döneminde, süsleme sanatlarından kalma alışkanlıklarla plastik sanatlar alanına geçişte sancılı bir süreç yaşandığı bilinmektedir. Plastik sanat anlayışıyla birlikte bu süslemeci gelenek, Batılı özelliğe sahip daha farklı ve renkçi anlayışa doğru ivme kazanmıştır. Batılı anlamda resim sanatını öğrenmek için yurtdışına gönderilen ressamın, eğitim aldıkları atölyelerde dönemin sanat görüşü doğrultusunda eser üretmeleri ve bunun dışına çıkmamaları Türk resminin sorunu olarak görülmüştür. Resim sanatının temel ilkelerinin öğrenilmesi, belirli bir kalıbın benimsenmesi önemli bir unsur olsa da yurda dönüşten sonra aynı çizginin korunması, ilk başlarda ressamın Anadolu coğrafyası ve halkına yeterince ilgi göstermemesi, konu çeşitliliğini sınırlamıştır. Cumhuriyetle birlikte yurtda yaşayan yabancı eleştirmenlerce dikkat çekilen özgünlük unsurları, ressamın sorgulamaya başladığı halk kültürü ve sistemsel gelişmeler, öze dönüş serüvenini hareketlendirmiştir. Bu ortamda Ziya Gökalp'in eserleri, fikirleri ressamlara yol gösterici olmuş, özgünlük ve köklerin incelenmesi adına önemli katkılar sağlamıştır. Bu makalede, Ziya Gökalp düşüncesinin Türk resim sanatı için ne denli öneme sahip olduğu vurgulanmış, milli kültür ve milli sanat üretme çabalarının nasıl karşılık bulduğu sorusunun cevabı aranmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Ziya Gökalp, milli sanat, milli kültür.

## Abstract

Ziya Gökalp is one of the important Turkish intellectuals who made great contributions to Turkish society with his ideas at the point of national unity and nationhood awareness. In the Turkish art of painting after the Ottoman period, as in Western societies, the critical perspectives of intellectuals and thinkers have been one of the elements that have given impetus to art. The compositions produced with the understanding of Turkish art since ancient times have created a style that has its own artistic characteristics with a certain order and tradition, which draws attention with its floral, geometric and figural structure in an asymmetrical composition order. However, it is known that during the Republican period, a painful process was experienced in the transition to the field of plastic arts with the habits left over from the decorative arts. With the apprehension of plastic arts, this ornamentalist tradition gained momentum towards a more differentiated and colorist understanding with Western characteristics. The fact that the painters who were sent abroad to learn the art of painting in the Western sense produced works in line with the artistic view of the period in the workshops where they received training and did not go beyond this was seen as the problem of Turkish painting. Although learning the basic principles of the art of painting and adopting a certain pattern was an important element, the preservation of the same line after returning home, and the painters' lack of interest in Anatolian geography and people at first limited the variety of subjects. With the Republic, the elements of originality pointed out by foreign critics living in the country, the folk culture that painters began to question, and systemic developments stimulated the adventure of returning to the essence. In this environment, Ziya Gökalp's works and ideas guided the painters and made important contributions to the examination of authenticity and roots. In this article, the importance of Ziya Gökalp's thought for Turkish painting is emphasized, and the answer to the question of how the efforts to produce national culture and national art were responded to is sought.

**Keywords:** Ziya Gökalp, national art, national culture.

## Giriş

Türkler, Asya, Avrupa ve Afrika gibi farklı kıtalara yayılım göstermiş büyük bir millet olarak en eski topluluklarından biridir. Çeşitli sebeplerle göçü bir yaşam kültürü haline getirmeleriyle, kabileler halinde hareket etmişler, nüfus bakımından oldukça kalabalık bir topluluk kurmuşlar ve buna bağlı olarak devletleşmişlerdir (Kafesoğlu, 1997, s. 41). Anadolu'da kurulup büyük bir devlet haline gelmiş Osmanlı Devleti, Ziya Gökalp'in yaşadığı, fikir hayatının geliştiği bir devlet olarak önem arz etmektedir.

Başlangıçta hızlı bir büyüme ve gelişim gösteren Osmanlı Devleti, 17. yüzyıla birlikte Avrupa devletlerinin hızla ilerlemesine paralel olarak sanayileşme sürecini yönetememiş ve gerilemeye başlamıştır. Reform hareketlerinin zorunluluk halini alması kaçınılmaz olmuş, yenileşme çabaları hız kazanmış, Batılı kurumların model alınması gerekli hale gelmiştir. Tanzimat'la birlikte modernleşme ve yenileşme dönemine geçilmiş, ancak gerilemenin önü durdurulamamış, Meşrutiyet'in ilanının getirdiği yenilik rüzgârı, Osmanlı'da yönetim biçiminin değişmesine yol açmış, yeni bir bürokrasi hareketi ortaya çıkmıştır (Başbuğ ve Başbuğ, 2023, s. 66). Osmanlı Devleti'ni oluşturan halk, çok çeşitli etnik unsurlara sahip olmakla birlikte, Türk kimliği taşıyan, varlığını bu mevcudiyet üzerinden değerlendiren, Anadolu topraklarını şartsız bir şekilde benimseyerek millet bilincine sahip olmuştur. 19. yüzyılda, İstanbul lehçesinde Türk sözcüğünün “dağlı”, “kaba”, “geri kalmış”, “köylü” gibi kavramlar ifade edilmesi, aşağılanma ve dışlanma dürtüsü oluşturmamış, halk, saray dışında çoğunluk olarak kırsal kesimin efendisi olarak yaşamını devam ettirmiştir. Türkler, yaklaşık olarak iki yüz yıl savaşmış ve bu savaşlar sonucunda geriye on ile on iki milyon Türk kalmıştır (Roux, 2000, s. 433). Bu yüzyılda Anadolu coğrafyasında kalabalık sayılabilecek topluluklar halinde yaşayan Türk milleti, Türkistan coğrafyasından itibaren yaşadığı kültürel kimliğini kaybetmeden Anadolu'ya taşıyarak aynı kültür ve geleneğini bu topraklarda da sürdürmüştür. 1900'lü yıllar, Anadolu coğrafyasının Batıyla kurduğu iletişimin bir getirisi olarak kültürel ve sanatsal anlamda dışarı açılma olarak adlandırılabilir. Olaylara sahne olmuş, yabancı aydınların merakını çekmiştir. Ancak bu merak, aynı zamanda itici bir ön yargı ve olumsuz eleştiri hakkını kendinde bulan kesimleri harekete geçirmiştir. Fransızların önce Komünist sempaticizmi olup, sonra Sovyetler ziyaretiyle hayal kırıklığına uğrayan ünlü yazar Andre Gide, bu yazarlardan biridir.

Mayıs 1914'te Türkiye'ye yaptığı bir gezide İstanbul hakkında günlüğüne, “Bu topraklardan hiçbir şey çıkmamış, onca ırkın, tarihin, inancın, medeniyet sürtüşmesinin ve çatışmasının yarattığı kalın köpüğün altında yerli hiçbir şey yok.” Diyerek yerlilik arayışını ortaya koyarken, özgünlüğü işaret etmiş, ancak kullandığı ifadelerle aşağılayıcı bir üslup kullanmıştır. Andre Gide'in, gördüğü her şeye düşman gözüyle bakan iyi niyetli olmayan bu tavrı, Bursa gezisiyle birlikte değişmiştir (Buğra Bilen, 2000: 80-81). Türkiye'nin kültür ve medeniyet başkenti Bursa, onu oldukça etkilemiş, buradaki izlenimlerini günlüklerinde anlatmıştır. Andre Gide (1996)'nin ünlü “Günlük” ün de (1889-1918 tarihleri arasında alınan notlar) Bursa'ya dair izlenimlerini paylaştığı metinleri Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlandığında yazarın aldığı not ilgi çekicidir; “Bir dinlenme, berraklık, denge yeri, kutsal bir gök mavisini, kırışığı buruşuğu olmayan bir mavi; mükemmel bir zihin sağlığı... Ey camii! Nefis bir Tanrı'nın mekânını sen” (s. 223). İfadeleriyle, Türk vatanına olan muhabbetini dile getirmiştir. Ziya Gökalp'in bakış açısı bu anlamda Andre Gide ile örtüşmektedir. Türk toplumundaki estetik bakış açısını yetersiz buluşu, vatan toprağına olan muhabbetin istenilen düzeyde olmaması, Gökalp'i eleştirel düşünceye sevk etmiş ve bunu toplumsal bir sorun olarak değerlendirerek konuya yaklaşım getirmiştir. “Bizim fikir hayatımız bakımından en büyük noksanlarımızdan ve mahrumiyetlerimizden biri de filozoflarımızın bulunmamasıdır. Avrupa'da bütün içtimai yenileşme hareketlerinde olduğu gibi, sanatın ve edebiyatın yenileşme hareketlerine de felsefe rehberlik etmiştir” (Kafadar, 2000, s.163). Sözüyle, Türk düşüncesinin derinlik kazanması için filozoflara ihtiyaç duyulmasına işaret etmiştir. Ancak Ziya Gökalp'in ileri sürdüğü görüş, Batılı aydınları etkileyecek bir medeniyet kurma amacı değil, tüm dünyada hüküm sürebilecek kültür birliği kurarak yükselişi önermektedir.

## Türklük, Millilik, Milliyetçilik Işığında Aydınlanma

Türkçeyi konuşan, yazan düşünen ve Anadolu'da ikamet eden halkın yaşadığı coğrafyaya, Haçlı seferleri sırasında Batılılarca Türkiye ismi verilmesiyle birlikte bir bakıma resmiyet kazanmış, tanınırlığı artmış ve benimsenmiştir. Barbarososa (Haçlı) Seferi'nin, 1090 yılına ait Ansbert Günlüğü'nde, “Turchia” ya da “Türkhia” adından söz ederek, bu ismi ve kültürü adeta tescillemiştir. Haçlıların Türklerle savaştıklarından bahsetmeleri, Türklerin varlık bilincini kanıtlar düzeyinde yazılı tarihe işlenmiştir. Anadolu Türklerinin bu adı 1920 yılına kadar kullanmaması çok ilginçtir. Osmanlı Devleti'nin fiilen dağılmasıyla birlikte, Türk politikacılar ve milletvekilleri Türkiye adını kullanarak, Türk diyarına vurgu yapmışlardır (Güvenç, 2008, s. 22). Osmanlı tebaasına mensup her vatandaşı çeşitli etnik kimlikleri üzerinden tanımlamak yerine dinsel inancıyla kategorize etmesi, çok uluslu yapısının doğal bir sonucu olarak karşılansa da Türkleri ayrı bir konumda değerlendirmeleri, yine dinsel özelliği üzerinden milletleştirmeleri Ziya Gökalp'in yaşadığı çağ açısından önemlidir. Ziya Gökalp'in milli çizgisi, dönemin edebiyat alanında genel çizgisini oluşturan Milli Edebiyat döneminin genel düşüncesini oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti, son döneminde Müslüman olan her fert, Türk sayılmıştır. Tanzimatla birlikte, Garp 'tan ihraç edilen sistemle birlikte vatandaşlık ve rejim unsurlarının bir getirisi olarak Müslüman olsun olmasın her fert, ülke yönetimine katılmış, söz sahibi olmuş, çeşitli imtiyazlardan yararlanmış. İttihat ve Terakki Devri'nin ilkelerini vurgulayan Ziya Gökalp'e göre millet birliği, Garp medeniyetinin yönetim biçimine ve dile bağlanarak modernlik yolunun önemli köşe taşlarından birini oluşturmaktadır (Adivar, 2009, s. 228). Yönünü Batıya dönen Gökalp, Anadolu toprağının bölünmez bütünlüğünü savunan, kültürel anlamda yerellik savunucusudur ve modernleşmeye giden yolun medeniyet seviyesini yükseltmekten geçtiğine inanmıştır. Bu sebeptendir ki Cumhuriyetin kurucu iradesi, Ziya Gökalp'ten destek istemiş, onun fikirlerini ve kuruluş felsefesini referans almıştır.

1922 yılında Atatürk'ün Halk Fırkası adında yeni bir parti kurma faaliyetleri çerçevesinde Ziya Gökalp'ten partinin temel prensiplerini hazırlamasını istemesi, onun fikri hareketinin ne denli etkili olduğunun bir göstergesidir (Kaya ve Turhan, 2012, s. 5). Millet, milli şüura sahip, vatanın her köşesinde aynı hassasiyetle, yüreğinde Türk kültürünün koruyucusu ve taşıyıcısı olarak gelecek nesiller yetiştirecek, bilince sahip olmalıdır. Bu fikri hareketin aydınlıkçı beyninin, Diyarbakır'da, İstanbul ve Ankara gibi büyük şehirlere uzak bir konumda doğup büyümesi, Anadolu coğrafyasının her köşesinde sınırlı ölçüde de olsa eğitime önem verildiğinin göstergesidir. Ziya Gökalp ve onun fikri hareketi, geniş kitlelerce benimsenmiş, açtığı yol, Cumhuriyetin temel çizgisini oluşturmuş, vatandaşlık bağını güçlendirmiştir. Bu hareketin iyi anlaşılabilmesi adına, Ziya Gökalp'in doğup büyüdüğü toprakların sosyolojik yapısına bakmakta yarar vardır.

Ziya Gökalp'in yaşadığı dönemde Diyarbakır'ın fikri ve siyasi ortamı, düşünce dünyasının ve sosyolojisinin oluşmasına katkı sağlamıştır. Siyasi anlamda fikir üreten Gökalp, sosyolojik analizlerine uygun ortamı burada bulmuştur. O yıllarda Diyarbakır, entelektüellik açısından Osmanlı Devleti'nin İstanbul'undan farksızdır. Çeşitli sebeplerden dolayı devletle ters düşmüş, muhalefet etmiş, devlet ve fikir adamlarının sürgüne gönderildiği yerlerden biri olan Diyarbakır, Batı'dan gelen her türlü düşüncenin temsilcilerinin merkezi konumunda olmuştur. Bu durum Diyarbakır'ın sosyolojik yapısını hareketlendirmiş, onu adeta Anadolu'nun Selanik'i yapmıştır (Karakaş, 2008, s. 439). Sürgüne gelenleri, fikri tartışmalar, çok sesli muhalefeti oluşturan ilerici aydınların fikirlerinin tartışıldığı ve geliştirildiği bir ortam beklemektedir. Bu kadar çok sesliliğin olduğu bir ortamda duyularının tümünü açan Ziya Gökalp, fikirlerini olgunlaştırmış, Batılı aydınların düşüncelerini kafasında tartışmış, yazılara dökmüş ve çevresiyle bu düşünceleri paylaşmıştır. Yaşadığı dönem öyle bir dönemdir ki bir devletin sonunun yaklaşması, yeni devletin zorunlulukla kuruluşu, ilerici aydınların tahmin edebileceği ve konumlarını belirleyeceği bir ortamın habercisi niteliğindedir.

Ziya Gökalp, sosyolojik fikirleriyle Osmanlı Devleti'nin son dönemleri, yıkılışı ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasına şahitlik etmiş, dönemsel sorunları dile getirerek, bu sorunlara milli bir perspektifle yaklaşarak çareler aramış önemli bir ilim adamıdır (Tuna, 2011, s. 51). Devletin, siyasal anlamda yeniliğe açık olmakla birlikte, bir kesimin bu yenilikçi anlayışa ayak diremesi neticesinde, en çok karamsarlığa düşen aydın kesimin düşünce üreticisi olarak Gökalp, Batılı düşünceyi çıkış yolu olarak görmüştür. Batılı siyasal ve sosyolojik düşünceyi çıkış yolu olarak görürken, kültürel anlamda yereliktan yana olmuştur. Bu nedenledir ki yeni kurulan Cumhuriyetin sağlam temeller üzerine inşa edilmesi gerektiğini savunmuştur. Gökalp'in felsefi dünyasının inşa edildiği Osmanlı son dönemi, yeni kurulacak devletin aynı sorunlar üzerine inşa edilmemesi gerektiğini ona haykırmıştır. Bu nedenle araştırmalarını bu yönde ilerleterek, Türk devletinin halkçı anlayışı benimseyerek, millet olma şuru içinde, dinsel bir birliktelikle, ancak milli kimlikle ilerici bir yol izlemesi gerektiğinin altını çizmiştir.

Ziya Gökalp'in düşünsel yapısı üzerinde Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecine girdiği dönemde baş gösteren siyasal, askeri, dinsel ve ekonomik sorunların derin izlerini görmek mümkündür. Bu etkilerin tesiriyle, Gökalp'in düşüncesinde ulusçuluk anlayışı öne çıkmıştır. Fakat Gökalp ulusçuluğu, asla etnik temelli olmamış, kültürel bir ulusçuluk kavramı olarak biçim kazanmıştır (Çapcıoğlu ve Çorapçı, 2006, s. 93). Ulusçuluk veya milliyetçilik hareketinin temel niteliklerini anlattığı eserlerden biri olan Türkçülüğün Esasları, ulus olma bilincinin Türk milleti açısından önemine vurgu yapan, Türkçülük hareketinin nasıl okunması gerektiğini anlatan nadide eserlerden biridir. Fakat bundan önce 1918 yılında kaleme aldığı Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak isimli eseri, Ülkü, Turan, Millet, Vatan, Milliyet Mefkuresi, Kültür, Lisan gibi kavramların açılımını yaparak, 1923 tarihli Türkçülüğün Esaslarının altyapısı ve fikri duruşunu bu eseriyle ortaya koymuştur. Türkçülüğün Esasları, bir nevi bu kavramların sağlamlasını yapan ve güncellenmiş bilgiler içeren fikir kitabı olarak geniş kitlelerce benimsenmiştir.

Gökalp'in Türkçülüğün Esasları, 1923 yılında yayımlanmıştır. Eser, iki bölümden ibarettir. Birinci bölümde Türkçülük kavramının içeriği, tarihi ve ikinci bölümde de Türkçülüğün ne olduğudur. Gökalp, Lale Devri döneminden itibaren Batı'da "Turquerie" olarak adlandırılan Türk hayranlığına, Türkoloji hareketiyle başlayan, Türk tarihinin Batılılar tarafından büyük bir merakla araştırılmasına, Batılı ünlü ressamların Türk temalı resimler yapması örnekleriyle tezini sağlam temeller üzerine inşa etmiştir. Osmanlı aydınlarının altı yüz yıl süren örtülü kimliğinden sıyrılarak kendine dönüş sürecini, Türk kimliğine

dönmesini tavsiye etmiştir (Türkdoğan, 2015, s. 62-63). Bu durum adeta bir bildiri niteliği taşımakta, zayıflayan iradeyi onarma ve çözüm yolları sunarak, yeniden eski gücüne kavuşturma gayreti taşımaktadır. Milliyetçilik tanımının içeriği doldurulurken, millet olma bilincine özellikle sıkça vurgu yapılmıştır. Millet olma bilinci, kutsal vatan toprakları için dökülen kanların, verilen mücadelelerin hatırlatılması ve gelecek nesillere bırakılacak kahramanlık hikayeleri, toplumda umut ve sevinç yaratmıştır. Bu durum, o dönemde yapılan resimlere de yansımış, ressamın tıpkı orta çağda yaptıkları gibi görsel zenginlik ve hayranlık uyandıracak biçimde bu konuları halka aktarması önemli bulunmuştur. Fikri hareketin önemli köşe taşlarından biri olan Ömer Seyfettin'in yazmış olduğu hikayelerde betimlenen kültürel temalar, ressamlar için temel konular haline gelmiştir. Özellikle 20. yüzyılın ilk yarısında yapılan resimlerde Batının sanat akımlarının takibi yerine, Türk kimliğinin vurgulandığı konular dikkati çekmektedir. Dönemin önemli dergilerine de basılan bu eserler, çeşitli sergilerde izleyiciyle buluşarak, devlet dairelerine satın alınmak suretiyle devlet koleksiyonuna dahil edilmiştir. Türk kimliğiyle vurgulanmak istenen, milletin şanlı geçmişine millet ve vatan kavramları üzerinden destansı vurgu yapılması, muasır medeniyet seviyesine ulaşma amacıdır. Yazarlar, ressamlar, şairler toplumun aydınları olarak bu gidişi hızlandıracak güce sahiptir. Ömer Seyfettin ismi bu dönemde sıkça duyulan isimlerden biri olarak Ziya Gökalp'le anılmaktadır. Yazdığı hikayelerde, betimlenen karakterler milletin içinden çıkan sıradan kişiliğe sahip, halk insanı şeklinde ele alınmıştır. Adını edebiyat dünyasında ve halk arasında duyuran bu genç yazar, sadece hikayelerinin arasına serpiştirilmiş kültürel imgelerle değil, fikirleriyle de bu milli harekete katkı sağlamış ve düşüncelerini kaleme almıştır.

Milli hareketi benimseyen bireyler, siyaset adamları, ilim ve fikir adamları, sanatçılar kendi bağlı buldukları topluma şuur verecek dinamikler barındırmaktadır. Toplulukları bir millet haline getirmek, her şeyden önce millet olmakla ve bu insanları millet olduklarına inandırmakla mümkün olacaktır (Güngör, 2006, s. 79). Ziya Gökalp, saltanat ve meşrutiyet dönemlerini yaşayan ve bu dönemlerin fikri muhasebesini yapmış aydınlardan biri olarak milliyetçiliği kültürel anlamda ele almış ve ilerlemenin şartlarından biri olarak değerlendirmiştir. Milliyetçiliği Batı karşısında ilerleyişini sürdürmede sıkıntı çeken milletin çıkış yolu olarak görmüştür (Işıkdoğan, 2022, s. 383). Osmanlı'nın ya da daha geniş anlamda İslam aleminin Batı karşısındaki konumunun ne olacağı, gerilemenin nasıl aşılabileceği, entelektüel hayat biçiminin nasıl olacağı sorularına cevap aramıştır. Türkleşmek, İslamlaşmak ve muasırlaşmak kavramları üzerinden tahlillerde bulunarak (Coşkun, 2012, s. 70) cumhuriyetin kazanımları için referanslar kurgulamıştır. Bu tahlillerin Türk resim sanatçıları üzerinde oldukça etkili olduğu görülmektedir. Özellikle savaş ve tarih konulu resimlere bakıldığında, devlet desteğini arkasına alan sanatçıların büyük ebatlı, Batıdaki sanatçıların müzelerde bulunan eserlerine benzer, kalabalık figürlü kompozisyonlar yapmaları dikkate değerdir.

Gökalp'e göre Türkçülük, Türk milletini yükseltmek demektir. Türkçülüğün niteliğini anlamak için Gökalp'in tarif ettiği millet adı verilen grubun veya topluluğun niteliğini belirlemek, kültürel dinamiklerini tariflemek ve ortaya koymak gerekmektedir. Bu sebeple, Türkçülük, doğrudan kendini Türk olarak algılayan bir milleti yükseltme süreci olarak değerlendirilirken, toptan bir yükselişe ulaşmak için milleti oluşturan fertlerin bu bilinçle hareket etmeleri önem arz etmektedir. Milleti oluşturan bu fertlerin farklı siyasal oluşumların fikri hareketini benimsemeleri onların Türklüğüne mâni değildir. Bu nedenle siyasal bir amacı bulunmamaktadır. Ait olduğu toplumla özdeşleşme hakkını elde etmesi anlamında bir irade beyanına dayanmaktadır (Türkdoğan, 2015, s. 66). Halkın cumhuriyete sarılması, milli meselelerde yüksek hassasiyet göstermesi, dönemin tek partisinin, halkçılığı, sisteminin temel unsurlarından biri haline getirmesi, din ve devlet işlerinin ayrı olarak değerlendirilmesi, parti programının oluşturulmasına kaynaklık edecek özellikler olarak dikkat çekmiştir.

1927 yılında Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ikinci büyük kurultayla cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık ve laiklik parti programına girerek, geniş kitlelere bu kavramların içeriği anlatılmıştır. Bu özelliklerin beklentinin üzerinde rağbet görerek benimsenmesiyle birlikte, 1931 yılındaki üçüncü CHP kongresinde alınan kararla, devletçilik ve inkılapçılık maddeleri bunların yanına eklenmiş, program genişletilerek sistemleştirilmiştir. Bu kongre aynı zamanda devletin siyasal devrimden toplumsal devrime geçme kararı aldığı dönem olarak dikkat çekmiştir (Güner, 2014, s.89). Dönemin ünlü kazanımlarından biri, sadece belli kavramların kültür inşası üzerine yapılacak devrimsel nitelikleri taşıması değil, aynı zamanda Gökalp çizgisinde öne sürülen, halkın geniş kitleler halinde yüksek kültürü benimsemesi ve bu kültür değerlerini kalıcı hale getirmesidir. Kısmen başarılı olduğu düşünülen bu millileşme hareketi, özellikle İstanbul dışında etkinlikler yapılmasının önünü açmış, Halkevleri neticesinde vatanın kırsal bölgelerine ulaşan bir yapıya dönüşmüştür. Başlangıçta Türk Ocakları salonlarının ev sahipliği yaptığı etkinlikler, sonradan halkevleri salonlarına taşınmış, memleket meselelerinin tartışıldığı entelektüel ortamlar oluşturulmuştur. Türk milleti açısından 1929 yılı önemlidir. 16. yüzyıldan itibaren toplumların ekonomik sistemini etkileyen Kapitalizm için küresel anlamda kriz baş göstermiştir. Güner (2014)'in de belirttiği gibi, 1929 yılında yaşanan bu ilk ve büyük küresel kriz, liberalizmin başarısızlığını ortaya koymuş ve ikinci dünya Savaşı'nın koşullarını hazırlamaya başlamıştır. ABD'de "New Deal" Almanya'da "Kooperatif Faşizm" ve SSCB'de "Sosyalist Devletçi" planlama olarak üç ayrı devletçi model, liberalizmin alternatifleri olarak dünya siyasetine hâkim olmuştur. Buna paralel olarak milliyetçilik Avrupa'da ırkçı bir nitelik kazanarak faşizme dönüşmüştür. Jön Türklerden başlayarak Ziya Gökalp'ler, Yusuf Akçura'lar ile gelişen Türkçülük

ideolojisinin bir çıktısı olan milliyetçilik, Türkiye Cumhuriyeti'nde de altı oktan biri olmuştur (s.90). 1931 yılında Milleti, "dil, kültür ve mefkûre birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasi ve içtimai heyet" olarak tanımlayan hükümet, Türklüğün kültürel-dilsel ve daha sonra gönüllülük esasına dayalı olduğunu beyan etmiştir. Böylece "Türkün derin tarihini" ulusa öğretmek temel hedeflerden biri olmuştur. Türk milliyetçiliğine vurgu yapılarak yeni devlet modelinde "vatan ve millet" tanımlarını ön plana çıkarmıştır (Çağaptay, 2009, s. 72-73).

## 2. Ziya Gökalp'in Işığında Toplumsal İlerleme ve Eğitim

Batı, İslâm düşüncesinin savunucuları tarafından asla göz ardı edilmemiştir. Batı dünyasının teknolojik gelişmelerinin, medeniyetinin, siyasi ve toplumsal kurumlarının hayranlık uyandırdığından bahseden Said Halim Paşa, bu hayranlıkla birlikte Avrupa milletlerinin tecrübelerinden yararlanmayı tavsiye etmiş, böylece Türk fikir hayatı, felsefesi, siyasi ve toplumsal faaliyetlerinin gelişim göstereceğine işaret etmiştir. Bir kesimin Batı karşısında takındığı tavır, Batının maddi değerlerinden yararlanma üzerine kurulu anlayışı ileri sürmüştür. Bunun sonucu olarak Batıda hâkim olan dini değerlerin ikinci plana itilerek, bilimsel ve endüstri alanında ortaya koyulan yeniliklerin takip edilip, yurda getirilmesi önerilmiştir (Berkes, 1978, s. 381). Batılı anlamda eğitim sistemi kurma isteği taşıyan Osmanlı idaresi, Batı'ya öğrenci gönderme zorunluluğunu hissetmiştir. Bu amaçla III. Selim zamanında yerinde "çeşitli fen ve kültür bilgilerini öğrenmek" ve Fransızcaya vakıf olmak, memlekete dönüşte Divan'da Fenerli Rum tercümanlar yerine bunları kullanmak üzere ilk defa İshak isimli bir Türk genci Paris'e yollanmıştır. Daha sonra II. Mahmud bu konuyu ele alarak 1830 yılında Tıbbiye ve Enderun öğrencilerinden 150 kişinin Avrupa'ya gönderilmesini emretmiştir. Ancak bazı gerici zümrelerin karşı koyması yüzünden bu karar Padişahın emrine uygun olarak yerine getirilememiştir. Sonradan Harbiye ve Hendesehane-i Amire 'den seçilen başka öğrenciler onların yerine Avrupa'ya yollanmıştır (Koçer, 1974, s. 39). Sanat eğitimi için Paris'e gönderilen Osmanlı sanatçısı, doğu kentlerinin mistik yaşamıyla büyülenen oryantalistlerin aksine endüstrileşmenin sancılarını çeken bir anakentle karşılaşmış, ilk kez büyük müzeleri, galerileri ve yoğun bir sanat ortamının varlığını keşfetmişlerdir. Doğuda çalışan Avrupalı sanatçılar akademik eğitimden ve geçerli kurallardan giderek uzaklaşırken, kendini yeni tarz bir atölye eğitiminin içinde bulan Osmanlı sanatçıları Cabanel, Gerome ve Boulanger'nin Harbiye Mektebi'nin sınırlı perspektif ve hacim bilgilerinden çok farklı düzeyde, tümüyle figüre dayalı atölye eğitimi ve pentür anlayışıyla ilk kez karşı karşıya gelmişlerdir (Germaner, 2000, s. 119). Burada özellikle eğitim alanında örnek alınan kurumların hemen her alanda başarılı bireyler yetiştirecek şekilde düzenlenmesine çalışılması önemli adımlardan biri olmuştur. Ayrıca eğitim kurumlarına duyulan hayranlığın uygulamaya dökülmesiyle, eğitim alan gençlerin uzmanlık için yurtdışına gönderilmeleri onlarda moral ve motivasyon sağlamıştır. Dönemin eğitim anlayışı 20. yüzyılda daha özgürlükçü ve bireylerin kendilerini daha rahat şekilde ifade etmelerine olanak sağlamıştır. Böylece, fikri hareketlerin önü açılmış, Ziya Gökalp gibi ideolojik dünyası geniş aydınların, Türk devletinin kuruluş aşamasında entelektüel rol üstlenmesinin önünü açılmıştır.

Ziya Gökalp, Türk milletinin sorunlarını çözümlenme gayretiyle, sosyolog, edebiyatçı, şair, filozof ve aynı zamanda eğitimcilik rolü üstlenen çok yönlü bir aydındır. Bir dönem eğitimcilik yapmasıyla ve eğitimle ilgili ortaya koyduğu fikirleriyle, Türk eğitim tarihine önemli izler bırakmıştır (Ateş, 2005, s. 99). Gökalp, 20. yüzyıl Türk fikir ve edebiyat dünyasının en önde gelen kişilerinden birisi haline gelmiştir. Fikirleri ve edebî eserleriyle Cumhuriyet Türkiye'sinin kurucuları arasına girmiştir (Bars, 2017, s. 186). Dönemin çok yönlü bireyleri incelendiğinde Ziya Gökalp'in de sadece eğitimci, sosyolog yönü değil, aynı zamanda edebi kimliğinin de öne çıktığı, çok sayıda eserini Türk gençlerine miras bıraktığı görülmektedir. Yaşam kültürü içinde sorduğu sorulara cevap arayarak, Batı felsefe dünyasının geleneğine yakın üslupla sorgulayıcı ve çözümlenici açıklamalar getirmiştir.

Toplumbilimci Ziya Gökalp, "neden filozof yok?" sorusuna, filozofik bakış açısıyla yaptığı açıklamayla dikkat çekmektedir. Güvenç'in aktarımıyla, "Filozof yokluğunu, akli bir eksiklikten çok müspet bilimlerde tartışmayı mümkün kılacak seviyeye gelememiş olmamızla açıklamak doğru olur" (Güvenç, 2008, s. 260) şeklindedir. Osmanlı veya Cumhuriyet Türkiye'sinin aydın kesimine sorduğu sorulara yine kendi cevap vererek, çözüm odaklı değerlendirmeler getirmiştir. Ziya Gökalp Türk toplumunun sürekliliğinin şahsında ifadesini bulan düşünürlerden biri olarak, Cumhuriyetle başlayan eski yeni ayrımının ortaya koyduğu fikir tartışmalarının merkezinde konumlanmıştır. Bunun nedeni, Osmanlı son dönemi ile Cumhuriyetin ilk yıllarına şahitlik ederek, karşılaşılacak kültür bunalımının bireyde yarattığı etkiyi yakından görüp tanımlamış ve fikri anlamda önderlik etme gereği duymuştur (Ertürk, 2012, s. 66). Yazdığı yazıların tamamında toplumsal kaygılar güden bu büyük aydın, bireyselci yaklaşımlara mesafeli durmuş, yükselişin birey bazlı değil, toplumsal bir değişimle mümkün olacağını altını çizmiştir.

Gökalp, bireyselci bir toplum anlayışını reddederken, sosyolojinin biyo-psikolojiye karşı özgürlüğünü öne sürerek, kavramsal anlamda birey-ev-toplum arasındaki dinamikleri ortaya koymuştur. Millet kavramı, bu anlayıştan yola çıkarak desteklenen ifade türü olmuştur. Gökalp'e göre millet, maddi dünyanın somut nesnesi olan bir varlık değil, ruhsal varlığa dayalı toplulukların bütünüdür. Yani millet fertlerin bir araya gelmesiyle kurulmuş bir tekil yapı değil, çoğulcu hareketin benzer özelliklerini taşıyan kalabalıklar bütünüdür (Özdeniz, 2011, s. 28). Aynı zamanda tümel bir yapısı vardır ve tikellerin



oluşturduğu kümenin büyük alanını kapsamaktadır. Millet kavramı, tümellerin somut durumunu açıklarken bir başka kelimeyle güçlendirilerek milliyet kavramını ön plana çıkarmıştır. Millet, milliyeti olan topluluk olarak yaşadığı toprak parçasının yılmaz savunucusu bireylerin oluşturduğu kalabalıktır. Buradan hareketle milletin milliyetçi bireylere ihtiyacı vardır. Millet, sanatçısıyla, aydınıyla, şairiyle, yazarıyla, milli meselelere dikkat etmelidir ve bu dikkat, toplumun yükselmesinde önemli ideolojik bir yapılandırma.

Ömer Seyfettin'in çıkardığı Genç Kalemler Dergisi'nin ilk sayısında "Yeni Lisan" başlığıyla yazmış olduğu makalede, konuşma dilini yazı diliyle eşitleme fikrini ortaya atması, Servet-i Fünun ile Fecr-i Ati yazarlarının eserlerine karşı eleştiri ve tespit olarak not düşülmüştür. Başlangıçta Ömer Seyfettin ve Ali Canip'in yönettiği bu dergiye Ziya Gökalp'in katılmasıyla birlikte, halk edebiyatı ve İslamiyet öncesi Türk edebiyatı ile ilgili yazılar yazılmış ve dergi içeriği zenginlik kazanmıştır. Sosyal ve kültürel alanı kapsayan Türkçülük veya Turancılık fikir hareketini benimseyen yazılarıyla Gökalp, Türkçülük ve milli kimlik kavramlarını savunarak, bütün etnik unsurları tek çatı altında toplamayı hedeflemiştir. Edebiyatta ve sanatta milli kaynaklardan yararlanılması, dilde sadeleşme gibi konular üzerinde duran bu oluşum, kısa süre sonra büyüyerek Milli Edebiyat Akımı'nı oluşturmuştur. Bu hareketin içinde yer alan dönem kültür adamları, Ali Canip Yöntem, Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp, Fuat Köprülü, Mehmet Akif Ersoy, Ahmet Haşim, Yahya Kemal Beyatlı, Mehmet Emin Yurdakul, Halit Fahri Ozansoy, Enis Behiç Koryürek, Faruk Nafiz Çamlıbel, Refik Halit Karay, Halide Edip Adivar, Reşat Nuri Güntekin, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Falih Rıfkı Atay gibi yazarların yazım dünyasına yaptıkları katkı azımsanamayacak ölçüdedir (Yazıcıoğlu, 2013, s. 95-96). Millî Edebiyat dönemi, Yenilikçi ve milli şuurun kazandırılmaya çalışıldığı dönem olan 1908 Meşrutiyet'in ilanı ile başlamış, 1923 yılında Cumhuriyet'in ilanına kadar devam eden uzunca bir süreci kapsamıştır. Türk milliyetçiliği veya milli kimliği bu dönemin önemli sosyal hareketi olmuştur. Türkçülük, Batı modernizmini yakalama gayreti ile siyasal ve sosyal alanda ulusallaşmayı hedef alan düşünce akımıdır. Ziya Gökalp'in bu fikri hareket ve mücadele içinde, başrollerden birini üstlenmesi, yazım dili çok güçlü, aydın Osmanlı düşünce adamının kalabalıklara tesir etmede etkili dili ile, fikri hareketini anlatmada zorluk çekmediği bilinmektedir. Osmanlı aydınları, Balkan savaşları sonrasında azınlıkların ayaklanmalarına karşı bir tepki olarak Türk milliyetçiliğini benimsemişlerdir. Dönemin Türk milliyetçiliğinin öncüleri olarak Ali Suavi, Ahmet Vefik Paşa ve Süleyman Hüsnü bu dinamik harekete destek vererek, milli konularda düşünce yazıları yazmışlardır (Bars, 2017, s. 40). Yazım dünyasıyla birlikte, resim sanatına katkı sağlayan sanatçıların eserlerinde, tarihi konulara yer verilmesi, geçmiş kahramanlıkların anlatılması, Batı resminde görülen benzer konulardan farklılıklar göstermektedir. Türk tipi milli resimlerde abartı ve deformasyon makul ölçüde tutulmuş, sanatçılar ele aldıkları konuları, doğal akış içinde izleyiciye yansıtmışlardır. Gökalp'in yazdığı yazılarda Türklük ve Türkçülük bilincinin altında yatan bu doğallık, Türk ressamı için çıkış yolu olmuştur. Bu dönemde Türkçülüğü her yenilikçi birey farklı yorumlamıştır.

**Görsel 1.** Halil Dikmen, Mermi Taşyanlar, 1933, t.ü.y.b., 143x195 cm. (Anonim, tarih bilinmiyor, s. 79).





Ziya Gökalp'e göre, milli vicdanın, milli dayanışmanın ve milli kültürün mabedi üniversitelerdir (Tanyol, 2014, s. 267). Yüksek sanat eğitimi verecek kurumların mutlak surette üniversite çatısı altında eğitim vermeleri, devlet ve millet yararına eserler üretmeleri bu anlamda gerekliliktir. Sanayi-i Nefise Mektebi altında verilen ilk sanat eğitimi, sonraları Akademiye dönüştürülerek Batıdaki anlayışa benzer bir yapıya dönüştürülmüştür. Ziya Gökalp'in bu düşüncesi, Türk sanatının akademik bir çatı altında verildiği Sanayi-i Nefise Mektebi'nin akademi kurumuna evrilmesi için kaynak oluşturmuştur. Böylece mektep, 1928 yılında Güzel Sanatlar Akademisi'ne dönüştürülerek, müfredatı yenilenmiştir. Sanatın toplumsal anlamda önemi, akademik eğitim altında yenilenmiş ve usta çırak ilişkisinin yerini nitelikli eğitimciler ve öğrenciler almıştır. Ziya Gökalp'in fikirleri, sadece kendi alanı ve devlet yönetim sistemi için değil, toplumsal hayat için de kullanılabilir nitelikte olmuştur. Gökalp (2013)'göre bütün toplumsal hayat, toplumsal tasarımların etkilerine göre biçimlenmektedir. Toplumsal tasarımlardan kastedilen dil, sanat, ahlak, hukuk, hatta din, kültür felsefe, zevk, bilinç gibi toplumu yansıtan tasarımlarda ortak değerler ön planda tutulurken, uygarlık çizgisine ulaşmak için Avrupalı gibi davranmak ve hareket etmek gerekmektedir (s. 91). Bunun en bariz örneği de insan yaşamını doğrudan etkileyen unsurların kültürel anlamda zenginleşmesi ve eğitim seviyesinin yukarıya çekilmesiyle mümkündür. Osmanlı toplumu için tam bir aydın ve ilerici fikirlere sahip olan Gökalp'in öngördüğü yapılanmayı ve değişimi sanat için konuşmak bu devirde erken olmuştur. Nedeni resim sanatımızın Batı sanatının geçirdiği evrimi geçirmemesi ve geç başlayan sanat hareketleridir.

Bu hareketi daha sonraları Milli Edebiyat olarak adlandıran Türk kültür çevresi, Anadolu halkının milli bilincini uyandırmış, çeşitli kahramanlık hikayeleri kaleme almış, şiirler yazmış, ressamlar kendi üzerlerine düşen görevi üstlenerek kahramanlık ve vatan konulu resimler yapmışlardır.

**Görsel 2.** Cevat, 1877-1879 Osmanlı Rus Savaşı (Şıpka Taarruzu), 1909, tuval üzerine yağlı boya, 162x198 cm. (Anonim, 2001, s. 24).

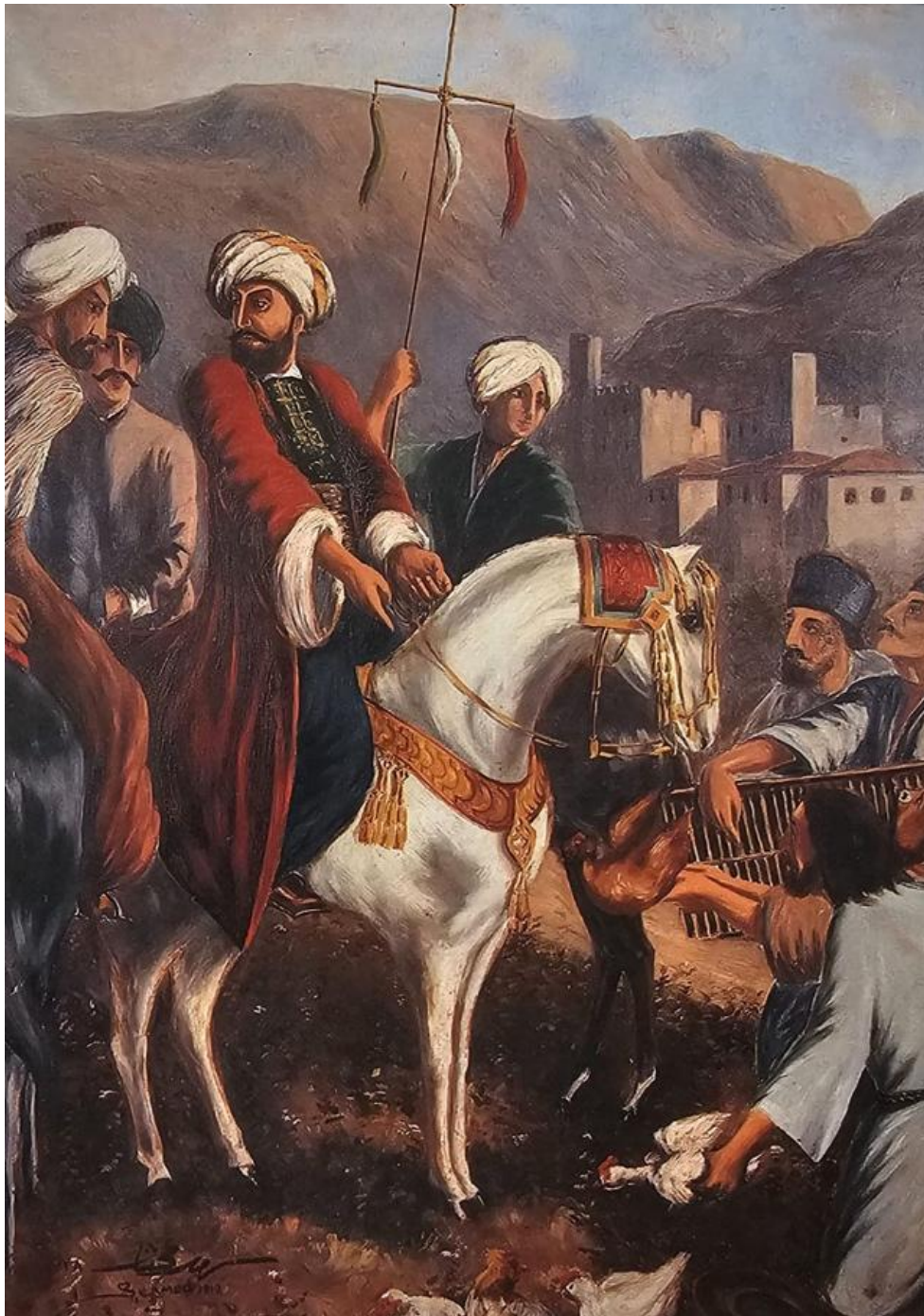


### 3. Türk Resim Sanatında Millileşme Süreci

Resim sanatının kompozisyon baskılarına uğradığı devirde, insanlarla dolu minyatürler yapılırken resim tahsili için Avrupa'ya ilk giden ressam, yurda döndüklerinde figürsüz manzaralar yapmışlardır. Figürler, görünmeyecek veya seçilemeyecek derecede küçük boyutta, resmin tamamlayıcı unsuru olarak yapılmıştır. Çiçek, meyve resimlerinin sıkça yapıldığı görülmüştür. Sanayi-i Nefise Mektebi, Avrupalı resim tarzının ülkeye girmesiyle açılmış, ancak esas kimliğini Güzel

Sanatlar Akademisi'ne dönüştükten sonra bulmaya başlamıştır (Aksel, 1960, s. 99-100) Osmanlı minyatür geleneğinin yerini, milli kültüre ve bilince dayalı, Anadolu'nun çeşitli köşelerinden seçkilerle yapılan kompozisyonlar almıştır. Vazoda çiçeklerin yerini, tütün saranlar, saraydan görünümünün yerini, kaleler, eski sokaklar, gelişmekte olan Anadolu coğrafyasının farklı şehirlerinden insan manzaraları almıştır. Sönmez'e göre, Meşrutiyet aydınları, önceki devirlerin fikri gelişimi üzerinde yeni rejimin getirdiği hürriyet içerisinde, Batının hemen her çeşit fikri akımlarına nüfuz etmeğe çalışarak bunları özümsemeye çalışmışlardır. Aynı nüfuz etme çabası, geleneksel sanatları bırakarak, Batılı anlamda resme nüfuz etme çabası olarak görülmektedir (Sönmez, 2005, s. 5). 1911 yılında Avrupa'da Türk sanatı adına önemli adımlar atılmıştır. Batılı sanatçıların katılımıyla, Türk sanatı ve motiflerine büyük ilgi duyularak, çok geniş katılımlı bir sergi Paris'te açılmıştır. 1911 yılının Mayıs ve Ekim aylarında Paris'te bulunan Musee des Arts Decoratifs'te "La Turquerie au XVIII Siecle" (18. yüzyılda Türkler) adlı bu sergi, Avrupa sanatında özellikle 18. yüzyılda müzik, edebiyat ve plâstik sanatlar alanlarında Türk temalarının veya motiflerinin yer aldığı bir etkinlik olarak kayıtlara geçmiştir. Sergi aynı zamanda Avrupa'da Türk motif veya konularının işlendiği örnekleri toplu bir biçimde ilk kez göstermesi ve tanıtması açısından da büyük önem arz etmektedir. Türk-Avrupa ilişkilerine olumlu katkıda bulunan bu etkinlik (Renda, 1989, s. 71) Türk sanatına olan ilgiyi artırırken, Batılı aydın kesimin Türk halkına olan merakının da artmasına sebep olmuştur.

**Görsel 3.** Ali Sermet, Belgrad Seferi'nden Dönüş (1521), 1912, tuval üzerine yağlıboya, 100x72 cm. (Anonim, 2001, s. 142).





Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce 1912 yılında dönemin ünlü asker ressamlarından biri olan Ressam Ali Sermet'in tablosu, Osmanlı'nın 1521 tarihli ikinci Belgrad Seferi'ni konu edinmiştir. Zaferle sonuçlanan bu sefer, Osmanlı Padişahı I. Süleyman önderliğinde ve Piri Mehmed Paşa komutasındaki ordunun zaferiyle sonuçlanmıştır. Halka tarihi, görsel yolla anlatan bu eser, Osmanlı tarihi açısından ayrı bir öneme sahip Belgrad Fethi'nin görselleştirildiği az sayıdaki eserlerden biridir. Macaristan Krallığı'nın çöküşünü hızlandıran bu zafer, Avrupa tarihi açısından önemli bir olay ve aynı zamanda Osmanlı'nın son döneminde yapılan tarihi konulu resim olması açısından öneme sahiptir. Genelde minyatürlere konu olan tarihsel olayların tuval resmine aktarılması Türk resmi açısından önemlidir. Sanatçının eseri, Milli Edebiyat döneminin yazım dünyasına, görsel yolla katkı sağlamıştır. Ancak burada ressam Ali Sermet bu tabloyu tamamladığı ve imzaladığı yıllarda Ziya Gökalp'in meşhur eseri olan Kızıl Elma henüz yayınlanmamıştır. Kızıl Elma henüz yayınlanmamış olsa bile, on beşinci yüzyıldan kalma Kızıl Elma efsanesi, halk arasında bilinen ve dilden dile aktarılan efsanelerden biri olarak Ziya Gökalp felsefesinin çıkış noktalarından birini oluşturmuştur. Belgrad Seferi, Mohaç Savaşı, Viyana Kuşatması bu Kızıl Elma felsefesinin bir parçası olarak nesilden nesle aktarılan öykülerdir. Türkçülük teması, ressamlar açısından tamamen kültürel bütünlüğün yansıtılması olarak ele alınmış ve özellikle tuval üzerine yapılan kompozisyonlarla dile getirilmiştir. Resim sanatının temel özelliklerinden biri olan algılama ve anlatma unsuru, iki boyutlu biçimlendirme özelliğiyle birleşmiş, ressamın renk dünyalarına göre farklı tarzlarla oluşturulmuştur. Halkın toplumsal kavramlara sahip çıkması, sanatçılar açısından önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Bu kavramların içeriği üzerinden ilerleyen bazı sanatçılar, kavramsal anlatım özelliklerini figüratif anlatımlara dönüştürerek, kalıcı eserler meydana getirmişlerdir

Şehit Ressam Hasan Rıza, 1913 yılından vefatına kadar, milli resimler yapan, kahramanlık resimleriyle adından söz ettiren önemli Türk ressamlarından biri olmuştur. Osmanlı'nın Batıdaki gelişmeleri kendi yönetsel dinamiğine uygun olarak hayata geçirememesi, zayıflaması ve nihayetinde toprak kaybına doğru giden bir parçalanmayla karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur. Geçmiş kahramanlıklara atıfta bulunularak yapılan eserler, Türk kimliğinin tarihsel bir zorunluluk olarak kabul edilmesi ve bu yönde kalıcılık oluşturulması için atılmış adım olarak dikkat çekmektedir. Hasan Rıza'nın çalışmaları, tarihsel açıdan görsel nitelik taşıdığı kadar, aynı zamanda figüratif anlamda Türk resminin önemli örneklerini oluşturmaktadır. Figüratif Türk resminin önemli temsilcileri olan Hayri Çizel, Sami Yetik ve Mehmet Ali Laga gibi ressamlar yetiştirerek bu bilinç ve geleneğin sürdürülmesini sağlamıştır. Eserlerinde işlediği tarihi konular kadar bir yıl süren 93 Harbi'ne katılmış, burada Osmanlı-Rus Savaşı'nı yakından takip ederek, bir ressam gözüyle yapacağı kalabalık kompozisyonların alt yapısını oluşturmuştur. Özellikle destansı kahramanlıkları resimleyen Hasan Rıza, Ziya Gökalp çizgisine yakın resim kompozisyonları meydana getirmiştir.

**Görsel 4.** Hasan Rıza, (İmzasız) Yavuz Sultan Selim (1466-1520), tuval üzerine yağlıboya, 121x97 cm (Anonim, 2001, s. 67).





Görsel 5. Hasan Rıza, (İmzasız) Süvari, kâğıt üzerine suluboya, 65x53 cm (Anonim, 2001, s. 69).



Cumhuriyetin ilk yıllarında, sanat adına önemli ressamlar yetişmiş, yetenekli görülenler desteklenmiş ve yurda katkı sağlayacak nitelikte Batılı örneklerde olduğu gibi tarihi değerleri görselleştirmeleri istenmiştir. Cumhuriyetin ilk ressamları arasında gösterilen Ratip Tahir Burak ismi, milli konulu resimler açısından öne çıkmaktadır.



**Görsel 6.** Ratip Tahir Burak, Ergenekon'dan Çıkış, 1932, tuval üzerine yağlıboya, 100x72 cm. (Fotoğraf: Fatih Başbuğ, 2005).

Ratip Tahir Burak (1904-1976), Refik Halit Karay'ın çıkardığı *Aydede* dergisinde ilk karikatürlerini yayınlamıştır. 1926 yılında resim öğrenimi için Paris'e gitmiş, iki yıl burada kalmıştır. *Ulus* gazetesinde baş karikatürist olarak görev yapmış, tarihi konular içeren çizgi romanlar resimlemiştir. Tarihsel konulu roman geleneğinin Türkiye'deki temsilcileri arasında önemli bir yere sahip olmuştur (Özsezgin, 2010, s. 133). Resimlediği tarihi konular arasında Boğaçhan (1943), Tepegöz (1945), Ateşten Gömlek (1947), Preveze Deniz Seferi (1950), Mete Han (1958) gibi konular bulunmaktadır (Güvenç, 2020, s. 583). Cumhuriyetin önemli etkinliklerinden biri olan İnkılap Sergileri, devrimlerin anlatıldığı, kültürel ve tarihsel konuların aktarıldığı sergiler olarak bir döneme damga vurmuş etkinliklerdir. Dönemin ünlü sanatçıların özellikle katılmak istediği, eserleri sergilenen sanatçıların prestij kazandığı bu sergilerin bizzat açılışlarına katılan Atatürk, ressamları onurlandırmış, eserleri kamu kurumlarının satın alması yönünde teşvik etmiştir. Bütün dinamiklerini Türk kimliği üzerine inşa eden Atatürk, fikri hareketin düşünsel temelini Ziya Gökalp'e emanet etmek istemiştir. Bu dönemdeki sanat adına atılan önemli adımlardan biri de sanatçıların grup bilinciyle hareket ederek sanat birliktelikleri kurmalarıdır.

Atatürk ve Cumhuriyet döneminin ilk sanatçı birlikteliği Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği kurulmuş, bu topluluğun çıkış felsefesini Gökalp'in gösterdiği çizgi olan millilik düşüncesi oluşturmuştur. Kendilerini "ülke sanatının gelişmesi için uğraş veren" topluluk olarak tanımlayan bu sanatçılar (Beyoğlu ve Satan, 2014, s. 269), milli değerleri yansıtan resimler yapmışlardır. Bu milli değerleri, kavramlar üzerinden metaforik anlamda veya sembolik anlamları üzerinden tuvale aktarmak değil, tarihi olayların milletin gözünde canlandırması ve uğruna hikayeler yazılacak şekilde anlatılması olarak düşünmüşlerdir. Bu resimler vasıtasıyla vatan, halkın gözünde sadece kolluk kuvvetlerinin müdafaa yaptığı bir toprak parçası olarak ifade edilmemiş, aynı zamanda halkın kadını, erkeği, yaşlısı, genciyle birlikte savunulan kutsal bir oluşum olarak hafızalara kazınmıştır. Vatanı olmayan toplulukların kimliklerinin olamayacağı, kimliksiz insanların da millet olamayacağı düsturunu anlatan çok sayıda eser meydana getirilmiştir. Dönemin milliyetçilik hareketlerinin yoğunlaştığı bir dönemde bu tarz resimlerin yapılması, Türk kimliği ve millilik adına son derece önemlidir. 20. yüzyılın ilk yarısında böylesine bir milliliğe ihtiyaç duyulması, dönem koşullarının hazırladığı bir ortamdır. Millîğin ısrarla üzerinde durulması, Anadolu aydınlarının farklı şehirlerden gelerek milli bir duruş sergilemeleri, içinde yaşadıkları toplumun temel ihtiyaçlarından biri olarak görmeleridir. Diyarbakır'da kültürel kimliğini oluşturan Ziya Gökalp'i, Balıkesir Gönenli Ömer Seyfettin'in ısrarla üzerinde durdukları bu milli tavır, Anadolu halkı açısından son derece önemli görülmüştür. Halkın kimlik kazanması, sadece millet olma yolunda atılacak adımlardan biridir ancak vatan konusunda da bir birlik kurulması gerekmektedir. Bu nedenle Türk toprağına ve milletine ortak bir isim verilmeli, bu isim ile birbirini tamamlayan tarih bilinci ortak değerler üzerinde inşa edilmelidir. Türkçeyi iletişim dili olarak konuşan halk, kendisine Türkistan coğrafyasından itibaren Türk ismini yakıştırmaktadır. Öyleyse vatanın ismi için en uygun isim Türkiye'dir. Vatanın isim bulmuş hali, Türkiye, aynı birliğe inanan insanların ortak bir değeri olarak yükselmeli ve ilerlemelidir. Ancak öncesinde Osmanlı'nın tebaasının da bu birliğe inanmasına ihtiyaç vardır. Bu süreci ele alacak ve anlatacak olan Türk aydınlarıdır.



Görsel 7. Sami Yetik, Hücuma Kalkış, 1914-1918, tuval üzerine yağlıboya, 50x60 cm (Anonim, 2001, s. 135).



Görsel 8. İbrahim Çallı, Zeybekler Kurtuluş Savaşı'nda, 1923, tuval üzerine yağlıboya, 118x154 cm (Anonim, tarih bilinmiyor, s. 61).





**Görsel 9.** Hayri Çizel, İzmir'e Doğru (1919-1922), 1933, tuval üzerine yağlıboya, 70x95 cm. (Anonim, 2001, s. 75).

1933 tarihli Hayri Çizel'in yaptığı İzmir'e Doğru isimli eser, üç yılını esaret altında geçiren ve Anadolu için hayati öneme sahip İzmir'in alınmasını konu alan eserdir. Bu eser, yaklaşık olarak işgalin sona ermesinden on yıl kadar sonra yapılmıştır. Çaresizlik içinde bulunan halk, umudunu kaybetmek üzeredir. Evlerini, mallarını terk etmek zorunda kalan köylüler, insanlık dışı muamelelere uğramaktadır. Türk askeri şahlanarak bu gidişe dur demek için atlarını İzmir'e doğru sürmüşlerdir. İzmir'in düşman işgalinden kurtulmasıyla birlikte, kaybettiği güveni tekrar kazanan ülke, Batılı olma yolunda ivme kazanmış, Batı'daki gelişmeler takip edebilmiştir. Böylesi bir ortamda sanata yön verme çabaları da sürmektedir. Türk sanatını yönlendirme düşüncesi üzerine, sanatçıların da buldukları tartışma mecralarında, toplumun her kesiminden görüşlerle sanat ortamı etkilenmektedir. Deyim yerindeyse sanatçı ve aydınlar fikir savaşları vermekte, toplumun sanat anlayışı aydın kesim tarafından oluşturulmaya çalışılmaktadır. Yine böyle bir söylemle karşımıza çıkan Halit Ziya tartışmaya farklı derin bir boyut kazandırmaktadır.

“Hayalinde böyle bir kuvvet bulunmayanların o eserlerden alacakları zevk eksik kalmaya mahkumdur. Hayal işleyebilir ise, ancak o zaman bu eserlerin dizi dili çözülecek ve kendilerinde ne kadar saklanmış şeyler varsa onlar yavaş yavaş, sanki seslerinden sıyrılarak hayat bulacaklardır. Güzel sanat eserlerinde hayalin vazifesi sanatçının vazifesinde arkadaşdır bu vazife birleşince istenilen etki ortaya çıkacaktır güzel sanat eserlerinde, mesela resimde, baktığımız tabloya eğer biz kendimizden bir ad koyamayacak isek o ihtimali önlemek için sanatçı yardımımıza koşar ve eserin adını o verir. Bu ad bir ibre görevi görecektir ve hayalin nasıl bir iz sürmesi gerektiğine ilk işareti o verecektir.” diyen Halit Ziya (Uşaklıgil), böylece seyirciye kendi hayal gücünü çalıştırmak görevini de yüklemiş olmaktadır (Buğra, 2000: 64).

Halit Ziya, “sanatta yenilik” hakkındaki düşünceleri aktardığı başka bir yazısında; “Resimde son hareketleri anlamaktan acizim. Empresyonistler, Kübistler, bence başka bir dille konuşan adamlardır. Mesela üçgün evvel Leipziger Strasse'de bir sergiye girdim ve olanca müsaade, müsamaha fikirleriyle dolaştım, durdum; hiçbir şey anlayamadan çıktım. Ama ben yeniliklerden ürken bir adam değilim; anlamak şartıyla...” demektedir (Buğra, 2000: 65).

Cumhuriyetin ilanından sonra Türkiye'nin ekonomik üretimi, Türk halkının sorunlarını ele alan büyük boyutlu resimler meydana getirmesiyle birlikte (Tansuğ, 1999, s. 226), Türk sanatı, milli kimliğini oluşturma sürecine girmiştir. Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği'nin milli sanat söylemiyle çıktığı yolda, Türk sanatında istendik ilgiyi görmemesi, geniş halk kitlelerine yayılmada sıkıntılı bir durum oluşturmuştur (Başbuğ, 2023, s. 154). Cumhuriyetin “milli sanat” ideolojisi sanat-sanatçı-toplum ilişkilerini tanımlayarak, Devletin milli sanat söylemine destek vermesiyle birlikte, inkılap sanatı başlığı

altında bir dizi etkinlik yapılmıştır. Özellikle 1938 yılında Cumhuriyet Halk Partisi'nin her yıl on sanatçıyı Anadolu'nun çeşitli yörelerine gönderme fikri, bu ideolojinin sanat açısından temel felsefesini yansıtmıştır (Duben, 2007, s. 224). Gökalp'le başlayan millileşme kültürü, toplumun büyük kısmında karşılık bulurken, sanat açısından da istediği karşılığı bularak, toplumsal dönüşüme destek vermiştir. Atatürk'ün bu çıkışı desteklemesi, hareketin önünü açmış, kamu dairelerinin eser satın almaları ve sanatçıya yaptıkları maddi desteklerle Türk sanatı gelişim sürecine devam etmiştir.

**Görsel 10.** Saim, Plevne'de Son Huruç Harekâtı, 1981, tuval üzerine yağlıboya, 187x113 cm. (Anonim, 2001, s. 46).



## Sonuç

Cumhuriyet tarihinin önemli aydınlarından olan Ziya Gökalp'in Türk toplumu için idealize bir yaşam şekli kurma gayretiyle yaptığı çalışmalarla gelişmiş toplum olma yönünde önemli adımlar atılmıştır. Şahin ve Gümüş'ün (2022) çalışmalarında da ifade edildiği gibi, Türk düşünce tarihinde çok önemli bir yeri bulunan Ziya Gökalp, içinde yaşadığı dönemde geri kalmışlıktan kurtulmak ve gelişmiş bir toplum olmak için yeni bir hayata ihtiyaç olduğunu düşünmüştür. Sosyal benlik kimliğini Türk kavramı üzerinden ele alan Gökalp'in ifade etmiş olduğu yeni hayat, yeni çağdaş bir yaşam felsefesini beraberinde getirmiştir. Bu yaşam felsefesinin özünde ise mantığın rehberliğindeki bilim ve bilimin aydınlatığı yolda ilerleyecek olan Türk ulusunun varlığı bulunmaktadır (s. 113). Buna bağlı olarak felsefi ve sosyolojik ideolojisini ulus kavramı üzerinden inşa etmiştir. Burada kullanılan ulus kavramı, köklerini ve izlerini Orhun Abidelerinde bulan bir kavram olarak aynı hedefler ve idealler için birliktelik kuran büyük topluluk olarak ele alınmıştır. Bilim ışığında yürüyen ve bu doğrultuda meydana gelen kültür kavramı, her türden ulus için önemli öğelerden biri olarak Türk varlığının kökeninde bulunmaktadır. Güvenç (2008)'in de ifadesinde görüldüğü gibi, "Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültür olmalıdır", Laiklik Cumhuriyet'in ilkesi olarak benimsenmeli, çağdaş uygarlığın oluşturulması yönünde atılacak adımlardan biri Türk Kültürü söyleminin geliştirilmesi ve benimsenmesi olmalıdır. Devrim burada önem arz etmekte ve zorlu yolun başlangıcını oluşturmaktadır. Devrim sürecinin oluşabilmesi için radikal kararlar alınmalı ve bir Türk Kültür Devrimi'nin önü açılmalıdır. Atatürk'ün direktifleri doğrultusunda, beklenen medeniyet seviyesine ulaşma arzusunun halka anlatılması görevini üstlenen Atatürk devrimlerini desteklemiş gazetecilerden Yunus Nadi, Atatürk'ün yakın arkadaşlarından Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Atatürk'ün başyazarlarından Falih Rıfkı Atay gibi aydınlar, Türk ulusuna kimlik ve benlik vurgusu üzerinden yaklaşmış, eserlerini bu kavramlar üzerinden oluşturarak belleklere etkili göndermeler yapmışlardır (s. 249-251). Ziya Gökalp düşüncesi, sosyolojik olarak etnik bir milli birliktelik yerine, vatandaşlık bağının sıkı sıkıya bağlı olduğu tek kimlik üzerinden anlatımlarıyla bu çizgidedir. Ancak Ziya Gökalp, Avrupa aydınlanmasını iyi bilen, bu doğrultudaki eserleri okuyan, tartışmaları yakından takip eden bir aydın olarak evrensel bütünlük içinde konuyu ele almış ve Anadolu toplumunun bilinçlenmesi yönünde çalışmalarını kurgulamıştır. Sıkça kullandığı kültür kavramı, bölgesel ayrımları reddederek, genel geçer Türk kültürü olarak tanımlanan ve



daha genel ifadelerle anlatılan ortak bir harekete dönüşmüştür. Yaşayan bir organizma benzetmesiyle, çağlar boyu sürecek ve yaşayacak olan bir miras olarak ele alınmıştır.

Gökalp kültür tanımlamasını, toplumların gelişme çizgilerini kapsayan bütünlükçü bir form şeklinde ele alarak, Türk vurgusu temelinde yerleştirmiştir. Arslan (2012)'in özetlediği gibi, Gökalp'in daha genel bir tanımlamayla açıkladığı uygarlık kavramını, çeşitli kültürlerin kaynaşmasıyla ortaya çıkan daha geniş bir yapı olarak ele almıştır. Uygarlık uluslararası olduğu halde kültürün ulusal yapısına dikkat çekmiştir. Uygarlık, bir ulustan başka bir ulusa geçebilmekteyken kültürleşmeden daha sınırlıdır. Uygarlık bilim, metot ve akıl aracılığıyla, kültür ise ilham ve sezgi aracılığıyla yayılabilmektedir. Her topluluğun başlangıçta yalnız kültürü vardır. Bir topluluk kültür bakımından yükseldikçe, siyaset sahnesinde de yükselerek güçlü bir devlet meydana getirebilmektedir (s. 11). Ziya Gökalp düşüncesinin millet ve uygarlık kavramlarına bakışından yola çıkarak, Milletlerin kendi kültürlerinin bir parçası olarak yaşaması ve bu anlayışın değiştirilmesinin mümkün olmaması, milletler için hayati öneme sahip unsurlardan biridir. Ziya Gökalp'in önemle üzerinde durduğu bu model, güçlü devlet, güçlü milletle mümkün olur ifadesini benimseyerek, kültürel kimliklerin sahiplik duygusuyla bütünleşebileceği üzerinde durmuştur. Cumhuriyet Dönemi'nin genel ideolojik hedeflerini oluşturan bu anlayış, Fransız, Alman, İngiliz aydınlanmasında nasıl başarılı olduysa, Türk aydınlanmasında da aynı ölçüde başarılı olması ve planlamaların bu doğrultuda yapılması, Ziya Gökalp felsefi düşüncesi açısından önemlidir. Öyle ki Türkçülüğün Esasları, bu hedefleri anlatan dönemin kılavuz kitaplarından biri haline gelmiştir. Kurucu lider Atatürk'ün benimsediği bu esaslar, Türk devlet politikası için temel niteliklerinden biri haline gelmiştir. Öztürk (2011)'ün çalışmasında da ifade ettiği gibi, Türkçülüğün Esasları, Gökalp için kutsal bir hedef olmuş, üzerinde en çok çalıştığı konunun ulusal kimlik sorunu olduğu bilinmektedir. Saltanatın oluşturduğu veya buna mecbur kaldığı, çeşitli etnik kimliklerden ortak ve çağdaş ulusal kimliğe geçiş, Gökalp için tavsiyenin ötesinde, zorunluluk olarak nitelendirilen bir model olmuştur (s. 320). Milli kimlik inancının yerleşmesi, kendi özgün kimliğini arayan ve milli sanat modeli oluşturma maksadı içinde olan Türk sanatçısı için çabuk benimsenen bir felsefe olarak kayıtlara geçmiştir. Özellikle Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği, kuruluş amacına bu hedefi yerleştirerek, Milli Sanat ifadesini kullanmıştır. Her alanda olduğu gibi bu kavram üzerinden tartışma yürüten ve ayrışan bir kesimin olduğu bilinmektedir. Sanatın milli olup olamayacağı tartışmasının karşısına koyulan ifade, sanatın evrensel bir ifade biçimi olması ve her millettten insana hitap etmesi düşüncesidir. Sanat eserlerinin evrensel bakış açısıyla oluşturulması, Ziya Gökalp fikri hareketi ve Müstakillerin ideolojik bakış açısıyla tezatlık oluşturmadığı da açıktır. Burada ifade edilen, evrensel sanat normlarının yerel konulardan ilham alarak, kendi kültürel dinamikleri üzerinden özgün bir form oluşturması ve Türk sanatının kendine has bir alan açarak, Batılı örnekleriyle rekabet edebilir duruma gelmesi hedeflenmiştir. Atatürk'ün "...Türk milletinin tarihi bir vasfı da güzel sanatları sevmek ve onda yükselmektir..." ifadesi ile kendini Türk milletinin bir ferdi olarak tanımlayan her bireyin, sanata gereken önemi vermesi ve yükselmesini ifade etmektedir. Millet olma bilincinin mutlak surette aidiyetle ifade edilmesi ve tanımlanması bu anlamda zorunluluk olmuştur.

Dönem sanatçılarının eserlerinin icrasında, Batılı sanat akımlarının ustalıklarla taklit edilmesi, Türk sanatçısına sanat adına yarar sağlamayacaktır. İlk olarak milli unsurlar tespit edilmeli, sanatın evrensel dili ölçüsünde sanat formlarına dönüştürülmelidir. Burada Ziya Gökalp'in ifade etmeye çalıştığı durum, Batılı gözüyle Türk milli sanat formları değil, Türk sanatçısının evrensel normlar ölçüsünde milli sanat yaratma sürecidir. Türk kültürel dinamiklerinin iyi araştırılması, milli değerlerin ortaya koyulması sonrasında da evrensel dil kullanılarak sanat eseri icra edilmesi önem arz etmektedir. Türkdoğan (1999)'in çalışmasında bahsettiği gibi, Ziya Gökalp'in evrensellik veya yerellik tartışmalarına getirdiği yaklaşım dili, onun sanata getirebileceği ifade biçimini de ortaya koymaktadır. Israrla üzerinde durduğu millet olma bilinci ve süreci tamamlanmadan Batılılaşma veya Greko Latin köklere dönme çabası, başarı sağlaması zor, çıkmaz bir yoldur (s. 142).

Gökalp, düşüncesinde sıkça tekrarlanan, ulusların kendilerine özgü kültürleri ifadesi, Türk sanatçısı açısından "Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği" ve "d Grubu" sanatçıları arasında yaygın olarak kullanılan bir slogana dönüşmüştür. Olgun (2011)'un çalışmasında aktardığı, Ziya Gökalp'in "Hars" olarak ifade ettiği kavram, Cumhuriyet dönemi sanatçıları arasında sıkça kullanılan kavramlardan biri olmuştur. Ulusal kültür, kurumsallık noktasında tek başına yeterli olmamış, yanında uygarlık kavramı da eşlik etmiştir. Gökalp için kültür ulusal, uygarlık uluslararası birer değer olarak kavramlaştırılırken (s.4), Türk sanatçısı, bu kimliğe yabancılaşmamış, Türk sanatı ifadesini kullanmıştır. Sosyal kurumların oluşmasında sağlam temel olan ulusal kültürün oluşması, Türk sanatının kurumsal hüviyet kazanmasında da etkili bir araca dönüşmüş, Türk sanat kimliğinin oluşmasına katkı sağlamıştır. Özellikle Anadolu coğrafyasının erken dönem yerleşimcilerinin bıraktığı miras, evrensel anlamda Türk kültür ve sanat kimliğini zenginleştirmiştir. Milli kültür kavramının yanına eklenen milli sanat, Türk sanatçısının kendi halkına anlatmaya çalıştığı formlar bütünü olarak bugün müzelerde yerini almıştır.

Osmanlı döneminde başlayan yurtdışı sergilere Türk sanatçıların katılımları, maddi ve çeşitli zorluklar nedeniyle Cumhuriyetin ilk yıllarında karşılanamamış, ancak sanatçıların bireysel imkanlarla Avrupa'nın çeşitli kültür ve sanat şehirlerinde sergiler açması bu anlamda önem arz etmiştir. Bu sergilerdeki eserlerde konuların minyatür, hat gibi Türk

geleneksel sanatlarından esintiler taşıması, Türk sanatının tanıtımına katkı sağlamıştır.

Türk kültür ve aydınlanma dünyasının öncü kişiliklerinden biri olan Gökalp, sadece sosyoloji, eğitim ve düşünce hayatı değil, aynı zamanda Türk milli sanat çizgisine ideolojik anlamda katkı sağlamış büyük bir aydındır. Atatürk'ün değer verdiği ve fikirlerini rehber ettiği düşünürlerden biri olan Gökalp'in hasta olduğu dönemde sağlık durumunu merak ettiği ve bilgi aldığı bilinmektedir. Önder (1987)'in de çalışmasında yer verdiği gibi, ölümünden kısa süre önce hastalığı ilerleyince durumun Atatürk'e bildirilmesi üzerine; Atatürk, Cumhurbaşkanlığı Umumi Kâtibi (Genel Sekreter) Tevfik Bey'den Türk Ocakları Merkez Heyeti Reisi Hamdullah Suphi'yi bulmasını ve huzura getirmesini talep etmiştir. Huzura gelen Hamdullah Suphi'ye Atatürk, Ziya Gökalp'in hastalığından ötürü duyduğu büyük üzüntüyü dile getirmiş, sağlığına kavuşması için ne gerekiyorsa yapılmasını istemiş, hatta tedavisi için Avrupa'ya gönderilebileceğini, masrafları bizzat kendisinin karşılayacağını söylemiş ve durumun derhal bir telgrafla Ziya Gökalp'in yakınlarına iletilmesini istediği ifade edilmiştir (s. 626).

Türk düşünce dünyasının büyük alimi Gökalp, fikirleriyle cumhuriyet dönemini aydınlatmış, Türk sanatçısına kendi öz kültürünü kullanarak, sanat için gerekli olan özgünlüğü bulabileceğini işaret etmiştir. Batı estetiğinin, Türk resim sanatına uyarlanma biçimlerinin tartışıldığı dönemde, Ziya Gökalp'in fikirlerine başvurulmuş, Gökalp'in çözüm olarak önerdiği, özgün kimlik ve milli sanat kavramlarının açılımı yapılmıştır. Milli sanat, ırksal bir tanımlamadan ziyade, bu topraklarda yaşayan ve mücadelesini halkın birliği, bütünlüğü ve ilerlemesi için harcayan, kendisini Türk olarak nitelendiren millet fertlerinin yerel dinamikleri ile özgün bir dil oluşturarak eser meydana getirilmesidir. Nurullah Berk'in "öz sanat yapmak" olarak ifade ettiği sanat tarzı, geleneksel normları içinde barındıran, Türkistan coğrafyasından beri süregelen resim geleneğinin korunarak, özgün formlara dönüştürülmesi, Cumhuriyetin ilk on yılında etkisini hissettirmiş, çok sayıda eserler meydana getirilmiştir. Müstakil Ressamlar Heykeltıraşlar Birliği, "d" Grubu, Onlar Grubu gibi Türk resminin en önemli toplumsal birliktelikleri Ziya Gökalp'in işaret ettiği milli sanat söylemini devam ettirmişlerdir. 1960'lı yıllardan sonra başlayan toplumsal, siyasal, ekonomik gelişmeler, bazı ressamın bu söylemden uzaklaşarak toplumcu gerçekçi konulara evrilen bir resim anlayışına yönelmesine sebep olmuştur. Köy resimleri, çiftçiler, köyden kente göçler, gecekondu, geçim sıkıntıları, kırsal kesim insanların yaşantılarından kesitler başlıca konular arasına girmiştir. Yeni Dal Grubu ile, konularda değişimler meydana gelmiş, siyasal ve gündelik olaylar resimlerin anlatım dilini oluşturmuştur. Günümüzde de devam eden sanatın evrenselliği ve yerelliği, milli sanat veya evrensel sanat tartışmaları, sadece Türk resim sanatının değil, aynı zamanda dünyanın pek çok ülkesinde tartışılan sanat konuları arasına girmiştir. Türk resminde 1980'li yıllardan sonra başlayan ve ressamı belirli bir konu etrafında topluluk oluşturmaya iten durumların ortadan kalkmasıyla bireysel sanat çıkışlarına yönelen bir sanat ortamı oluştuğu söylenebilir. Günümüzde bu süreç devam ederken, sanatçılar bireysel söylem ve özgün dil yaratma endişeleriyle toplumsal duyarlılıklarını sanat eserleriyle ifade etmektedirler.

## Kaynakça

- Adivar, H. E., (2009). *Türkiye 'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*. Can Yayınları.
- Aksel, M., (1960). *Anadolu halk resimleri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Baha Matbaası.
- Anonim, (tarih bilinmiyor). *Ankara Devlet Resim ve Heykel Müzesi*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Anonim, (2001). *Askeri müze resim koleksiyonu*. Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Yayını.
- Arslan, M. (2012). Ziya Gökalp'te Kültür ve Uygarlık Anlayışı. *İstanbul University Journal of Sociology*, 3(10), 11-19.
- Ateş, M. (2005). Ziya Gökalp ve çocuk edebiyatı. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (14), 95-114.
- Bars, M. E., (2017). Ziya Gökalp ve Türkçülük üzerine bazı değerlendirmeler. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4/2, 38-51.
- Bars, M. E., (2017). İdeolojik halk bilimi kuramına Göre Ziya Gökalp'in masalları. *Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(14), 183-200.
- Başbuğ, F. (2023). Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği. F. Geçen (Ed.), *Çağdaş Türk Resim sanatı ve güncel yaklaşımlar* (s.135-156) içinde. Akademisyen Yayınevi.
- Başbuğ, F., ve Başbuğ, Z., (2023). Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk sanat politikası. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26(49), 63-77.
- Berkes, N. (1978). *Türkiye 'de çağdaşlaşma*. Doğu-Batı Yayınları.
- Beyoğlu, S. ve Satan, A., (2014). *Modern Türkiye tarihi*. Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Buğra Bilen, H. (2000). *Cumhuriyet döneminde resim edebiyat ilişkisi*. Ötüken Neşriyat.
- Coşkun, İ. (2012). Bir imparatorluk entelektüeli olarak Ziya Gökalp. *İstanbul University Journal of Sociology*, 3(8), 67-76.
- Çağaptay, S. (2009). *Türkiye 'de islam, laiklik ve milliyetçilik Türk kimdir?* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çapcıoğlu, İ. ve Çorapçı, K., (2006). Bir Türk düşünürü olarak Ziya Gökalp hayatı kişiliği ve düşünce yapısı üzerine bir inceleme. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47(2), 89-98.
- Duben, İ. (2007). *Türk resmi ve eleştirisi 1880-1950*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ertürk, R. (2012). Ziya Gökalp'in sosyoloji mirası üstüne. *İstanbul University Journal of Sociology*, 3(13), 63-69.
- Germaner, S. (2000). XIX. Yüzyıl sanatından iki etkileşim örneği: oryantalizm ve Türk resminde batılılaşma, 27-29 Kasım 1998. Uluslararası Sanatta Etkileşim Sempozyumu Bildiri Kitabı.
- Gide, A. (1966). *Günlük*, (S. K. Yetgin, Çev.). Milli Eğitim Basımevi.
- Gökalp, Z. (2013). *Türkçülüğün esasları*. BS Yayın.
- Güngör, E. (2006). *Kültür değişmesi ve milliyetçilik*. Ötüken Neşriyat.
- Güner, K. (2014). *Modern Türk sanatının doğuşu konstrüktivist Türkiye Cumhuriyeti 'nde kültür ve ideoloji*. Kaynak Yayınları.
- Güvenç, B. (2008). *Türk kimliği kültür tarihinin kaynakları*. Boyut Kitapları.
- Güvenç, A. Ö., (2020). Çizgi roman türünün kültür ve tarih öğretiminde işlevi: Ratip Tahir Burak örneği. X.V. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı (s.580-587). Tiflis, Georgia.
- Kafadar, O. (2000). *Türkiye 'de kültürel dönüşümler ve felsefe eğitimi*. İz Yayıncılık.
- Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk milli kültürü*. Ötüken Neşriyat.
- Karakaş, M. (2008). Ziya Gökalp'e yeniden bakmak: literatür ve yeniden değerlendirme. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (11), 435-476.
- Kaya, T., ve Turhan, R. (2012). Ziya Gökalp'in yaşam öyküsü. *İstanbul University Journal of Sociology*, 3(13), 1-6.
- Koçer, H A. (1974). *Türkiye 'de modern eğitimin doğuşu ve gelişimi (1773-1923.)* MEB Yayınları.

- Işıkdoğan, D. (2022). Ziya Gökalp'in din ve dini terbiye anlayışı. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Şubat (29), 380-398.
- Olgun, İ. (2011). Türkiye'deki oluşumlar içerisinde Ziya Gökalp. *Istanbul Journal of Sociological Studies* (14), 1-16.
- Önder, M. (1987). Ziya Gökalp'in son saatleri ve Atatürk'ün yakın ilgisi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 3 (9), 625-34.
- Özdeniz, N. (2011). Ziya Gökalp ve Türkleşmek. *Istanbul Journal of Sociological Studies* (14), 25-46.
- Özsegin, K. (2010). *Görsel sanatçılar ansiklopedisi*. Doruk Yayıncılık.
- Öztürk, N. (2011). Ziya Gökalp'in 'İslamiyet ve asrî medeniyet I-II' adlı makalesi üzerinde bir inceleme ve metin. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (29), 319-340.
- Renda, G. (1989). *1911 Turquerie sergisi üzerine, sanat tarihinde doğudan batıya, Ünsal Yücel anısına sempozyum bildirileri*. Sandoz Kültür Yayınları, No: 11.
- Roux, P. (2000). *Türklerin tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl*. Kabalıcı Yayınevi.
- Sönmez, A. (2005). *Türk resminde modernizme rağmen modern (1908-1954)*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi.
- Şahin, K. ve Gümüş, F. (2022). Ziya Gökalp'in "mantık ve bilim" anlayışı. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 8(1), 103-115.
- Tansuğ, S. (1999). *Çağdaş Türk Sanatı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Tanyol, C. (2014). Ziya Gökalp'in kişiliği ülkücülüğü bilim adamlığı. *Istanbul University Journal of Sociology*, 2(19-20), 264-270.
- Tuna, D. D. K. (2011). Ziya Gökalp'in milli sosyoloji anlayışı. *Istanbul Journal of Sociological Studies* (21), 51.
- Türkdoğan, O. (1999). *Milli kimliğin yükselişi niçin milletleşme*. Alfa Basım Dağıtım.
- Türkdoğan, O. (2015). *Türk toplumunun kültürel dinamikleri*. Çizgi Kitabevi.
- Yazıcıoğlu, Ö. (2013). *Türklerin kültür tarihi*. Kalipso Yayınları.

### **Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı**

Araştırmacılar verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiklerini beyan ederler.

### **Yazarların Makaleye Katkı Oranları**

Yazarlar aynı oranda katkı sağlamıştır.

### **Çıkar Beyanı**

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.



## Fikirden İdeale: Orkun Dergisi'nde Ziya Gökalp İzleri (1950-52, 1962-64)

*From Thought to Ideal: Traces of Ziya Gökalp in Orkun Magazine (1950-52, 1962-64)*

**Ela DOĞANAY**

Dr., Emniyet Genel Müdürlüğü, Ankara, Türkiye  
Dr., Emniyet Genel Müdürlüğü, Komiser, Ankara, Türkiye  
Orcid: 0000-0002-1651-8264 Email: dr.ela.doganay@gmail.com

### Article Information/Makale Bilgisi

**Cite as/Atıf:** Doğanay, E. (2024). From Thought to Ideal: Traces of Ziya Gökalp in Orkun Magazine (1950-52, 1962-64) *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Special Issue of Ziya Gökalp, 96-114.

Doğanay, E. (2024). Fikirden İdeale: Orkun Dergisi'nde Ziya Gökalp İzleri (1950-52, 1962-64). *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ziya Gökalp Özel Sayısı, 96-114.

**Article Types / Makale Türü:** Research Article/Araştırma Makalesi

**Received/Geliş Tarihi:** 10 September/Eylül 2024

**Accepted/Kabul Tarihi:** 28 October/Ekim 2024

**Published/Yayın Tarihi:** 06 December/Aralık 2024

**Issue/Sayı:**Ziya Gökalp Özel Sayısı /Special Issue of Ziya Gökalp

**Pages/Sayfa:** 96-114.

**Plagiarism/İntihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

**Published by/Yayıncı:** Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

**Ethical Statement/Etik Beyan:** It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ela DOĞANAY).

**Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License:** Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

## Öz

Ziya Gökalp, Türk milliyetçiliğinin kuramsal temellerini atan, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin ulusal kimlik inşasında ve sosyo-kültürel yapısının şekillenmesinde önemli rol oynayan düşünürlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda, Orkun dergisinde yayımlanan makaleler, Gökalp'in Türk milliyetçiliği, sosyoloji, dil, kültür, ahlak, Turancılık ve din gibi konulara dair görüşlerini kapsamlı bir şekilde ele almakta ve onun Türkçülük ideolojisine olan katkılarını vurgulamaktadır. Özellikle Gökalp'in milli terbiye, dilde sadeleşme, milli kimlik oluşturma ve Türk milletinin birliğini sağlama konularındaki yaklaşımları makalelerde derinlemesine analiz edilmiştir. 1950-52 yıllarında yayımlanan makaleler, Gökalp'in Türk düşünce dünyasına yaptığı katkıları ve Türkçülük ideolojisine etkilerini vurgulamaktadır. 1962-64 yıllarında yayımlanan makaleler ise Gökalp'in fikirlerinin yeni bir dönemde nasıl yeniden ele alındığını ve Türkçü düşünce hareketi üzerindeki etkilerini değerlendirmektedir. Bu makaleler, Gökalp'in Türk toplumunun modernleşme sürecine dair görüşlerinin dönemin entelektüel çevrelerinde nasıl yankı bulduğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışma, Gökalp'in fikirlerinin sadece kendi döneminde değil, sonraki kuşaklar üzerinde de kalıcı bir etkiye sahip olduğunu göstermekte ve Gökalp'in fikirlerinin Türkçü çevrelerdeki yankısını analiz ederek onun Türk milliyetçiliği üzerindeki kalıcı etkisini ortaya koymaktadır. Ziya Gökalp'in düşünce dünyası ve onun Türk milliyetçiliği hareketine yaptığı katkılar, bu makaleler üzerinden kapsamlı bir şekilde değerlendirilmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Orkun, Ziya Gökalp, Atsız, ideal, din, Türkçülük.

## Abstract

Ziya Gökalp is recognized as one of the thinkers who laid the theoretical foundations of Turkish nationalism and played a significant role in the construction of national identity and the shaping of the socio-cultural structure in Republican Turkey. In this context, the articles published in Orkun magazine comprehensively address Gökalp's views on topics such as Turkish nationalism, sociology, language, culture, morality, Pan-Turkism, and religion, highlighting his contributions to the ideology of Turkism. Particularly, Gökalp's approaches to national education, linguistic simplification, the formation of national identity, and the unity of the Turkish nation are analyzed in-depth in these articles. The articles published between 1950 and 1952 emphasize Gökalp's contributions to Turkish thought and his influence on the ideology of Turkism. Meanwhile, the articles from 1962 to 1964 evaluate how Gökalp's ideas were revisited in a new period and assess their impact on the movement of Turkish nationalist thought. These articles reveal how Gökalp's views on the modernization process of Turkish society resonated within the intellectual circles of the time. This study demonstrates that Gökalp's ideas had a lasting impact not only in his own era but also on subsequent generations, analyzing the echo of his ideas within Turkist circles and uncovering his enduring influence on Turkish nationalism. The intellectual world of Ziya Gökalp and his contributions to the Turkish nationalist movement are thoroughly examined through these articles.

**Keywords:** Orkun, Ziya Gökalp, Atsız, ideal, religion, Turkism.

## Giriş

Ziya Gökalp, Türkiye'nin modernleşme sürecinde Türkçülük ideolojisinin mimarlarından biri olarak önemli bir yer edinmiş, düşünceleri ve eserleriyle Cumhuriyet döneminde Türk milliyetçiliğinin temellerini atmıştır (Sağlam, 2008). Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde gelişen fikir hareketleri arasında yer alan Türkçülük akımının ortaya çıkmasına ve gelişim göstermesine öncülük eden Ahmet Vefik Paşa, Süleyman Paşa gibi isimler ilk öncüler olarak görülürken (Gökalp, 2009, s.3-4) Türkçülük akımı çerçevesinde Gökalp, sosyoloji ve milliyetçilik üzerine kurduğu teorilerle, ulusal kimlik ve kültürün yeniden inşasında öncü bir rol oynamıştır (Duru, 1975, s.238-239). Gökalp'in fikirleri, Türk milletinin tarihi, dili, kültürü ve ahlaki değerlerinin yeniden tanımlanması ve güçlendirilmesine yönelik önemli bir düşünsel miras bırakmıştır. Bu bağlamda Gökalp'in, Türk toplumunun batılılaşma ile millileşme arasındaki dengeyi nasıl kurabileceği üzerine geliştirdiği "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" formülü, onun düşünce dünyasının merkezinde yer almıştır (Tanyu, 1962, s. 25-27).

Gökalp'in düşünceleri, özellikle Türk milliyetçiliği ve kültürel uyanış açısından birçok entelektüel çevrede derin yankılar uyandırmıştır (Duru, 1975, s. 240). Ziya Gökalp'in Türk milliyetçiliği üzerindeki etkisi, sadece onun eserlerinde değil, aynı zamanda Orkun dergisi gibi Türkçü yayınlarda da derin bir şekilde yer bulmuş ve Türk milletinin modernleşme sürecinde önemli bir rehber olmuştur. Bu düşünsel çerçeve, Orkun dergisinin 1950-52 ve 1962-64 yılları arasında yayımlanan sayılarında sıkça ele alınmıştır. Hüseyin Nihal Atsız'ın önderliğinde çıkan Orkun dergisi, Gökalp'in Türkçülük anlayışını hem devam ettiren hem de ona yeni yorumlar getiren bir platform olarak öne çıkmıştır. Atsız ve çevresindeki diğer Türkçü düşünürler, Gökalp'in fikirlerini farklı yönleriyle ele alarak Türk milletinin geleceği için milliyetçi bir vizyon sunmuşlardır.

Bu çalışmanın amacı, Gökalp'in Orkun dergisinde yayımlanan makaleler üzerinden nasıl ele alındığını ve onun fikirlerinin Türkçülük hareketindeki yerini incelemektir. 1950-52 ve 1962-64 yılları arasında yayımlanan bu makaleler, hem Gökalp'in Türk milliyetçiliğine katkılarını yüceltmiş hem de onun sosyoloji, dil, kültür, ahlak ve tarih konularındaki görüşlerine ışık tutmuştur. Orkun dergisinde Gökalp üzerine yazılan bu yazılar, onun Türk toplumunu şekillendiren en önemli entelektüel figürlerden biri olarak kabul edilmesini desteklemiş ve fikirlerinin daha geniş bir çevrede yankı bulmasına yardımcı olmuştur. Bu inceleme, Gökalp'in sosyolojik düşüncelerinin ve kültürel önerilerinin Orkun dergisinde nasıl yankı bulduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda, dönemin siyasi ve toplumsal dinamikleri çerçevesinde Gökalp'in fikirlerinin yeniden yorumlanışını ve bu fikirlerin Türkçülük hareketine katkılarını ele almaktadır.

## 1. Orkun Dergisi ve H. Nihal Atsız

Erken Cumhuriyet dönemi (1923-1950) Türkçülük cereyanında mühim şahsiyetlerden biri olan Hüseyin Nihal Atsız, 12 Ocak 1905 tarihinde Binbaşı Mehmet Nail Bey ile Fatma Zehra Hanım'ın ilk çocuğu olarak İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Kadıköy Fransız okuluna kısa süre gittikten sonra Alman Mektebi'ne geçmiş, ardından Mehmet Nail Bey'in görevi gereği Süveyş'e giden Atsız, yurda dönüş yaptığında Osmanlı İttihat Mektebi'ne ve Kadıköy Sultanisi 'ne devam etmiştir. İstanbul Sultanisi'nden 1922 yılında mezun olduktan sonra Askeri Tıbbiye'ye başlamış fakat azınlık milliyetçileri ve komünizm yandaşlarıyla girdiği tartışmalar sebebiyle 1925 yılından Tıbbiye'den çıkarılmıştır. Kısa bir müddet Kabataş Lisesi'nde yardımcı muallim olarak görev yapmış ve 1926 yılında İstanbul Darü'l Fünun Yüksek Öğretmen Okulu'na girmiş ve yazdığı yazılar hocası Prof. Dr. Fuat Köprülü'nün ilgisini çekmiştir. Bu sebeple okuldan mezun olmasının üzerine Darü'l Fünun'a asistan olarak yerleşmiştir. Asistanlık yaparken 1931 yılında çıkarttığı "Atsız Mecmua" (17 sayı) ile Türkçülük akımında yeniçağ başlatmıştır. Dönemin Türkçülük akımının önemle zikredildiği isimler arasında yer almıştır (Ekiz, 1977, s. 6).

"Atsız Mecmua"nın devamı niteliğinde 5 Kasım 1933'te çıkartmaya başladığı Orhun Dergisi (9 sayı çıkarıldıktan sonra 1950 yılında isim değişikliği yapılarak Orkun adıyla yayın hayatına devam etmiştir.), "Hükümetin iç ve dış siyasetlerine aykırılık" gerekçesiyle Bakanlık Kurulu kararıyla kapatılmış ve Atsız asistanlık (öğretmenlik) mesleğinden ihraç edilmiştir. Atsız bu gerekçenin aslında "Tarih Kurumunun yanlışlarını göstermesi ve tarih tezi ile çarpışması, Ali İhsan Paşa'nın bir mektubunu yayınlaması, Yahudiler, Fransızlar ve Mussolini aleyhindeki yazıları yayınlanması" olduğunu açıklamıştır. On yıl boyunca yayın izni alma mücadelesini kazanarak 1 Ekim 1943 yılında yeniden çıkmaya başlayan dergi, 7 (10-16 sayılar arası) sayı neşrettikten sonra "Dönemin başbakanına yazılan ve Türkiye'de büyük heyecan uyandıran ve memleketteki komünizm faaliyet ve tehlikesini gösteren iki açık mektuptan sonra mühim yerlere sızmış olan komünistlerin ve gayri Türklerin tesiri" gerekçesiyle Bakanlar Kurulu kararı ile dergi yeniden kapatılmış (Orkun, 6 Ekim 1950, s. 2) ve Atsız'da açılan soruşturma sonucunda altı buçuk yıl ceza almıştır (Özalper, 2019, s. 790).

6 Ekim 1950 yılında Atsız yeniden dergi çıkarma girişiminde bulunur fakat bu sefer Orhun'u devam ettirmek fikrinden dostlarının öğütleri aracılığıyla vazgeçmiştir. Atsız, benzer yayın anlayışına sahip, "Orkun Dergisi"ni aylık neşredilen bir dergi

olarak yayımlamaya başlamıştır. İlk sayıda Atsız, Nejdet Sancar, M. Zeki Sofuoğlu, Babür Yılanlıoğlu, İsmet Tümtürk'ün kaleme aldığı yazılar yer almaktadır. 1952 yılında derginin yayın hayatına son verilmiştir.

Şubat 1962 tarihinde Atsız son kez Orkun Dergisi'ni yayım hayatına dâhil etmiştir. Aylık olarak neşredilen derginin ilk sayısında Nejdet Sancar, Arif Nihat Asya, Dr. Fethi Tevetoğlu, Yavuz Bülent Bakiler, M. Zeki Sofuoğlu, Dr. Hikmet Tanyu, Ahmet Tuğcu, A. Çiftçioğlu, Galip Erdem, Göktürk Mehmet Uytun, Ali Rıza Özer, Ziya Aydınoğlu, A. Okçuoğlu, M. Zihni Hızal, Refet Körüklü, İsmail Coşkun, Yusuf Pehlivan, Yusuf Yılmaz, Babür Yılanlıoğlu'nun kaleme aldığı yazılar yer almaktadır.

### 1.1. Orkun Dergisi'nin 1950-52 Dönemi

Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra yaklaşık (altı yıllık bir aranın ertesinde) Atsız tarafından çıkarılmaya başlanan haftalık (Cuma günleri çıkarılır.) Orkun Dergisi'nde dünya ve Türkiye'deki politik konular gündemi oluştururken özellikle Türkçülük hareketine dâhil olan veya destekleyen yazarların yazıları da ön plana çıkmıştır. İlk sayının kapağında Hilal ve Bozkurt resmi ve "Bütün Türkler Bir Ordu" sloganına yer verilmiştir. Başyazar Atsız ve derginin sahibi ve neşriyat müdürü olarak İsmet Tümtürk görülmektedir. 68 sayı yayımlanan derginin yazar kadrosunda pek çok isim yer almıştır. En çok yazısı yayımlanan yazarlar arasında H. Nihal Atsız, M. Zeki Akdağ, Nejdet Sancar, Ali Rıza Akdemir, Faik Gözübüyük, Fehmi Cumalıoğlu, Ertürk Hocoğlu, M. Zeki Sofuoğlu, Refet Körüklü, Fetih Gemuhoğlu, Süleyman Kadioğlu, M. Necati Sepetçioğlu, Namık Zafer Alpsü, Lütfi Önsoy, Hizmet Dizdaroğlu, Turan Atasever, İsmet Tümtürk, Ali Püsküllüoğlu, Fazıl Bayraktar, Hikmet Tanyol görülmektedir.

Orkun Dergisi 18 Ocak 1952 tarihli 68. sayısında Atsız'ın "Veda" başyazısıyla okurlara veda etmiş ve derginin kapatılacağı duyurulmuştur. Atsız derginin kapatılma sebebini şu ifadeleriyle açıklamıştır:

Birçok Türkçülüğün maddi, manevi yardımıyla çıkmakta olan Orkun, onu idare edenlerin yorgunluğu yüzünden kapanıyor. Bu kararı verenlerin ıstırabı büyüktür. Uzun konuşma, tartışma ve danışmalardan sonra yapılacak başka bir şey olmadığı için bu neticeye varılmıştır. Yurdun her tarafındaki genç Türkçülerin, bu sonuç karşısında duyacakları acıyı düşünmek bizi elem içinde bırakmakta ve bahta lanet etmeye sevk etmektedir (Atsız, 1952, s. 2).

### 1.2. Orkun Dergisi'nin 1962-64 Dönemi

Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve Adalet Partisi (AP)'in koalisyon hükümeti döneminde bir kez daha aylık periyotta Orkun'u çıkarmaya karar veren Atsız, derginin ilk sayısını Şubat 1962'de yayımlamıştır. Dünyada ve Türkiye'de yaşanan politik olayları, Türkçülük ülküsünü ve zaman zaman Türkçülük harekâtında yer alan vefat etmiş Türkçülere yönelik makalelerle gündemini oluşturmuştur. İlk sayısının kapağında mühür amblemi içerisinde Bozkurt ve çevresinde tarihteki on altı büyük Türk imparatorluğunu simgeleyen (16) adet yıldız ve bir dış çerperinde ise (14) adet hilal olan logo görülmektedir. İkinci sayısından itibaren "Bütün Türkler Bir Ordu" sloganına da yer verildiği gözlemlenmektedir. Orkun'un kurucusu Atsız, yazı işleri müdürü Işıksal Baltacı olarak belirlenmiştir. Yazı işleri müdürlüğü görevini Yalçın Oker, Nejdet Sancar, M. Zekeriya Kürşad ve Yavuz Bülent Bakiler farklı sayılarda üstlenmiştir. Derginin ilk sahibi, Kastamonu milletvekili İsmail Hakkı Yılanlıoğlu iken daha sonra derginin sahibi Göktürk Mehmet Uytun olmuştur. En çok yazısı yayımlanan yazarlar arasında Nihal Atsız, Nejdet Sancar, Dr. Fethi Tevetoğlu, Yavuz Bülent Bakiler, M. Zeki Sofuoğlu, Dr. Hikmet Tanyu, Refet Körüklü, İsmail Coşkun, Babür Yılanlıoğlu, Göktürk Mehmet Uytun, Selahattin Ertürk gibi isimler yer almaktadır.

Orkun Dergisi'nin ilk sayısının ilk sayfasında dergiyle ilgili şöyle bilgi verilmiştir:

Dokuz yıl aradan sonra, fakat bu defa Ankara'da yayınlamaya başlayan Orkun, aynı büyük ülkünün dergisi olmaya devam edecektir. Dokuz yıl önceki Orkun'un ülkücü kadrosuna, aradan geçen yıllarla bugün yeni ve gerçek değerler de katılmış bulunuyor. Bu sebeple Orkun, bu defa eskisinden de kuvvetli olacaktır (Orkun, 1962, s. 1).

Orkun, ikinci döneminin son sayısını 1 Ağustos 1964 tarihinde 29. sayısıyla yapmış ve bir önceki dönem yaptığı gibi okuyuculara bir veda olacağı bildirilmemiştir. Derginin yayın hayatına sessizce son verilmiştir.

## 2. Orkun Dergisi'nde Ziya Gökalp Makalelerinin Analizi

Orkun Dergisi'nin iki dönemlik yayın hayatında toplam 97 sayı neşredilmiştir. Orkun'un birinci dönemi içindeki 1-13. sayıları 1950 yılında, 14-65. sayıları 1951 yılında ve 66-68. sayıları da 1952 yılında yayımlanmıştır. Bu dönem içinde Ziya Gökalp'i konu alan yazılar olduğu gibi Gökalp'in ölüm yılı anısına hazırlanan özel (56. sayı) sayıya da yer verildiği



görülmektedir. Orkun'un ikinci dönemi içindeki 1-11. sayıları 1962 yılında, 12-23. sayıları 1963 yılında ve 24-29. sayıları da 1964 yılında yayımlanmıştır.

Orkun'da Ziya Gökalp ismine ve fikirlerine hitaben yazılan makalelerin değerlendirilmeleri yapılarak makalelerde ön plana çıkarılan noktaların yazar görüşleriyle desteklenerek analizi yapılmaktadır.

## 2.1. 1950-52 Yıllarındaki Sayılarda Yer Alan Makaleler

Orkun dergisinin birinci yayım döneminde Ziya Gökalp üzerine 14 makale yazılmıştır. 1950 yılında 10 Kasım-17 Kasım (6. ve 7. Sayılarda yazı dizini), 24 Kasım (8. sayı) ve 1 Aralık (9. sayı) tarihli sayılarda olmak üzere toplam 3 makale yayımlanmıştır. 1951 yılında 11 Mayıs (32. sayı), 25 Mayıs (34. sayı), 15 Haziran (37. sayı), 22 Haziran (38. sayı), 26 Ekim (56. sayı Ziya Gökalp Özel Sayısı), 7 Aralık (62. sayı) tarihli sayılarda olmak üzere toplam 9 makale yayımlanmıştır. 1952 yılında 4 Ocak (66. sayı) tarihli sayısında 2 makaleye yer verilmiştir.

### 2.1.1. Ziya Gök Alp için 24. Ölüm Yılı Dolayısıyla (Yazan: Hacıömeroğlu, 10 Kasım – 17 Kasım 1950, 6. ve 7. sayı)

Hacıömeroğlu'nun, Ziya Gökalp üzerine kaleme aldığı makale 24 Ekim 1948 tarihinde Hasanoğlu Köy Enstitüsü'ndeki konuşmasından uyarlanmıştır. Gökalp'in 24. Ölüm yılı anısına Orkun Dergisi'nde yayımlanmıştır. Hacıömeroğlu makalesinde genel olarak Gökalp'in milli kimliğinden ve davasından bahsetmektedir. Hacıömeroğlu makalesinde Gökalp'i şu cümlelerle tanımlamaktadır:

Ziya Gök Alp, bugünkü milli Türk felsefe cereyanının temellerini atmış büyük bir milli filozoftur... Ziya Gök Alp Türk milletinin sosyolojisini incelemiş ve Türkiye'de sosyolojinin temellerini atmış büyük bir Türk sosyoloğudur... Ziya Gök Alp Türk milletinin psikolojisini ve ahlakını incelemiş, Türkiye'de psikoloji ve ahlakın temellerini atmış kurmuş büyük bir ahlakçısıdır... Ziya Gök Alp, Türk Dilini yabancı kaide ve kelimelerden kurtarmış, yeni Türk dilinin doğru yollarını göstermiş büyük bir dildir... Ziya Gök Alp Türk tarihini boğan karanlıkları yırtmış milli tarihin engin ufuklarını göstermiş milli bir tarihçidir... Ziya Gök Alp Türkoloji ilminin esaslarını kurmuş Türkiye'de Türkoloji'nin babasıdır...

Ziya Gök Alp, her şeyin üstünde keskin bir milli şuurla Türklüğünü bilmiş, Türklüğün geçmiş ve geleceğini incelemiş, geçmişin hakkını vermiş geleceği kurtarmak için milli ideali Türk ruhlarında sonsuzluğu kucaklayacak sönmez bir meşale gibi yakmış, Türkü sevmiş, Türk için yaşamış, Türkü düşünmüş, Türk için yazmış, Türk için gülmüş, Türk için ağlamış, varlığını Türkçülük davasının potasında eriterek bir fikre bir ömür vermiş milli bir idealisttir (Hacıömeroğlu, 1950, s. 12).

Hacıömeroğlu, Gökalp'in önemini "...mesele Ziya Gök Alp'in milli meselesinde; onun meseleci yanı davacı Türkçü bir idealist olmasındadır ve bu davaya bir ömür vermesindedir." diyerek ifade etmektedir. Gökalp'teki bu ideali oluşturan sebepleri ise babası Tevfik Efendi'nin vasiyeti, tarihi tabii hocasının vasiyeti ve ihtiyar vatanperver Nail Beğin'in zaptiye tevkifhanesindeki vasiyeti üzerine temellendirildiğini anlatmaktadır.

Hacıömeroğlu, Gökalp'in 24. ölüm yılının içtimai gelişmede bir prensibe dönüşen "Turan" lafzının ve Türkçülük akımının yanlış anlaşıldığı bir yıl olduğunu ve bu yıl içinde kötü bir etiketmiş gibi bazı kimselerin "Turancı" olarak etiketlendiğinden yakınmaktadır. Devamında ise "Turan" mefhumunun ilk olarak Gökalp'in milli idealizmi gençliğe aşlamak için kaleme aldığı "Kızılalma" manzumesinde kullanıldığını ve 1950 yılına kadar geçen sürede "Turan" mefhumu için herhangi bir analiz ve izahat yapılmadığından bahsetmektedir.

Hacıömeroğlu, Gökalp'in "Turan" şiirindeki,

Nabızlarımda evet, çünkü ilm için müphem

Kalan, Oğuz Hanı kalbim tanır tamamile

Damarlarımda yaşar şânü ihtişamile (Gökalp, 2018, s. 11).

satırlarına dayanarak Gökalp'in Türk dünyasında tarih birliği sağlanmasını savunduğunu ve dildeki şive farklılıklarını ortadan kaldırmak suretiyle sadece İstanbul şivesinin kullanılması yoluyla dil birliğini amaçladığını ifade etmektedir. Yine Gökalp'in dönemindeki tarih kitaplarının Oğuz Han, Atılâ, Cengiz, Temüre Sezar ve İskender'e kadar yer vermediğinden, Türklüğün ve tarihin atalarını bilmeyen nesillerin yaratılmaya çalışıldığından yakınmaktadır.

Hacıömeroğlu'nun kaleme aldığı makalesinin 17 Kasım 1950 tarihli 7. sayısında yayımlanan kısmında ise Hacıömeroğlu,

Ziya Gökalp'in fikri dünyasını ve ideallerini bazı şiirler aracılığıyla tasvir etmektedir. Hacıömeroğlu, Gökalp'in aradığı "Vatan"ı 1918 yılında Balkan Savaşları (Yıldız, 2001, s. 61-65) devam ederken kendisinin kaleme aldığı "Vatan" şiirinin şu dizeleriyle tanımlanmıştır:

Bir ülke ki toprağında başka Elin gözü yok,  
Her ferdinde mefkûre bir, lisan, Âdet din birdir  
Mebusanı temiz, orda Boşo'ların sözü yok. (Hacıömeroğlu, 1950, s. 11).

Gökalp, bu satırları yazarken Osmanlı'nın son dönemlerinde ortaya çıkan siyasi ve toplumsal sorunlara yönelik bir eleştiri yapmaktadır. Dönemin ruhunu yansıtmaya çalışan Gökalp, dizelerinde Meclisin temiz olması ve yozlaşmasına müsaade edilmemesi gerektiğini vurgulayarak tepki vermektedir. "Boşo" olarak ifade edilen lafzın manası ise Osmanlı Mebusan Meclisi'nde koltuğu olan Millet-i Sadıka olarak bilinen Ermeni cemaatinin temsilcilerinden Boşo Efendi lakaplı Mebus Boğos Nubar Paşa'dır. Gökalp, Meclisin milliyetçilikten uzak, menfi beklentiler içerisinde olan dil ve milli birlik konusundan uzak yabancı unsurlara mekân olmasını eleştirmekte ve yukarıdaki dizeleriyle de olması gereken bir vatan ve meclis idealize etmektedir.

Hacıömeroğlu, Gökalp'in arzuladığı Türk milletinin kendisinin 1915 yılında "Millet" (Feyzioğlu, 1996, s.241) adını taşıyan şiirinin şu dizeleriyle tanımlamaktadır:

Deme bana: Oğuz, Kayı, Osmanlı  
Türküme, bu ad her insandan üstündür. (Hacıömeroğlu, 1950, s. 11).

Gökalp, Türk milletinin tarihsel, kültürel, milliyetçi ve özdeğer bağlılığını vurgulayarak Türk milletinin birliğine vurgu yapmaktadır. "Büyük şeyleri yalnız büyük milletler yapar" (İnan, 1933, s.7) diyen Mustafa Kemal'in de milliyetçilik fikri ve tarih bilinci Gökalp'in bu dizelerinde yeniden hayat bulmuştur.

Hacıömeroğlu, Gökalp'in aradığı Türk dili kendisinin 1918 yılında kaleme aldığı "Lisan" adını taşıyan şiirinin şu dizeleriyle tanımlamaktadır:

Uydurma söz yapmayız,  
Yapma yola sapmayız.  
Türkçeleşmiş Türkçedir,  
Eski köke tapmayız.  
Turan'ın bir ili var,  
Ve yalnız bir dili var.  
<Başka dil var> diyenin  
Başka bir emeli var.  
Türklüğün vicdanı bir,  
Dini bir, vatani bir,  
Fakat hepsi ayrılır  
Olmazsa lisani bir. (Hacıömeroğlu, 1950, s. 11).

Gökalp bu dizelerle; bir millet için dilin bir kimlik olduğunu ve bir milletin ancak ve ancak bir dili olabileceğini, dilin eski veya yabancı dillerin etkisinden uzak olması gerektiğini vurgulamaktadır. Türk dilinin sadeleşmesi, millileşmesi ve yozlaşmaya müsaade edilmemesi hususunda milli bir bilincin oluşturulmasına dikkat çekmektedir.

Hacıömeroğlu, Gökalp'in aradığı Türk ahlâkını kendisinin 1913 yılında kaleme aldığı "Ahlak" adını taşıyan şiirinin şu dizeleriyle tanımlamaktadır:

Ahlâk yolu pek dardır  
Tetik bas, önü yarıdır.  
Sakın <hakkım var> deme,

Hak yok, vazife vardır!

Hak milletin, şan onun,

Gövde senin, can onun...

Sen ölki o yaşasın,

Dökülecek kan onun...

Millete ver canını, ocağımı, şanını...

Bir âşık olsan bile

Feda cânânını... (Hacıömeroğlu, 1950, s. 11).

Gökalp bu dizelerle, bireylerin vatan, millet, ahlak için kendisini feda etmesi gerektiğini, milli menfaatlerin şahsi menfaatlerin önüne geçmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Vatan, millet olmak için bireylerin haklarından feragat etmesini gerekçelendirerek vatandaşların adanmışlığıyla ancak milli bir çatının olabileceğini savunmaktadır.

Hacıömeroğlu, Gökalp'in aradığı vazifenin kendisinin 1913 yılında kaleme aldığı "Vazife" adını taşıyan şiirinin şu dizeleriyle tanımlamaktadır:

O gönlüme arştan inen bir sestir

Milletimin vicdanına mâkestir

Ben askerim, o üstümde kumandan

Baş eğerim her emrine sormadan.

Gözlerimi kaparım

Vazifemi yaparım.

Hikmetini sormam, ince elemem

Âmirimdir, ona karşı gelemem

Haklılığına eylemişim kanaat

Benden ona kayıtsız, şartsız itâat

Gözlerimi kaparım

Vazifemi yaparım. (Hacıömeroğlu, 1950, s. 11-12).

Gökalp bu dizelerle, milli bilincin en önemli merhalelerinden birisi olarak kabul edilen vatani görev askerliğin öneminden ve millet için öneminden bahsetmektedir. Askerlikteki hiyerarşinin, itaatın, sorgulamadan biat etmenin ve astın üstüne duyduğu saygının ne büyük bir görev olduğunu vurgulamaktadır. Askerliğin mühim bir mesele olduğuna, disiplinden sapmamasına, kayıtsız şartsız itaatın vazife olduğuna dikkat çekmektedir.

Hacıömeroğlu makalesinin son sayfasında Gökalp'in Tanrı tarafından erken alındığına, birkaç on yıl daha kalmasının milletin geleceğinin değişmesi hususunda önemli olacağını fakat Gökalp'in vefatının üzerinden tam olarak 24 yıl geçtiğini, onun gibi milli bilince ve adanmışlığa kendisini adayın ikinci bir kişinin daha gelmeyeceğine yönelik yakınmaları yer almaktadır.

### 2.1.2. Ziya Gök Alp (1875-1924) (Yazan: Mesut Çetinçelik, 24 Kasım 1950, 8. sayı)

Mesut Çetinçelik'in Gökalp üzerine yazdığı makale biyografi niteliğindedir. Gökalp'in kısa hayat yolculuğunda yaşadıklarını okuyucuya anlatmaktadır. Gökalp'in 1875 yılında Diyarbakır'ın Melik Ahmet mahallesinde dünyaya geldiğini, asıl adının Mehmet Ziya olduğunu, Gök Alp adının Genç Kalemler mecmuasında yayımlanan Altın Destan şiirinden sonra Ali Canip Bey tarafından verildiğini, Çermik ileri gelenlerinden Hacı Ali Ağa'nın dedesi, Diyarbakır'da Evrak Müdürü olan Mehmet Tevfik Efendi'nin ise babası olduğunu (Çetinçelik, 1950, s. 4) ifade etmektedir.

Çetinçelik, Gökalp'in ilk fikirlerinin oluşmasında etkili olan kişinin babası Tevfik Efendi olduğunu söylerken Gökalp'in Askeri Rüştüye'ye devam ederken Tevfik Efendi'nin vefat ettiğini aktarmaktadır. Gökalp, rüştüye bitirdikten sonra Mülkiye

İdadisi'ne devam etti ve kendi çabasıyla Fransızca öğrendi. Din bilgini olan amcası Hasip Efendi'den de Arapça ve Farsça dersleri alarak tasavvuf ve İslam felsefesine yönelik çalışmalar yapmaya başladı. İstanbul'a gitmek isteyen Gökalp'in imkânlarının el vermeyişi, memleketin içinde bulunduğu zorlu sürecinde etkisiyle intihara teşebbüs etti ve tabanca ile kafasına sıkığı kurşun alın kemliğini yararak beynin iki yarım küresi arasında kaldı. Bir Rus doktor tarafından yapılan zorlu ameliyatın başarılı olması sonucunda Gökalp kurtuldu (Çetinçelik, 1950, s.4).

Ameliyat sonrasında kardeşi Nihat ile İstanbul'a gitmeye karar verdi ve parasız-yatılı olması sebebiyle Baytar mektebine girdi. Son sınıftayken politika, siyaset, hürriyet fikirlerinden dolayı suçlu bulundu ve 10 ay boyunca Taşkışla'da hapis cezasına çarptırıldı. Taşkışla'dan Diyarbakır'a gönderildi ve 1899-1908 yılları arasında Diyarbakır'da kalarak okumak ve halkı bilgilendirmek üzerine fedakârlık yaptı. 1908 yılında Meşrutiyet'in ilanı ile İttihat ve Terakki Diyarbakır şubesinde aktif rol aldı. Diyarbakır'da Veli Necdet Beyle beraber "Dicle" adında bir gazete çıkardı ve gazeteyle köylülere din esaslarını yeni fikirlerle anlatmaya çabaladı. Amcasının vasiyeti üzerine amcasının kızı Cevriye Hanımla evlendi ve Sedat, Seniha, Hürriyet, Türkan adında dört çocuğu oldu. Amcasından kalan yüklü serveti Diyarbakır'daki sürgünlere harcamakla bitirdi (Çetinçelik, 1950, s.5).

1909 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin davetiyle Selanik'te Umumi Merkez Azası olarak çalışmaya başladı ve Türk mekteplerine ilk kez "İçtimaiyat" adındaki dersi sokarak bu dersi öğretmeye başladı. 1919 yılında Selanik'te çıkan Genç Kalemler mecmuasında Türkçülüğe dair ilk yazıları Gökalp, Demirtaş, Tevfik Sedat gibi takma imzalarla yayımlandı. Cemiyetin merkezi İstanbul'a gelince Gökalp'te İstanbul'a geldi ve Darülfünun'da İçtimaiyat dersleri verdi, Türk ocağında çalıştı, Türk Yurdu, Halka Doğru adlı mecmua ve gazetelerde yazmaya devam etti (Çetinçelik, 1950, s. 5).

12 Temmuz 1917 tarihinde Yeni Mecmua'yı Türk milletine milliyet aşkını aşlamak amacıyla kurdu ve yazılar yazdı. 1918 yılında işgal edilen İstanbul'dan Malta'ya sürgün edildi ve Malta'da sosyoloji üzerine çalışmalar yaptı. 1923 yılında Maarif Vekâleti Telif ve Tercüman Reisi olarak Ankara'ya geldi ve ikinci seçim devresinde Diyarbakır milletvekili oldu. "Doğru Yol" adında broşür yazdı ve Ankara'da İçtimai İlimler Fakültesi kurulması için ne kadar çabalamış olsa da muvaffak olmadı. 1924 yılında geçmişten gelen mide rahatsızlığı nüksetti ve İstanbul'da Fransız hastanesine yattı. Tedavi süresince Türk Medeniyeti Tarihi adlı eserini tamamlamakla meşgul oldu ve tüm uyarmalara "Vaktim az, ölüm yaklaşıyor" şeklinde cevap verdi. 25 Ekim 1924 günü 49 yaşında hayata gözlerini yumdu ve cenazesi Sultan Mahmut türbesine gömüldü (Çetinçelik, 1950, s. 5).

Mesut Çetinçelik, Gökalp'in hayat hikâyesini öz ve yoğun bir anlatımla sunmuş olduğu gibi dönemin entelektüel anlayışını kelimeleriyle hissettirmektedir. Gökalp'le aynı dönem aynı havayı soluyan kişilerin kalemlerinden akan makaleler Gökalp'in hikâyesine tanıklık edilmesine imkân sağlamaktadır.

### 2.1.3. Ziya Gök Alp ve Türkçülük (Yazan: Bilgeay Esemeli, 1 Aralık 1950, 9. sayı)

Bilgeay Esemeli Gökalp'in Türkçülük fikri üzerine yaklaşık bir sayfalık bir makaleyi kaleme almıştır. Makalenin genelinde Gökalp'in Türk milliyetçiliği fikrinin oluşturduğu zemini anlatarak kapsayıcı bir çatı fikir olduğuna vurgu yapmaktadır. Esemeli, Gökalp'in içtimaiyat ilminden faydalanarak ilmi bir milliyetçiliği ortaya koyduğuna dikkat çekmektedir. Türk milliyetçiliği konusunda Ahmet Vefik Paşa'dan, Ali Suavi'den, Süleyman Paşa'dan 1950 yılına dek yapılan tüm ilmi çalışmaların Gökalp'in oluşturduğu sistemi kuramadıklarını, ruhu veremediğini ve felsefesini yapamadığını iddia etmektedir. Gökalp'in Türkçülük fikrini "mütevazı, temkinli, samimi, ağırbaşlı, hürmet edilen" sıfatlarıyla niteleyen Esemeli; Gökalp'in milliyetçilik anlayışının 1950 yılındaki Türkçülük anlayışına şekil verdiğini ifade etmektedir (Esemeli, 1950, s. 4).

Esemeli, Gökalp'in "Türkçülüğün Esasları" adlı kitabına ilişkin görüşlerini de sunmakta ve bu kitapla Türk milliyetçiliğinin kanaat ve çalışma doktrini haline getirildiğini, Türkçülüğün çalışma istikametlerini içerdiğini vurgulamaktadır (Esemeli, 1950, s. 4).

Esemeli, Gökalp'in milliyetçiliğinden anladıklarını şöyle özetlemiştir:

Türkçülük, yani Türk milliyetçiliği zaruri hallerin ve ihtiyaçların karşılığı olarak sistemleşen ve teşkilatlanmış bir inançtır. Hareketlidir. Türk milletinin son kurtuluş ve müdafaa silahıdır. Manevi kuvvetidir. Türkçülük Türk halkının, his, düşünce arzu ve kanaatlerine o kadar yapışık ki halkın bu düşünce, his ve kanaatlerinin dışında çerçeve ve mana alamaz. Alırsa, canlılığını ve hayatini kaybeder. Devrin insan anlayışı, vatan, milliyet ve hürriyet anlayışı Türkçülüğe o kadar ölçülü ve insafli nüfuz etmiştir ki, Türkçülük Türk halkının, Türk efkâr-ı umumiyesinin adeta bir ifade tarzıdır. İfade kalıbıdır. Hiçbir zaman unutmamak lazımdır ki Türkçülük, Türklere iyi günler hazırlayan, hazırlamaya ve zor ve çetin günlerde vazife gören mukaddes ve fedakâr bir inançtır (Esemeli, 1950, s. 4).

Bilgeay Esemeli makalesiyle Gökalp'in Türkçülük fikrinin ve bu fikrin hazırlanması, uygulanması yolunda çektiği zorluğu

da okuyucuya aktarmaktadır. Gökalp'in Türkçülük fikrinin ne kadar ilmi ve mühim olduğunu ifade ederek Gökalp'i yüceltmektedir.

#### 2.1.4. **Büyük Türkçü Ziya Gök Alp'ta Milli Terbiye (Yazan: Faik Gözübüyük, 11 Mayıs 1951, 32. sayı)**

Faik Gözübüyük kaleme aldığı makalede Gökalp'in "Milli Terbiye" fikri üzerine yoğunlaşmış, kavramın Gökalp için ne ifade ettiği, farklı kavramlarla nasıl zenginleştirildiğini, "Milli Terbiye"nin milliyetçilik olan ilişkisini ve "Milli Terbiye" fikrinin yanlış anlaşılacak eleştirildiğini açık bir dille tartışmaktadır.

Gözübüyük, terbiyenin insani bir maksat olmasına istinaden kişiden kişiye değişmesi gereken bir olgu olduğunu ve kişinin de ait olduğu toplumun etiketini taşıdığını aslında terbiyenin kişilere göre şekillenmesinden ziyade milletlere göre şekillendiğini iddia etmektedir. Gökalp'e göre Milli Terbiye, "bir milletin vicdanında yaşayan kıymet hükümlerinin bütünü olan harsı o milletin fertlerinde ruhi melekeler haline getirmektir... Kıymet hükümlerinden hâkim olan içtimai vicdandır." (Gözübüyük, 1951, s. 6) şeklinde tanım bulmaktadır. Gökalp, Milli Terbiye fikrini hars ile medeniyet kavramlarının kıyası üzerine oluşturarak iki kavramın tekâmül ettiği fikri zemini deşifre etmektedir. Gökalp'e göre "medeniyet, enternasyonaldir ve realite hükümlerinin heyet-i mecmuası iken hars millidir ve millete göre şekillenmektedir." ifadesi ve alt yapısı oluşturulan fikri zemin bazı kimselerce yanlış anlaşılmalı ve Gökalp'in medeniyet kavramıyla milli harsı tahrip edeceğini ve milli harsa karşılık medeniyeti tercih edeceğine yönelik hatalı bir yaklaşım ortaya konularak eleştirilmiştir. Gökalp ise bu yanlış anlaşılmalı şu ifadelerle "Şen'iyet hükümleri ve onların mecmuu olan fenniyat lâmillidir. Lâ mili başka gayri milli başkadır" (Gözübüyük, 1951, s. 6) diyerek gerçeklik hükümlerinin ve onların toplamı olan teknolojinin medeniyetle ilgili olmasının gayri milli olarak değerlendirilmesinin yanlış olduğunu beyan etmektedir. Gökalp Batı medeniyetiyle Türkçülük fikri arasında milli bir alt yapı oluşturma çabasının sonucunda bu noktaya varabilmiştir. Gökalp'in bu fikri olgun bir zihnin eseri olduğu gibi milli muhafazakârlığın da bir ürünüdür.

Gözübüyük, Ziya Gökalp'in milli terbiye için elzem olan milli harsı bulabilmek için "kendimize dönmek, hiçbir medeniyetin hiçbir ananenin hususi taraftarı olmamak, kökü dışarıda olan cereyanları yıkmak" yollarından ilerlemek gerektiğini ve "...sosyolojinin ilmi usulleriyle milli harsımızı keşfederek dinde, ahlakta, hukukta, lisanda, iktisatta nasıl bir şahsiyete malik olduğumuzu anlattıktan sonra" (Gözübüyük, 1951, s. 7) milli terbiye devrinize gireceğimizi aktarmaktadır.

Gökalp, hars karşısında yer alan kişileri üç gruba ayırarak birinci gruptaki kişilerin milli harsı zihni olarak maddileştirdiğini, bu zümrenin rüzgârın yönüne göre yön değiştirdiklerini ve en büyük zararı verdiklerini iddia etmektedir. İkinci gruptaki kişilerin milli harsı sadece hissi vuku olarak yaşadıklarını, uygulamaya geçmediklerini ve birinci zümreye oranla daha faydalı olduğunu beyan etmektedir. Üçüncü gruptaki kişilerin ise ülkücü olduğunu, milli harsın ruhlarında kökleştiğini, ideallere inandığını, ilmi kanaatlerle iman ettiklerini ve memleketi saadete hazırladıklarını ifade etmiştir (Gözübüyük, 1951, s.7).

Gökalp'in milli terbiye fikrinin temelinde, Batı medeniyeti ile Türkçülük arasında bir uzlaşma sağlanarak Türklere ait yeni bir milli gelişme alanı yaratmaktır. Ne Batı medeniyetine karşı tavır almak ne de milli değerlerden uzaklaşmak istemeyen Gökalp terbiye ile talim arasında ayırım yaptığı gibi kültür ve medeniyet arasında da bir ayırım yapmaktadır. Bunların alt yapısında ise Batıyı reddetmeden Türk kalmak düşüncesi yer almaktadır.

#### 2.1.5. **Ziya Gökalp Toplantısında Neler Söylendi? (Yazan: Sait Gökçeoğlu, 25 Mayıs 1951, 34. sayı)**

Sait Gökçeoğlu, Muallimler Birliği'nin düzenlediği Ziya Gökalp'in 75. Doğum yılı toplantısında Gökalp üzerine yapılan konuşmalardan bir derleme makale kaleme almıştır. Toplantının açılışını Muallimler Birliği adına Mümtaz Turhan yapar ve kürsüdeki ilk konuşmacı Nüzhet Beğ yerini alır. Beğ, Gökalp'in Namık Kemal'e olan sevgisinden bahseder ve Gökalp'in büyüklüğünün Doğu ve Batı'yı iyi tanınması ile tefekkür kabiliyetine dayandığını beyan etmiştir. Gökalp'in Türkçülük ve Garpcılık fikirlerinin "Türklerin İslam ümmetinden oldukları" hususunda ciddi eleştirilere maruz kaldığını ifade etmiştir. Ayrıca Gökalp'in kürsü hasreti olduğunu ve son zamanlarında bile dile getirdiğini söylerken Gökalp'in son sözleri arasında "Ölüyorum, kafamdaki fikirleri Türk gençlerine veremedim gideceğim." cümlesinin olduğunu da yer vermiştir (Gökçeoğlu, 1951, s. 12).

Gökçeoğlu, Nüzhet Beğ'den sonra kürsüye Tekin Alp'in gelerek konuşmasına başladığını aktarmaktadır. Alp, Gökalp'in inkılabının "Sessiz İnkılap" olduğunu, Türkçülere zafere ettiği inkılabın şahsına ait olduğunu ve fikirlerinin yazıdan daha çok söz vasıtasıyla yayıldığını iddia etmiştir. Ayrıca Gökalp'in " Benim şahsi dostum yoktur; ancak idealime iştirak eden dostumdur. Daha doğrusu benim değil, idealimin dostudur." (Gökçeoğlu, 1951, s. 15) dediğini ve kişisel dostluklardan ziyade, idealler ve ortak amaçlara kıymet verdiğini, kişisel menfaatler yerine milli ve toplumsal menfaatlere önem verdiğini açıkça ortaya koymaktadır.

### 2.1.6. Ziya Gök Alp'in Türkçülüğü (Yazan: Faik Gözübüyük, 15 Haziran 1951, 37. sayı)

Faik Gözübüyük, makalesinde Gökalp'in Türkçülük fikrinin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan olaylar silsilesini ve bu fikrin nasıl temellendirilerek sistemleştirildiğini kaleme almıştır. Gözübüyük, 1839 yılından sonra fikri bir uyanışın gerçekleştiğini ve muhtelif fikir akımlarının görünmeye başladığını, bu fikir akımlarının sosyal dengeyi bozarak tektiplilikten ve durgunluktan kurtardığını ifade etmektedir. Bu fikir akımlarının faydaları kadar zararlarının da olduğu görülmekte ve Gökalp bu zararları “din buhranı, ahlak buhranı, lisan buhranı ve fikir buhranı” şeklinde kategorilere ayırmıştır. Gökalp, bu buhranları Avrupalılaştırmak zihniyeti ile muhafazakâr kalmak zihniyetinin şiddetli bir çarpışması sonucunda meydana geldiğini savunmuştur. Bu anlaşmazlığı ancak Türkçülük idealiyle uzlaştırılacağı ve tek bir fikri yaklaşım haline getirileceği üzerinde durmuştur (Gözübüyük, 1951, s. 9).

Gökalp'in Türkçülüğünü oluşturan üç esaslı fikri Gözübüyük şu şekilde anlatmaktadır:

- 1) İlmi cereyan: İlk defa yeni açılmakta olan Dar-ül-fünun'da görüyoruz. Ahmet Vefik (Paşa)'in Osmanlıları Türk milletinin bir kısmı ve dilleri olan Osmanlıca'yı da Türk dilinin bir lehçesi olarak gösteriyordu. Ebulgazi'nin Şecere-i Türkisi'ni İstanbul Türkçesine çevirmiş ve Lehçe-i Osmanî'yi yazmıştır. Süleyman Paşa ise Tarh-i Âlem'i ile Türk tarih anlayışına birlik kazandırmıştır.
- 2) Sanat cereyanı: Türkçülüğün bedii, sanat tarafını içerisine alır. Ziya paşa, “Şiir ve İnşa” makalesinde güzel dilin Türkçeden, güzel veznin hece vezninden ibaret olduğunu ispata çalışıyordu. Ayrıca Cemal Paşa, Keçeci Zade İzzet Molla, Akif Paşa, Manastırlı Faik, Namık Kemal, Abdülhak Hamit'te bu akım içerisinde yer almıştır.
- 3) Ahlak cereyanı: anlayış, idrak, görüş meselesinden ortaya çıkmıştır. Türkü sevmek, milleti kurtarmak endişesi ruhları bu idealle tutuşturmuştur. Gaspıralı İsmail Beğ, Hüseyin Zade Ali, Mehmet Emin'de bu akım içerisinde hareket ediyorlardı (Gözübüyük, 1951, s. 9).

Ziya Gökalp bu akımlar sonucunda, ilmin, sanatın ve ahlakın güçlü olduğu çatıda, Türkçülük de güçlü olur anlayışına dayanarak milli hars ile hareket etmenin, birlik içerisinde olmanın yolunu Türkçülük fikriyle hayata geçirmeye başlamıştır.

Gözübüyük, Gökalp'in Türkiyecilik ile Türkçülük arasında mühim bir farklılık gördüğünü; “Türkiyecilik hususidir, Türkçülük umumdur.” diyerek özetlemektedir. Gökalp'in Türkçülüğü sonucunda Türk milletinin şuur kazandığını, milli hayatın ve milli vicdanın esas prensipler haline geldiğini iddia eden Gözübüyük; Türkçülüğün Türkiye milliyetçiliği ülküsünü kapsadığını ve hars-i Turan'ın gerçekleşmesine imkân vereceğini ve ardından da siyasi Turan'ın daha da mümkün olabileceğini savunmaktadır (Gözübüyük, 1951, s. 10).

### 2.1.7. Ziya Gök Alp'ta Din ve An'ane (Yazan: Faik Gözübüyük, 22 Haziran 1951, 38. sayı)

Faik Gözübüyük, makalesinde Gökalp'in din ve örf üzerine fikirlerini ele almaktadır. Gökalp'in dini, “Din kalpteki vecdin müsbet bir ildir.” (Gözübüyük, 1951, s. 13) şeklinde tanımladığını ve onun zihin dünyasında yer alan dinin, muhabbet ile hürriyete dayandığını ifade etmiştir. Yine Gözübüyük'ün aktardığı bilgiler doğrultusunda Gökalp'in din konusunu da ferdi ve içtimai olarak iki bakımdan analiz ettiğini anlamaktayız. Gökalp ferdi bakımdan dini “sevgi, sempati, ahlak düsturlarının bir bütünü” olarak görmektedir. Ve bu durumu “Din” adlı manzumesinde şöyle dile getirmiştir:

Benim dinim ne ümittir, ne korku;

Allah'ıma sevdiğimden taparım!

Ne Cennet, ne Cehennem'den bir korku

Almaksızın, vazifemi yaparım.

Vaiz!...Bana mahabbeti şerheyle

Ben aramam şeytan nedir, melek ne?...

Erenlerin esrarından söz söyle:

Seven kimdir, sevilen kim, sevmek ne? (Gözübüyük, 1951, s. 12)

Gökalp, dinin terbiye edici ve yol gösterici olduğunu savunmakta ve bu fikrini de “Dinle İlim” adlı manzumesinde şöyle dile getirmiştir:

İnsanların ilk mürşidi kimlerdir?...

Hiç şüphesiz peygamberler, veliler...

Bu devirde din, hikmete rehberdir,

Ahlâk, sanat hep o nûrdan alır fer...

Din mürebbi olur, hikmet muallim;

Her birisi çeker ruhu bir yana!

Savaşırken bunlar, çıkar meydana

Tecrübeden doğma müspet bir ilim. (Gözübüyük, 1951, s. 12).

Gökalp; dini, içtimai bakımdan sosyolojik bir realite olarak görmekte ve özellikle Durkheim'in dine atfettiği ortak değerleri ve toplumsal bilinci kabul ederek, Durkheim'in sosyoloji yöntemleriyle dine farklı bir karakter tesis etmiştir.

Gökalp, dinin ahlaki, hukuki, siyasi, iktisadi kurumlara kaynak olduğunu ve bunun da din kültürü (dini hars) olarak temellendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Dinin, milli kültürün tamamlayıcısı ve an'anelerin ise besleyicisi olduğunu vurgulamıştır. Gözübüyük'ün aktardığına göre Gökalp'in an'ane tanımı şöyledir: "İçtimai bir müessesenin muhtelif zamanlardaki şekilleri arasında irtibat ve ahenk tesis eden kaidelerin bütünüdür... An'anelerin değişmez ve mutlak vasıfları vardır."

Gökalp ferdi ve içtimai bakımdan din konusunu ele almış Durkheim'in fikirleri üzerinden sistemini kurmuş ve milli hars ile dini bağdaştırdıktan sonra bu fikirlerin tamamını tek çatı altında toplamak maksadıyla "Türkleşmek-İslamlaşmak-Muasırlaşmak" prensipleri haline getirerek genişletmiştir. Bu fikri yapıya karşı çıkanlara da Türkleşmek-İslamlaşmak ülkülerinin, Muasırlaşmak ülküsüyle ters düşmediğini, çatışma içinde olmadığını aksine Türk-İslam harsı geliştirmeye çalıştığını ifade etmiştir.

### 2.1.8. Büyük Fikir Adamı Ziya Gök Alp (Yazan: Külüg Tegin, 26 Ekim 1951, 56. sayı)

Orkun dergisi, Ziya Gökalp'in 27. ölüm yılı anısına 56. sayıyı Ziya Gökalp'e ithafen hazırlamıştır. Dergideki ilk makale Külüg Tegin'e ait olup Tegin makalesini Gökalp'in kısa bir hayat hikâyesi üzerine kurgulamaktadır. Gökalp'in aile bilgisine, okul hayatına, Taşkıışla'da hapis yatmasından Malta'ya sürgün edilmesine; sürgünden vefatına dek geçen süre boyunca verdiği mücadeleleri aktarmaktadır. Gökalp'in hayatında önceki makalelerde değinilmeyen hususlara yer vermek daha anlamlı olacaktır.

Tegin, Gökalp'in intihar teşebbüsüne yöneldiği o buhranlı dönemi onun sözleriyle şöyle anlatmaktadır: "Zaman geçtikçe ümitlerim sönüyor; hayatın manevi kıymeti nazarımda düşüyordu. Bu vaziyet öyle bir şekil aldı ki, yalnız yemek, içmek için yaşamaktansa ölümü tercih etmek fikrini kabulde muztar kaldım. Vakayı zararsızca atlattıktan sonra epeyce düşündüm ve mefkûremi buldum." (Tegin, 1951, s. 1). Gökalp'in sağlığına kavuştuktan sonra söylediği bu sözler, içinde bulunduğu sürecin zorluğunu gözler önüne serdiği gibi elim olay sonrasında ülküsünü bulduğunu ve o yola kendisini adadığını anlamaktayız.

Tegin, Gökalp'in Ömer Seyfettin ve arkadaşlarının başladıkları "Yeni Lisan" hareketine dâhil olduğunu;

...ben lisan meselesini kâfi görmeyerek Türkçülüğü bütün mefkûreleriyle, bütün programıyla ortaya atmak lazım geldiğini düşündüm. Bütün fikirleri ihtiva eden Turan manzumesini yazarak "genç Kalemler" de neşrettim. Bu manzume tam zamanında intişar etmiştir. Ondan sonra mütemadiyen bu manzumede esasları şerh ve tefsir ile uğraştım (Tegin, 1951, s. 2).

sözleriyle sadece dil konusunda yapılacakların yeterli olmayacağını ve aynı zamanda Türkçülüğün bütün merhalelerine girilmesi gerektiğini ifade ettiği anlaşılmaktadır.

Tegin, Gökalp'in İttihat ve Terakki Cemiyeti bünyesinde Diyarbakır, Selanik ve İstanbul'da sorumluluk üstlendiğini ve çalışmalar yaptığını ifade etmiştir. Cemiyetin, merkezini İstanbul'a taşımasıyla Gökalp'in de İstanbul'a geldiğini ve cemiyetin desteğiyle "Edebiyat Fakültesi", "İçtimaiyat" ve "Milli Tetebbüleri" mecmualarını çıkardığını beyan etmiştir. Ayrıca Atsız'ın 1917 yılında "Yeni Mecmua'yı" (Tegin, 1951, s. 3) çıkarmaya başladığını ve yayımlanan makaleleriyle Türkçülük ülküsü üzerine fikirlerini neşrettiğini aktarmıştır.

Tegin, Macar âlimi László Rásonyi'nin "müşterek bir vicdan ifade eden Turan mefkûresi" (Tegin, 1951, s. 3) sözünün Gökalp'te "hadd-i gayesine" ulaştığını söyleyerek makalesini sonlandırmıştır.

### 2.1.9. Ziya Gök Alp (Yazan: Ali Nüzhet Göksel, 26 Ekim 1951, 56. sayı)

Ziya Gökalp'in damadı olan Ali Nüzhet Göksel Orkun Dergisi'nin Ziya Gökalp özel sayısında fikri bir muhasebesini yapmıştır. Göksel, Gökalp'i şu ifadelerle genel manada tanıtmaktadır:

Milliyetçi Bir sosyolog olarak Türk milletinin sosyal bünyesini ilmin teşrih masası üzerine koydu. Bu bünye üzerinde bulunan Uzakşark medeniyetinin yadigârlarını ve daha sonra İslamiyetle beraber kabul ettiğimiz İslam ve Şark medeniyetinin unsurlarını birer birer işaret ederek Türkün kendine mahsus yarattığı kıymetleri, ilmi metotlarla araştırarak bunların arasından çıkarıp sıraya koydu. Gök Alp bu ameliyenin adına Türkleşmek demişti... İslam medeniyeti içinde yaşarken çeşitli İslam ümmetleri arasında müştereken devam eden ve bu uğurda Türk dehasının yoğura yoğura asırlar boyunca uzayıp gelen din kültürünü de inceleyerek bugünkü Türkler arasında bunun devamına İslamcılık adını vermişti. Bu fikir mücadelesi Turan manzumesiyle tam kıvamını bulmuştur (Göksel, 1951, s. 4).

Göksel, "Turan" şiirinden sonra Türk düşüncesindeki yeni istikamet "Milliyetçilik" olduğunu ve devamında neşredilen "Kızıl Elma" şiiri, "Yeni Turan" ile "Ay ve Demir" romanlarının Türk milletinde bir uyanışa vesile olduğunu vurgulamaktadır. Gökalp'in sosyoloji ilmine dayanarak "milli terbiye, milli ahlak, milli iktisat, milli hukuk, milli vezin, milli dil" gibi bütün toplumsal meseleleri, uyumlu olarak ortaya koyduğuna dikkat çekmektedir. Bu kapsamda Gökalp'in Garplılaşmak fikrini de milli bir boyuta taşıdığını ifade eden Göksel; Şark ile Garp'ın aynı anda yaşatılmak istenmesinin ikilik doğurduğunu ve Gökalp'in de iki taraf arasında milli bir uzlaşma fikrini savunduğunu (Göksel, 1951, s.4) ve bu dengeyi oluşturan kriterlerini de şöyle beyan etmiştir:

- Medeniyet beynelmileldir, hars millidir.
- Medeniyet bir milletten başka bir millete geçebilir, kültür geçemez.
- Bir millet medeniyetini değiştirebilir, kültürünü değiştiremez.
- Medeniyet iktisadi, hukuki, ilah fikirlerin mecmuudur, kültür dini, bedii ahlaki duyguların mecmuudur (Göksel, 1951, s.4)

Böylece Gökalp bu durum değerlendirmesine göre garp medeniyetine girerken kültürümüz ve milli geleneklerimizin muhafaza edileceğini, garptan ise teknik ve medeniyetin alınacağını savunmaktadır.

### 2.1.10. Ziya Gök Alp Dinsiz Miydi? (Yazan: Abdülhadi Toplu, 26 Ekim 1951, 56. sayı)

Abdülhadi Toplu, Orkun Dergisi'nin Ziya Gökalp özel sayısında son zamanlarda rahatsızlık duyduğu Türk milletinin bazı üstatlarına yönelik "kötüleme hastalığı" diye adlandırdığı olumsuz bazı etiketlemelerin yapılmasına eleştiri niteliğinde bir makale kaleme almıştır. "Kötüleme hastalığı"na yakalanan, ismi verilmeyen şahsiyetin Ziya Gökalp'i "dinsiz" olarak itham ettiğine tepki gösteren Toplu, Gökalp'in din konusundaki bakış açısını, görüşlerini ve çalışmalarını tasnifleyerek sunmuştur.

Toplu, Gökalp'in Türk ve İslam âleminin geri kalışının sebeplerinden birinin de "dinin aslı hüviyetinden uzaklaştırılması ve bir siyasete alet edilmesinden ileri geldiği" fikri olduğunu, dini kendine ve politikaya alet edenlere karşı duruş sergilediğini ifade etmektedir. Gökalp'in;

Allah'a, dine, vatana, millete inandığını, taassupsuz bir din duygusu ile millet tesanüdünü istediğini", "dinin ahlaktan daha yüksek bir ahlak olduğunu, Ahlakın bir insanı ancak fazilete kadar yükseltebileceğini, dinin ise insana Evliyalık namı veren bir makama çıkaracağını", "çocuklukta din terbiyesi almayanlar ölünceye kadar şahsiyetsiz olmaya, iradesiz ve seciyesiz yaşamaya mahkûmdur." (Toplu, 1951, s. 12)

sözlerinin onun dine ne ölçüde yakın olduğunu ve dine ne derece kıymet verdiğini ortaya koymaktadır. Toplu Gökalp'in dinde Türkçülük fikirlerini Gökalp'in kendi ifadeleri ile aktarmaktadır:

Dini Türkçülük din kitaplarının ve hutbelerle vaizlerin Türkçe olması demektir. Bir millet dini kitaplarını okuyup anlayamazsa vaizlerin ne söylediğini anlayamadığı suretle de ibadetlerden hiçbir zevk alamaz. İmamı Azam Hazretleri hatta namazdaki surelerin bile milli lisanla okunmasının caiz olduğunu beyan buyurmuşlardır (Toplu, 1951, s. 12).

Yazar Gökalp'in dine olan bakış açısını sadece beyanatları ile değil yazmış olduğu şiirler ve ilahilerle de ortaya koymaktadır. "Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur / Köylü anlar manasını namazdaki duanın / Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur / Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hudanın" (Toplu, 1951, s.13) dörtlüğünde milliyetçilik, milli kültür, milli lisan, milli ahlak ilkelerinin ve dine olan bakış açısının yer aldığı gözlemlenmektedir. Ziya Gökalp'in, Kur'an'ın Türkçe okutulmasına yönelik isteği, onun "dinsiz" olarak yaftalanmasına sebep olan söylemler arasında yer almaktadır. Toplu



bu duruma cevaben Gökalp'in "Bugüne kadar mekteplerde Kur'an'ı Kerim okutulmuş olsaydı, herhalde bugünkü dini keşmekeş ve dinsiz cemiyet olmazdı." (Toplu, 1951, s. 13) ifadelerini kullanarak tepkisini ve gerekçesini ortaya koymuştur.

Gökalp, "İslamiyet mukallikliği, dini esareti kabul etmez. İslam ümmeti Buda'nın ümmeti gibi bir tekkeler konfederasyonu değil bir medreseler müttehidesidir. Bütün İslam âlemi büyük bir darülfünundur." diyerek İslam dininin üstün durumunu izah etmektedir. Yine Gökalp Allah'a inandığını ve ona tapıtığını; "Benim dinim ne ümmettir ne korku / Allah'ıma sevdiğimden taparım, / Ne Cennet ne cehennemden bir koku / Almaksızın vazifemi yaparım." (Toplu, 1951, s. 13) dörtlüğüyle de inancının hissi karşılığını dile getirmiştir.

Toplu, Gökalp'in Malta sürgünü sırasında kızı Seniha Hanıma yazmış olduğu bir mektuptan şu cümleleri de paylaşarak "... Allah en çok sevilen bir vicdandır. En iyi din Allah'ı en iyi sevdiren dindir. Hiç kasvet çekmeyiniz, Allah vardır. Tekâmül vardır. Tabii adalet vardır. Bugünkü ahvale bakıp da Allah'ın adaletinden şüphe etmemeli, Allah sabırlıdır. İnsanların adalete, hürriyete, mükemmeliyete ulaştırmaktır." (Toplu, 1951, s. 14) sözleriyle en samimi halinde dahi özündeki din ve inanç hissiyatını açıkça dile getirdiği aktarılmaktadır.

Abdülhadi Toplu, Gökalp'in din konusunda görüşlerini, savunularını, kaleme aldığı şiir, ilahi, beyanatlarıyla bir değerlendirme yapmış ve Gökalp'in dindar/dinsiz olması durumunun da kimseyi ilgilendirmediği üzerine sert bir eleştiri dili kullanarak Gökalp'e yönelik yapılmaya çalışılan bu karalamaya kalemiyle tepki vermiştir.

### 2.1.11. Halkçılık Karşısında Gök Alp (Yazan: Faik Gözübüyük, 26 Ekim 1951, 56. sayı)

Faik Gözübüyük'ün Ziya Gökalp özel sayısında, "tarihimizi sosyolojik bir tefekkürle inceleyen ilk kimse" olarak tanımladığı Gökalp'in halkçılık anlayışı üzerine bir makale kaleme aldığı görülmektedir. Gözübüyük, Gökalp'in halkçılığı, siyasi ve içtimai halkçılık olarak iki kısma ayırdığına dikkat çekmektedir. Siyasi halkçılığın "bir hukuk meselesi olduğu ve kanunlar karşısında herkesin aynı haklara sahip olması" şeklinde tanımlanmasına karşılık içtimai halkçılığın; "siyasi tabakalardan ziyade içtimai, iktisadi sınıflar arasında tezdâ kaldırarak, böyle bir tezdattan istifade edecek ve bunu kızıştıracak sol, menfi hareketlere meydan vermeyip, herkese istihkakını ve herkese ihtiyacını vermek olacağını, bunun sosyalizm değil solidarizm olabileceğini"(Gözübüyük, 1951, s.15) vurgulamıştır. Bu durumu analiz ettiğimizde Gökalp'in egoizmden uzak olan yaklaşımı, karşılıklı dayanışmayı ve güven zihniyetini kuvvetlendiren bir fikri akım ön plana çıkarmaktadır.

Gökalp'in halkçılık felsefesinin "sınıf, imtiyaz yok meslek var" formülü üzerine kurulduğunu aktaran Gözübüyük (1951, s.15), eşitlik manasında olan halkçılığın farklı zümreleri sadece iş bölümü hususunda ayrılımları gerektiğine odaklanmıştır. Bunun aksi durumunun ortaya çıkması durumunda ise "Eğer bir cemiyet içerisinde muhtelif sınıflar birbirlerini istismara yahut imhaya çalışırlarsa orada içtimai tesanüt, milli birlik diye bir şeyden bahsedilemez." (Gözübüyük, 1951, s.15) diyen Gökalp; halkçılığın temel yapı taşlarının toplumsal dayanışma ve milli birlik olduğunu savunmuştur.

Gözübüyük, Gökalp'in halk ve devlet arasındaki ilişkiye yönelik fikirlerini de şöyle aktarmaktadır:

Bir milletin ruhunu halk, bedenini ise hükümet teşkil eder. Hükümet ve devlet beden yapısı gibi elastikiyetini kaybetmiş, muayyen kaide ve kanunlar dâhilinde işleyen otomatlardan ibarettir. Halk ise aile, köy, cemiyetler, siyasi partiler, dini cemaatler vb. gibi bir takım ocaklardan, müesseselerden müteşekkil bulunur. (...) Merkezîyetçi, her işi devletten bekleyen sistemlerde ise bu tam aksine olur. O zaman ruh hükümet, beden millet olacaktır (Gözübüyük, 1951, s. 16).

Gökalp'in halkla devlet arasındaki ilişkide dikkat çektiği bir diğer husus ise halk teşkilatı konusudur. "Memleketimizde hükümet teşkilatından iktisatça kim istifade ediyor? Hangi halk unsurları iktisadi teşkilata malik ise onlar. Bu gibi teşkilattan mahrum olan bilhassa Türk-İslam unsurlarının yurdumuzun hazinelerinden ufak bir hisse bile alamadığını her an teessüfle görüyoruz." (Gözübüyük, 1951, s. 16) ifadeleriyle durumu izah eden Gökalp; devlete karşı milletin vaziyetini koruması için ikili diyalogu dengede tutacak bir teşkilat yapısının gerekliliğinden bahsederek bu konuda halkın bilinçlenmeye ihtiyacı olduğunu ön plana çıkarmaktadır.

### 2.1.12. Ziya Gök Alp'in Garpcılık Anlayışı (Yazan: Faik Gözübüyük, 7 Aralık 1951, 62. sayı)

Orkun Dergisi'nin 1951 yılında çıkan sayılarındaki Ziya Gökalp üzerine yazılan makalelerin sonuncusunu kaleme alan Faik Gözübüyük, Gökalp'in garpcılık anlayışını değerlendirmektedir. Gözübüyük, Gökalp'in garpcılık anlayışını şöyle özetlemektedir: "Hakiki muasırlaşmaya engel olan dinin esas manasını anlayamamış dini taassup sahipleriyle, Avrupa'yı idrak edemeyen garpcılık müteassıplarının fikirlerinin tamamıyla aksi istikamettedir. O diğer görüşlerin zararlı taraflarını giderecek orta yolu bulmuştur." (Gözübüyük, 1950, s. 12).

Gökalp, Türk milletinin bağımsız bir millet olarak yaşamasını ve kendi kendisine yetmesini arzulamaktadır. Bu durumun

mümkün olması içinde batıdan alınacak maddi kültür materyalleri olan ilim, fen, teknik unsurlarının da hem milli kurumlara hem de geleneklerimize uydurulması gerektiğini düşünmektedir. Bu konu üzerine Gökalp, “Asrın fünun ve felsefesini ve usuliyatını, milli ve dini an’anelereimize aşilar ve mezcederek muasır bir Türk-İslam medeniyeti hâsıl olacaktır. An’ane kendi başına mübdi olmakla beraber ona aşılana yenilikler de damarlarındaki hayat nesginden feyz alarak canlanır ve adi taklitte olduğu gibi çürüyüp düşmez.” (Gökalp, 1918, s. 16-19) fikri savunmasını yapmaktadır. Ona göre Avrupa’ya muhtaç olmayacak bir merhaleye ulaşmak, üretici sınıfı yetiştirmek, Avrupa’yı taklit etmek yerine yapıcı konuma erişmek çağdaşlaşmanın esasını oluşturmaktadır.

### 2.1.13. Ziya Gök Alp’ta Turancılık (Yazan: Ş. Mehmet Gökalp, 4 Ocak 1952, 66. sayı)

Ş. Mehmet Gökalp, 1952 yılında Orkun Dergisi’nin ilk sayısı olan 66. sayıda Ziya Gökalp’in Turancılık anlayışı üzerine bir makale kaleme almıştır. M. Gökalp, Turancılık mefkûresinin yarım asra varan mazarına değinerek sadece Türkiye’de değil Avrupa ülkelerinde de araştırmalara konu olduğuna ve hatta 1917 yılında Berlin Üniversitesi Şark Sefinesi Tebliğleri Dergisi’nde Ziya Gökalp’in bazı makalelerinin Almanca dilinde neşredildiğine ayrıca Martin Hartmann’ın Almanca “Turanism (Turancılık)” adında bir eser yazdığına dikkat çekmiştir (Gökalp, 1952, s. 4).

Ziya Gökalp’in Turancılık idealini “Edebi bakımdan Turancılık ve Fikri mefkûre bakımından Turancılık” şeklinde iki yönden ele alan M. Gökalp, Turancılık fikrinin ilk olarak Genç Kalemler Mecmuasında yayımlanan “Turan” manzumesiyle kuvvet bulduğunu aktarmaktadır (M. Gökalp, 1952, s. 5). Manzume sonrasında ise ortaya çıkan etki yazılara konu olmuş ve Ali Cenap Yöntem (M. Gökalp, 1941, s. 13) Çınaraltı Mecmuasında yer alan makalesinde hissiyatını “Turan manzumesini okudum. Mana itibarıyla çok kuvvetli idi. Nesimi ile baş başa verdik bir kere daha okuduk, bu sefer harikulade bulduk. Şiir, gözlerimiz önünde şimdiye kadar görmediğimiz çok geniş manevi bir ufuk açmıştı.” (Göksel, 1949, s. 79) diyerek şiirin güçlü etkisini dile getirmiştir. Ömer Seyfettin’in bazı hikâyelerinin baş kısmına “Vatan ne Türkiye’dir, Türklere, ne Türkistan, / Vatan, büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan!” dizelerini yerleştirmesinin, Ahmet Hikmet Müftüoğlu’nun “Altın Ordu” adlı makalesini yazmasının, Ziya Gökalp’in “Vatan Sesleri – Altın Destan” manzumesini ve “Kızıl Elma” manzum hikâyesini de devamında yazmasının Türkçülüğe güç kazandırdığını (M. Gökalp, 1952, s. 5) ifade etmiştir.

Ziya Gökalp’in yukarıda değinilen edebi bakımdan Turancılık anlayışı asıl amaçladığı fikri mefkûre bakımından Turancılık anlayışının hazırlık aşaması olarak görülmektedir. Ziya Gökalp, mefkûrevi Turancılıkla derin açık manada tüm Ural-Altay kavimlerinin birliğini milli bir çatı altında arzulamaktaydı. M. Gökalp, Ziya Gökalp’in Turan idealinin “Bağrında bütün Türklerin toplu bulunduğu, Türkçenin konuşulduğu bütün Türk ülkelerini içine alan mefkûrevi bir Türk vatanıdır.” (M. Gökalp, 1952, s.6) ifadeleriyle açıklamaktadır. Devamında ise M. Gökalp, Ziya Gökalp’in Türkçülük gayesinin de “Türkiyecilik / Oğuzculuk yahut Türkmencilik / Turancılık” (M. Gökalp, 1952, s. 6) olarak üç aşamalı olduğuna değinmektedir. Bu ayrımdan anlaşılmaktadır ki Ziya Gökalp, Turancılığı Türkçülük idealinin bir aşaması olarak tanımlamış ve Turancılığın kimleri kapsadığı üzerine şunları arz etmiştir:

Türkçülüğün uzak mefkûresi ise Turandır. Turan bazılarının zannettiği gibi, Türklere başka, Moğolları, Tonguzları, Finvaları, Macarları da ihtiva eden bir KAVİMLER HALİTASI değildir. Bu zümreye ilim lisanında Oral-Altay zümresi denilir... Turan kelimesi münhasıran Türkleri ihtiva eden bir isimdir. O halde Turan kelimesini bütün Türk şubelerini ihtiva eden büyük Türkistan’a hasretmemiz lazımdır, Türkiye’deki Türk hasrına dâhil olanlar tabii yine bu ismi alacaklardır (M. Gökalp, 1952, s. 6).

Ziya Gökalp, Turancılık idealinin sadece Türkleri kapsadığını, yanlış anlaşıldığı üzere diğer milletleri içerisine almadığını, tüm Türk boylarını içerisine alarak Türk birliğinin sağlanmasını ve Büyük Türkistan ülküsünün içerisinde Türkiye’deki Türklerin de yer alacağını açıkça anlatmaktadır.

### 2.1.14. Ziya Gök Alp’in Milli İctimaiyat Metodları (Yazan: Faik Gözübüyük, 4 Ocak 1952, 66. Sayı)

Orkun Dergisi’nin 1952 yılındaki sayılarında, Ziya Gökalp üzerine neşredilen ikinci ve son makale de Faik Gözübüyük’e aittir. Gözübüyük’ün, Orkun Dergisi’nin 1951-52 yıllarında yayımlanan sayılarında Ziya Gökalp’i konu ettiği 6 altı makalede imzası vardır. Her makalesinde Gökalp’in farklı fikirlerini aktaran Gözübüyük, son makalesi olan “Ziya Gök Alp’in Milli İctimaiyat Metodları”nda da milli içtimaiyatın temelde yer alan 5 metodunu kısaca anlatmakta ve aslında yer verdiği altıncı metotla da beşinci metodun önemine yer vermektedir. Gözübüyük’ün ele aldığı ilk metot, “Tearüf Metodu”dur. Gözübüyük ilk metodun gayesini şöyle ifade etmiştir:

Bu metodun esası; bir milletin sahip olduğu muhtelif sosyal ve kültürel cereyanlar arasında -bunlardan herhangi birini inkâr etmemek şartıyla- müşterek noktaları ortaya çıkarmaktan ibarettir. Bu usulle araştırılacak olan iştirak noktaları o milletin örf ve adetlerine bünyesine uygun olan hususları ihtiva ettikleri içindir ki dikkate değer ve kıymeti haizdirler (Gözübüyük, 1952, s.12)

Daha açık bir ifadeyle; yöntemin amacının bir milletin haiz olduğu çeşitli sosyal ve kültürel akımlar arasında herhangi birini reddetmeden ortak noktaların, o milletin gelenek ve göreneklerine uygun özellikler taşıması sebebiyle kıymetli olmasıdır.

İkinci metot ise “Tenakür Kaidesi”dir. Gözübüyük, bu metodu şöyle izah etmiştir: “Bu kaide ile de aynı medeniyete mensup muhtelif milletlerin içtimai müesseseleri, sosyal psikolojileri arasındaki açık ve kapalı ayrılıklar gösterilmiş olunacaktır. Bu metot bir milletin diğer milletler içerisindeki, durumunu ve şahsiyetini belirtmek işini üzerine almış bulunmaktadır.” (Gözübüyük, 1952, s. 12). Bu yöntemin aynı medeniyetten gelen milletlerin sosyal kurumları ve toplum psikolojileri arasındaki belirlenmiş bariz ve gizli farklar olduğu, bu farkların milletlerin toplumsal yapılarındaki özgünlükleri gösterdiği, ayrıca bir milletin, diğer milletler arasındaki konumunu ve karakterini belirlemeye yönelik rol aldığı değerlendirilmektedir.

Gözübüyük’ün ele aldığı üçüncü metot “İhsaiyat Usulü”dür. Gözübüyük, bu metodu şöyle izah etmiştir: “Milletin vicdanında yer eden kıymet hükümlerinin nüfus ve kuvvetini ölçmek, riayet derecelerini tespit etmek gayesine matuftur. Muhtelif milletler arasında reddedilen veya kabul edilen kıymet hükümleri unsurlarının tayini de bu metotla mümkündür.” (Gözübüyük, 1952, s. 12). Bu yöntemle milletler arasındaki değer farklılıkları ve benzerliklerin ortaya konulabileceği, bir milletin vicdanında yer alan değer yargılarının etkisini ve gücünün ölçülebileceğini, farklı milletler arasında kabul edilen veya reddedilen değer yargılarının da bu usulle tespit edilebileceğinden bahsedildiği anlaşılmaktadır.

Gözübüyük’ün ele aldığı dördüncü metot “Telif Kaidesi”dir. Gözübüyük, bu metodu da şöyle izah etmiştir: “Bir milletin içerisinde medeniyetçi ve harsçı şekillerde ayrılmış olan muhtelif fikir cephelerini birleştirmek, bir bütün haline getirmek başlıca mevzudur.” (Gözübüyük, 1952, s. 12). Bu yöntem bir millet içindeki farklı düşünce gruplarını birleştirmenin önemini vurgulamakta ve bu fikir ayrılıklarını birleştirerek uyumlu bir toplum oluşturmak, bölünmeleri aşmak ve onları bir milletin ortak çıkarları doğrultusunda birleştirmek amaçlanmaktadır.

Gözübüyük’ün ele aldığı beşinci metot “İstishat Kaidesi”dir. Gözübüyük, bu metodu da şöyle izah etmiştir: “Milli vicdanın tecelli ettiği, milli mefâhirin sembolü olan o milletin dâhilerinin, kahramanlarının eser ve hareketlerini vesika ittihaz etmek ve bu vesikalarla içtimai hakikatleri elde etmek.” (Gözübüyük, 1952, s. 12). Bu yaklaşım, bir milletin büyük şahsiyetlerinin bıraktığı izlerden yola çıkarak, milletin ortak kimliğini ve toplumsal yapısını anlamayı hedeflemektedir.

Gözübüyük’ün ele aldığı altıncı metot “Milletin Enmuzecini Tayin Kaidesi”dir. Gözübüyük, bu metodu da şöyle izah etmiştir: “Bir milletin sahip olduğu müesseseler ve bunların tabi oldukları kanunlar o milletin milli en muzecini teşkil eder. Beşinci metot bunu tayin etmek ve tanımak, ortaya çıkarmak usullerinden ibarettir. Böylece içtimai müesseselerin mahiyeti, hayatîyet kabiliyeti tekâmülleri anlaşılmış olacaktır.” (Gözübüyük, 1952, s. 12). Bu yaklaşım ise bir milletin sosyal yapısını anlamak için onun kurumlarını ve bu kurumları düzenleyen yasaları analiz eden beşinci yöntemi açıklamakta ve bu yolla milletin toplumsal gelişiminin kavranacağını belirtmektedir.

Faik Gözübüyük’ün Ziya Gökalp’in milli içtimaiyat metotlarını ele aldığı çalışması, Gökalp’in milli sosyolojiye getirdiği farklı yöntemleri kapsamlı bir şekilde inceler. Gözübüyük’ün çalışması, Gökalp’in sosyolojiye kazandırdığı bu metotları, bir milletin kültürel ve toplumsal yapısını anlamada önemli bir çerçeve olarak sunmaktadır.

## 0.2. 1962-64 Yıllarındaki Sayılarda Yer Alan Makaleler

Orkun dergisinin ikinci yayım döneminde Ziya Gökalp üzerine 3 makale yazılmıştır. 1962 yılında Şubat (1. sayı), 15 Aralık (11. sayı) ve 1 Ağustos (29. sayı) tarihli sayılarda makaleler yayımlanmıştır. Bu dönem yayınlanan derginin, ilk sayısının on dördüncü sayfasında, derginin her sayısının iki sayfasının vefat eden Türk milliyetçisi şahsiyetlerine ayrılacağına yönelik bir üst yazı görülmektedir.

### 0.2.1. Ziya Gökalp (Yazan: A. Çiftçioğlu, Şubat 1962, 1. sayı)

Çiftçioğlu kaleme aldığı makalede Gökalp’in Türkçülük ve Turancılık ülküleri üzerine değerlendirme yapmakta ayrıca Gökalp’e düşmanlık yapanlar ve onu karalamaya çalışanlara yönelik fikri idealler üzerinden cevap vermektedir. Çiftçioğlu, “Ziya Gökalp’in Türklüğe yaptığı büyük hizmet Türk milliyetçiliği yani Türkçülük alanındadır. Tarihin uzak yüzyıllarından beri var olan fakat Tazminattan sonraki devirde hem devamlı hem de daha şuurlu bir mahiyet alan Türkçülüğü ilk defa bir programa bağlayan Ziya Gökalp’tir.” (Çiftçioğlu, 1962, s. 14) ifadeleriyle Gökalp’e atfedilen önemi vurgulamaktadır.

Çiftçioğlu (1962), Gökalp’in Türkçülük ve Turancılık idealleri üzerine olan görüşlerini şöyle ifade etmiştir:

Türk ülküsünü yakın ve uzak ülkü olmak üzere ikiye ayırmak lazımdır. Yakın ülkümüz Oğuz ve Türkmen birliğidir.

Çünkü kültürce birleşmeleri en kolay olan Türkler, Oğuz Türkleridir. Yani yakın ülkümüz Oğuz Birliği veya Türkmen birliğidir. Uzak ülkümüz ise Turan ülküsüdür ve sadece Türklerin birliğidir. Turan ülküsü bugün

için hayal gibi görünmekle beraber tarihte bir gerçektir. Çünkü Türkler tarihte birkaç kere birleşmişlerdir. Gökalp “Tarihte gerçek olan şeyler, gelecekte de gerçek olabilir.” demiştir (Çiftçioğlu, 1962, s. 14).

Çiftçioğlu, Gökalp’e yönelik yapılan olumlu tenkitlerin yanı sıra bazı kişilerce olumsuz eleştirilerine ve yergilerine Gökalp’i konu etmelerinin apaçık düşmanlık olduğunu savunmaktadır. Çiftçioğlu (1962), Gökalp’e düşmanlık edenleri şöyle deşifre etmektedir:

Gökalp düşmanlığı, fikir adamımızın şahsından çok milliyetçiliğine karşıdır. Gökalp’e düşmanlık edenlerin büyük çoğunluğu yerli kızılılardır. Bu düşmanlığın iki sebebi vardır. Birincisi Gökalp’in eserleri ile Türkün manevi gücünü ayakta tutmasıdır. İkincisi ise büyük fikir adamımızın Turancılık ülküsünün de en büyük siması bulunmasıdır (Çiftçioğlu, 1962, s. 30).

Çiftçioğlu’nun değerlendirmesinde, Ziya Gökalp’in Türkcülük ve Turancılık ideallerine kattığı değerın önemi vurgulanırken, bu ideallere düşmanlık besleyenlerin eleştirileri Gökalp’in Türk milliyetçiliği üzerindeki etkisine bağlanarak ele alınır. Çiftçioğlu, Gökalp’in Türk kimliğine yaptığı katkıyı ve ilk kez sistematik bir Türkcülük programı oluşturduğunu belirtir; Turancılık ülküsünü ise Oğuz birliği ve uzak hedef olarak ele alır. Gökalp’e yönelik olumsuz eleştirilerin, onun şahsından çok milliyetçilik ve Turancılık ülküsüne karşı bir düşmanlık olduğunu savunan Çiftçioğlu, bu yergilerin ardında, Gökalp’in Türklerin manevi gücünü koruyan ve ulusal birliği destekleyen fikirlerinden rahatsızlık duyan “Moskofçular”ın olduğunu öne sürer. Gökalp’e karşı yapılan saygısızlığın kökeninde Gökalp’in kendi tabiri ile “Moskofçular”ın yer aldığı görülmekte ve Türkcülük ülküsüne zarar verme amacı taşıdığı değerlendirilmektedir.

### 0.2.2. Ziya Gökalp ve Din (Yazan: Hikmet Tanyu, 15 Aralık 1962, 11. sayı)

Hikmet Tanyu, kaleme aldığı makalesinde bazı kişilerce Gökalp’e yöneltilen dinsiz söylemlerin, karalamaların, asılsız konuşmaların ve bazı yazılarda bu yönlü telmihlerin gayri ahlaki ve gayri İslami olduğunu dile getirirken aynı zamanda bu kişilerin Gökalp’in eserlerini unutturmaya çalıştıklarını ifade etmektedir. Gökalp’in dinsiz olduğunu iddia eden kişilere Tanyu (1962) şu cevabı uygun görmüştür:

Her şeyden evvel Müslümanım diyen kelime-i şهادeti getiren ve cemaatle namaz kılarak İslamı sabit olmuş bir insanı, hiçbir şahıs ve mekân İslamıktan kovma yetkisinde değildir. Kendisini papa sanıp aforoz etmeye kalkmak, İslamı yoktur ve böylesi günahıdır.

Merhum Diyanet İşleri Reisi Ahmet Hamdi Akseki eserlerinde bunu şöyle açıklamıştır: “İslam’da dini bir sulta, halkın düşüncesi, vicdan ve itikadı üzerinde ruhani bir tahakküm yoktur. Hiç kimse başka birini Allah namına ne aforoz ve tekfir, ne de günahlarını affedebilir. En büyük bir din adamının bile böyle bir salahiyeti yoktur. Dini nüfuzu ne kadar büyük olursa olsun onun da vazifesi Allah’ın emirlerini söylemek, hak ve hayrı tavsiye etmektir. Vicdanlar üzerinde bu tahakküm peygamberin kendisinde bile yoktur.” Allah, Peygambere Gaaşıye süresi, ayet 21 ve 22’de hitaben şöyle buyurmuştur: “Habibim, hatırlat! Sen yalnız hatırlatmaya memursun. Yoksa onların üzerinde murakabada bulunacak değilsin...!” (Tanyu, 1962, s. 4).

Bir kimsenin dini inancı hususunda yorumlar yapmanın İslamiyet’e aykırı bir durum olduğunu atıflarla açıklayan Çiftçioğlu, bu kimselerce ne yapılırsa yapılsın Gökalp’in fikri meşalesinin söndürülemeyeceğini savunmaktadır.

Hikmet Tanyu’nun Gökalp’e dair yazısında, Gökalp’e dinsizlik ithamında bulunanların eleştirisi, İslam’ın hoşgörüsüne ve vicdan özgürlüğüne dayanarak temellendirilmiştir. Tanyu, Gökalp’in Müslümanlığının şahadetiyle sabit olduğunu vurgularken, İslam’da aforoz ve tekfir yetkisinin olmadığını Ahmet Hamdi Akseki’nin açıklamalarıyla destekler. Bu bağlamda, Gökalp’i dinsizlikle suçlamanın İslam ahlakına aykırı olduğunu belirten Tanyu, eleştirilerin aslında Gökalp’in eserlerini unutturma çabası olduğunu öne sürer. Gökalp’in fikirlerinin bu tür iftiralarla engellenemeyeceğini savunan Tanyu, Gökalp’in düşünsel mirasının sönmeyecek bir meşale gibi Türk milletine ışık tutmaya devam edeceğini ifade eder.

### 0.2.3. Ziya Gökalp (Yazan:Prof. Aydın Yalçın, 1 Ağustos 1964, 29. sayı)

Orkun Dergisi’nin son sayısında Ziya Gökalp üzerine yazılan makalenin ustası Aydın Yalçın’dır. Yalçın makalesinde, Gökalp’in çocukluk döneminden başlayan zorlu hayatından kesitler verdikten sonra Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu yıkılma evrelerinde “Türk milletini dağılan imparatorluk içinde ve muhasım bir dünya ortasında mevkiini göstermiş, aydınlara, cemiyetin liderlerine İstikbal için takip edilecek yolu işaret etmiştir.” (Yalçın, 1964, s. 49) düşüncesiyle ortaya attığı fikri akımların önemine değinmektedir. Yine Yalçın (1964) Gökalp’in bu süreçte “August Comte ve Durkheim’in universalist içtimai felsefesinden mülhem görüşleri imparatorluğun dağılma devresinde Türk milleti için bir tesanüt ve bir birlik unsuru” (Yalçın, 1964, s. 49) olarak görüldüğünü ifade etmiştir.

Yalçın, Atatürk'ün hayata geçirdiği inkılapların temelinde yatan fikri zeminin Gökalp'in ülkü ve ideallerinden geliştirildiği iddiasını şu sözlerle aktarmaktadır:

Atatürk devrinin otoriter ve tek partili siyasi düzeni, Ziya Gökalp'in, Fransız pozitivizmi ve rasyonalizmine dayanan cemiyet görüşü ile mahşer-i vicdanı ruhunda temsil eden, fikirlerini zorla cemiyet efdâdına kabul ettiren yüksek bir varlık, <Üstün insan> merhumelerini düşüncelerimize yerleştirmiştir. Bu bakımdan Atatürk'ün süratli inkılaplarla meşgul bulunduğu, otoriter siyasi düzen safhası Gökalp'in içtimayı felsefesine çok şeyler borçludur (Yalçın, 1964, s. 50).

Yalçın, Gökalp'in ülkü ve ideallerini içinde bulunduğu dönem şartlarına göre bir kurtarma operasyonu olarak görmekte, bugün ve gelecek için yeni ideallerin yaratılması gerektiği düşüncesini de şöyle aktarmaktadır:

Bugün dağılan bir İmparatorluğun son günlerinde kendini toparlamaya çalışan Türk milletine birlik ve tesanüd unsuru getiren otoriter ve konformist bir şuur ve içtimai zecir felsefesi ve hayat görüşü yerine yeni bir felsefe bulmalıyız. Hürriyet, tolerans, şahsi teşebbüs vb. gibi daha hürriyetçi ve liberal içtimayı kıymetler üzerine dikkati teksif etmelidir. Milli bünyemiz Oryantalist ve Plüralist bir dünya görüşünün kıymetlerine ve ideallerine yönelmiş bulunmaktadır. Milletimizin bugün eriştiği içtimai tekâmül safhası, ne istikamete doğru gidildiğini açık olarak anlatan, zihni tereddütleri gideren, fikirler arasında ahenk ve sistem kurarak tenakuz ve çatışmaları önleyen fikir liderlerine duyulan ihtiyacı büsbütün şiddetlendirmiştir (Yalçın, 1964, s. 50).

Aydın Yalçın'ın Ziya Gökalp üzerine yazdığı makale, Gökalp'in Osmanlı'nın çöküş sürecinde Türk milletine birlik ve dayanışma kazandıran fikirlerinin önemini vurgularken, bu düşüncelerin August Comte ve Durkheim'in pozitivist ve toplumsal felsefelerinden esinlendiğine dikkat çeker. Atatürk devrinde uygulanan inkılapların temelinde de Gökalp'in bu fikirlerinin yer aldığını belirten Yalçın, Gökalp'in içtimai düşüncesinin, dönemin otoriter yapısına katkıda bulunduğunu savunur. Ancak, günümüzde artık bu otoriter düşünce sisteminin yerini daha özgürlükçü ve çoğulcu bir felsefenin alması gerektiğini ifade eden Yalçın, Türk milletinin toplumsal gelişiminde yeni fikir liderlerine ve özgürlükçü değerlere olan ihtiyacı güçlü bir şekilde dile getirir.

## Sonuç

Bu çalışmada, Orkun dergisinde 1950-52 ve 1962-64 yılları arasında Ziya Gökalp üzerine kaleme alınan makaleler incelenmiş ve Gökalp'in Türk milliyetçiliği üzerindeki etkileri ele alınmıştır. İnceleme, Gökalp'in fikirlerinin dönemin sosyo-politik ortamında nasıl bir yankı bulunduğunu ve özellikle Türkçülük ideolojisinin şekillenmesinde oynadığı rolü göstermiştir. Orkun dergisindeki makaleler, Gökalp'in Türk milliyetçiliği, dilde sadeleşme, milli kimlik, ahlak ve tarih anlayışı gibi temel konulara dair düşüncelerinin derinlemesine işlendiği ve bu fikirlerin geniş bir kesim tarafından nasıl benimsendiğini ortaya koymaktadır.

Ziya Gökalp, özellikle Cumhuriyet'in inşa sürecinde modern bir Türk kimliği oluşturma çabalarında öncü bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Gökalp'in Türkçülük anlayışı, yalnızca etnik bir milliyetçilik değil, sosyolojik temellere dayanan, dil, kültür ve tarihsel birliktelik üzerine inşa edilmiş bir ulus fikrine dayanmaktadır. Orkun dergisinde yer alan yazılarda da bu fikirlerin nasıl yorumlandığı ve Gökalp'in Türk milliyetçiliği anlayışının dönemin Türkçü düşünce hareketlerinde ne denli etkili olduğu vurgulanmıştır.

Dergide yayımlanan makalelerde, Gökalp'in milli terbiye, Turancılık, dil ve ahlak üzerine görüşleri geniş bir biçimde ele alınmış, bu konular etrafında derinlemesine tartışmalar yapılmıştır. Örneğin; Gökalp'in Turancılık anlayışı, Türk milletinin sınırlarını genişletme ve tüm Türkleri bir çatı altında toplama ideali olarak değerlendirilmiş, ancak bunun yalnızca siyasi bir hedef değil, kültürel ve sosyolojik bir mefkûre olduğu sıkça vurgulanmıştır. Ayrıca, Gökalp'in dil üzerine düşünceleri, dilin bir milletin kimliği olduğu ve Türkçenin sadeleşmesi gerektiği üzerine kurulmuş olup, bu düşünceler de makalelerde destek bulmuştur.

1950-52 yıllarında yayımlanan 14 makale, Gökalp'in Türkçülük ideolojisine yaptığı katkıları vurgulamaktadır. Örneğin; Hacıömeroğlu'nun 1950 tarihli makalesi, Gökalp'in Türk düşünce hayatına getirdiği yenilikleri öne çıkarırken, onun milli kimlik ve ahlak konusundaki fikirlerine geniş yer vermiştir. Bu dönemde yayımlanan diğer makalelerde, Gökalp'in milli terbiye, Turancılık ve din gibi konulardaki görüşleri detaylı bir şekilde ele alınmıştır. 1962-64 döneminde yayımlanan 3 makale ise Gökalp'in düşüncelerinin yeniden değerlendirilmesini sağlamış, onun idealleri üzerinden yeni bir milliyetçi perspektif geliştirilmiştir. Özellikle Faik Gözübüyük'ün makaleleri, Gökalp'in içtimaiyat (sosyoloji) metotları ve milli düşünce yapısının nasıl inşa edilmesi gerektiği üzerine derinlemesine analizler sunmaktadır. Bu makalelerde, Gökalp'in sadece Türkçülük değil, aynı zamanda modernleşme ve Batılılaşma konularındaki denge arayışı da tartışılmıştır.

Sonuç olarak, Ziya Gökalp'in düşünceleri, Orkun dergisinde yayımlanan makaleler aracılığıyla hem dönemin milliyetçi düşünce hareketlerine hem de Türkiye'nin sosyokültürel yapısına önemli katkılar sunmuştur. Ziya Gökalp'in Türk milliyetçiliği üzerine geliştirdiği fikirler, Orkun dergisinde yayımlanan makalelerde büyük bir ilgiyle ele alınmış ve dönemin Türkçü düşünce dünyasında geniş bir yankı bulmuştur. Gökalp, sadece bir düşünür olarak değil, aynı zamanda Türk toplumunun modernleşme sürecinde yol gösterici bir figür olarak değerlendirilmiştir. Gökalp'in milliyetçilik, sosyoloji, din, ahlak ve kültür gibi temel konulara dair görüşleri geniş bir perspektiften değerlendirilirken, onun Cumhuriyet'in temel taşlarını oluşturan fikirlerinin dönemin entelektüel çevrelerindeki yansımaları ortaya konulmuştur. Makaleler, Gökalp'in fikirlerinin nasıl bir rehber niteliği taşıdığını, Türk milliyetçiliği hareketinde etkin rolünün olduğunu ve sadece kendi döneminde değil, sonraki kuşaklar üzerinde de etkili olduğunu ve Türk milliyetçiliğinin temellerini atan bir düşünce yapısını miras bıraktığını açıkça ortaya koymaktadır.

## Kaynakça

- Atsız, H. N. (1952). Veda. Orkun, 68, 2-7.
- Çetinçelik, M. (1950). Ziya Gök Alp (1875-1924). Orkun, 8, 4-5.
- Çiftçioğlu, A. (1962). Ziya Gökalp. Orkun, 1, 14/30.
- Duru, M. N. (1975). Ziya Gökalp. Milli Eğitim Basımevi.
- Ekiz, O. N. (1977). Yirminci Yüzyılın Büyük Türkçüsü Nihal Atsız. Toker, 15, 5-9.
- Esemeli, B. (1950). Ziya Gök Alp ve Türkçülük. Orkun, 9, 4.
- Fezlioğlu, T. (1996). Atatürk ve Milliyetçilik. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınevi.
- YILDIZ, A. (2001). Ne Mutlu Türküm Diyene. İletişim Yayınları.
- Gökalp, Ş. M. (1952). Ziya Gök Alp'te Turancılık. Orkun, 66, 4-6.
- Gökalp, Z. (1918). Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak. Evkaf-ı İslamiye Matbaası.
- Gökalp, Z. (2009). Türkçülüğün Esasları. Mola Kitap.
- Gökalp, Z. (2018). Kızıl Elma. Karbon Kitaplar.
- Gökçeoğlu, S. (1951). Ziya Gökalp Toplantısında Neler Söylendi?. Orkun, 34, 12-15.
- Göksel, A. N. (1949). Ziya Gök Alp. Ahmet Halit Kitabevi.
- Göksel, A. N. (1951). Ziya Gök Alp. Orkun, 56, 3-4.
- Gözübüyük, F. (1951). Büyük Türkçü Ziya Gök Alp'ta Milli Terbiye. Orkun, 32, 6-7.
- Gözübüyük, F. (1951). Ziya Gök Alp'in Türkçülüğü. Orkun, 37, 9-10.
- Gözübüyük, F. (1951). Ziya Gök Alp'ta Din ve An'ane. Orkun, 38, 12-13.
- Gözübüyük, F. (1951). Halkçılık Karşısında Ziya Gök Alp. Orkun, 56, 14-16.
- Gözübüyük, F. (1951). Ziya Gök Alp'in Garpcılık Anlayışı. Orkun, 62, 12.
- Gözübüyük, F. (1951). Ziya Gök Alp'in Milli İctimaiyat Metodları. Orkun, 66, 12.
- Hacıömeroğlu. (1950). Ziya Gök Alp için 24. Ölüm Yılı Dolayısıyla. Orkun, 6, 12-14.
- Hacıömeroğlu. (1950). Ziya Gök Alp için 24. Ölüm Yılı Dolayısıyla. Orkun, 7, 11-12.
- İnan, A. (1933). Vatandaş İçin Medeni Bilgiler. Devlet Matbaası.
- Orkun. (1950). Orkun'un Tarihçesi, Orkun, 1, 2.
- Orkun. (1962). Orkun'un Yeniden Çıkarken, Orkun, 1, 1.
- Özalper, M. (2019). Orkun Dergisi Özelinde Türkçülük (1950-1952). Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu 26-28 Eylül 2019 Van-Türkiye, s. 787-798.
- Sağlam, S. (2008). Ziya Gökalp. M. Ç. Özdemir(Ed.), Türkiye'de Sosyoloji I, (s. 161-219). Phoenix Yayınevi.
- Tanyu, H. (1962). Ziya Gökalp ve Türk Milliyetçiliği. Toprak Yayınları.
- Tanyu, H. (1962). Ziya Gökalp Ve Din. Orkun, 11, 4/21.
- Tegin, K. (1951). Büyük Fikir Adamı Ziya Gök Alp. Orkun, 56, 2-3.
- Toplu, A. (1951). Ziya Gök Alp Dinsiz Miydi?. Orkun, 56, 12-14.
- Yalçın, A. (1964). Ziya Gökalp. Orkun, 29, 49-50.
- Yöntem, A. C. (1941). Genç Kalemçiler ve Ziya Gökalp, Çınaraltı Haftalık İlim Sanat Mecmuası, 12, 13-15.

## Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

## Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlıdır.

## Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

## Ziya Gökalp'in Adana Türk Ocağı Konferansı ve Yeni Türkiye Mefkûresi

Ziya Gökalp's Lecture at Adana Türk Ocağı (Turkish Hearth) And His New Türkiye Ideal

**Abrurrahman KÜTÜK**

PhD., Çukurova University, Department of Business, Adana, Türkiye  
Dr., Çukurova Üniversitesi, Kozan İşletme Fakültesi, Adana, Türkiye  
Orcid: 0000-0003-3496-3596 Email: akutuk@cu.edu.tr

### Article Information/Makale Bilgisi

**Cite as/Atıf:** Kütük, A. (2024). Ziya Gökalp's Lecture at Adana Türk Ocağı (Turkish Hearth) And His New Türkiye Ideal. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute, Special Issue of Ziya Gökalp*, 115-128.

Kütük, A. (2024). Ziya Gökalp'in Adana Türk Ocağı Konferansı ve Yeni Türkiye Mefkûresi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Ziya Gökalp Özel Sayısı*, 115-128.

**Article Types / Makale Türü:** Research Article/Araştırma Makalesi

**Received/Geliş Tarihi:** 06 June/Haziran 2024

**Accepted/Kabul Tarihi:** 12 August/Ağustos 2024

**Published/Yayın Tarihi:** 06 December/Aralık 2024

**Issue/Sayı:**Ziya Gökalp Özel Sayısı /Special Issue of Ziya Gökalp

**Pages/Sayfa:** 115-128.

**Plagiarism/İntihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

**Published by/Yayıncı:** Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

**Ethical Statement/Etik Beyan:** It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Abrurrahman KÜTÜK).

**Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License:** Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.



## Öz

Ziya Gökalp, Türk düşünce tarihinin önemli mütefekkirlerinden biridir. Türkiye Cumhuriyeti'nin onun temel düşünceleri üzerine kurulduğu görüşü toplumun büyük bir bölümünde kabul görmektedir. Fakat Ziya Gökalp'in fikirlerine muhalif olanlar ile destek olanlar arasında da onu yanlış anlayan ve yanlış konumlandıran önemli bir kesim olduğu da yadsınamaz. Bu açıdan Ziya Gökalp'i Türk toplumuna daha nesnel bir yaklaşımla anlatmak gerekmektedir. Ziya Gökalp, 10 Nisan 1923'te, Adana Türk Ocağında "Ocaklar Ne Yapmıştır, Vazifesi ve Gayesi Nedir" başlıklı bir konferans vermiştir. Bu konferansta, Türk Ocaklarının tarihi görev ve sorumluluklarının neler olması gerektiği hakkında görüşlerini sunmuştur. Konferansta, Türkçülük, mefkûre, vatan, terakki, milli hâkimiyet; Türk tarihi, Türk dili, Türk musikisi, Türk mimarisi, Türk kültürü ve Türk etnografyası başlıkları altında düşüncelerini dile getirmiştir. Ziya Gökalp'in bu görüş ve düşünceleri, Adana Türk Ocağının resmi yayın organı "Altun Yurd" mecmuasının ilk iki sayısında yayımlanmıştır. Ziya Gökalp'in "Altun Yurd" mecmuasında yayımlanan görüşlerini incelediğimizde, İmparatorluk dönemindeki temel görüşleriyle, Milli Devlet'e geçiş dönemindeki görüşlerinin büyük oranda örtüştüğünü görmekteyiz. Söz konusu konferansın Gökalp'in "Yeni Türkiye Mefkûresi" ve Yeni Türkiye'nin de siyasi ve kültür politikalarının bir yol haritası olduğunu söyleyebiliriz.

**Anahtar Kelimeler:** Ziya Gökalp, Adana Türk Ocağı, Türkçülük, Altun Yurd Mecmuası, mefkûre, hars

## Abstract

The opinion that the Turkish Republic was founded on the elementary ideas of Ziya Gökalp, an important figure in Turkish intellectual history, is quite prevalent. However, it's undeniable that some people misunderstand or misrepresent his stance, whether they embrace or oppose his ideology. Thus, he should be portrayed more objectively to the Turkish people. On April 10, 1923, Gökalp gives a lecture titled "Ocaklar Ne Yapmıştır, Vazifesi ve Gayesi Nedir" (What has Turkish society accomplished, what is the mission and intention?) at Adana Türk Ocağı. In that lecture, he makes remarks on the historic missions and responsibilities of Türk Ocağı. He reflects his ideas under the headings of Turkism, ideals, homeland, progression, and national sovereignty, besides mentioning Turkish history, language, music, architecture, culture, and ethnography. His lecture was published in the first two issues of the journal "Altun Yurd", the official media organ of Adana Türk Ocağı. According to the remarks in the journal, his elementary ideas in the period of the empire coincides greatly with his ideology in the period of the national state. Gökalp's lecture at Adana Türk Ocağı, being his "new Türkiye ideal", can be regarded as the political and cultural blueprint of the new Türkiye.

**Keywords:** Ziya Gökalp, Adana Turkish Hearth, Turkism, Altun Yurd Journal, ideal, culture.

## Giriş

Ziya Gökalp'in fikir dünyası, mefkûresi ve siyasi düşünceleri, Türk toplumunda derin izler bırakmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fikriyat ve ıslahat sahasında yapmış olduğu hemen bütün icraatın, Ziya Gökalp'in kudretli dimağının mahsulü (Ağaoğlu, 1340, s. 165) olduğu gibi, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ilham kaynağı, Atatürk'ün de fikir babasıdır. "Bedenimin babası Ali Rıza Efendi, hislerimin Namık Kemal, fikirlerimin babası Ziya Gökalp'tir" (Özalp, 2021, s. 86) diyen Mustafa Kemal'i derinden etkilemiş olan Gökalp'in birçok sosyal, siyasi düşünce ve önerileri Cumhuriyet ile birlikte uygulama imkânı bulmuştur. Fikir ve düşünceleri yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin yol haritalarından biri olmuş, Türkiye Cumhuriyeti onun görüşlerinden büyük oranda faydalanmıştır (Karaca, 1990, s. 118-119).

Ziya Gökalp, Mustafa Kemal Paşa'ya derin bir saygı ve minnettarlık hissi taşımaktadır<sup>1</sup>. Gökalp, vatan topraklarını düşmandan temizlemiş, milli hâkimiyete dayanan milli bir devletin kurulmasını sağlamış olan Mustafa Kemal'i, Türkçülük ve Türk Milleti için en büyük şans olarak görmüştür.(Gökalp, 2019, s. 12). TBBM II. Dönem Diyarbakır milletvekili seçilen Ziya Gökalp, milletvekilliğinden ziyade yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kültür politikalarının belirlendiği Heyet-i İlmiye Komisyonu başkanlığı görevinde bulunmuş, yeni kurulan Cumhuriyetin kültür politikalarının belirlendiği komisyonlara başkanlık etmiş, bu konuda raporlar hazırlamıştır (Tanır ve Aslan, 2019, s. 261).

Gökalp, özellikle Türkçülük cereyanının gelişmesinde ve uygulanmasında, Türk düşünce, kültür ve siyaset tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Bugün hâlâ Türkiye'de fikirlerinin savunucusu ve takipçisi önemli siyasi partiler ve sivil toplum kuruluşları olduğu gibi, düşünce ve fikirlerinin sıkı muhalifleri de mevcuttur.

Ziya Gökalp, 10 Nisan 1923'te Adana Türk Ocağında üç saat süren bir konferans vermiştir. Konferansta birçok konuda fikir ve tavsiye beyan etmiştir. Konferans, Gökalp'in son yıllarındaki fikir ve düşüncelerini anlama ve tanıma fırsatı vermektedir. Zira eserlerinin birçoğu İmparatorluk dönemine aittir. Konferans metni Adana Türk Ocağı resmi yayın organı olan "Altun Yurd" mecmuasının ilk iki sayısında yayımlanmıştır. Yayımlanan bu konferans metni, Gökalp'in fikir ve düşüncelerinin anlaşılması için Ziya Gökalp araştırmacılarına tarihi bir vesika, önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Konferans sonunda katılımcı protokol üyeleriyle hatıra fotoğrafı çekilmiştir. Burada çekilen fotoğraf, Ziya Gökalp'in belki de en son çekilen fotoğraflarından birisidir. Gökalp'in Adana çekilen fotoğrafında, yakalandığı amansız hastalığın belirtilerini görmek mümkündür. (Ek 1). Gökalp, konferanstan kısa bir süre sonra hastalık teşhisi konmuş, uzun ve meşakkatli bir hastalık dönemi sonucunda Cumhuriyetin ilanının birinci yılına varmadan 25 Ekim 1924 tarihinde tedavi gördüğü Fransız Hastanesinde vefat etmiştir (BOA, HR. İM. 245/23-3, 25.10.1340).

## 1. Adana Türk Ocağı ve Altun Yurd Mecmuası

Türk Ocakları, Türklük şuur ve düşüncelerinin gelişmesinde, Türk milliyetçiliğinin resmi ideoloji haline dönüşmesinde, milli devlet yapılanmasında temel rol oynamıştır. 25 Mart 1912 tarihinde İttihat ve Terakki döneminde kurulan Türk Ocakları (Sarınay, 1993, s. 113) İmparatorluğun belirli yerlerinde teşkilatlanırken, Milli Mücadele sonunda, özellikle Türkçülük akımının devletin resmi görüşü olmasından sonra ülke sathına yayılmış, birçok şehirde şubeleri açılmıştır.

Fransız işgali ve Ermeni zulmü karşısında kendi imkânlarıyla milli teşkilatını kurmuş, kendi bölgesini işgalden kurtarmayı başarmış, milli hassasiyete sahip Çukurova insanı, Türk Ocaklarının kurulmasında da öncülük etmiştir. Adana Türk Ocağı, Adana Türk Gücü Derneği'nin Türk Ocağı'na dönüşmesiyle Şubat 1923'de kurulmuştur (Pınar, 2015, s. 537). Ulucami mahallesinde, Hükümet caddesi üzerindeki, Seyhan Nehri kenarında bulunan Türk Ocağı Adana şubesi, Milli Mücadele sonrasında Türkiye'de kurulmuş en önemli, en aktif Türk Ocaklarından birisi haline gelmiştir.

Adana Türk Ocağı, ocak faaliyetlerinin tanıtılması, bölgenin ekonomik, sosyal, kültürel kalkınması, milli konuların halka yayılması ve Türk Ocaklarının gayelerine hizmet etmek amacıyla resmi yayın organı olan "Altun Yurd" mecmuasını yayımlamıştır. Mecmua, "Türk Ocağının gayesini takip eder" ibaresiyle resmi görüş ve düşüncelerini açıklamaktadır (Altun

<sup>1</sup> "...Mamafih, Türkçülüğe dair bütün bu hareketler akim kalacaktı. Eğer Türkleri, Türkçülük mefkûresi etrafında birleştirerek büyük bir inkıraz tehlikesinden kurtarmaya muvaffak olan büyük bir dâhi zuhur etmeseydi! Bu büyük dâhinin ismini söylemeye hacet yok. Bütün cihan bugün Gazi Mustafa Kemal Paşa ismini mukaddes bir kelime addederek her an hürmetle anmaktadır. Evvelce Türkiye'de, Türk milletinin hiçbir mevkii yoktu. Bugün her hak Türk'ündür. Bu topraktaki hâkimiyet Türk hâkimiyetidir. Siyasette, harsta, iktisatta hep Türk halkı hâkimdir. Bu kadar katî ve büyük inkılâbı yapan zat, Türkçülüğün en büyük adamıdır. Çünkü düşünmek ve söylemek kolaydır. Fakat yapmak ve bilhassa muvaffakiyetle neticelendirmek çok güçtür..." Bkz: (Gökalp, 2019, s. 12).

Yurd, Cilt: 1, Sayı:2, 31 Mayıs 1923, s. 1). Altun Yurd mecmuası, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki Adana ve çevresinin düşünce, kültür ve ekonomisinin anlaşılması açısından birinci el bir kaynak teşkil etmektedir. O dönem içerisindeki Türk Ocaklarının faaliyetleri ve işlevleri hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Milli Mücadeledeki başarı öyküleri birinci kaynaktan aktarılacak tarihe not düşülmüştür. Mustafa Kemal Paşa ve henüz bir buçuk aylık eşi olan Latife Hanım, Mareşal Fevzi Çakmak, Ziya Gökalp, Fahrettin Altay gibi önemli simaların Adana seyahatleri ve bu esnada Türk Ocaklarını ziyaretleri, oradaki nutukları kayıt altına alınmıştır. Adana Türk Ocağı ve resmi yayın organı Altun Yurd Mecmuası bu bakımdan önemli bir işlevi yerine getirmiştir.

Altun Yurd mecmuası, Mustafa Kemal Paşa'nın önemli mesajlarını yayımlayarak tarihe de tanıklık etmiştir. "Sanatsız kalan bir toplumun hayat damarlarından biri kopmuş olur." sözü Adana Türk Ocağında sarf edilmiş; daha sonra sanat ile ilgili en önemli referans sözü olarak kabul edilmiştir (Altun Yurd, Cilt.1, S. 2, 31 Mayıs 1923, s. 2). Mustafa Kemal Paşa'nın, Milli Mücadele'nin ilk hissi teşebbüsünün Adana'da ortaya çıktığını, Milli Mücadele'nin ilk tohumlarının burada yeşerdiğini ifade eden sözünü 15 Mart 1923'te Adana'da söylemiştir<sup>2</sup>.

Atatürk'ün eşi Latife Hanım, 15 Mart 1923'te Adana Türk Ocağı hatıra defterine "Bu zengin topraklara, böyle münevver gençlere malik olan Adana'nın Ocağı daima tütsün." yazarak bu konudaki düşüncelerini açıklamıştır (Altun Yurd, Cilt:1, S.1, 15 Mayıs 1923, s.7). Aynı günkü programda Mustafa Kemal Paşa, Adana Türk Ocağı hakkında duygularını şu sözlerle dile getirmiştir: "Adana Türk Ocağı Türklük nurunun feyyâzı menbaı olsun! Bu ocağın ateşi çok, pek çok kadımdır. Onu asırlarca söndürmeye çalışmaktan hâli kalmadılar. Fakat buna her teşebbüs edenin ocağı söndü. Çünkü o müteşebbisler düşünmüyorlardı ki Adana Türk Ocağı en asil Türk Ocaklarının kızgın ateşleriyle daima tenmiye olunmuştur. Ocağın bugünkü nurlu alevi her kalbi aydınlatır. Ben bugün bu alevin sıcak temasında ne derin sevinç ve saadet hisleri duydum" (Ek 2; Altun Yurd, C.1, S.1, 15 Mayıs 1923, s. 7).

Bu çalışmanın ana kaynağını Ziya Gökalp'in Adana Türk Ocağındaki konferans notlarının yayımlandığı Altun Yurd mecmuası oluşturmaktadır.

## 2. Ziya Gökalp'in Adana Ziyareti ve Türk Ocağı Konferansı

Ziya Gökalp, Malta sürgünü sonrası yerleştiği Diyarbakır'dan Ankara'ya tren yolu ile gitmek için Adana'ya uğramış, 10 Nisan 1923 tarihinde Adana Türk Ocağı'nda "Ocaklar Ne Yapmıştır, Vazifesi ve Gayesi Nedir?" başlıklı bir konferans vermiştir (Altun Yurd, C.1, S.1, 15 Mayıs 1923, s. 7). Bu konferans, Ziya Gökalp'in son zamanlarındaki fikir dünyası hakkında bize önemli bir referans olmuştur. Konferansta hangi konulara değindiğini Adana Türk Ocağı resmi yayını olan Altun Yurd Mecmuası<sup>3</sup> iki sayıda geniş bir özet halinde yayımlamıştır<sup>4</sup> (Altun Yurd, C.1, S.1-2, 15/31 Mayıs 1923). Yayımlanmasından yaklaşık beş yıl sonra, Türk Yurdu mecmuası, Altun Yurd mecmuasını kaynak göstererek, Gökalp'in konuşmasının önemli bir kısmını tekraren yayımlamıştır (Gökalp, 1928, s. 3-7).

Konferansın ana konusu yeni kurulan Türk Devleti'nde, Türk Ocaklarının amaç ve ülküsünün neler olması gerektiği üzerinedir. Konferansta birçok konuya değinen Gökalp, vatanın kurtulmasından sonraki süreçte Türk Ocaklarının temel işlevlerine yönelik hedeflerini çizmiştir. Gökalp, memleketi mefkûreler tasarlayanların oluşturduğu milli bir heyet tarafından yönetilmesi gerektiğini bildirmekte, milli heyetin asli görevinin milli harsı ve mefkûreyi meydana getirmek olduğunu belirtmektedir (Altun Yurd, C.1, S. 1, 15 Mayıs 1923, s. 3).

Konferansta Gökalp'in en çok vurgu yaptığı temel hususlar mefkûre, hars, vatan, millet, Türkcülük, etnografya, milli kültür ve dildir.

<sup>2</sup> "Acı günlere ait olmakla beraber bu memlekete ait kıymetli bir hatırayı yâd etmek isterim. Efendiler, bende bu vakayin ilk hissi teşebbüsü bu memlekette, bu güzel Adana'da vücut bulmuştur. Suriye felaketini müteakip Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığını almak üzere buraya gelmişim. O zaman memleket ve milletin nasıl bir âtiye sürüklenmekte olduğunu görmüştüm ve buna mümanaat için derhal teşebbüsatta bulunmuşum. Fakat o zaman için bu teşebbüsümü müsmir kılmak mümkün olamadı" Bkz. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt II (1906-1938), Ankara 1997, s. 117.

<sup>3</sup> Adana Türk Ocağı hakkında Bkz: Mehmet Pınar, Adana "Türk Ocağı ve Faaliyetleri (1923-1931)", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 8, S. 1, Aralık 2015, 532-557.

<sup>4</sup> Ziya Gökalp'in konferansı, not alınarak yazıya geçirilmiştir. Bu notlar düzenlenerek mecmuada yayımlanmıştır. Bu sebeple bazı anlama sıkıntısı olmaktadır. Ayrıca baskı hataları ve kalitesi bakımından metinlerde eksiklik mevcuttur. Metinlerde zaman zaman Adana ağzı kullanılmış, konuşulan dil, olduğu gibi yazı diline aktarılmıştır.

### 3. Ziya Gökalp'in Türk Ocakları Hakkındaki Düşünceleri

Ziya Gökalp, Adana Türk Ocağındaki konuşmasında Türk Ocaklarına ayrı bir yer açmaktadır. Gökalp, kuruluşundan başlayarak Türk Ocaklarının önemine değinmektedir. II. Meşrutiyet döneminde, Türk Ocaklarının önemli bir görev üslendiğini ve bunda da başarılı olduğunu ifade etmektedir. Türk Ocaklarına yakın bir takım dernek ve vakıfların olduğunu ancak Türk Ocaklarının bunların çok üstünde bir misyona sahip olduğunu belirtmektedir. Gökalp, toplumda değişik görüş ve fikirleri savunan birçok cereyanların bulunduğunu ancak Türk Ocaklarının çalışmaları, görüş ve düşünceleriyle onları Türk Ocağı etrafında birleştirdiğini belirtmektedir. (Altun Yurd, C. 1, S. 1, 15 Mayıs 1923, s. 3). Ziya Gökalp, Mondros Mütarekesi'nden sonra toplumun bir kesiminde Türk Ocaklarının fikri yapısına karşı eleştiriler getirildiğini belirtmektedir. Ancak daha sonra Türk Ocaklarının temel görüşlerinin toplumun geneli tarafından kabul gördüğünü, gelişmelerin Türk Ocaklarını haklı çıkardığını belirtmektedir. Bu konuda Gökalp şöyle demektedir (Altun Yurd, C. 1, S. 1, 15 Mayıs 1923, s. 3).

“...Ocak'ın kapısından girince Ocaklıdan başka bir şey yoktur. Biliyoruz ki Ocak, millet, vatan, medeniyet gibi içtimai kıymetler hakkında hususi fikirlere malikti. Bu fikirler o zaman hariçte doğru görülüyordu. Hâlbuki bugün o fikirleri umum kabul etmiştir. Demek ki Ocak ileriye, geleceği görebilmiş, fikirleri tesis etmişti. O fikirler olmasaydı, mütarekeden sonra herkes şaşırması olacaktı. İmparatorluk yıkılacak, imparatorluğa herkes sarıldığı, onun haricinde bir şey istisna bulunamayacağı için mefkûre de yıkılacak, böylece her şey bitecekti. Hâlbuki öyle olmadı. Ocak sayesinde fertler, milli haklarına, milli mevcudiyetlerine sarıldılar. İmparatorluğu değil, milli vatanı istediler, haklarını kazandılar. Eğer İmparatorluğu isteseydik mefkûre heder olup gidecekti...”

Gökalp, Türk Ocaklarının Türkün örf ve kültürünü yaşama ve yaşatmada temel bir görevi olduğunu belirtmektedir. Ocakların, Türk töre ve yaşayış biçimine göre tanzim edilmesi, milli bir tarzın yaratılmasında Türk Ocaklarının örnek olması gerektiğini belirtmektedir (Altun Yurd, 15 Mayıs 1339/29 Ramazan 1341, s. 3). Gökalp, Türk Ocaklarının temel vazifesinin mefkûreyi canlı tutmak olduğunu, mefkûrenin buhranlı dönemlerde hatırlanmaması, her zaman diri olması gerektiğini belirtmektedir. Mefkûrenin canlı tutulması için illa musibetlerin yaşanmaması gerektiğini, felaketlerin milli hissiyatı uyandırmasının pek çok zararları olduğunu şöyle ifade etmektedir (Altun Yurd, C.1, S. 2, 31 Mayıs 1923, s.2).

“...Galeyanlı devir geçti mi, mefkûre bir fikir haline geçiyor. Ruhlarda yaşamıyor. Mesela İzmir'in istirdadından sonra olduğu ve son günlerde Yakup Kadri'nin de yazdığı gibi ferdi ruhlar hakimleşiyor. Böyle oldu mu cemiyet uyumu demektir. Cemiyetlerde topluluk “içtima” varken mefkûreler var, içtima yokken fertlerde ihtirasat uyanıyor. İşte Ocağın vazifesi, mefkûreyi daima canlı bulundurmaktır, onu vekâyi'in uyandırmasına meydan bırakmamaktır. Çünkü vekâyi'in yani felaketlerin uyandırışı pek zararlı ve aks-ül amelli olur. Türk Ocağı büyük içtimalar yapmalıdır. Çünkü mefkûreyi o doğurur. İhtifallar, yürüyüşler yapar. Mefkûreye ait merasim, mefkûreyi kuvvetlendirir.

Her mefkûrenin kendi derununa ait bir timsali var. Mesela Fransızların üç renkli bayrağı inkılap-ı kebirine ait. Onu kullanır. O, milli timsaldir. Sonra bazı şarkılar gibi milli bir timsal olur. Hürriyet, müsavat, uhuvvet gibi formüller doğar, bir timsal şeklinde yaşar. İnkılabın yeri, günü mukaddesleşir. O yere, o güne ait sene-i devriyeler yapılır. Bu merasimle mefkûre kuvvetlenir, ateşlenir. Bizimde müteaddit milli bayramlarımız var. Bunu ocaklar yapar, yaşatır. Programları, merasimin şeklini, mekteplerin, esnafın yürüyüşünü, konferans ve nutukları Ocak hazırlar. Mefkûrenin doğduğu zamanlar halk teşkilatı vardır ...”

Ziya Gökalp, Türk Ocaklarının toplumu diri tutması konusunda her zaman aktif olması gerektiğini belirtmektedir. Bunun için Ocakta daima haftada bir umumi konferansın yapılmasını tavsiye etmektedir. Türk âsârına ait hayaller, sinemalar, sahneler, halk musikisi dinletilerinin önemli olduğunu bildirmektedir. Böylece mefkûrenin uyumasına meydan bırakılmayacağına işaret etmiştir (Altun Yurd, C.1, S. 2, 31 Mayıs 1923, s. 2). Türk Ocaklarının siyasi görüş ve düşüncelerin partilerin üstünde ve haricinde olduğunu belirten Gökalp, Ocağı konumlandırırken milletin vücut bulduğu en yüksek mevkie olarak addetmiştir. Ocağı tüm toplumun buluşacağı yegâne kurum olarak görmüştür. Gökalp, Ocak olmazsa milletin mahvolacağına dair şu tespitlerde bulunmuştur (Altun Yurd, C.1, S. 2, 31 Mayıs 1923, s. 22).

“...Ocağın böyle milli harsa ait birçok vazifeleri vardır. Milli mefkûreyi daima uyanık tutar. Umumi millet namına söz söyler, muhtelif cereyanları birleştirir. Ocak, her fırkanın haricinde, fevkindedir. Mütarekeden sonra olduğu gibi vatan tehlikeye düştü mü vazifesini yapar. Ocaklar milletin cümle-i asabiyesi, şirazesini....(okunamadı) fırkasıdır. Milletler maddi bağlarla bağlı olmazlar. Manevi bağlardaki o heyet-i mecmuayı, o vahdeti yaratırlar. Manevi bağ olmazsa o şiraze, o şirazeyi takviye eden Ocak da olmazsa millet mahvolur. Ocak arz ettiğim üzere muvaffak olmak için daima ilmi ve halkı çalıştıracak vatan tehlikede olunca, imdadına koşacaktır. Gayesi budur. Memleketin kuvvet ve saadeti; tabi memlekette hürriyetin, istiklalın terakkisiyle, taraftarlarıyla olacaktır. Ocak, o hürriyet ve istiklâl zümresinin mefkûresini benimseyecektir. Ocak,

terakkiperverlere yardım edecektir. Yani "içtihad ve mücadele" onun işi olacaktır. Aynı zamanda terakkiperver zümrenin ilmi ve içtihatlarını arayacak, yoluna koyacaktır..."

Ziya Gökalp, Avrupa'da benzer teşkilatların olduğunu ancak Türk Ocaklarından farklı bir yapıda bulduklarını ifade eder. Avrupa'dakilerin hastalıklı olduğunu belirterek, İtalya ve Fransa'daki yapılanmalar ile Türk Ocaklarının farkını şu şekilde açıklamaktadır (Altun Yurd, C.1, S. 2, 31 Mayıs 1923, s. 22-23).

"...İtalyanlar...(okunamadı) teşkilatlarını Ocağı takliden yapmışlardır diyebiliriz. Ama onlarda bu teşkilat bir nevi sınıf mücadelesi için ikâ edilmiştir. Biz de ise cihana karşı mücadele için, milleti tevhide hizmet maksadıyla vücut bulmuştur. Fransa'da nasyonalistler irticai bir kuvvettir. Eski hayata merbut ve mütemayildirler. Bizim Ocağın güvendiği nasyonalistik, inkılapçı, terakkiperverdir. İrtica düşmanıdır. Bizimkiyle onların milliyetçiliği kıyas edilmemeli ve edilemez. Belki de daima halkçı, inkılapçı, hürriyetçidir."

Son olarak Gökalp, Türk Ocaklarının ırk ve kan değil; mefkûre ve terbiye araması gerektiğini belirterek, ırk temelli bir Ocak anlayışına şiddetle karşı çıkmıştır. Bu konudaki hassasiyetini şöyle açıklar (Altun Yurd, C.1, S.2, 31 Mayıs 1923, s. 23).

"...İçimizde diğer İslam kavimleri var. Hayatımıza katılmış, mücadelemize Türkler kadar iştirak etmiş (tir). Onlarda aramızda çalışmak istiyor. Ocak, onları yabancı telakki etmez. Ocak, ırk ve kan değil, mefkûre ve terbiye arar. Fertlerinde yalnız aynı mefkûreyi taşımak imtiyazı vardır..."

#### 4. Ziya Gökalp'in Milliyetçilik Anlayışı

Ziya Gökalp, her ne kadar imparatorluklar döneminin insanı ise de yaşadığı yüzyılın "milliyet çağı" olacağını ilk kavrayan Osmanlı aydınlarından en önemlisidir (Ebinç, 2024, s. 147). Gökalp, devletin en temel politikasının Türk milliyetçiliği etrafında, o şuur ve inançla Türk milletine hizmet etmek olduğunu belirtir. Türkçülüğü "Türk milletini yükseltmek" olarak görmektedir (Gökalp, 2019, s. 13). Gökalp, irkî ve kavmî bir milliyetçiliğin doğru olmadığını örneklerle açıklar. Irkî temele dayalı bir milliyetçiliğin zoolojinin, yani hayvan bilimlerinin konusu olduğuna vurgu yapar. Bu tür milliyetçiliği reddeder. O, en başta millet kavramının doğru anlaşılması gerektiğini belirtir. Türkçülüğün Esasları adlı eserinde milleti şu sözlerle tarif eder: "...Bu ifadelerden anlaşıldı ki millet ne irkî, ne kavmî, ne coğrafi, ne siyasi, ne de iradi bir zümre değildir. Millet, lisanca, dince, ahlakça ve bediiyatça müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir zümredir..." (Gökalp, 2019, s. 19). Gökalp, bu görüşünü yalnız İmparatorluk döneminde değil, Milli Devlet'in kurulmasından sonra da savunmuştur. Konferansında ısrarla Türk Milliyetçiliğinin irkî temellere değil, mefkûre ve kültür birlikteliğine dayanması gerektiğine vurgu yapar. Gökalp, bir kişinin Türk ırkından gelse de Türk gibi yaşamadığı müddetçe onu Türk görmez. Bunu bir ilacın üzerinde başka bir ilaç isminin yazılmasına benzetir. Bu konuda dikkat çeken açıklamasında şunları söylemektedir (Altun Yurd, C.1, S. 2, 31 Mayıs 1923, s. 23).

"...Şimdi son sözümü bitirmeden evvel şurada bir noktayı da teşrih edeyim. Bir insan aldığı terbiye ile terbiyesini aldığı millete hem mensup olur, hem de olmaz. Bir millete mensubiyet kısmen ihtiyari, kısmen gayri ihtiyaridir. Gayri ihtiyari olması terbiyenin neticesidir. Birisi İngiliz terbiyesi alsın, kısmen İngiliz demektir. Tam Türk olamaz. Alınan terbiye ve meşbu bulunulan hürriyet hangi millete aitse ferd ona mensuptur. Kısmen iradesini kullanarak, ben filan millettenim, diyerek intisabını tayin eder. Fakat irade ile terbiye ma'kus olursa ferden ruhunda ahenksizlik olur. Tıpkı ilacın üzerine başka bir ilaç ismi yazılmasına benzer ki, isti'mal ve tatbikinde tamamıyla mazarrat verir. O adam da aynen böyle muzır olur. Seciyesi başka, ismi başka, milleti başkadır. Ferd, terbiyesini aldığı milletin içinde yaşar. Muaşeret eder. Aksi halde hoşlanmaz. Millete intisap, ona olan alaka ile mütenasiptir."

#### 5. Ziya Gökalp'in Türk Dili, Türk Şiiri ve Türk Musikisi Hakkındaki Görüşleri

Ziya Gökalp, konferansında dilde sadeleşme ve Türk dili hakkında görüşlerini ifade ederek, izlenmesi gereken yolu anlatır. Gökalp, Türkçülüğün Esasları kitabındaki düşüncelerini aynen burada da tekrar eder. Türkçe ve Türk dili konusunda yapılacak ıslahatların nasıl olması gerektiğini belirtir. O, her şeyden önce Arapça ve Farsça kelimelerin istisnasız atılmasına tamamen karşıdır. Çünkü ona göre Arapça ve Farsça kelimelerin bir kısmı artık Türkçeleşmiş, Arapça ve Farsça anlamlarından farklılaşmıştır. Bu açıdan Arapça ve Farsça kelimelerin atılmasını doğru bulmaz. Ancak Türkçe anlamları bulunan kelimelerin Arapça ve Farsçasının kullanılmasına karşıdır. Bu görüşü Türkçülüğün Esasları kitabında geniş bir şekilde izah eder. "... Osmanlı lisanından atılacak kelimelerin gayet çok olduğunu görürüz. Gerek edebiyatta, gerek gerek ilim ıstılahlarında hiçbir lüzumları olmadığı hâlde alınmış nice kelimelere rast geliriz. Mesela coşkunluğa (cuşış) demek lazım mı? Baş ağrısına (suda) demeye bir ihtiyaç var mı? Türkçede mukabili bulunmayan kelimelerin başımızın üstünde yeri vardır. Lisanımıza yeni ıstılahlar getiren bu gibi lafızlara millî kamusumuz açıktır. Fakat Türkçesi bulunan ve hiçbir hususi mana ile ondan ayrılmayan

müteradif kelimeleri artık lisanımızdan atmalıyız...” şeklindedir (Gökalp, 2019, s. 121). Adana'daki konferansında da benzer ifadeler kullanan Gökalp, Ocak mensuplarına bu konudaki izlenmesi gereken yolu şöyle tarif eder (Altun Yurd, C.1, S. 1, 15 Mayıs 1923, s. 3).

“...Sonra o zamana kadar milli lisan yoktu. Biliyoruz ki lisan yazılan dile, lehçe ise konuşulan dile derler. Milli lisan yerine meydana gelen suni bir lisan vardı. Bunu ancak birkaç yüz kişi anlıyordu. Arabın kamusunda, Farsın ferhenginde ne kelimeler varsa bizim kelimelerimiz olmuştu. Yine Arabın, acemin ne kadar kaidesi varsa, bizim kaidelerimiz olmuş, terkipleri dilimize girmiş, hülasa o lisanların unsurları bizim lisanımızın unsurları kesilmişti. Her milletin bir grameri var. Ve milli kelimeler kamuslarında muayyen ve mazbut olduğu halde bizde tek bir cümle yazılmıyordu ki terkipler, lüzumsuz kelimeler bulunmuş olmasın. Mesela biz de “su” varken tutuyorlar “âb”, “ma” yazıyorduk. Bunlar bari hususi bir mana ifade etseler, bari halk da bunların manasını bilse. Hayır! ifade ettikleri aynı mana olduğu gibi halk da manasını bilmiyor ve bilmediği için ya o terkipleri bozuyor,(ya da) terkibi kabul etmiyor. Mesela “Mülazım-ı evvel” i “ evvel mülazım” e kalb ediyor. Yahut kelimelerin şeklini, telaffuzunu değiştirerek “nerdiban” ı “ merdiven” e “ sigara” yı “cigara” ya, “jaket”i “ ceket”e çeviriyordu. İşte Ocağın lisanı, halkın konuştuğu lisan-teleffuzu, imlaya geçmek şartıyla Türkçülerin kabul ve tatbik ettikleri imlanın telaffuzudur...”<sup>5</sup>

Gökalp, konferansta Türk şiiri, milli edebiyat ile ilgili de konuşur. Bu konudaki mütalaaları başlıca şöyledir (Altun Yurd, C.1, S. 1, 15 Mayıs 1923, s. 3).

“...Milli edebiyat, galebe çalan lehçeden doğar. Bizim telaffuzumuz, İstanbul telaffuzuna, ma'nasına müşabih olduğu gibi biz oranın sarf ve nahiv kaidelerine, şekliyatta oraninkine tabiyiz, bağlıyız. Eskiden de böyle idi. Vilayet halkı daima İstanbul lisanına özeniyor, lisanlarını ona benzetiyorlardı. Ocak, milli vezni aradı. Vücuda getirdi. Her hece vezni, milli vezin olamaz. Her milletin kendilerine göre mili vezinleri var. Mesela Fransızların milli vezni de hecedir. Fakat onlar 6-6 heceyi severler de, bizim zevkimize uygun gelmez. Biz 5-6 yaparız. Bu daha münasip ve zevkli olur. Hülasa her milletin vezinleri arasında böylece ihtilaflar olduğundan her hece vezni de milli vezin olamaz. Sonra şairlerin bazısı yeni vezinler icat ediyorlar. Ama ammenin kabulüne mazhar olamıyor, unutuluyor gidiyor. Demek ki halkın vezni ve halkın kabul edeceği vezinler, bizim milli vezinlerimiz olacaktır...”

Gökalp, yazılan şiirlerin bestelenmesi ve bunun halk tarafından içselleştirilip halka geçmesini istemektedir. O'na göre halk türküleri, bizim için milli şarkılar olması gerekmektedir. Halk tarafından benimsenmeyen, çok küçük bir azınlık tarafından icra edilen şarkılar, halk tarafından içselleştirilmediği için geniş halk kitleleri tarafından benimsenmediğine değinerek bu konuda da şunları ifade etmektedir (Altun Yurd, C.1, S.2, 31 Mayıs 1923, s. 21).

“..Bizde birçok şarkılar yazıldı, yazılıyor, besteleniyor. Ama halka geçemiyor. Halk benimsemiyor. Avrupalılarda bilakis yapılan her beste, her şarkı dağlara, en ücra yerlere kadar yayılıyor. Demek orada milli bir şarkı var. Bizde böyle umumi, milli şarkılar yerine halkın türküleri var. Halk onları söyler, çağırır. Milli vezin nasıl olacak, nasıl meydana gelecek? Düşünüyoruz, halk şiiri yazılmamıştır. Mesela bizde halkın diyebileceğimiz saz şairleri, tekke şairleri, isimsiz şairler ve onların şiirleri var ki gençler onu toplar, gene şairler onu okur, onlarla meşbu olur. Şiir terbiyesini oradan alırlar...”

Türk musikisinin ne olması gerektiğini ve bu konuda izlenmesi gereken hareket tarzını da belirtmektedir (Altun Yurd, C.1, S.2, 31 Mayıs 1923, s. 23).

“...Musikimiz de böyle. Bir kere bizde bir “düm tek” usulü var ki Hicaz'dan alınma, milli değil. Milli musiki halkın melodileridir. Aydın ağzı gibi. Bu melodiler Avrupa fenni musikisine göre armonize edilmeli ki milli musiki meydana gelsin...”

Her konuda millilik vurgusu yapan Ziya Gökalp, milli bir tarzın geliştirilmesi gerektiği konusunda ısrarcı davranmaktadır. Resim ve mimari tarzımızın da milli bir model olması gerektiğini ifade etmektedir. Böylece Türk kültürünü orijinal bir şekilde ortaya koymanın mümkün olacağını belirten Gökalp, Türk resim ve mimarisinin nasıl olması gerektiğini şu sözlerle ifade etmektedir (Altun Yurd, C.1, S. 2, 31 Mayıs 1923, s. 23).

“...Sonra milli resim yapılmalıdır. Ressamlar, milli resimler yapmaya sevk edilmelidir. Cami ve türbeler, vatani ve milli kıyafetler, manzaralar, âdetler, milli ruh ve zevke göre tespit edilmelidir. Böylece milli resim doğar, mükemmel eder. Mimarimiz mekânca: yalnız o, diğer milli harsın unsurları gibi ikileşmemiş, milli kalmıştır. Mimarimiz birdir. Mimarlarımız da halktan olmuştur. Okumuş adamlar değil ki ecnebi menba'lardan ilham, ders, te'sir almış olsunlar. Onlar çiraklıktan yetişmiş ve çirak yetiştirmişlerdir...”

<sup>5</sup> Metne sadık kalınarak olduğu gibi yazılmıştır.

Gökalp, Türk kültürüne ait maddi unsurların korunması gerektiğine inanır. Tanzimat'tan sonra Avrupa kültür ve sanatının öne çıkmasına karşılık milli kültürümüzün gözden düştüğüne dair şu değerlendirmelerde bulunmuştur (Altun Yurd, C. 1, S. 2, 31 Mayıs 1923, s. 23).

“...Dikkat edilirse bizim eski tekniklerimiz hep bediîdir. Demirciliğimiz bile bediîdir. Eski parmaklıklar, kapılar, daima müzelerin müzeyyatı sırasına geçecek kadar güzeldir. En adi taşlarımız bile bugün ecnebi müzelerini süslüyor. Bunu biz yeni biliyoruz. Hâlbuki Avrupa'da bizim bediatımızı bilenler, sevenler “Türkofil” denilen Türk müzeyyatına meftun olanlar var. Fakat sonra iş değişiyor. Bilhassa Tanzimat'ı müteakip Avrupa ma'lumat ve âsarını beğendikçe gözümüzden bizimkiler düşmüş, Avrupalılarınki iyi ve makbul olmuş. O kadar ki saraylarda tamir diye o canım çinileri siva ile örtmüş, gömmüşlerdir. Daha onları yeni kefenlerinden çıkarıyoruz. Meydana çıkarılacak zengin ve nefis sanayimiz var. Milletimiz için bunu vücuda getirmek bile kâfi...”

Burada ifade etmemiz gereken bir konu Mustafa Kemal ile Ziya Gökalp'in birçok konuda aynı düşünmesine rağmen kültür politikalarında farklı görüşlere sahip olmasıdır. Ziya Gökalp, Türk halk kültürüne önem verirken, Mustafa Kemal daha çok batı kültürünün etkisindedir. Mustafa Kemal, daha Garpcı, ilhamını garptan almıştır. Ziya Gökalp ise, Mustafa Kemal kadar Garpcı olmayıp özgün bir Türk modeli yaratma hedefindedir. Gökalp, Mustafa Kemal'e göre daha muhafazakâr bir yapıdadır. Bu ton farkının olması çok doğaldır. Diyarbakırlı bir ailenin çocuğu olan, çocukluk dönemini Doğu Kültürü içerisinde geçiren Ziya Gökalp ile Selanik gibi Osmanlı Devleti'nin fikri yönden en kozmopolit şehirlerinden birinde yaşayan Mustafa Kemal arasında fikir ve anlayış farklılıklarının olması kaçınılmazdır. Bu durum Gökalp'in Adana Türk Ocağındaki konferansında dikkat çekmektedir. Nitekim Gökalp'in Türk çocukları için hazırladığı “Altun Işık” hikâye kitabı içindeki hikâyelerde padişah ve şehzade isimlerinin geçmesinden dolayı sakıncalı görülmüş, 26. 05. 1924 tarihinde, ölümünden beş ay önce öğrencilere tavsiye edilmemesi istenmiştir (BCA, 47/243-18). Gökalp, milli kıyafetlerin ön plana çıkarılmasını savunurken Mustafa Kemal, şapka inkılabında görüldüğü gibi Gökalp'in bu görüşünün aksine batı tarzında bir görüşe sahiptir. Yakın dava arkadaşı Hüseyin Cahit Yalçın, O'nu tanıtan yazısında; “Garp tefekkürü felsefesine dalan Ziya, tamamen Şark ananesiyle yoğrulmuş bir müfekkiri idi.” değerlendirmesini yapmaktadır (Yalçın, 1936, s. 10). Ziya Gökalp, günlük yaşamda içe dönük, sakin ve kendi halinde birisi olup, Meclis'e girdiği dönemde de Mustafa Kemal'e çok yakın olma gereği duymamıştır (Gürsoy ve Çapcıoğlu, 2006, s. 93). Hastalığının en kötü döneminde Mustafa Kemal'in tedavi için yurt dışına gönderilmesi teklifini kibarca reddederek, kendisinden sonra çocuklarına yardım edilmesini istemiştir. Nitekim Mustafa Kemal, Gökalp'in ölümünden sonra ailesine 5.000 lira verilmesine dair kararname çıkartmıştır (BCA, 11. 57 /15, 11. 02.1924).

## 6. Ziya Gökalp'in Milli Kültür ve Etnografya Hakkındaki Düşünceleri

Gökalp'in çok önem verdiği bir konu da Türk kültürünün yaşatılması ve kuşaktan kuşağa aktarma konusunda önemli bir araç olan etnografya müzesi çalışmasıdır. Gökalp, İttihat ve Terakki'nin parti programına, etnografya müzesi, milli müze ve milli kütüphane gibi kavramları sokmuştu. Cumhuriyet'e geçiş esnasında da bu fikri şiddetle savunan Gökalp, Diyarbakır'da bulunduğu yıllarda bir etnografya enstitüsü oluşturmak için çevresindeki öğrenci ve öğretmenlerle folklor ve etnografya malzemeleri derleme çalışmalarına başlamıştı (Kılıç, 2023, s. 2635).

Gökalp, 1924 Anayasasını hazırlayan heyet içinde yer almasının yanında, Etnografya müzesinin kuruluş kararının alınmasında önemli bir rol oynadı (Yalçın, 1936, s. 10). 15 Temmuz -15 Ağustos 1923 tarihleri arasında Ankara'da yapılan Birinci Heyet-i İlmiye toplantısına, Telif ve Tercüme Heyeti Başkanı sıfatıyla katıldığı Milli ve İlmi Teşkilat Komisyonunda, “milli müze”, “etnografya müzesi” ve “mektepe müzesi” gibi konular üzerinde çalışmalar yapmıştır (Tanır ve Aslan, 2019, s. 261).

Ziya Gökalp, bu çalışmalardan evvel Adana Türk Ocağında verdiği konferansta aslında bu çalışmaların fikri alt yapısından bahsetmektedir. Komisyonun aldığı bu kararlar, Ziya Gökalp'in Adana Türk Ocağındaki konuşmalarında açıkladığı gibi bizzat kendi fikirleriydi. Konferansta Gökalp, en başta başkent Ankara'da Türk kültürünün yaşatıldığı ve tanıtıldığı bir etnografya müzesinin kurulması gerektiğini belirtmektedir (Altun Yurd, C. 1, S. 2, 31 Mayıs 1923, s. 23). Daha sonra ise Türk Ocağının her şubesinin canlı bir etnografya müzesi şeklinde düzenlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Gökalp'in bu konudaki görüşleri şöyledir (Altun Yurd, C. 2, S.2, 31 Mayıs 1923, s. 21).

“Asıl bir milletin mevcudiyetini izhar eden etnografya müzesidir ki bizde yok. Resmen yapılsa da esaslı olmaz. Buna da Ocak başlamalıdır. Tabi her livada Türk Ocağı olacak, her livanın ocağı o livaya ait bütün eşyanın numunelerini -bazısının aynen bazısının numunelerini küçülterek modelini veya fotoğrafisini- toplar tekâmül-ü içtimaî silsilelerini meydana getirir. Mesela, ayakkabıların çarıkdan itibaren en mütakâmil merhalelerini gösterilmek suretiyle en müterakki ve vazifi yapmış olur. Bunun gibi serpuş, eyer, çadır, ev ve mefruşatı, elbise bütün bu çeşitlerin de tekâmül silsilesi gösterir. Bir kısmı da merkezdeki umumi müzeye yollanarak “Umumi Etnografya Müzemizin” meydana gelmesi temin edilir...”

Ziya Gökalp, tarih müzeleri ile etnografya müzelerinin birbirine karıştırılmaması gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca etnografya müzelerinde maddi varlıkların yanında manevi kültür mirasının da sergilenmesi gerektiğini şu sözlerle izah eder (Altun Yurd, C. 1, S. 2, 31 Mayıs 1923, s. 22).

“Tarih müzelerini etnografya müzeleriyle karıştırmamak lazımdır. Tarih müzeleri maziye, etnografya müzeleri hâle aittir. Sonra manevi şeyler, sırf bu memlekete mahsus kelimeler, hususi cümleler, darb-ı meseller, hususi halk masalları, yerli fıkralar, bilmeceleler toplanır. Halk bestelerinin notası, birçok yerli timsal ve manzaraların, hatıraların fotoğrafı alınır ve iki suretle maddi ve manevi ne varsa etnografya müzesine girer.

Her yerde köy eskileri, aşiret ihtiyaçları var. Bunlar menşe ve kabileye ait mevkuf malumata sahiptirler. Onlarla temas edilmek, onları dinlemekle malumat tespit ve böylece milli tarihe hizmet edilmiş olur. Sırf böyle temaslar, tetebbuat yapılmaması yüzünden pek mühim esaslar kayıp olmuştur. Mesela şehirler vaktiyle Türkçe isimlere malik olmuşlar. Bu isimlerden ne olur diyemeyiz. O isimler bize mukadderdir. Çünkü onlar ta bize 2000 sene evvel bile mevcutmuş demektir. Onların mevcudiyeti o tarihteki varlığımızı, alakamızı ispat eder ki; en kuvvetli müeyyidelerdendir...”

Gökalp, milli kültürün iki esas temelinden bir olan manevi kültürün ihmal edilmemesi gerektiğini, memlekete mahsus kelimelerden, hususi cümlelerden, darb-ı mesellere kadar derlenmesi gerektiğinin önemine şöyle değinmektedir (Altun Yurd, C. 1, S. 2, 31 Mayıs 1923, s. 22).

“...sonra manevi şeyler, sırf bu memlekete mahsus kelimeler, hususi cümleler, darb-ı meseller, hususi halk masalları, yerli fıkralar, bilmeceleler toplansın. ”Salı günü yola çıkma” gibi birçok itikadler vardır. Bunlara kimse inanmaz olmakla birlikte, münevverler bile onların te’sirinden kurtulamıyorlar. Kadınların “kırk çıkma” merasimi, öldükten sonra kırk gün ona ait merasim. Bir de ev perisi var. Mesela Diyarbakır’da bu ev perisi akidesi çok kuvvetlidir. Halk masallarını da nazar-ı dikkate almalıyız. Onlardaki eşhas, tarihi eşhasdan ziyade halkın ma’rufudur. Kıraat kitaplarına bu halk masalları konur. Avrupa’da hele İngilizlerde bu çeşit halk masallarıyla dolmuş ne kadar eser var...”

Ankara’ya vardığında yapılacak kültür politikalarının nasıl olacağını Ziya Gökalp’in buradaki konuşmalarından anlıyoruz. Gökalp’in kafasında milli harsı sembolize eden büyük bir etnografya müzesinin bir an önce hayata geçirilmesi fikri yatmaktadır. Nitekim konferanstan iki ay sonra bu fikirlerini hayata geçirmek için Ankara’da çalışmalarına başlamıştır (Tanır ve Aslan, 2019, s. 261).

## 7. Ziya Gökalp’in Hâkimiyet-i Milliye ve Milli Ahlak Mefkûresi

Ziya Gökalp, milli hâkimiyetin doğması için milliyet mefkûresinin doğmasının gerektiğini belirtir. Gökalp’e göre milliyet doğmadan, milli hâkimiyet oluşamaz. Ona göre milli hâkimiyet, milli vicdanın hâkimiyetidir. Bu bakımdan Gökalp’in Cumhuriyet fikrine şiddetli şekilde taraf olduğunu söyleyebiliriz. Gökalp, toplumun vicdanının kaybolması halinde hayvandan farkı kalmayacağını belirtir. Milliyet, içtimai vicdana kıymet vermektir. Bu konuda Gökalp şunları söylemektedir (Altun Yurd, C. 1, S. 2, 31 Mayıs 1923, s. 22).

“...Avrupa’daki terakkiyet, muhtelif zamanlarda meydana gelmiştir. Her millette “ Milliyet Mefkûresi” doğarken terakkiler başlamıştır. İngilizler bu hususta müthiş bir kısma maliktir. Hâkimiyet-i milliye orada 400 senedir mevcut ve müteâlidir. Milliyet doğmadan, hâkimiyet-i milli teessüs edilemez. Hâkimiyet-i milliye, vicdan-ı milliyenin hâkimiyetidir. Ferd-i beşer, ictimai vicdani kayıp etti mi efrad-ı hayvaniyeden farkı kalmaz. Din, ahlak, bediiyat, mantık, ilim gibi ictimai vicdanın verdiği kuvvetler, kıymetler olmadı mı hayvandan farkımız kalmaz. Milliyet, ictimai vicdana kıymet vermektir...”

Gökalp, Milli ahlak mefkûresinin vatanseverlik ve millet olduğunu belirtmekte, en büyük mefkûrenin bunlar olduğunu ifade etmektedir. Gökalp, “ Vatan tehlikesi karşısında aile, meslek, insanîyet mefkûresi feda edilir. Yalnız “Vatan” kurtarılır. İnsanîyet daha teessüs etmeyen hayali bir şey! “ diyerek vatan tehlikesi karşısında diğer mefkûrelerin feda edilebileceğini de belirtmektedir (Altun Yurd, C. 1, S. 2, 31 Mayıs 1923, s. 22).

## Sonuç

Ziya Gökalp, 10 Nisan 1923 tarihinde Adana Türk Ocağı’nda uzun bir konferans vermiştir. Konferans notları Adana Türk Ocağının yayın organı Altun Yurd mecmuasında yayımlanmıştır. Ziya Gökalp’in Adana Türk Ocağı konferansında yaptığı konuşma bize imparatorluk zamanındaki görüşleriyle, imparatorluktan milli devlete geçiş dönemindeki görüşlerini mukayese etme imkânı vermektedir. Gökalp’in imparatorluk dönemindeki temel görüşleri ile vefatına yakın görüşleri arasında belirgin bir fark görülmemektedir. Hatta bu konuda zamanın kendisini haklı çıkarttığını belirtmektedir. TBMM II. Dönem Diyarbakır milletvekili olarak görev yapmaya hazırlanan Gökalp, milli hâkimiyete vurgu yapmakta, Yeni Türk Devleti’nin siyasi ve kültür



politikalarının nasıl olması gerektiği hakkında düşüncelerini ifade etmektedir. Gökalp'in Adana Türk Ocağında sunduğu fikirler, kurucu iradenin uygulamalarıyla büyük oranda benzeşmektedir. Bu da bize Yeni Türkiye'nin kurucu iradesinin Gökalp'in fikirlerinden büyük bir ilham aldığını göstermektedir.

## Kaynakça

- Ağaoğlu, A. (Kânûn-ı Evvel 1340). Ziya Gökalp Bey. *Türk Yurdu*, 1, 163-190.
- Altun Yurd, 15 Mayıs 1339/29 Ramazan 1341, cilt.1,sayı.1.
- Altun Yurd, 31 Mayıs 1339/15 Şevval 1341, cilt.1, sayı.2.
- Atatürk 'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt II (1906-1938), Ankara 1997.
- Ebinç, S. (2024). Ziya Gökalp'in Ölümünün Yüzüncü Yılında Sönmeyen Işığı: Milliyetçilik, *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 159, Yaz 2024, 134-150.
- Gökalp, Z. (2019). *Türkçülüğün Esasları*. T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Gökalp, Z. (1928). Ocaklar Ne Yapmıştır, Vazîfesi ve Gâyesi Nedir. *Türk Yurdu*, 1-21(2-196), 3-7.
- Gürsoy, Ş. ve Çapcıoğlu, H. (2006). Bir Türk Düşünürü Olarak Ziya Gökalp: Hayatı, Kişiliği ve Düşünce Yapısı. *AÜİFD*, 2, 89-98.
- Karaca, N. (2014). Ziya Gökalp'in Şiir Dünyası Ve Şiirlerinin Bir Dökümü. *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty*, 5(1), 117-133.
- Kılıç, A. (2023). Ankara Etnoğrafya Müzesi'nin Ulus Kimliğinin İnşasındaki Yeri ve Müze Müdürü Dr. Hâmit Zübeyr (Koşay) (1897-1984). *International Academic Social Resources Journal*, 8(49), 2634-2651.
- Özalp, A. (2021). Ziya Gökalp'in Milliyetçilik ve Din Anlayışı Üzerine Sosyolojik Bir Tartışma. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 30, 86-100.
- Pınar, M. (2015). Adana Türk Ocağı ve Faaliyetleri, (1923-1931). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(41), 532-552.
- Sarınay, Y. (1993). *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1291-1931)*. [Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi], Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Tanır, E.A. ve Aslan, C. (2019). Birinci Heyet-i İlmiye ve Çalışma Esasları. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 52(1), 251-276.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, BCA, 11/57-15, 11.02.1924.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, BCA, 47/243-18.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA, HR. İM. 245/23-3, 25.10.1340.
- Türk Yurdu*, c.1, s.2, Kânûn-ı Evvel 1340, Ankara Şubat 1928, s.3-7.
- Yalçın, H.C. (1936). Tanıdıklarım. *Yedi Gün Gazetesi*, 155, 10.
- Yedi Gün*, 26.02.1936, no.155.

### Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

### Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlıdır.

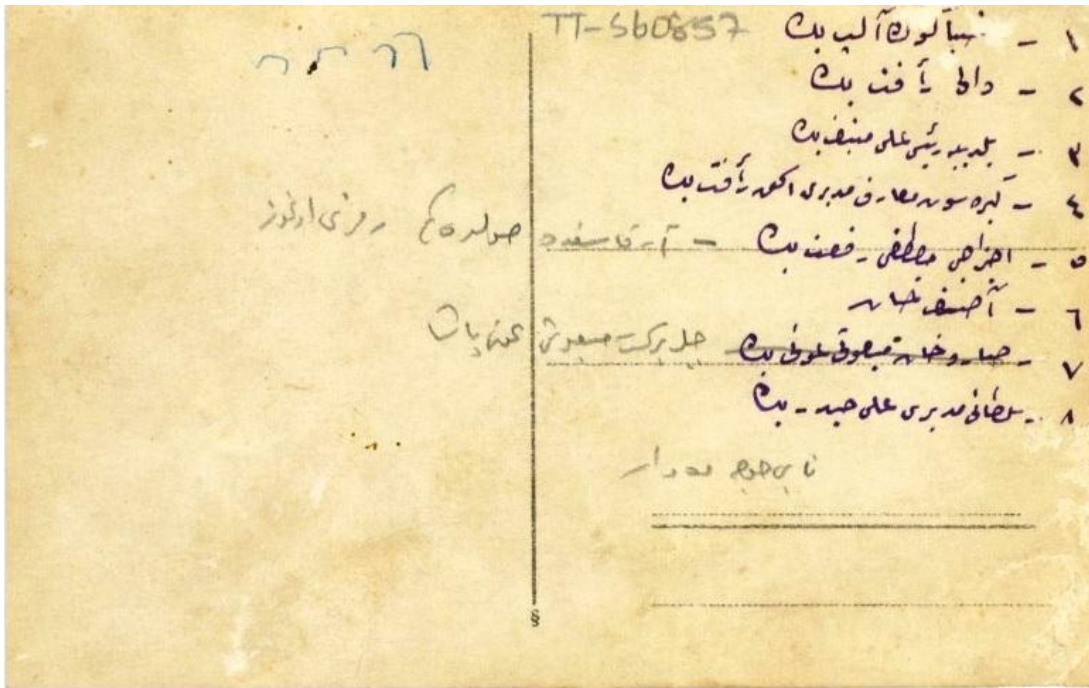
### Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

## Ekler

Ek.1-2 Ziya Gökalp'in Adana Ziyareti esnasında çekilmiş fotoğrafı. Ziya Gökalp Önde Sağdan birinci. Yanında Adana Valisi Rafet Bey, Onun yanında Adana Belediye Başkanı Ali Münif Bey.

Aynı Fotoğrafın Arka yüzü. Kaynak: Taha Toros Özel Arşivi

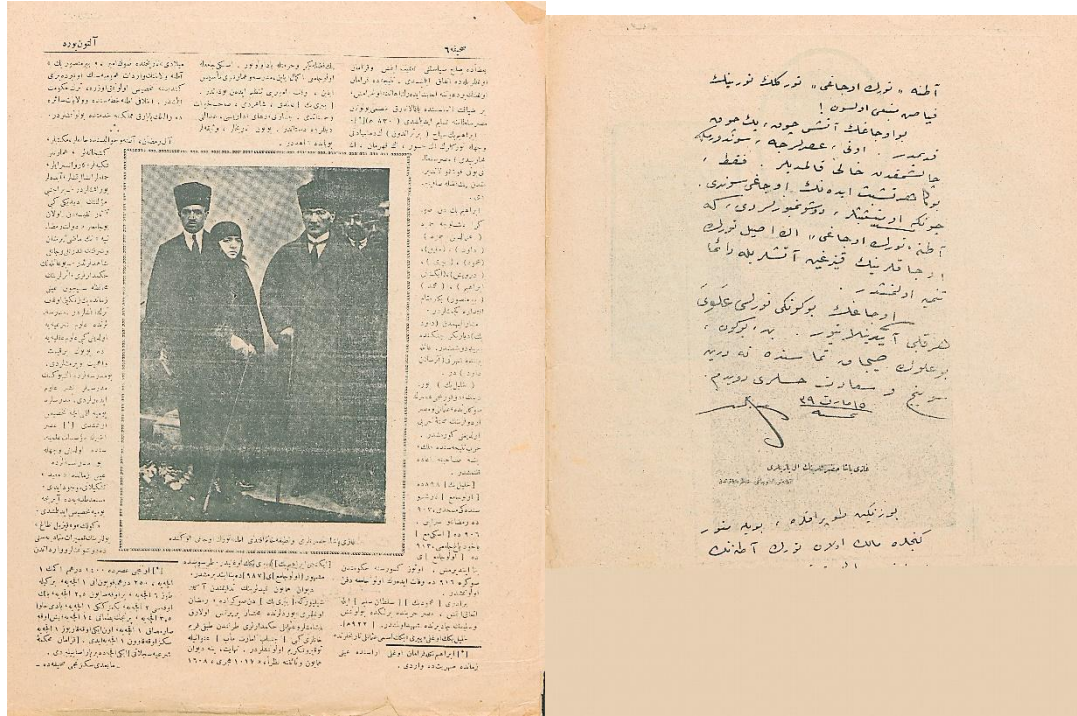


Ek.2-3

2.Mustafa Kemal Paşa ve Eşi Latife Hanım'ın Adana Türk Ocaklarına Ziyareti.

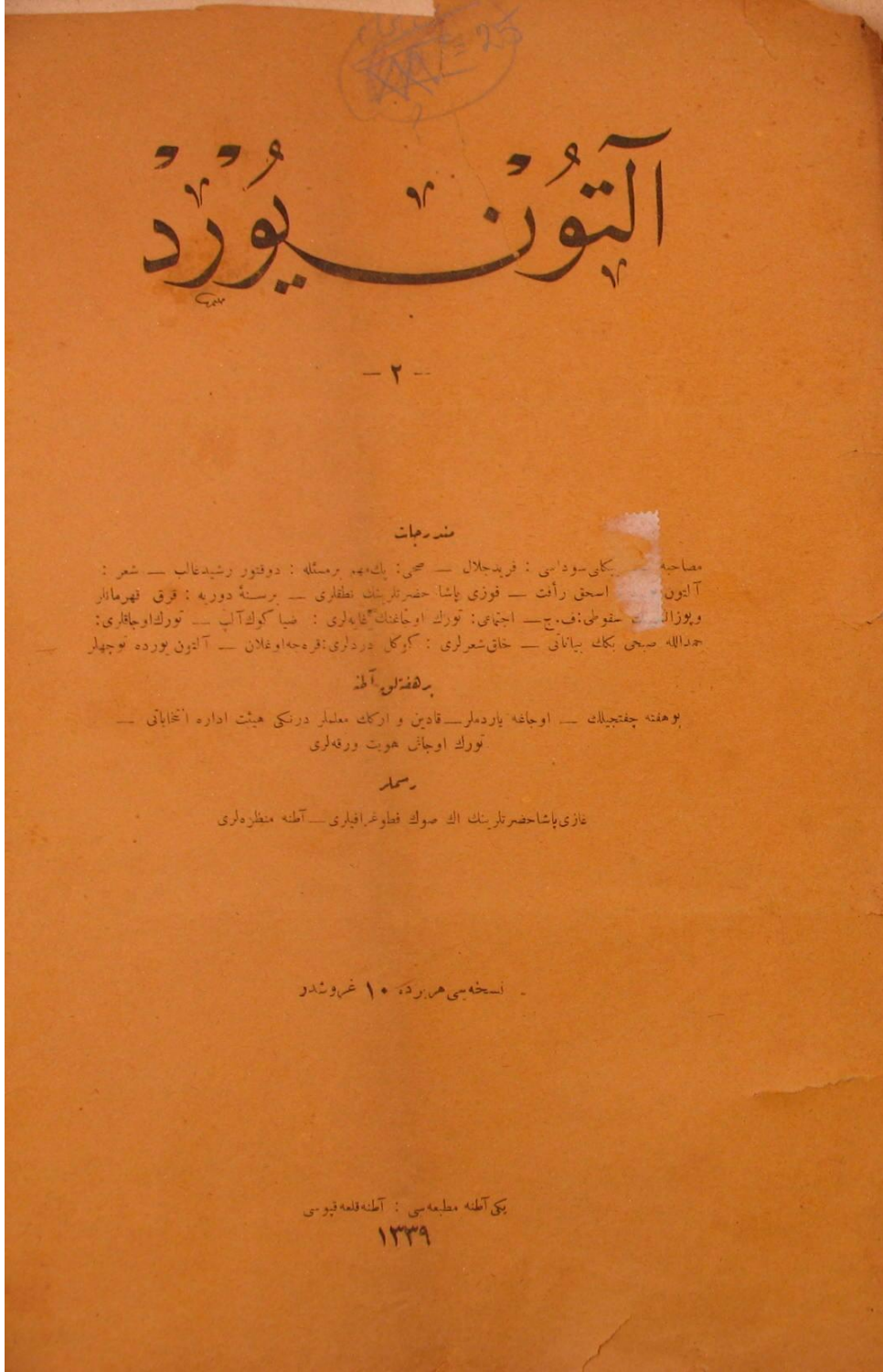
3.Mustafa Kemal Paşa ve Latife Hanım'ın Adana Türk Ocakları Hatıra Defterindeki el yazısı

Kaynak: Altun Yurd Mecmuası, 15 Mayıs 1339,Cilt1, Sayı:1, s.7- 8.





## Ek.5. Adana Türk Ocağı Resmi Yayını Altun Yurd Mecmuası, ikinci sayısının ön kapağı





## Ziya Gökalp Sosyolojisinde İslam Hukukunun Toplumsal Temellendirilmesi

### Social Foundation of Islamic Law in Ziya Gökalp's Sociology

**Ahmet Selim KADIOĞLU**

Asist. Prof., Ankara Social Sciences University, Faculty of Law, Ankara, Türkiye  
Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Ankara, Türkiye  
Orcid: 0000-0003-0877-4513 Email: dr.askadioglu@gmail.com

#### Article Information/Makale Bilgisi

**Cite as/Atıf:** Kadioğlu, A. S. (2024). Social Foundation of Islamic Law in Ziya Gökalp's Sociology. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Special Issue of Ziya Gökalp, 129-145.

Kadioğlu, A. S. (2024). Ziya Gökalp Sosyolojisinde İslam Hukukunun Toplumsal Temellendirilmesi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ziya Gökalp Özel Sayısı, 129-145.

**Article Types / Makale Türü:** Research Article/Araştırma Makalesi

**Received/Geliş Tarihi:** 27 August/Ağustos 2024

**Accepted/Kabul Tarihi:** 26 October/Ekim 2024

**Published/Yayın Tarihi:** 06 December/Aralık 2024

**Issue/Sayı:** Ziya Gökalp Özel Sayısı /Special Issue of Ziya Gökalp **Pages/Sayfa:** 129-145

**Plagiarism/İntihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

**Published by/Yayıncı:** Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

**Ethical Statement/Etik Beyan:** It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ahmet Selim Kadioğlu).

**Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License:** Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the Journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

## Öz

Toplumsal bir kurum olması nedeniyle hukuk, sosyolojik incelemelerin öne çıkan konularından birini oluşturmaktadır. Bu itibarla genel sosyoloji kuramcılarını çoğunlukla hukuku ayrıntılı olarak ele almışlardır. Türk sosyolojisinin ilk kurucusu veya kurucularından biri olarak değerdendirilen Ziya Gökaldp de eserlerinde hukuka geniş yer vermiştir. İçinde yaşadığı toplumun ve dönemin sosyal sorunlarına eğilen Gökaldp, İslam hukukunu sosyolojik açıdan incelemiştir. Bu incelemelerinde “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” kuramını doğrudusunda İslam hukukunun toplumsal temellendirilmesine çalışmıştır. Bu kapsamda İslam hukukunun nas ve örf olmak üzere iki kaynağa sahip olduğunu ileri sürmüştür. Kolektif bilincin ürünü olan örf, İslam hukukunun toplumsal şeriat adını verdiği kısmını oluşturur. Naslara ilişkin İslam hukukunda ayrıntılı eserler ortaya konmuş, hatta usul-i fıkıh adıyla bağımsız bir disiplin kurulmuştur. Buna karşılık örfeye yönelik böyle çalışmalar gerçekleştirilmemiştir. Bundan dolayı naslardan hüküm çıkarma usullerini inceleyen usul-i fıkıh yanında, fıkıhın kaynağı olması itibariyle örfleri konu edinen “içtimai usul-i fıkıh” adıyla ikinci bir disiplin kurulmalıdır. Örflerden hüküm çıkarma yollarını ortaya koyarak İslam hukukunun toplumsal temellendirilmesini gerçekleştirecek bu disiplinde hukukçular ve sosyologlar birlikte çalışacaklardır. Gökaldp'in, İslam hukukunun toplumsal temellendirilmesine yönelik bu teorisi Türk toplumunda hâlâ güncelliğini koruyan veya çözüm bekleyen bir problem olarak hukukçuların, sosyologların ve İslam hukukçularının önünde durmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Toplumsal Hukuk, Ziya Gökaldp, örf, fıkıh, içtimai usul-i fıkıh, İslam hukuku.

## Abstract

As a social institution, law is one of the prominent subjects of sociological studies. In this respect, general sociological theorists have mostly dealt with law in detail. Ziya Gökaldp, who is considered as the first founder or one of the founders of Turkish sociology, also gave a wide coverage to law in his works. Focusing on the social problems of the society and period in which he lived, Gökaldp analyzed Islamic law from a sociological perspective. In these studies, he tried to socially fundamendation Islamic law in the direction of his theory of “*Turkification, Islamization, Modernization*”. In this context, he argued that Islamic law has two sources, namely, the “*nass*” and “*örf*” (custom). Örf, which is the product of collective consciousness, constitutes the part of Islamic law that he called social sharia. Detailed works have been produced in Islamic law regarding the *nass*, and even an independent discipline called *usul al-fiqh* (jurisprudence) was established. In spite of that, no such studies have been conducted on örf. Therefore, in addition to *usul al-fiqh*, which examines the methods of deducing rulings from the *nass*, a second discipline called “*social usul al-fiqh*” should be established, which deals with örf as a source of *fiqh*. Jurists and sociologists will work together in this discipline, which will realize the social fundamendation of Islamic law by revealing the ways of drawing conclusions from örf. Gökaldp's theory on the social fundamendation of Islamic law is a problem that is still current in Turkish society or still awaiting a solution in front of jurists, sociologists and Islamic jurists.

**Keywords:** Social Law, Ziya Gökaldp, custom (orf), *fiqh*, social *usul al-fiqh*, Islamic law.

## Giriş

Kısa ve kapsayıcı sayılabilecek tarifıyla, adalete yönelmiş toplumsal yaşam düzeni olarak tanımlanabilecek hukuk kavramı bilindiği üzere sadece “hukuk” bilimi tarafından değil sosyoloji, felsefe, tarih, psikoloji gibi disiplinler tarafından da inceleme konusu yapılmaktadır. Bu kapsamda yapılan çalışmalar hukuk olgusunu anlama ve açıklamada öne çıkardıkları farklı noktalar ve getirdikleri değişik bakış açılarıyla hukukun ne olduğuna ilişkin algımızın mümkün olduğunca eksiksiz şekillenmesini sağlamaktadırlar. Bununla beraber Furtun'un da ifade ettiği üzere hukuku “tanımak” için yapılan değerlendirmelerin ağırlıklı olarak mantıksal veya sosyolojik model örüntüleri itibariyle yapılageldiği görölür. Her iki değerlendirme çabası tek başlarına hukuka dair bütünsel bakış açısı sunmada eksik kalır. Ancak kavramsal bir modele ulaşabilme sürecinde yapısı gereği çoğu zaman katı bir kavramsallığı içeren mantıksal yaklaşımlara nazaran, ideolojik ve normatif uçları “insanileştirme” niteliği taşıyan sosyolojik yaklaşımlar hukuki gerçekliğe daha yakındırlar. Zira içeriklerinin saflığı öne çıkarılan teorik mantıksal kalıplar somut gerçekliğin dışında bir “hakikati” ele alarak aslında kendilerini oluşturan insan olgusuna bile yabancı kalabilmektedir. Halbuki bizzat hukuksal gerçekliğin oluşma süreci gibi bunu anlamaya yönelik mantıksal kalıp üretme sürecinin kendisi de esasen sosyolojik bir gerçeklik ve içerik bağlamında anlamlı olabilir (Furtun, 1999, s. 7).

Hukuku tanıma yolunda ileri sürülen sosyolojik yaklaşımlar sadece bilimsel olarak elverişli soyut ve kuramsal modeller inşa etme sürecini veya çabasını içermez. Toplumsal yaşamı hava gibi kaplayan hukuk olgusunun veya hukuksal gerçekliğin ne olup olmadığını somut biçimde göstermeye de çalışırlar. İnsanların havayı, kalitesi düşmeye veya yoğunluğu değişmeye başladığında genellikle bilinçli şekilde algılamaya başlamalarına benzer bir durumun hukuka ilişkin olarak da söz konusu olduğü söylenebilir. Bununla birlikte modern toplumlarda hukukun, kendisini sürekli olarak bireylere gösteren mekanizmalara da sahip olduğü belirtilmelidir. Nitekim hukuk, bir yandan adliye teşkilatı, yürütme ve yasama organları, kolluk kuvvetleri gibi kurumlarla otorite ve “güç” olarak, diğer yandan günlük yaşamda özellikle yasakları belirten kurallarıyla “söz” olarak etkinliğini sürekli olarak yineler. Keza devlet, aile, mülkiyet gibi kurumlar da hukuk sisteminin öğesi olarak insan yaşamının genel çerçevesini oluştururlar (Işıktaç, 2020, s. 17).

Sosyolojik açıdan hukukun etkin ve geniş görünümü daha ziyade modern toplumlara özgü bir durum olarak değerlendirilir. Batı'da 18. yüzyılda Aydınlanma, Fransız İhtilali, Sanayi Devrimi, özellikle Kuzey Amerika'ya göçle beraber yeni bir toplumun inşası ve benzeri olaylarla ortaya çıkan yeni toplumsal yapıda din, ahlak, gelenek gibi norm kümelerinden ayrılan hukuk, devletin yaptırım gücünü tekeline alarak bireylerin zorunlu olarak uymaları gereken başat ve hatta tek normatif kurum haline gelmeye başlamıştı. Ancak bu durumun daha ziyade modern toplumlara özgü olması, modern öncesi dönemlerde hukukun toplumsal ve bireysel yaşam üzerinde derin etkinliğinin olmadığı anlamına gelmez.

Nitekim ilk dönemlerinden itibaren hukuk/fıkıh, İslam toplumlarında toplumsal ve bireysel yaşamın her alanını kendi normları doğrultusunda düzenlemeyi hedeflemişti. Kur'an'da da geçen bir kavram olarak fıkıh, sözlükte “bir şeyi bilmek, iyi ve tam anlamak, derinlemesine kavramak” anlamlarına gelmektedir. İslam'ın ilk dönemlerinde Kur'an'daki kullanımına ve anlamına da uygun olarak fıkıh dinde, yani esasen inanç, ibadet ve ahlak konularında bilgi ve uzmanlığı ifade ediyordu. Hicri 2. yüzyıldan itibaren İslâm'ın bireysel ve toplumsal hayata dair hukuki hükümlerini bilmeyi ve bu konuyu inceleyen bilim dalı olan hukuku ifade eden bir terim haline almaya başlamıştır (Karaman, 1996 s. 1). Bu anlam değişimi günümüze kadar izlerini sürdürmektedir. Geleneksel öğretilerde fakih/hukukçu olmanın faziletine dair Kur'an'dan delil olarak da getirilen Tevbe suresinin 122'nci ayetindeki “...yetefekkahû fi-d'dini...” ibaresini, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır “dinde fıkıh tahsil etseler” (Yazır, 2022, s. 473) olarak çevirirken yine Yazır'ın çağdaşı İsmail Hakkı İzmirli de “din hususunda fıkıh öğrensinler” (İzmirli, s. 207) şeklinde çevirmiştir.

Fıkıh kavramının burada bahsedilen dönüşümü, bir kavramın içeriğinin değişmesinden daha fazlasını içermektedir. İslam'da dine ilişkin derin bilgi ve kavrayış sahibi olma -ki, bunun daha iyi bir dindar olmayı içerdiği de söylenebilir-, fıkıh/hukuk uzmanlığına (fakih olma) dönüşmüş, bireysel ve toplumsal hayatta İslam'ın nüfuzunu gösterme ve sürdürme hedefi fıkıh/hukuk yoluyla gerçekleşmiştir. Bu süreçte fıkıh, dinin kutsallık halesiyle çevrilerek bireylerin vicdanlarında samimi bir itibar ve riayet nesnesi haline gelmiş ve devletin mutlak korumasını elde etmiş iken din de fıkıh yoluyla kendisini bireysel ve toplumsal hayatın her noktasında tezahür ettirebilecek somut bir imkana sahip olmuştu. Böylece İslam toplumları nevi şahsına münhasır yönleriyle de olsa bir “hukuk toplumu/devleti” özelliğini taşımıştır. Din bilimleri açısından sırf “dinsel” olarak görülen ibadetlerin kamu hukuku (hukukullah) çerçevesinde fikhın alanına alınması, ahlakın da fıkıh içerisine dercedilmesi, inanç konusunu inceleyen kelimine pek rağbet gösterilmemesi ve hatta kimilerince kötü bakılması, medreselerde eğitimin odağına fikhın alınması gibi sebeplerle İslam dünyasında din bilgisi ve ilim kavramları neredeyse fıkıh/hukuk ile özdeşleşti. Dolayısıyla İslam ülkelerinde toplumsal yapının odak kurumu fıkıh üzerinden din olagelmıştır.



Şentürk'ün (2006, s. 74) de ifade ettiği gibi İslam medeniyetinin ve toplumlarının sosyal bilim şekli olarak fıkıh, toplumsal sorunlar karşısında bu sorunların anlaşılması, açıklanması ve çözümlenmesine yönelik genel bir tavır alış tarzı niteliğini taşır. İslam medeniyetinin içinde doğup gelişen bir bilim olan fıkıh, İslam toplumlarına özgü bir toplumbilim mahiyetindedir. Tarih boyunca Müslümanların toplumsal sorunlar karşısındaki tutumlarını fıkıh yoluyla ifade etmiş olmaları nedeniyle Müslüman toplumlara yönelik toplumsal incelemelerde fıkıh biliminin aracılığına da başvurmak bir zorunluluktur. Sosyal konulara ilişkin her medeniyette olduğu gibi İslam medeniyetinde de başka birtakım bilimsel ve entelektüel gelenekler bulunmakla birlikte kapsamı, iyi işlenmişliği ve bilimsellik nitelikleriyle fıkıhın diğerlerine göre çok daha başat bir konumda olduğu söylenmelidir (Şentürk, 2006, s. 75).

Ayrıca bu genel durumun yanında Gokalp'in yaşadığı döneme göre daha özel ve güncel sayılabilecek ikinci bir durumdan da bahsedilebilir. Güngör'ün (1997, s.82) de belirttiği üzere 19. yüzyılın başlarından itibaren İslam ülkelerinde Batı menşeli kanunların doğrudan veya uyarlanarak alınıp yürürlüğe konulması Müslüman toplumlarda çeşitli toplumsal huzursuzluklara yol açmıştı. Modern hukuk sistemlerine karşı toptan bir tepkiden ziyade, kendi tarihsel birikimlerini, örf, adet ve geleneklerini dikkate alacak kanunlara duyulan özlemden kaynaklanan bu huzursuzluklar bazı İslam ülkelerinde küçük çapta da olsa kendi milli değer ve normlarına uygun kanunlar yapma çabalarını ortaya çıkarmıştı.

Türk sosyoloji çalışmalarının ilk örneklerini gördüğümüz Osmanlı son döneminde sosyolojiyle meşgul olanların hukuk ve sosyoloji kapsamındaki konularla ilgili olmaları da aslında yukarıda sözünü ettiğimiz durumların bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Türkiye'de modern sosyolojinin kurucusu olarak değerlendirilen Ziya Gokalp'in de çalışmalarının ana yönelimlerinden biri olarak hukuk sosyolojisini seçtiği görülür (Şentürk, 2006, s. 146).

Bununla birlikte Berkes'in (1959, s. 13) ifade ettiği gibi Gokalp'in düşünce dünyasını yönlendiren ana sorun, Türklerin Batı medeniyetini nasıl benimsemesi gerektiği ve bu çabanın Türklerin iki tarihi geleneği, yani Türk ve İslami geçmişleri ile nasıl uyumlu hale getirileceği veya başka bir ifadeyle, çağdaş uygarlık koşullarında bir ulus olarak Türklerin ve dinleri olarak İslam'ın neye benzeyeceğiydi. Ancak yukarıda da değindiğimiz üzere bu sorunu incelemek temelde Gokalp'in kişisel tercihinden kaynaklanmadığı gibi o dönemde bu soruna yönelik incelemeler onun tekelinde kalmış da değildi. Onun benzersizliği, bu sorunu çok şematik olsa da tutarlı bir entelektüel çerçevede tartışabilmesi, tüm sonuçlarını analiz edebilmesi ve belirli sonuçlar çıkararak bunları bir kültür politikası için formüller haline getirebilmesinde yatmaktadır. Gokalp, çalışmalarını önce yıkılmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'nun sancıları arasında, sonra da yeni bir milliyetçi rejimin belirsiz yükseliş sürecinde ortaya koyduğundan dolayı her iki devrenin koşulları çalışmalarının biçim ve içeriğini etkilediği gibi üstünlük ve noksanlıklarında da tesirli olmuştur. Ama Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması, onun fikirlerinin hayata geçirilmesi için daha elverişli bir zemin hazırladı. Cumhuriyet reformlarının ilk evresinde ölmüş olmasına rağmen bu reformların ana eğilimlerinin ardındaki fikirleri Gokalp'in yazılarında bulmak mümkündür.

Benzer şekilde Kongar'a (1996, s. 64, 66) göre Gokalp'in, sosyoloji kuramında kimi zaman sistematik tutarsızlıklara düşmesinin veya kendine özgü tarihsel sosyoloji anlayışına dayalı çözümlenmelerinden bazılarının çağdaş sosyolojinin verileri ve tezleri açısından geçerliliklerini yitirmiş olmasının nedeni onun her şeyden evvel bir öncü olmasında aranmalıdır. Gerçekten de o, sosyolojik düşünme ve düşüncenin, millet ve milliyet ideolojisinin Türkiye'de öncülüğünü yapmıştır ki, bundan dolayı bütün öncülerin taşıdığı onuru ve hataları birlikte taşır. Ayrıca bu öncülük sıfatı, Gokalp ve düşünceleri hakkında farklı ve kimi zaman çelişkili değerlendirmelerin de sebebi olmuştur. Zira onun öncü olması, aslında birçok düşüncesini hem kendisi hem de başkaları için ilk söylemiş olduğunu, bu yüzden de kendi içinde bile çelişkilerin bulunabileceğini peşinen kabul etmeyi içerir.

Berkes'e (1959, s. 31) göre, Gokalp'in düşüncelerinin bir kısmı kendisinden sonra neredeyse unutulduysa ve zamanında oldukça yeni olan bazı fikirleri bugün sadece sıradan görünüyorsa, bunun nedeni bunların birer gerçeklik haline gelmiş olmasıdır. Bu durum onun etkisinin derinliğini ve vizyonunun genişliğini göstermektedir. Gokalp, yazılarını ve öğretilerini, bir medeniyetten diğerine geçiş aşamasında olduğuna inandığı Türk toplumunun genel iradesine yeni bir yön vermeye ve bu dönüşümün başarılması için yeni hedefler göstermeye adanmıştır. Bu nitelikleriyle Gokalp, bir filozof veya sosyolog olarak eksiklikleri ne olursa olsun, Türk fikir tarihinde mevcut sorunlara olağanüstü bir kavrayış ve parlak bir gelecek vizyonuna sahip gerçek bir düşünür olarak kalacaktır. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu (1964, s. 2) ise Gokalp'in Türk düşüncesindeki konumunu şöyle ifade eder: "Gokalp'in Türk fikir tarihindeki rolü Bacon'un, Descartes'in insan düşüncesi tarihindeki rolüne benzer."

Karakaş'ın belirttiği üzere, Türk aydınınının ve toplumunun sosyolojiyle tanışmasına öncülük eden Gokalp, Türk düşünce ve siyaset dünyasının önde gelen aktörlerinden biri olarak ortaya koyduğu eserleri ve yürüttüğu çalışmalarıyla yaşadığı döneme damgasını vurduğu gibi çağdaşı olan düşünürlerden farklı olarak eserleriyle günümüzde de oldukça canlı bir şekilde yaşamaya devam etmektedir. Kitap ve makaleleri tekrar tekrar yayınlanmakta, düşünce ve kuramları yoğun biçimde tartışılmaktadır. Bu

itibarla "onu yeniden okumaya çalışmak, sadece geçmişte yaşanan siyasal ve toplumsal konuları değil, günümüz sorunlarını anlama açısından da önemlidir" (Karakaş, 2008, s. 435).

## 1. Ziya Gökaldp Sosyolojisi

### 1.1. Durkheim Sosyolojisinin Etkisi

Özellikle 19. yüzyılda Batı'da yaşanan değişmelere benzer biçimde Osmanlı toplumunda da toplumsal nitelikli yoğun değişmeler yaşanıyordu. Bilim ve düşünce insanları bu değişmeleri anlamaya ve değişmeler nedeniyle oluşan sorunlara çözüm önerilerinde bulunmaya yönelik çalışmalar ortaya koyuyorlardı. Batı'da bu yönde çalışma yapanların önde gelenlerinden olan Durkheim'in, toplumsal olayların nedenini yine toplumsal olanda aramaya yönelik yöntemi Gökaldp'in de ilgisini çekmişti. Bunda, o zamanlarda toplumsal sorunlara yaklaşımda Avrupa'da Durkheim sosyolojisinin hakim ve yaygın olmasının da etkili olduğu belirtilmelidir. Gökaldp'in, yöntem ve ilkeleri bakımından Durkheim sosyolojisinden yararlanması, bunları geçmişten günümüze Türk toplumunu anlamada uygulaması ve toplumsal sorunlara çözüm bulmada kullanması onu Türk sosyolojisinin ilk kurucusu konumuna getiren faktörlerden biri olarak değerlendirilmektedir (Türkdoğan, 1998, s. 10; Dursun, 2019, s. 20). Diğer yandan Gökaldp'in 48 yıllık ömrünün aktif düşünce döneminin Türk tarihinin en istikrarsız ve kritik dönemlerinden birine denk gelmesi, dolayısıyla sürekli, dikkatli ve ayrıntılı kitap yazımına elverişsiz olması nedeniyle, kendisinin de itiraf ettiği üzere, sosyolojik fikirlerini detaylandırmak için kapsamlı çalışmalar yazmaya vakit ve imkan bulamadığı belirtilmelidir (Berkes, 1959, s. 15).

Durkheim'in Gökaldp üzerindeki etkisinden söz ederken başka bir genel durumdan da bahsedilmelidir. Arjomand'ın (1982, s. 94-95) ifade ettiği üzere, Durkheim'in sosyolojisinin sadece Türk sosyolojisi değil, genel olarak Müslüman entelektüeller üzerinde diğer sosyoloji kuramlarına göre daha ilgi çekici bir etkisi bulunmaktadır. Gerçekten de Durkheim ile birlikte anılan iki ana sosyal kuramcı Weber ve Marx bu açıdan ele alındığında; Marx'ın sosyal teorisinin elbette tahmin edilebilir bir etkisi vardır, ancak Ortadoğu Marksist düşüncesinin kalitesi pek de etkileyici değildir. Her halükarda, onu genel olarak Marksizmden ayıracak belirgin bir tattan yoksundur. Max Weber'in ise zaten ciddi etkisi olmamıştır. Buna karşın, Durkheim'in düşüncesi Ortadoğu'da ortaya çıkan en önemli ve özgün ideolojilerden ikisinin oluşturulmasında ufuk açıcı bir etkiye sahip olmuştur: Türkiye'de Ziya Gökaldp'in (1876-1924) milliyetçi doktrini ve çok daha yakın bir tarihte İran'da Ali şeriatî'nin (1933-1977) İslamcı ideolojisi. Arjomand'ın bu görüşleri yanında, Durkheim sosyolojisinin Gökaldp'in sosyolojik düşünceleri üzerindeki etkisinin daha sınırlı olduğunu, bu nedenle konuya daha ihtiyatlı davranmak gerektiğini ileri sürenler de bulunmaktadır (Ertürk, 2012).

Bununla birlikte Güngör'ün ortaya koyduğu üzere, Türk fikir ve bilim dünyasını Durkheim'la ve Durkheim üzerinden modern sosyoloji bilimiyle esas olarak tanıştıran kişinin Gökaldp olduğu tartışmasıdır. Durkheim'ı hangi kanallarla ve gerekçelerle tanıdığı, araştırdığı ve benimsediği tam olarak bilinmese de Gökaldp, onun bütün eserlerini büyük bir özen ve titizlikle incelemiştir. Hatta Durkheim'in *Annee Sociologique* adlı yıllık dergisinde çıkan makalelerini dahi sürekli ve yakından takip etmiştir. Böylece Gökaldp, özellikle Durkheim'dan ilham alarak ortaya koyduğu teorik sosyoloji çalışmaları, kuram ve kavramlarıyla Türk sosyolojisinde, eserlerini de aşan bir yere sahip olmuştur (Güngör, 1999, s. 33-34).

Diğer aydın ve düşünürler gibi devletin yıkılmasını ve toplumun çökmesini engellemeye yönelik çareler arayan Gökaldp'in, çağdaşlarının büyük çoğunluğundan farklı olarak sosyolojiyi ve özellikle Durkheim sosyolojisini seçmesinin tesadüfi değil bilinçli bir tercih sonucu olduğu belirtilmelidir. Toplumsal sorunlar ile siyasal sorunlar arasında doğrudan ve sıkı bir ilişki olduğunu kabul eden Gökaldp bu sorunların çözümüne yönelik politikaları destekleyecek ve bu politikaların toplumsal/siyasal meşruiyetini sağlayacak bir bilim olma nitelikleri nedeniyle sosyolojiyi tercih etmiştir. Özellikle Durkheim'in dayanışmacı (solidarist) yaklaşımı, Osmanlı devleti ve toplumunun en çok ihtiyaç duyduğunu düşündüğu dayanışma olgusu bağlamında Gökaldp'in ilgisini çekmişti. Sosyolojik düşüncelerinin temelinde Durkheim Sosyolojisini yerleştiren Gökaldp, ondan alarak yorumladığı ve geliştirdiği fert, millet, seçkinler, toplum, değer, sosyal evrim, kültür, medeniyet, maşeri vicdan gibi pek çok kavramla Türk toplumsal yapısını çözümlenmeye ve sosyal/siyasal sorunlara çözüm aramaya çalışmıştır (Karakaş, 2008, s. 448).

Benzer biçimde Bulut (2005, s. 98) da döneminin diğer Batılı sosyal bilimcilerini ve düşünürlerini tanıyan ve takip eden Gökaldp'in, Durkheim'i özellikle seçtiğini ileri sürer. Ona göre bunun altında yatan temel sebep, yaşadığı devrin toplumsal ve siyasal koşullarında aranmalıdır. Memleketin, yeni bir siyasal ve toplumsal düzenin eşiğinde olduğunu gören aydınlar ve düşünürlerle birlikte tartışmalara katılan Gökaldp'in amacı, geleceğin Türk toplumunun ve devletinin hangi ilkeler üzerine kurulacağını tespit etmektir. Bitmeyen savaşlar ve kaybedilen topraklarla çoklu yapısını kaybetmeye devam eden mevcut imparatorluk sisteminin, milliyetçi akımların da etkisiyle ulus devlete dönüşümünün kaçınılmaz olduğunu gören Gökaldp, bu süreçte ortaya çıkan kimlik bunalımına, yönetim sorununa ve toplumsal dayanışma ihtiyacına yönelik gerçekçi öneriler sunmak için aradığı teorik temeli Durkheim sosyolojisinde bulmuştu. İngiltere ve Almanya'ya kıyasla gerek kalkınmada

gerekse toplumsal/siyasal düzen kurmada geride kalan Fransız toplumunun gelecekte nasıl daha sağlıklı ve kalkınmış olabileceği üzerinde düşünün ve birtakım çözüm önerileri getiren Durkheim'in ortaya koyduğu kavramlar ve ileri sürdüğu düşünceler doğal olarak Gokalp için daha kullanışlı ve anlamlı gelmişti (Bulut, 2005, s. 98-99).

## 1.2. Gokalp Sosyolojisinde Ana Konu ve Kavramlar

Gokalp'in Türk sosyolojisinin kurucusu olarak anılması onun sadece akademik nitelikli teorik çalışmalar ortaya koymasından kaynaklanmaz. Gokalp, Türkiye'de sosyolojinin fiili olarak eğitim ve yayın alanlarında var olmasında da öncülük etmiştir. Nitekim üniversiteden önce 1910-1911 yıllarında ilk olarak sosyoloji derslerini Selanik'te İttihat ve Terakki okulunda veren Gokalp hemen ardından o zamanki adıyla Darülfünun olan İstanbul Üniversitesi'nde sosyoloji dersleri vermeye başlamıştır. Verdiği derslerin notlarından oluşturduğu ilk sosyoloji ders kitabı olan "İlm-i İctimai"yi de 1913'te bastırmıştır. 1914 yılında ise Darülfünun Edebiyat Şubesi'nde sosyoloji kürsüsü Gokalp'in öncülüğünde kurulmuştur. 1915 yılında ilk sosyoloji enstitüsü olan İctimaiyat Dar'ülmesaisi'nin kurulması ve 1917'de bu enstitü bünyesinde çıkarılan "İctimaiyat Mecmuası" isimli bilimsel derginin çıkarılmasında da derginin yayın yönetmenliğini üstlenen Gokalp öncülük etmiştir (Güngör, 1999, s. 34; Şentürk, 2000, s.449; Fındıkoğlu, 1964, s. 43; Şahin, 2017, s. 10; Kongar, 1996, s. 33).

Türkiye'de sosyoloji biliminin eğitim ve yayın alanları itibariyle kurumsallaşmasına yönelik ilk adımların atılmasında etkin rol oynayan Gokalp, Şahin'in (2017, s. 11) de belirttiği gibi oldukça geniş bir yelpazede ortaya koyduğu bilimsel çalışmalarıyla da Türk sosyolojisi araştırmalarına ve araştırmacılarına güçlü bir esin kaynağı olmuştur. Diğer yandan sosyolojik perspektifini göz ardı etmeksizin ortaya koyduğu pratik ve teorik yaklaşımları gerek İttihat ve Terakki yönetimince gerekse erken Cumhuriyet dönemi yöneticilerince büyük kabul gören Gokalp, Eric Jan Zürcher'in (2000, s. 5) "Türk Tarihinde Jön Türk Dönemi" olarak adlandırıp 1908-1950 olarak tarihlediği dönemde uygulamaya konulan reform ve politikaların doğrudan veya dolaylı biçimde teorisyeni olmuştur (Güngör, 1999, s.18-19; Kongar, 1996, s. 33). Sosyal problemlerin çözümünde birey merkezli bir anlayışı değil de toplumcu bir anlayışı yücelten Gokalp sosyolojisi, başından beri siyasete pratik ve ideolojik araçlar sunmaya devam eden yapısıyla Türkiye'de sosyolojinin içerik ve yönünü belirlemede etkin rolünü sürdürmektedir (Şahin, 2017, s. 11).

Gokalp, sosyolojiyi genel itibariyle, insanın varoluşuna ilişkin gerçekliklerin en karmaşıklarından biri olduğundan dolayı, göstermekte olduğu düzenlilik ve yasallık güçlükle gözlemlenebilen, bireyin fizyolojik ve psikolojik yapısına bağımlı olmayan, temelinde toplumsal vicdanın yattığı sosyal yapı ile ilgili gerçekliklerin tabi oldukları kanunları araştıran bir bilim olarak tarif eder. Gokalp, sosyal gerçekliği açıklarken insanın madde, hayat, ruh ve toplum şeklinde dört ayrı gerçekliğinin bulunduğuna dair görüşü kabul eder. Buna göre insanın bu dört gerçekliği dört katlı bir binaya benzer. En alt katta fizikoşimik (physicochemistry) gerçeklik bulunur. İkinci katta biyolojik gerçeklik, üçüncü katta psikolojik gerçeklik ve en üst katta ise sosyal gerçeklik yer almaktadır. Dolayısıyla sosyal gerçekliğin altında bireysellik de bulunmakta olup sosyal gerçeklik yapısal olarak bireysellik ile ilişkilidir. Sosyoloji de bu binanın en üst katında bulunan sosyal gerçekliği inceleyen bilim dalıdır (Gokalp, 1918, s. 383; Günay, 1992, s. 41, 43).

Gokalp sosyal gerçekliğin incelenmesini daha da somutlaştırarak bu incelemenin gruplar (zümre) ve kurumlar (müesseseler) üzerinden yapılabileceğini, sosyolojinin temel konusunun bunlar olduğuna ileri sürer. Bu çerçevede özel bir dayanışma yoluyla birbirine bağılı bireylerin toplamı olarak tanımladığı toplumsal grupların aile, köy, aşiret, sınıf, millet, ümmet gibi görünümlere sahip olduğunu söyler. Toplumsal kurumları ise grupların bireylere isteyerek veya zorla kabul ettirdiği algılama ve uygulama biçimleri olarak tanımlayan Gokalp toplumsal kurumların da din, hukuk, ahlak, dil, sanat, ekonomi, bilim gibi görünümlere sahip olduğunu belirtir (Gokalp, 1331, s. 198; Kongar, 1996, s. 34-35).

Gokalp'e göre toplumsal yapı türleri birbiri içine konmuş farklı ebatlarda kutular gibi olup üç kategori halinde ele alınabilirler: Cemiyet, camia ve tali zümreler. Cemiyet toplumsal vicdan, dayanışma ve yapı itibariyle diğerlerinden daha kuvvetlidir. Cemiyetten daha büyük olup onu içine alan türe camia, toplumdan daha küçük olup onun içine giren türlere tali zümreler (ikincil gruplar) denir. Bu tasnif çerçevesinde sosyolojik organizma benzetmesine en uygun olan tür cemiyettir. Cemiyetler de genel itibariyle "aşiret" ve "millet" şeklinde iki sınıfa ayrılır. Milletler ise başlıca iki zümreden oluşur. İlki; il, ilçe, mahalle gibi bölgesel nitelikli zümreler grubudur. İkincisi ise toplumsal işbölümüne dayanan meslek ve uzmanlaşmaya dayalı zümrelerdir (Gokalp, 2007a, s. 566).

Sosyal gerçekliğin anlaşılmasında Gokalp'in öne çıkan kavramlarından biri yukarıda sözü geçen maşeri/toplumsal vicdandır (kolektif bilinç). Durkheim sosyolojisinin de ana kavramlardan biri olarak dikkat çeken kolektif bilinç (conscience collective) kavramına getirdiği yorumlar, Gokalp'in Durkheim ekolünü benimsemesinin temel nedenlerinden biri olarak değerlendirilir (Karakaş, 2008, s. 449). Gokalp, Durkheim'dan aldığı kolektif bilinç kavramına farklı ve özel bir anlam vermek suretiyle sosyolojik incelemelerinde anahtar kavram olarak Durkheim'dan daha fazla yer ayırmıştır. Durkheim'a göre hukuk,

din, ahlak, ekonomi, politika başta olmak üzere tüm sosyal kurumların kaynağını teşkil eden kolektif tasavvurlar (representations collectives) Gokalp sosyolojisinde temelde sosyal psikolojik olgular olup maşeri vicdanda doğan bilinçli idraklerdir (Günay, 1992, s. 43-44). Öte yandan, Gokalp'e göre kolektif bilincin yansıtıldığı bireyin kişiliği, İslam dinindeki namaz ve hac gibi kolektif olarak gerçekteştirilen ritüeller aracılığıyla güçlendirilmeye çalışır (Heyd, 1950, s. 84).

Gokalp sosyolojisinde canlı bir organizmanın onu oluşturan unsurlardan başka bir doğaya sahip olması gibi toplumun da onu oluşturan bireylerden farklı bir doğaya sahip olduğu özellikle vurgulanır. Dolayısıyla toplum, bireylerin rakamsal bir toplamından değil bireysel ruhların uyumlu bileşiminden meydana gelmiş nevi şahsına münhasır bir gerçektir. Bu gerçekliğin kendine özgü doğası canlılar dünyasının, yani kendisini oluşturan bireylerin dışındadır. Bu nedenle de bu gerçekliğin bilinci, tasavvurları, kabulleri de, yani kolektif bilinç bireylerin dışında ve onlardan farklıdır. Keza toplumsal normlar, nihayetinde her bireyin kendi karakter ve kişiliğinin yansımaları olan bireysel iradelerin üstündedir. Zaten bireyler ayrı ayrı karakter ve kişiliklere sahip olduklarından dolayı bireysel iradelerden kaynaklanan kabul ve uygulamalar belli bir düzenliliğe sahip olmadıklarından norm halini alamazlar. Hatta bu bireysel uygulamalar bazı nedenlerle aralarında benzerlik gösterse bile norm sıfatını kazanamazlar. Çünkü norm, yapılması ya da yapılmaması gereken eylemleri ifade etmekte olup bazı uygulamaların rastlantısal biçimde birbirine benzemesi onlara uyulmasını gerekli ve zorunlu kılmaz. Toplumsal normlar bireysel iradelerin üzerinde bulunduğu için kendisini bireylere zor veya teşvik yoluyla kabul ettirmek durumunda (Gokalp, hicri 1332d, s. 292).

Gokalp, Durkheim'in kolektif bilinç kavramını özellikle Türk toplum yapısına özgü birtakım olguları açıklamada anahtar kavram olarak kullanmıştır. Ancak Gokalp burada Durkheim'in "toplum"u yerine kendisinin "millet"ini ikame etmiştir (Arjomand, 1982, s. 95). Aynı dili konuşan, aynı örgün ve yaygın eğitimi alan, aynı kültürel, ahlaki, sanatsal temellere bağlı olan insanların meydana getirdiği toplum olarak tanımladığı millet, Gokalp'e göre toplumsal evrimin son aşamasını teşkil eder (Arslantürk ve Amman, 2000, s. 131).

Millet anlayışını Durkheim'dan esinlenerek toplumsal evrim teorisi çerçevesinde açıklayan Gokalp'e (1331, s. 198-199) göre toplumlar (kavimler); ilkel (iptidai) kavimler ve milletler şeklinde ikiye ayrılır. Her iki toplum türünde de toplumlar ahlaki dayanışma ile var olabilirler. Dayanışma da iki çeşitir. Birincisi inançlar ve duygulardaki benzerliğin sonucu olan mekanik dayanışma, ikincisi ise ustalık ve yeteneklerdeki benzerliğin sonucu olan organik dayanışma. Toplumsal işbölümünün olmadığı ya da cinsiyet ve yaş farklılığından ibaret bulunduğu ilkel toplumlarda sadece mekanik dayanışma söz konusudur. İkel toplumlar bireylerin yığılımından değil, bütün olarak benzer unsurların birleşmesinden oluşur. Dayanışma bu unsurlar arasındadır. Organik toplumlarda ise bireyler kaybolarak toplumsal işbölümünün ürünü olan gruplar da ortaya çıkar. Dayanışma hem bireyler arasında hem de gruplar arasında söz konusu olur. Gokalp organik toplum olarak ifade ettiği milletlerde bireyin hem dolaylı hem de dolaysız olarak topluma bağlı olduğunu ileri sürer ki bu noktada Durkheim'dan ayrılır. Dolayısıyla ona göre milletlerde hem organik dayanışma hem de mekanik dayanışma görülebilir. Bununla birlikte Gokalp, milletleri toplumsal yapılarına göre feodal biçimden korporatif biçime doğru olmak üzere beş evrim aşaması içinde değerlendirir. Bu evrimsel çizgide ana yön, toplumsal birliğin oluşumunda etkin bağın dini ve akrabalık bağlarından kültürel bağlılığa doğru ilerlemesidir (Türkdoğan, 1998, s. 17-19; Kongar, 1996, s. 42).

Toplumsal evrimin son aşaması olan milleti harsi millet (kültür temeline dayalı millet) olarak adlandıran Gokalp'e (1331, s. 202-203) göre hars (kültür) birbirine bağlı sistemlerden (manzume) oluşur. Kültürü oluşturan sistemler din, ahlak, hukuk, sanat, dil, ekonomi ve bilimdir. Bu sistemler de yine birbirine bağlı kurumlardan oluşur ve bu kurumlar arasındaki ahenk ise bu alanların her birindeki örflerden doğar. Dolayısıyla harsi millet aşamasında hukuk, din, ahlak, sanat, bilim, ekonomi ve dil alanlarında oluşmuş kuvvetli geleneklerin ve bunların temsilcileri olan yüksek nitelikli insanlar grubunun varlığı gerekmektedir (Arslantürk ve Amman, 2000, s. 131). Kültür temeline dayalı millet kolektif bilincin ve toplumsal dayanışmanın en canlı ve en güçlü olduğu toplum şeklidir. Dini gruplar ile kanun yoluyla oluşan gruplar, devlet formuna ulaşmalarına rağmen aynı niteliğe sahip olmayabilir. (İnalçık, 1963, s. 430)

Millet anlayışındaki evrimsel ve aşamalı yaklaşımını Gokalp, devlete ilişkin yaklaşımında da benimser. Ona göre devletler şehir devleti, saltanat devleti ve çağdaş devlet olmak üzere üçe ayrılır. Tarihi süreç içerisinde evrimsel bir çizgide ilerleyen devlet yapısı, Türk toplumuna ilişkin olarak Tanzimat'la yeni bir evreye girmiştir. Bu evrede Türk Devleti çağdaş devlet formuna girecek ve süreç içerisinde ortaya çıkacak olan sosyal ve siyasal problemler sosyoloji yoluyla çözümlenecektir. Sosyoloji; devleti ve milleti kurtarmaya yönelik öneriler sunan üç önemli ideoloji olan İslamcılığı, Türkçülüğü ve Muasırılığı Türk toplumunun dinamik ve yaşayan örfünü esas alıp birleştirerek sosyal evrimin önündeki engelleri kaldıracaktır (Şentürk, 2000, s. 449).

Son olarak Kafesoğlu'nun (1984, s. 241, 244) ifade ettiği gibi Gokalp'in, sosyolojik düşüncesini ve değerlendirmelerini Türk, Müslüman ve Batılı milletler hakkında temin ettiği geniş tarihi malzemeyi kendi yöntemleri kapsamında kullanarak ortaya

koyduğu belirtilmelidir. O, bilimsel araştırmalar teorik, rasyonel, tümevarımcı ve objektif olmalı, bunların zıddı olarak duygusal, tümdengelimci ve sübjektif olmamalı iddiasına uymaya çalışarak yaptığı araştırmalarını yine kendi tarih anlayışı çerçevesinde gerçekleştirmışti. Onun tarih anlayışı öncelikle deterministtir; sosyolojik yasaların aynı gruptaki bütün toplumlar için geçerli olduğunu savunur. Bu doğrultuda Türk ve İşlam toplumlarının tarihi gelişmesi ile Batı'nın büyük sosyal ve kültürel hareketleri arasında benzerlikler bulmaya, mesela eski Türk sosyal yapısı ile bazı ilkel toplumlar arasında veya Eski Roma ile İşlam öncesi Arap toplulukları arasında paralellik kurmaya çalışmıştır. İkinci olarak plüralisttir; toplumsal olaylara dair tek sebepli değil, çok sebepli açıklamalar yapma, toplumsal gerçekliği çoklu bir sistemle izah etme yanlısıydı. Üçüncü olarak optimisttir (iyimserdir); toplumların sürekli bir olumlu gelişme ve ilerleme içerisinde olduğunu, sosyal evrimin daha iyiye doğru ilerlediğini savunuyordu. (Kafesoğlu, 1984, s. 246-247)

## 2. Hukuka Göre İyi ve Kötünün Belirlenmesinde Toplumun Rolü

### 2.1. İyilik ve Kötülük Kavramları

Gokalp sosyolojisinde hukuk esasen toplumsal bir kurum olarak görölse de hukukun bir olgu olarak öncelikle bireyin eylemlerine ilişkin olduğu belirtilir. Buna göre insanın eylem ve davranışları iki açıdan incelenir: Birincisi fayda ve zarar açısından, ikincisi ise iyilik ve kötülük açısından. Eylemlerin fayda ve zararlarını halk sağlığı, ekonomi, kamu yönetimi gibi alanları da kapsamak kaydıyla teknik bilimler inceler. Fayda ve zarar nitelendirmelerini hukuk yapmaz. Hukuk eylem ve davranışları iyi ve kötü olarak niteler. Bu anlamda hukuk, eylemlerin iyilik ve kötülüklerini inceleyen bilim olarak tanımlanır (Gokalp, hicri 1332a, s. 40).

Burada iyi ve kötü olarak ifade edilen ve bizzat Gokalp'in de bu şekilde çevirdiği (Gokalp, hicri 1332a, s. 40) ancak genellikle çevirmeden kullandığı orijinal kavramlar hüsun (iyilik) ve kubuh (kötülük) kavramlarıdır. İşlam düşüncesinde uzun tartışmalara neden olan bu kavramlara Gokalp de değinir. Kısaca eylemlerin yasak ve serbestliğinin, güzelliği ve çirkinliğinin, iyilik ve kötülüğünün kaynağına ve bu hususta aklın konumuna yönelik bir tartışma olarak açıklanabilecek hüsun ve kubuh tartışmalarında (Ayengin, 2012, s. 194) Gokalp, İşlam geleneğindeki hakim görüşü savunmaktadır. Buna göre eylemlerin fayda ve zararını deney ve gözleme de dayanan aklın belirlediğinde bir duraksama görülmez. Ancak eylemlerin iyi mi kötü mü olduklarına ilişkin olarak aklın hakim olduğunu ileri süren akılcı Mutezile mezhebinin görüşüne katılmaz. Gokalp, eylemlerin iyi veya kötü olmaları ile faydalı veya zararlı olmalarının farklı şeyler olduğunu, aklın belirleyebileceği niteliklerin iyilik veya kötülük değil fayda ve zarar olduğunu belirtir. Akılla belirlendiği sanılan iyilik ve kötülük aslında fayda ve zarardır. Dolayısıyla ona göre bir eylemin faydalı veya zararlı olması ile iyi ve kötü olması ayrı ayrı şeylerdir. Her ne kadar iyi olan eylemler faydalı olabilirse de bu, o eylemin iyi olmasının nedeni değil sonucudur. Yani iyi, aklın söylediği şekilde faydalı olduğu için iyi değildir, iyi olduğuna inanıldığı için iyidir. Bu itibarla Gokalp eylemlerin iyi veya kötü olmasında aklın belirleyici değil, olsa olsa kavrayıcı olabileceğini ileri süren hakim geleneksel görüşe katılır (Gokalp, hicri 1332c, s. 84; Gokalp, hicri 1332a, s. 42).

Aslında bu konuda, Gokalp'in İşlam hukukuna dair görece "modern" olarak nitelendirilebilecek genel yaklaşımı göz önüne alındığında, eylemlerin iyilik ve kötülüğünü belirlemede aklın hakim olduğu şeklindeki görüşe yakın olması beklenebilir. Ancak aksi görüşte olsa bile onun genel kuramında geleneğin önemi düşünöldüğünde İşlam geleneğinde hakim olan görüşü kabul etmesi makul görölebilir. Kaldı ki bu konuda onun için önemli olan husus, hukukun akli temellendirilmesi değil, toplumsal realite üzerinde temellendirilmesidir.

Gokalp'e göre iyilik ve kötülük ile fayda ve zararın birbirine karıştırılması bu kavramların çift anlamlı olmalarından dolayıcıdır. İyi ve kötü sıfatları aslında soyut olgu ve varlıklar için kullanılsa da mecaz yoluyla somut olgu ve varlıklar için de kullanılmaktadır. Fayda ve zarar sıfatları ise fayda ve zararın manevi mi maddi mi olduğunu birbirinden ayırmak koşuluyla hem somut hem de soyut olgu ve varlıklar için kullanılabilir. Somut olgu ve varlıklara ilişkin maddi fayda ve zarar bireylerde duyumsal nitelikli haz veya elem doğururken, manevi fayda ve zarar bireyüstü sosyal nitelikli sevinç veya tasa doğurur. Bu manevi fayda ve zararı maddi olanlarından ayırmak için hayır ve şer kavramları kullanılır. İşte iyilik ve kötülük kavramları manevi fayda ve zararlarda, yani hayırlı veya şerli nitelikler şeylerde bulunabilir (Gokalp, hicri 1332b, s. 228-229).

### 2.2. Hukukta İyilik ve Kötülüğün Sosyolojik Tabanı

Konuyla ilgili kavramları yukarıdaki şekilde açıklayan Gokalp iyilik ve kötülük kavramlarının sosyoloji ve hukukla keşiştiği yeri ise şöyle ortaya koyar: İyilik ve kötülük ile maddi fayda ve zararın yani haz ve elemin karıştılığı öncelikle, haz ve elemin bireysel duyumlanımla algılanırken iyilik ve kötülüğün kolektif bilinçle algılanmasında kendini gösterir. Mesela hayvanlar bireysel duyumlanım yeteneğine sahip olduklarından dolayı haz ve elem hissedebilirler, fakat kolektif bilinçten mahrum oldukları için iyilik ve kötülük kavramlarından habersizdirler. Söz konusu karıştılık ikinci olarak bunların kaynağında kendini gösterir. Maddi fayda ve zarar eşyanın bizzat kendi doğasından ortaya çıkmışken, iyilik ve kötülükte böyle değildir. İyilik ve

kötülük sıfatları olgu ve varlıklara dışardan gelir, Durkheim'ın deyimiyle onların üzerine konur, sonradan ilave edilir. Bu itibarla iyi, kutsal, değerli denilen şeyler bu vasıflarını maddi tabiatları nedeniyle değil, kolektif bilincin verdiği değer hükümleriyle kazanırlar (Gökölalp, hicri 1332b, s. 229).

Bu noktada aklın konumuna gelince Gökölalp öncelikle aklın hükümlerinin tüm insanlarda ortak olduğunu, kolektif bilincin ise her toplumun kendine özgü olduğunu söyler. Nitekim bir toplumda iyi ve doğru kabul edilen şeyler başka bir toplumda kötü ve yanlış olarak kabul edilebilirken, aklın doğru kabul ettiği şeyler toplumdan topluma değişmez. Ona göre Descartes'ın yaptığı bilimsel devrimden itibaren modern bilim anlayışı doğa bilimlerinin yetki alanını doğayla, somut dünyayla sınırlandırdığı gibi aklın yetki alanı da yine aynı şekilde sınırlandırılmıştır. Akıl deney ve gözlem yoluyla keyfiyet ve kıymetlerin niceliksel/somut karşılıklarını birbirine çevirerek bunlar arasındaki niceliksel ilişkilerden yasalar çıkarabilir, ancak ne keyfiyetleri ne de değerleri belirler. Keyfiyetlerin belirlenmesi yetkisi bireysel bilince, değerlerin belirlenmesi ise kolektif bilince yani örf aittir (Gökölalp, hicri 1332b, s. 229-230).

Keyfiyet ve kıymet kavramları Gökölalp'in toplumsal hukuk anlayışında önemli bir yere sahiptir. Ona göre olgu ve varlıklar hakkında iki türlü hüküm verilir: Keyfiyet hükümleri ve kıymet hükümleri. Örneğin şekerin tatlı veya portakalın yuvarlak olduğunun söylenmesi onların keyfiyetleri hakkında hüküm vermektir. Vatanın aziz veya bayrağın kutsal olduğunun söylenmesi ise bu kavramlara ilişkin kıymet hükümleri vermektir. Dolayısıyla keyfiyet, eşyanın tabiatında mevcut bulunan nitelik olup keyfiyet hükmünün doğru olması, verilen hüküm ile hüküm verilen şeyin maddi gerçekliği arasında uygunluk olmasına bağlıdır. Kıymet ise eşyanın maddi tabiatında mevcut olmadığı halde toplum tarafından onlara verilen hükümdür. Bir kıymet hükmünün doğru olması kolektif bilince uygunluğuna bağlıdır. Bununla birlikte kıymet hükümlerinin kaynağı olan toplumsal inancın veya kolektif bilincin maddi gerçekliği yoksa da bireyler bakımından dışsal bir varlık konumundadırlar. Buna toplumsal gerçeklik denilir ki, bu toplumsal gerçekliğin kendine özgü doğasına toplumsal doğa adı verilir. Ancak birey, toplum tarafından yetiştirildiği için bu kolektif bilince çoğunlukla farkında olmadan ortaktır. Bu ortaklık bulunduğu zaman birey kendi bilincinin dışsal bir varlığa, kendisinden başka ve bağımsız bir gerçekliğe uygun olduğunu belirsiz bir biçimde hissedebilir. Bu gerçekliğin kolektif bilinç olduğunu anlayamadığından dolayı onu aşkın bir varlık veya ilahi bir gerçeklik sanır. Birey kolektif bilince ortak olmadığıdaysa kolektif bilincin dışsal gerçekliğini açık olarak fark edebilir. Çünkü kolektif bilince dayanan kıymetleri ret veya inkar etmesinden dolayı toplum tarafından maddi cezaya ya da manevi tepkiye uğradığında kolektif bilincin dışsal gerçekliğini anlamış olur. Bireyler maddi varlıkların doğasından keyfiyet hükümleri çıkarabildikleri gibi toplumsal kurum ve uygulamaların doğasından da bazı kıymet hükümleri çıkarabilir. Ancak bireyler keyfiyetleri yaratamadıkları gibi kıymetleri de yaratamazlar. Bireylerin bu konuya ilişkin becerileri onları keşfetmekle sınırlıdır. Din, ahlak, hukuk, ekonomi, sanat, dil gibi toplumsal gerçekliği oluşturan kurumlar kolektif bilince dayanan değerlerin toplamından ibarettirler. Yani bu kurumlar toplumun genel iradesinden doğmuş ve onun bilincinde yaşamakta olup maddenin veya bireyin doğasından kaynaklanmış değerlerdir (Gökölalp, hicri 1333, s. 469-470).

Gökölalp, hukuka konu eylemlerin iyi veya kötü olduklarını belirleyen merciin İslam hukukundaki hakim görüş doğrultusunda şariat olduğunu belirtir. Ancak onun şariat kavramına getirdiği açılım, şariatın bilindik kapsamını farklı bir şekilde konumlandırır. Ona göre şariat iyi ve kötüyü belirlemede iki ölçüte başvurur: Nas ve örf. Diğer bir ifadeyle İslam hukukunun nas ve örf olmak üzere iki kaynağı vardır. Naslar İslam hukukunun iki ana kaynağı olan Kur'an ve Sünnet'ten çıkarılan hükümlerdir. Örf ise toplumun pratiğe dönük karakter ve yaşayışında ortaya çıkan toplumsal vicdanıdır. Gökölalp'in bu kurgusunda örfü toplumun -burada Müslüman toplumun- kolektif bilincinin somutlaştığı örf olarak kurguladığı söylenebilir (Heyd, 1950, s. 85-86; Gökölalp, hicri 1332a, s. 42).

Dolayısıyla Gökölalp'in şariat diye bahsettiği dayanak aslında bir yarısını dini diyeceğimiz yazılı kesin delillerin, diğer yarısını ise yerleşik toplumsal kabullerin oluşturduğu salt dinsel bir kaynak değil, toplumsal realite ve olguların belirli koşullar dahilinde eşit öneme sahip olduğu karma bir kaynaktır. Burada ayrıca "salt dinsel" diye nitelediğimiz iki ana kaynağın oluşumunda toplumsalın yerini tartışmaya girmeyecek olsak da Kur'an'ın 23 yıl gibi uzun bir zaman diliminde toplumun ihtiyaçlarını ve beklentilerini dikkate alarak indirilmesi, indiği toplumun dil ve kültürüne uyumlu olması ve retoriğinde bunları baz alması, sünnetin de doğal olarak oluşumunda, kaydedilişinde ve uygulamasında mevcut toplumsallığı, Medine ahalisinin uygulamalarının sünnet kapsamında değerlendirilebilmesi gibi hususlar bu iki ana kaynağın toplumsal olanla sıkı ilişkili olduğunu göstermektedir.

Esasen dini bir hukuk olduğundan dolayı İslam hukukunun normlarında ahlakılığı önceleyen ve amaçlayan taraf, bireylerin fiil ve davranışlarını iyi veya kötü şeklinde ikili bir ayrımın ötesine giden tasnifle nitelemek ister. Bu itibarla İslam hukuku bakımından bireylerin davranış ve eylemleri sadece iyi ve kötü ayrımıyla değil, geleneksel öğretilerde "Ef'âl-i Mükellefin" (mükelleflerin fiilleri) olarak anılan ve genellikle beş veya yedi kısma ayrılan bir kategorizasyona tabi tutulur (Öğüt, 1994, 452). Modern hukukta da gördüğümüz sadece iyi/serbest ve kötü/yasak şeklindeki iki kutuplu hukuki ve ahlaki kategorizasyonu

reddeden ve İslam düşüncesine özgü olduğu ileri sürülen (Reinhart, 2011, s. 254-255) geleneksel sınıflandırmayı -ikili ayrımı Mutezile mezhebi içerisinde kabullenildiği görölmekle birlikte- Gökalg, hukukun ikinci kaynağı olarak saydığı örf alan açmak amacıyla sınıflandırmayı biraz değiştirerek ele alır.

Gökalg'e göre hukuka konu eylemlere ilişkin olarak iyilik ve kötölüğu ifade etmek üzere verilen hükümler nassa ve örf göre birbirlerinden ayrılırlar. Nassa göre eylemler vacip (emir, iyi) veya haram (yasak, kötü) olarak nitelendirilirler. Örfte göre eylemler mâruf (emir, iyi) veya münker (yasak, kötü) olarak nitelendirilirler. Görüldüğu üzere Gökalg eylemlerin iyilik veya kötölüğünü belirlemede aklın konumu konusunda Mutezile'ye itiraz ederken, sınıflandırma konusunda onlara yakın gibidir. Zira nassa ve örfte göre farklı nitelemeler olsa da her iki açıdan eylemleri ikiye ayırır. Ef'âl-i mükellefın arasında sayılan mubah, mendup ve mekruhtan, mubahı vacip, haram, maruf veya münker olmayan amellerin sıfatı olarak tanımlayarak, diğer ikisini de vacip ve haramın dereceleri olarak açıklayarak silikleştirir (Gökalg, hicri 1332a, s. 42).

Bu konuda Gökalg'in temel saiki örfte ve böylece İslam hukukunun toplumsallığına alan açma çabası olduğundan dolayı eylemlerin sınıflandırılmasına da bu açıdan yaklaşır. Nitekim ona göre örfün işlevi yalnızca toplumsal açıdan mâruf ile münkeri belirlemekten ibaret değildir. Hz. Muhammed'in "Müminlerin iyi kabul ettikleri şeyler, Allah katında da iyidir" şeklindeki hadisi ile "Örfle amel etmek nasla amel etmek gibidir" hukuk kuralı gereğince örf, gerektiğinde nassın yerini tutar. Bu itibarla nasların bildirdiği emir ve yasaklara uyma zorunluluğu yanında örfün bildirdiği ve toplumsal vicdanın iyi veya kötü görüdüğu amellerden ibaret olan mârufu emretmek ve münkeri yasaklamak da (emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker ) dini bir yükümlölüktür (Gökalg, hicri 1332a, s. 42).

Bütün bunlardan çıkan sonucu ise Gökalg aynen şöyle ifade eder: "şu halde fıkıh bir taraftan vahye, diğer cihetten içtimaiyyete (toplumsallığa) istinat eder. Yani İslam şeriatı hem ilahi hem de içtimaidir" (Gökalg, hicri 1332a, s. 42). Gökalg bu değerlendirmesinin yanlış anlaşılma ihtimaline binaen İslam hukukunun nassa dayalı esaslarının mutlak ve değişmez olduğunu, Kur'an'ın tahriften korunduğunu, Hz. Muhammed'in sünnetinin de mümkün olduğu kadarıyla kayda geçirildiğini özellikle vurgular. Ona göre dinin temel ilkelerinden olan İslam hukukunun ilahi kısmı, bizzat Allah tarafından vaz edilmesi nedeniyle "mutlak tamlık" halinde olduğundan dolayı değişme ve değişmeden uzak olup diğer sosyal kurumlar gibi değişim kanununa tâbi kabul edilemez. Çünkü dinler doğaları gereği zorunlu olarak mutlak ve değişmez olduğuna saf ve kesin bir imanla inanılan kurumlardır (Gökalg, hicri 1332a, s. 42-43).

Buna karşılık Gökalg, İslam hukukunun toplumsal kısmının ise sosyal yapının, kurumların, olguların değişimlerine tâbi olup bunlarla beraber değişebildiğini belirtir. Ona göre zaten örf de doğası gereği bir topluma, toplumun bir bölümüne veya bir toplumsal gruba ya da bunların farklı çağ ve zamanlarına özgüdür. Bundan ötürü belli bir yerde ve zamanda örfen geçerli veya serbest olan bir norm başka bir yerde ve zamanda yasak olabilir. Zamanın değişmesi ile hükümlerin değişmesine izin verilmesi de ("Ezmanın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkâr olunamaz" şeklindeki Mecelle'nin Kavaid-i Külliye kısmının 39'uncu maddesi) zamana bağlı olarak toplumsal formların değişmesinden dolayıdır. Burada Gökalg, nas bulunan konuda içtihadı , yani akıl yürüterek hüküm çıkarmaya izin olmadığını ("Mevrid-i nasda içtihadı mesağ yoktur" şeklindeki Mecelle'nin Kavaid-i Külliye kısmının 14'üncü maddesi) fakat nassın bulunmadığı yerlerde örfte uymanın nassa uymak gibi olduğunu ifade ederek bazı İslam hukukçularına göre nassın örfte doğmuş olması halinde nas bulunan konuda da akıl yürüterek hüküm çıkarmaya izin olduğunu, böylece örfün İslam hukukundaki sahasının daha genişlemiş olduğunu belirtir. Hatta daha ileri gitmek suretiyle İslam hukukunu nakli şeriat (nassa dayalı hukuk) ve içtimai şeriat (toplumsal hukuk) şeklinde ikiye ayırarak içtimai şeriatın İslam toplumunun değişim ve gelişimine paralel olarak değişmeye sadece uygun değil mecbur olduğunu da ileri sürer. Ona göre İslam hukukunun örfte ve hukukçuların ortak görüşlerine dayalı esas ve uygulamaları her çağın gerekliliklerine intibak etmek zorundadır (Gökalg, hicri 1332a, s. 44).

### 3. Örf

İslam hukukunun toplumsal temellendirilmesinde ana kavram olan örfün Gökalg'in düşüncesinde taşıdığı anlama biraz daha ayrıntılı eğilmek gerekir. Gökalg örfün hem toplumsal normları hem de toplumsal vicdanı ifade eden bir kavram olduğunu ileri sürer. Toplumsal normlar insanlar tarafından genel olarak kabul edilen kuralları ifade ederken, toplumsal vicdan ise insanlar tarafından kabul edilmiş veya reddedilmiş olan kuralları ayırma ve anlama yetisini ifade eder. Bu içeriğiyle örf, adetten ayrılır. Fakat bu ayrım dikotomik özellikte değildir. Bu iki kavramı, deyim yerindeyse kesişen kümeler olarak değerlendiren Gökalg'e göre adet kapsamındaki kimi normlar aynı zamanda örf kapsamında da yer aldığı gibi, örfte ilişkin kimi normlar da adet olarak nitelendirilebilir. Adetler önceki nesillerden kalan toplumsal kurallar olup her nesilde bu adetlerin toplum tarafından kabul edilenleri de reddedilenleri de bulunabilir. Mevcut nesilde reddedilmiş durumda bulunan adet kuralları, önceki nesillerde bir şekilde kabul edilmiş olmaları nedeniyle sonraki nesillere eğitim yoluyla aktarılırlar. Yoksa herhangi bir nesilde insanlar tarafından güzel görölmeyen, kabul edilip uygulanmamış olan bir kuralın adet olarak aktarımı

mümkün değildir. Öyleyse yeni nesilde hem kabul edilmiş olan adetlerin hem de reddedilmiş olan adetlerin bulunması mümkündür. Yani adetler toplum tarafından kabul edilmiş de olabilir reddedilmiş de. Buna karşılık örf, mevcut nesilde toplum tarafından sadece kabul edilmiş konumda bulunan toplumsal kurallardan oluşur. Ayrıca mevcut nesilde geçerli olan bir örf önceki nesillerden intikal etmemiş, yeni ortaya çıkmış bir toplumsal norm olabilir, yani adet niteliğinde olmayabilir. Dolayısıyla örf ile adetler birbirine yakın olmakla birlikte birbirinden farklı kavramları ifade eder (Gökaldp, hicri 1332d, s. 290-291).

Bu nitelikleriyle Gökaldp'e (hicri 1332d, s. 295) göre örf, salt toplumda ortaya çıkan davranışlar değil, toplumsal bir inançla benimsenen ve toplumsal bir bağlılıkla kabul edilen normlardan teşekkül eder. Söz konusu davranışlar bu normlara yaklaşabilmekte ve bunun için toplumsal baskının daimi etkisi altında bulunmaktaysa da bu halleriyle tam olarak norm niteliğini kazanamazlar. Toplumsal normların bireysel irade ve eylemlerin üstünde ideal/aşkın nitelikli olması, benzer şekilde toplumun bireye göre ideal/aşkın nitelikli olmasından kaynaklanır.

Diğer yandan Gökaldp toplumsal normlar kümesi olarak örfün, sözü edilen ideal/aşkın niteliğini başka bir noktadan da ispat etmek ister. Avrupalı sosyologlar benzer toplumsal koşullarda bazı ahlaki ve hukuki kurumlar ile dini inançların benzer şekilde var olageldiklerini disiplinler arası karşılaştırmalı çalışmalarla ortaya koymuşlardır. Yani toplumsal hayattaki benzerlik toplumsal kurumlardaki benzerliği doğurabilmektedir. Hatta aynı toplumsal yapıya sahip toplulukların adet ve teamülleri arasında, zaman ve mekan olarak yakınlık bulunmamasına rağmen net bir benzerlik söz konusu olabildiği ispat edilmiştir. Bu benzerlikler toplumsal hayatta da doğadaki gibi determinizm yasasının geçerli olabileceğini göstermektedir. İslam bilginleri de doğa olaylarında söz konusu olan doğa kanunlarını sünnetullah içinde kabul etmişlerdir. Bu anlayışın toplumsal kanunlara ve sosyolojik determinizme de genişletilmesi dini açıdan da daha uygun olur. Çünkü toplumların kolektif bilinçleri, ahlaki kuralları, hukuki teamülleri, politik kamuoyları mademki bireysel iradelerden bağımsız ve onlara egemen yasalara bağlıdır, öyleyse bu yasaları vaz eden de ilahi iradedir. Bu açıdan örf de nas gibi somut ve açık bir şekilde olmasa dahi zımnen ve mecazen ilahi nitelikli sayılabilir. Ayrıca yukarıda yer verdiğimiz "Nas örften mütevellid ise itibar örfedir." hükmü de göz önüne alındığında, dünyevi işlere ve toplumsal hayata ilişkin nasların da aslında örften doğmuş olduğu söylenebilir. Kaldı ki toplumsal nedensellik ve düzenliliğin ilahi yasaların yansıması olduğunu kabul etmek, bu ilahi yasaların toplumsal hayata ilişkin nasların da temeli olduğunu kabul etmeyi makul ve mümkün kılar (Keskin, 2003, s. 112; Gökaldp, hicri 1332c, s. 86-87; Heyd, 1950, s. 87).

Hukuk, toplum ve devlet üçgeni içerisinde örfün konumuna ve bu dört unsurun birbiriyle ilişkisine dair Gökaldp'in görüşlerinin özeti, ilgi çekici biçimde Devlet adını verdiği aşağıdaki şiirinde görülebilir (Gökaldp, 1976, s. 33):

"Kur'an diyor: Eyleyiniz itaat  
Hakk'a, sonra peygambere, devlete!  
Vicdanımın bütün hissi sadakat  
Kanunlara, hadis ile ayete.

İbadetle itikatta daima  
Kitap ile Cennet, benim rehberim;  
Bu işlerde şüphem varsa, mutlaka,  
Müftülerin fetvasını dinlerim.

Lâkin hukuk dinden ayrı bir iştir,  
Bırakılmış ulü'l-emre, devlete.  
Hukuk örfe uymayınca değiştir,  
Örfe uydur! demiş Tanrı, millete!

Devletimde halkın örfü hâkimdir,  
Başka kuvvet onu tahdit edemez.  
Kanun, hakka, hâkim değil, hâdimdir.  
Sebep yokken, ferdi takyit edemez!"

#### 4. İctimai Usul-i Fıkıh Teorisi

Gökaldp'in genelde hukuka ve özelde İslam hukukuna yaklaşımı doğal olarak onun İslam'a ve din olgusuna yönelik bilimsel ve kişisel perspektifinin sınırları içinde anlamlıdır. Heyd bu perspektifi, İslam'ı da diğer dinler gibi, içinde geliştiği toplumsal



koşullara bağlı ve değişime açık tarihsel bir olgu olarak görmek biçiminde özetler ve Gökbalp'in yaklaşımını, İslam'ı diğer dinlerdeki benzer olgularla karşılaştırarak açıklaması nedeniyle o dönem için devrim niteliğinde görür. Bu yaklaşımın temelleri ise Gökbalp'in oldukça erken dönem yazı ve şiirlerinde hissedilir. Müslüman çağdaşlarının çoğu gibi geleneksel bir ruhla eğitim gören Gökbalp'in de duygusal ve entelektüel bakış açısı İslam tarafından şekillendirilmiştir. Ancak Gökbalp bir yandan tasavvufun, diğer yandan da rasyonalizmin etkisi altında bazı dini yükümlülükleri ve kavramları klasik İslam öğretilerinden farklı biçimde yorumlayarak dış formlarını korumakla birlikte onlara rasyonalist ve sosyolojik nitelikli yeni anlamlar vermeye daha ilk eserlerinde başlamıştır (Heyd, 1950, s. 82).

Ağrılık verdiği noktalar değişiklik gösterse de Gökbalp, dine yönelik bu yaklaşımında ve dinin toplumsal ve bireysel önemi hakkında hayatının her döneminde tutarlı hareket etmiştir. Bu kapsamda öne çıkan eserlerinin hemen hepsini oluşturduğu İstanbul döneminde "vecd" (kutsal coşku), dini görüşlerinde merkezi bir konuma sahipken, hayatının son yıllarında ve özellikle Malta sürgününden sonra daha ölçülü bir kavram olan "tevekkül" kavramı öne çıkar. Bu dönemde İslam'ın ahlaki bir faktör olarak önemini güçlü bir şekilde vurgular ve "Hayatlarının her döneminde güçlü bir karakter sergileyen insanlar, çoğunlukla gençliklerinde dini eğitim almış olanlardır." diyerek gençlerin dini eğitimine özel bir değer atfeder (Heyd, 1950, s. 85).

Gökbalp'in ortaya attığı ve hukuk sosyolojisi olarak da anılan (Parla, 1985, s. 39) içtimai usul-i fıkıh teorisi o dönem oldukça tartışılmıştır. Bu teori özgün olmakla birlikte aslında Gökbalp'in daha sonra "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" şeklinde adlandıracağı ünlü kitabının ve "Türkler millet olarak ahlakta, zevkte Türklüğe, medeniyette Avrupa'ya, dinde İslam ümmetine yönelmelidir" (Baltacıoğlu, 1964, s. 3) şeklinde özetlenebilecek genel kuramının hukuka yönelik kısmını oluşturduğu söylenebilir. "Çağdaş bir İslam Türklüğü" meydana getirme amacını taşıyan (Gökbalp, 2010, s. 17) bu genel kuramı içerisinde İslam hukukunun kaynakları ile milli değer ve geleneklerden yararlanarak çağdaş bir hukuk sistemi kurma çabasını içeren içtimai usul-i fıkıh teorisini (Şener, 1982, s. 236) izah ettiği aynı isimli makalesinde (Gökbalp, hicri 1332c) probleme, yukarıda zikrettiğimiz, İslam hukukunun her çağın gereklerine bakma ve intibak etme zorunluluğunun tam manasıyla yerine getirilmesinde söz konusu olabilecek önemli bir zorluktan söz açarak girer. Şöyle ki, İslam hukukunun birinci kaynağı olan naslar üzerinde olağanüstü gayretlerle oldukça ayrıntılı ve incelikli araştırmalar yapılmış, bu çerçevede Kur'an ve sünnet alanında birçok bilim dalı geliştirilmiş ve bunların da ötesinde hukuki hükümlerin naslardan nasıl çıkarıldığını inceleyen ayrı bir bilim dalı olarak usul-i fıkıh oluşturulmuştur. Buna karşın ikinci kaynak örf üzerine böyle çalışmalar yapılmamış, örflerin sosyal gruplara ve sosyal grupların değişimlerine göre nasıl değiştini ve bu değişik örflerin İslam hukukuna hangi etkilerde bulunduğunu inceleyen bir disiplin kurulamamıştır. Mamafih Gökbalp, bunları yerine getirecek bilim dalı olan sosyolojinin bağımsız bir dalı olarak henüz çok yeni teşekkül etmeye başladığını söyleyerek eski dönem hukukçularından veya düşünürlerinden bunu beklemenin doğru olmadığını belirtir (Gökbalp, hicri 1332c, s. 84).

Bununla birlikte Gökbalp sosyolojik bir realite olarak her toplumun canlı ve gerçek hukukunun, toplumsal hayatın özü ve özeti olan örften ibaret olduğunu, kitaplarda yer alan normları açıklayan ve somut olarak uygulamaya sokanın maşeri vicdanda yaşıyan kurallar, yani örf olduğunu ifade eder. Bundan dolayı İslam hukukunda başlangıçta asli bir kaynak olarak sayılmasa bile örf farklı yollarla hukukçulara kendini kabul ettirmiştir. Nitekim İslam toplumu hukuki ihtiyaçlarını karşılamak için ilk zamanlarda Kur'an'a başvuruyordu. Fakat aynı zamanda toplum fetihler ve Müslüman olan topluluklarla her geçen gün artan bir hızla genişliyor, toplumsal hayatta ve örfte büyük değişimler yaşıyanıyordu. Toplumun sınırsız ihtiyaçlarına Kur'an'da çözüm bulunamadığında sünnet ve hadise, bu kaynaktan da çözüm bulunamazsa icma ve kıyas yoluna başvuruluyordu. Ayrıca İslam hukukundaki dört ana ekol kurucularından biri olan İmam Mâlik, Medine toplumunun uygulama ve geleneklerini de sünnet içinde değerlendirmişti. Keza diğer bir ekol kurucusu İmam Ebu Hanife ise örfün bağımsız bir esas olarak alınması kapsamında insanların ihtiyaçlarına daha uygun olanı kıyasa tercih etmek anlamına gelen "istihsân" delilini ortaya koymuştu. Ebu Hanife'nin talebesi de olan bir başka ünlü İslam hukukçusu Ebu Yusuf ise nas ile örf çatıştığında, eğer nas örften doğmuşsa örfte itibar edileceği ilkesini benimsemişti (Heyd, 1950, s. 86-87; Gökbalp, hicri 1332c, s. 84-85).

Gökbalp örfün hukuk içindeki bu konumunu, diğer bir söyleyişle İslam hukukunun böyle bir toplumsal temellendirilmesini hukukçuların bireysel görüş ve tercihlerinin ötesinde sosyolojik bir gerçekliğin yansıması ve zorlaması olarak görür. Zahiriyeye mezhebi örneğini vererek hukukta akıl yürütmeye ve toplumsalı dikkate almaya yer vermeksizin sadece nassın zahiri (dış, lafzi, doğrudan) anlamına uymaktan başka bir ilke kabul etmediğini söylediği bu mezhebin durumunu şöyle izah eder: "Hayata kıymet vermeyen bu mezhep, hatasına uygun bir cezaya duçar oldu; yani hayat tarafından kabul edilmedi." Bundan da anlaşılıyor ki der, hukukta akıl yürütmenin kullanılarak diğer hukuki delillerin kabul edilmesi örfün doğal bir zorlamasıyla doğduğu gibi, İslam hukukunun gelişmesi ve genişlemesi de örfün büyümesi ve genişlemesine koşut olarak gerçekleşmiştir. Bu sebeple İslam hukukunun tarihini yazabilmek için öncelikle İslam toplumlarında örflerin tarihlerini bilmek gerekir (Gökbalp, hicri 1332c, s. 85).

Bu gerekliliği, meyvesi bitmeyen ve sonsuzluk sembolü olan Tuba Ağacı metaforu üzerinden açıklayan Gökölöp, ilahiliğine gönderme yapmak için de semavi kökleri bulunduğunu söylediği İslam hukukunu Tuba Ağacına benzeterek, hukukun varlık amacının dünya üzerinde yaşayarak ve ihtiyaç duyduğu hava, ısı ve ışığı da toplumsal örflerden alarak toplumsal ihtiyaçları karşılamak olduğunu ileri sürer. Hukukun kutsal bir olgu olmaktan çok toplumsal bir gerçeklik olduğunu ortaya koymaya çalışan Gökölöp'e göre böyle bir ağaca benzeyen ve bütün mensuplarının da esasen böyle olduğuna inandığını söyleyebileceğimiz İslam hukuku, iyi meyveler sunduğu ve doğuş dönemine tekabül eden ilk birkaç yüzyıldan sonra verimliliğini kaybetmiştir denemez. İslam hukukunun kıyamete kadar tüm çağlarda var olacağına inananlar -ki bütün Müslümanlar böyle inanmak zorundadır- bu ağacın her zaman meyve vermeye devam ederek canlılığını sürdürdüğünü kabul etmek zorundadırlar (Gökölöp, hicri 1332c, s. 85-86).

Bütün bu nedenlerle Gökölöp'e göre İslam hukukunun, ilkelere ve norm üretme yöntemine ilişkin olarak nassa dayalı bilimsel disiplini (bunu nassî usul-i fıkıh olarak adlandırır) olduğu gibi sosyolojik içerikli bir disiplininin de olması gerekir. Gökölöp içtimai usul-i fıkıh olarak adlandırdığı bu disiplinin, sosyolojinin bir bilim dalı olarak teşekkülü 19. yüzyılda mümkün olduğundan dolayı, o güne kadar kurulamamış olduğunu, günümüz hukukçularının ve sosyologlarının bu görevi yerine getirmeleri gerektiğini ileri sürer. Ayrıca böyle bir disiplinin ne sadece hukukçular ne de sadece sosyologlar tarafında kurabileceğini, her iki disiplinin ortak çalışmalarıyla böyle bir bilimsel disiplinin kurulabileceğini ifade eder (Heyd, 1950, s. 88; Gökölöp, hicri 1332c, s. 86).

Gökölöp içtimai usul-i fıkıh adında bir disiplinin kurulmasını istemekle birlikte onun sınırlarını da belirler. İçtimai usul-i fıkıhın ana görevi İslam hukukunun toplumsal kaynaklarına yönelik inceleme ve araştırmalar yapmaktır. Naslara ilişkin klasik usul-i fıkıh nasıl fıkıhtan ayrı ve onun yerini alma amacı olmayan bir disiplin ise içtimai usul-i fıkıh da İslam hukukunun yerini alma iddiasında olmamalıdır. Yargılama ve norm üretme yetkisi bunlarla uğraşan hukukçulara aittir, yoksa içtimai usul-i fıkıhla uğraşan bilim adamlarına ait değildir. Nassî usul-i fıkıhla uğraşanlar naslarla ilgili olarak, içtimai usul-i fıkıhla uğraşanlar da toplumsal açıdan hukukçulara yol göstereceklerdir. Bu itibarla İslam hukukçularının her iki usul disiplininin yardımından ve çıkarımlarından kendilerini uzak tutmamaları gerekecektir (Gökölöp, hicri 1332c, s. 86).

Gökölöp'in ileri sürdüğu içtimai usul-i fıkıh teorisinin, onun kendi genel teorisinde çok anlamlı olmasının yanı sıra, biraz da yaşadığı dönemde oldukça canlı ve hararetili biçimde süregelen hukuki yenilenme çabaları ve tartışmaları etrafında şekillenmiş olduğunu belirtmek gerekir. Çağının insanının ve toplumunun sorunlarına çözüm bulma gayretleri doğrultusunda, İslam hukukuna dair yeni bir usul ve disiplinin kurulmasını isterken Gökölöp'in dayandığı temel motivasyonun, dinin ve İslam hukukunun yaşatılması amacı olduğu hissedilmektedir. Zira İslam hukukunun ilelebet yaşayabilmesi onun toplum ve insanlar için dinamik ve aktif çözüm üretme kapasitesini devam ettirmesine bağlıdır. Bu ise toplumsal gerçekliği daima dikkate alan bir hukuk anlayışıyla mümkün olur (Topal, 2012, s. 11, 15).

Burada Gökölöp'in Türkçüğün Programı'nda ele aldığı Hukuki Türkçülük ile içtimai usul-i fıkıh anlayışı arasındaki ilişkiye de değinmek uygun olacaktır. Gökölöp ana kuramı olan Türkçülüğu Türkçülüğün Esasları kitabında ele almıştır. Kitabını teori ve pratik olmak üzere ikiye ayırarak, teorik kısımda Türkçülüğün mahiyetinin inceleneceğini, pratik kısımda ise Türkçülüğün programının tespit edilmeye çalışılacağını belirtmiştir (Gökölöp, 2007b, s. 171).

Gökölöp bu kapsamda pratik kısımda sekiz başlık halinde Türkçülüğün programını belirlemiştir: Lisanî Türkçülük, Bedî Türkçülük, Ahlaki Türkçülük, Hukuki Türkçülük, Dini Türkçülük, İktisadi Türkçülük, Siyasi Türkçülük ve Felsefi Türkçülük. Dolayısıyla programın ana sekiz maddesinden birini Hukuki Türkçülük olarak ortaya koymuştur. Ona göre Hukuki Türkçülüğün ana gayesi, Türkiye'de çağdaş bir hukuk meydana getirmektir. Zira çağdaş toplumlar arasına girebilmek, yani "Muasırlaşmak" idealine ulaşmak için en temel şart, ulusal hukukun bütün kısımlarını teokrasi ve klerikalizm unsurlarından kurtarmaktır. Ancak onun teokrasiye verdiği anlam biraz farklıdır. Ona göre teokrasi; kanunların, Allah'ın yeryüzündeki gölgeleri kabul edilen halifeler ve sultanlar tarafından yapılması demektir. Klerikalizm ise esasen Allah tarafından vaz edildiği iddia olunan geleneklerin değişmez kanunlar olarak kabul edilerek Allah'ın tercümanları sayılan ruhban sınıfı tarafından açıklanması ve yorumlanmasıdır. Bunların yerine kanun yapmak ve devleti yönetmek yetkisi doğrudan topluma ait olmalıdır (Gökölöp, 2007b, s. 283).

Gökölöp'in bu ifadelerinde oldukça dikkatli davranmaya çalışarak yaşadığı toplumda geçerli ve yürürlükte olan İslam hukukunda Allah ve peygamberin norm koyucu yetkisine, Kur'an ve hadislerde yer alan hükümlere bir eleştiri getirmediği görülmektedir. Onun yerine Allah'ın gölgesi veya tercümanı gibi vasıflarla Allah'ın yerine doğrudan ve dolaylı biçimde kanun koyma ve hükmetme yetkisi kullanan halife ve sultanlar ile din adamı sınıfının yetkisine karşı olduğunu hissettirmektedir. Böylece Gökölöp'in, şayet bir ideolog olarak nitelendirilecekse en uygunu olan Türkçülük ideolojisinin nevi şahsına münhasır ideoloğu olarak ortaya koyduğu somut programındaki Hukuki Türkçülüğu, toplumsal hukuk yaklaşımla esasen tutarsızlık göstermeden ele aldığı söylenebilir.

Gokalp'e göre İslam hukukunun toplumsallığının bir başka yansıması onun nassa dayalı kabul edilen kimi temel kurum ve uygulamalarının İslam hukukunun yürürlükte olduğu Türk toplumlarında genel bir kabul ve uygulama zemini bulamamasında görülebilir. Nitekim Arap ve ikincil olarak da İran kültürünün bazı unsurları belirli çağın veya toplumun kültürel unsurları iken zamanla ortak medeniyet unsurları haline gelerek İslam hukukuna girmişlerdir. Kitap, kanun, mahkeme kararı veya devlet iradesi yoluyla bu unsurlar Türk ulusal kültürüne değer yargıları olarak sokulmaya çalışılmıştır. Ama buna rağmen, kısas veya çok eşlilik gibi bazı uygulamalar sadece fıkıh kitaplarında kalmış ve Türk hukukunun esaslı unsurları haline gelmemişlerdir. Bu itibarla hukukun da yer aldığı toplumsal kurumlar esasen kolektif bilincin ürünüdürler. Toplumsal hayatı düzenleyen norm ve hukuki değerler hukuk uzmanlarının ölü kitaplarından ya da mahkemelerin yapay, doğal olmayan kararlarından ziyade insanların nesiller boyunca kendi dini tecrübeleriyle, zengin kültürel birikimleriyle, örfleriyle besledikleri bilinç ve vicdanları doğrultusunda şekillenirler (Berkes, 1959, s. 29-30).

Gokalp'in bu yaklaşımı onun kültür, gelenek, örf gibi olguların donuk ve değişime kapalı normlardan oluşmadığı, tersine dinamik ve canlı bir yapıya sahip oldukları yönündeki genel görüşüyle ilgili görünmektedir. Gerçekten de onun kuramında ulusal gelenekler ait oldukları toplumları ileri götüren, onlara canlılık katan yaratıcı unsurlardır. Toplumun kolektif bilincinde yaşayan canlı gelenekler hem toplumu bir arada tutar hem de ileri götürür. Medeniyetten ve dinden gelen unsurlar ancak geleneklere ve kültüre aşılacak suretiyle hayat ve etkinlik kazanabilir. Kolektif bilinçte artık yer almayan norm ve uygulamalar toplumsal gelişme ve ilerlemeyi engeller. Bundan dolayı bu konuda radikal değişimci olmak da tutucu olmak da kültürün gerçek mahiyetini bilmekten kaynaklanır. Dolayısıyla Gokalp'e göre dinamik ve sürekli gelişime açık yapısıyla ulusal kültürler, donup katılmış örf kurallarından oluşmaz (İnalçık, 1963, s. 431).

## Sonuç

Bilindiği üzere insanın sosyal psikolojik ve biyolojik varlığının sağlıklı şekilde hayatına devam edebilmesi için bu alanların her birindeki yasalara uygun davranması zorunludur. Bu zorunluluğun gereklerini yerine getirmeme durumunda bireyin sağlıklı bir şekilde yaşam sürmesi mümkün olmadığı gibi yaşamının sona ermesi ihtimali de gerçekleşebilir. Aynı şekilde, insanın toplumsal bir varlık olması nedeniyle birey için varlığı zorunlu olan toplumun da sağlıklı bir şekilde var olmayı sürdürmesi birtakım yasalarla sağlanmakta olup, yasalara uyulmaması halinde toplumun varlığı da tehlikeye girer. Dolayısıyla toplumsal yaşam din, ahlak, hukuk gibi kurumların buyurduğu normlarla sağlıklı olarak sürdürülür ve korunur. Bu itibarla bu kurumların her biri kendi özel içerik ve niteliklerinin yanında toplumsal kurum ve olgular olmaları nedeniyle sosyolojik incelemelerin konusu olmaktadır.

Düşünce tarihinde hemen her düşünürün toplumsal konulara ilgi duyduğu yadsınamazsa da kendine özgü yöntem ve konuyla bağımsız bir bilim olarak sosyolojinin tarihi 19. yüzyıldan başlatılır. Bu tarihten itibaren Avrupa'da başlayan toplumbilim çalışmaları Osmanlı düşünce dünyasının da çok geçmeden ilgisini çekmiş ve bu alanda çalışmalar ortaya çıkmaya başlamıştı. İmparatorluğun günden güne yıkılışa sürüklendiğini ve imparatorluğun hem dayandığı hem desteklediği toplumsal yapının çöktüğünü gören Osmanlı aydınları ve düşünce adamları Avrupa'dan aldıkları veya yararlandıkları sosyolojik yöntem ve ilkelerle toplumsal değişimi ve değişimin yönünü anlamaya, açıklamaya çalışıyorlar, kötü gidişata yönelik çözümler üretmeye çalışıyorlardı. Aynı mahiyette olmasa bile Avrupa'da da yaşanan baş döndürücü toplumsal değişim sosyolojik inceleme ve araştırmalara ilgiyi artıyordu. Bu kapsamda Batı'da etkinliği en baskın olan sosyologların başında Durkheim geliyordu. Türk fikir aleminde ise Ziya Gokalp hem Durkheim'in sıkı bir takipçisi olarak hem de Türk toplum yapısına ilişkin özgün yorum ve kuramlar ortaya koyarak sosyolojik düşüncede en fazla temayüz eden sima olmuştu. Gokalp gerek sosyoloji disiplini içerisinde gerçekleştirdiği teorik çalışmalar ve verdiği eserlerle gerekse sosyolojinin kurumsallaşması yönündeki çabalarıyla haklı olarak Türk sosyolojisinin kurucusu olarak anılmaktadır.

Sosyolojiyi, sosyal gerçekliği inceleyen bilim olarak tarif eden Gokalp, sosyal gerçekliğin somut incelenmesinin sosyal grupları ve sosyal kurumları incelemek yoluyla gerçekleştirilmesi gerektiğini belirtir. Sosyal gruplar farklı toplumsal dayanışma türleriyle birbirine bağlı bireylerin toplamı olarak aile, köy, aşiret, sınıf, ümmet, millet gibi türlere ayrılır. Sosyal kurumlar ise sosyal grupların bireylere isteyerek veya zorla kabul ettirdiği değerler toplamı olarak din, hukuk, dil, sanat, ekonomi, bilim gibi türlere ayrılır. Diğer yandan sosyal gerçekliği anlama ve açıklamada Gokalp'in vurguladığı bir kavram olarak ma'seri/içtimai/toplumsal vicdan/şuur/bilinç dikkat çeker. Durkheim'dan alıp geliştirdiği ve Durkheim sosyolojisinde kolektif bilinç olarak isimlendirilen bu kavramın Gokalp'in sosyoloji kuramında anahtar kavramlardan biri olduğu görülür. Nitekim onun hukuk sosyolojisinde de hukukun toplumsal temellendirilmesine ilişkin olarak özellikle örfün bir yansıması şeklinde değerlendirdiği kolektif bilinç öne çıkmaktadır.

Hukuk sosyolojisinde genel olarak hukuk olgusundan ziyade içinde yaşadığı toplumda geçerli ve yürürlükte olan İslam hukukunu ele alan Gokalp'in bu konuda öncelikli özgünlüğünün, İslam hukukunu kutsal alandan toplumsal alana indirmesi

olduğu söylenebilir. İslam'ın diğer dinlerle benzer yapısal yanlarının olduğunu söyleyen Gökalg, bu çerçevede fikhın da diğer toplum ve ümmetlerin hukuklarında görüleceği üzere toplumsal mahiyetinin olduğunu ileri sürer. Ona göre fikhın biri nas, diğeri örf olmak üzere iki kaynağı bulunmaktadır. Allah'ın indirdiği kutsal kitap olan Kur'an'dan ve peygamberin hadislerinden alınan hükümlerden oluşan naslar İslam hukukunun değişmez kısmını (nakli şeriat) oluştururken kolektif bilincin ürünü olan örf ise İslam hukukunun toplumsal değişimle beraber değişebilir kısmını (içtimai şeriat) teşkil eder.

Hukuka konu eylem ve davranışların iyilik ve kötülük niteliklerini belirlemede öncelikle naslar yetkili olmakla birlikte, örflerin de yetkili olduğu alan bulunmaktadır. Ayrıca şayet nassın buyurduğu hüküm aslen örfe dayanıyorsa örfe itibar edileceği de İslam hukukunda yer alan önemli görüşlerden biridir. Naslar temelde iyi eylem ve davranışları vacip; kötüler ise haram olarak nitelendirir. Örfe göreseyse iyi eylem ve davranışlar maruf; kötüler ise münker şeklinde nitelendirilir. Marufun bilinen, tanınan şey şeklindeki, münkerin ise bilinmeyen, tanınmayan şey şeklindeki sözlük anlamlarının çağrışımlarından da faydalanan Gökalg hukuken iyilik veya kötülüğün belirlenmesinde örf yoluyla toplumun ortak şuuruna, kolektif bilince alan açmaktadır.

Açmaya çalıştığı bu alanın ise bağımsız bir bilim dalının araştırma konusu olmasını önerir. Esasen İslam hukukunun toplumsal temellendirilmesini ortaya koyduğu bu önerisini içtimai usul-i fikh adıyla sistemleştirmeye çalışır. Ona göre İslam hukukunun birinci kaynağı olan naslara dair tam anlamıyla ayrıntılı ve sayısız araştırmalar yapılmıştır. Hatta naslardan nasıl hüküm çıkarılacağına ilişkin usul-i fikh adıyla müstakil bir disiplin dahi kurulmuştur. Buna karşın ikinci kaynak olan örf hakkında böyle araştırmalar bugüne kadar yapılmamış, daha doğrusu yapılamamıştır. Çünkü bu araştırmaları yapacak olan sosyoloji bilimi yeni kurulmuştur. Ancak örf üzerine inceleme ve araştırmalar yapacak sosyoloji artık sistematik ve bağımsız bir bilim olarak var olduğuna göre toplumsal fikhın kaynağı da naslar gibi özenli ve detaylı biçimde ele alınmalıdır. Naslara ilişkin usul-i fikh nassı usul-i fikh adıyla, örfe ilişkin usul-i fikh da içtimai usul-i fikh adıyla ayrı disiplinler olarak bilimsel çalışmalarını sürdürmelidir. İçtimai usul-i fikh hukukçularla sosyologların birlikte çalışacağı bir bilim olarak İslam hukukunun toplumsal yanını inceleme konusu yapacaktır.

Böylece İslam hukukunun toplumsal temellendirilmesini kuramsal düzlemde ortaya koyan Gökalg, konunun akademik/bilimsel düzlemde de sistematik bir şekilde ele alınmasını, adını da koymak suretiyle gündeme getirmektedir. Aslında bu yaklaşımı onun "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" ideolojisi/kuramı üzerinden okumak daha açıklayıcı olmaktadır. Bütün fikir hayatını geleneksel ve dini değerler ile çağdaş medeniyet değerlerinin uzlaştığı milli bir kimliğin oluşması ve Türk halkının da bu ulusal kimliğin bilincine varması çabasına hasreden Gökalg, sosyolog kimliğiyle hukuku da bu kapsamda ele almıştır. Hukuk toplumsal bir kurum ve olgu olduğu için İslam hukukunun da doğal ve zorunlu olarak toplumsal tarafı ve temeli bulunmaktadır. Bu bakımdan İslam hukukunun toplumsal temellendirilmesi akademik bir beyin fırtınasına değil, inkar edilemez bir sosyolojik realiteye göndermede bulunur. Kaldı ki, "Çağların değerilmesi ile hükümlerin değerilmesi inkar olunamaz" şeklindeki Mecelle kaidesi başta olmak üzere İslam hukuk tarihinde yer alan pek çok kural ve görüş bu realitenin ilk defa Gökalg tarafından ortaya atılmadığını göstermektedir. Gökalg'ın yaptığı, modern Türk sosyolojisinin kurucusu olarak içinde yaşadığı toplumun en büyük toplumsal sorunlardan birine çözüm getirme amacıyla İslam hukukunun toplumsal temellendirilmesinin kavramsal ve kuramsal çerçevesini, o dönemde geçerli sosyolojik ilkeler doğrultusunda somut biçimde çizme denemesiydi. Günümüz hukukçuları, İslam hukukçuları ve sosyologları bu denemenin başarılı olup olmamasından ziyade denemeye konu sorunun hâlâ çözümlenmemiş bir vaziyette bulunduğunu dikkate almalıdır.

**Kaynakça**

- Apaydın, H.Y. (2000). İctihad. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (21/432-445) içinde. TDV Yayınları.
- Apaydın, H.Y. (2013). Zâhiriyye. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (44/93-100) içinde. TDV Yayınları.
- Arjomand, S.A. (1982). "À La Recherche de La Conscience Collective": Durkheim's Ideological Impact in Turkey and Iran. *The American Sociologist*, 17(2), 94-102.
- Arslantürk, Z. ve Amman M.T. (2000). *Sosyoloji*. Kaknüs Yayınları.
- Ayengin, T. (2012). Hüsün - Kubuh Tartışmaları ve İslam Hukukunun Kökeni Üzerine. *Ekev Akademi Dergisi*, 16(53), 191-207.
- Baltacıoğlu, İ.H. (1964). Ziya Gokalp. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 5, 1-7.
- Berkes, N. (1959). *Turkish Nationalism and Western Civilization*. Columbia University Press.
- Bulut, Y. (2005). Türkiye'de Sosyoloji Sınıflamaları ve Ziya Gokalp. *Istanbul University Journal of Sociology*, 3(10), 91-103.
- Çağrıncı, M. (1995). Emir bi'l-Ma'ruf Nehiy ani'l-Münker. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (11/138-141) içinde. TDV Yayınları.
- Çelebi, İ. (2010). Sünnetullah. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (38/159-160) içinde. TDV Yayınları.
- Dursun, C. (2019). Sosyolojinin Türkiye'de Şekillenışı: Kuruluş Yılları. *Bilim Armonisi*, 2(1), 19-24.
- Ertürk, R. (2012). Ziya Gokalp ve Durkheim İlişkisi ve Bu İlişkinin Tarifi. *Istanbul University Journal of Sociology*, 3(10), 81-90.
- Fındıkoğlu, F. (1964). Ziya Gokalp ve Sosyalizm. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 5, 42-70.
- Furtun, A. (1999) *Hukuk Kavramı*. Seçkin Yayınevi.
- Gokalp, Z. (hicri 1331). Bir Kavmin Tetkikinde Takip Olunacak Usul. *Milli Tettebbular Mecmuası*, 1(2),193-205.
- Gokalp, Z. (hicri 1332a). Fıkıh ve İctimaiyat. *İslam Mecmuası*, 1(2), 40-44.
- Gokalp, Z. (hicri 1332b). Hüsün ve Kubuh. *İslam Mecmuası*, 1(8), 228-230.
- Gokalp, Z. (hicri 1332c). İctimai Usul-i Fıkıh. *İslam Mecmuası*, 1(3), 84-87.
- Gokalp, Z. (hicri 1332d). Örf Nedir? *İslam Mecmuası*, 1(10), 290-295.
- Gokalp, Z. (hicri 1333). Kıymet Hükümleri. *İslam Mecmuası*, 1(17), 469-471.
- Gokalp, Z. (1918). Muhtelif İlim Telakkileri. *Yeni Mecmua*, 2(46), 382-385.
- Gokalp, Z. (1976). *Yeni Hayat - Doğru Yol*. (M. Cunbur, Haz.). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gokalp, Z. (1981). Makaleler VIII. (F.R. Tuncor, Haz.). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gokalp, Z. (2007a). Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler. *Kitaplar 1* (557-635) içinde. (Şevket Beysanoğlu, Haz.). Yapı Kredi Yayınları.
- Gokalp, Z. (2007b). Türkçülüğün Esasları. *Kitaplar 1* (165-298) içinde. (Mustafa Koç, Haz.). Yapı Kredi Yayınları.
- Gokalp, Z. (2010). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. (Osman Karatay, Haz.). Akçağ Yayınları.
- Göleç, M. (Ed). (2019). *İslâm Mecmuası (1914-1918) 1. Cilt Tahlil-Dizin ve 1.-12. Sayılar*. Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Göleç, M. (Ed). (2019). *İslâm Mecmuası (1914-1918) 2. Cilt Tahlil-Dizin ve 13.-36. Sayılar*. Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Günay, Ü. (1992). Ziya Gokalp'in Sosyolojisi. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(8), 37-50.
- Güngör, E. (1997). *İslamın Bugünkü Meseleleri*. Ötüken Neşriyat.
- Güngör, E. (1999). *Dünden Bugünden Tarih-Kültür-Milliyetçilik*. Ötüken Neşriyat.

Heyd, U. (1950). Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gokalp. Luzac & Company Ltd and The Harvill Press Ltd.

Işıktaç, Y. (2020). Hukuk Başlangıcı. Filiz Kitabevi.

İnalçık, H. (1963). Sosyal Değişme, Gokalp ve Toynbee. Türk Kültürü, 3(31), 421-433.

İzmirli, İ.H. (Tarihsiz). Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Ma'âni-i Kur'an). Eren Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (1984). Ziya Gokalp'de Tarihçilik. Belleten 48(189-190), 241-248.

Karakaş, M. (2008). Ziya Gokalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 6(11), 435-476.

Karaman, H. (1996). Fıkıh. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (13/1-14) içinde. TDV Yayınları.

Keskin, Y. M. (2003). Ziya Gokalp'in Din Anlayışı. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8, 101-118.

Kongar, E. (1996). Türk Toplum Bilimcileri 1. Remzi Kitabevi.

Öğüt, S. (1994). Ef'âl-i Mükellefîn. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (10/452) içinde. TDV Yayınları.

Parla, T. (1985). The Social and Political Thought of Ziya Gokalp 1876-1924. E. J. Brill.

Reinhart, A.K. (2011). İslam Ahlakı Olarak İslam Hukuku. (A. Candan, Çev.). Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 11(2) 239-260.

Şahin, M.C. (2017). Türk Sosyolojisinin Kısa Tarihi: Dönemler, Şahıslar ve Ana Yönelimler. İslâmî İlimler Dergisi, 12(1), 7-41.

Şener, A. (1982). İctimai Usul-i Fıkıh Tartışmaları. İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, 5, 231-247.

Şentürk, R. (2000). İctimâiyyat Mecmuası. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (21/448-449) içinde. TDV Yayınları.

Şentürk, R. (2006). İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplum Bilim. İz Yayıncılık.

Topal, Ş. (2012). Ziya Gokalp'in İctimâi Usûl-i Fıkıh Önerisi ve İzmirli İsmail Hakkı'nın Karşı Eleştirisi. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1(2) 7-25.

Türkdoğan, O. (1998). Ziya Gokalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Yazır, E.M.H. (2022). Hak Dini Kur'an Dili 3. Cild. (A.C. Köksal ve M. Kaya, Haz.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Zürcher, E.J. (2000). Modernleşen Türkiye'nin Tarihi. (Y.S. Gönen Çev.). İletişim Yayınları.

#### **Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı**

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

#### **Yazarların Makaleye Katkı Oranları**

Makale tek yazarlıdır.

#### **Çıkar Beyanı**

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.



## Hüseyinzade Ali Bey ve Ziya Gökalp'in Kültürel Alandaki Türkçülük Düşünceleri

### *Turkism Thoughts of Hüseyinzade Ali Bey and Ziya Gökalp in Cultural Field*

**Nergiz Gahramanlı**

Asist. Prof., Yeditepe University, Department of Turkish Language and Literature, İstanbul, Türkiye  
Dr. Öğretim Üyesi, Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye  
Orcid: 0000-0001-9347-2469 Email: nergisi@yeditepe.edu.tr

#### Article Information/Makale Bilgisi

**Cite as/Atıf:** Gahramanlı, N. (2024). Turkism Thoughts of Hüseyinzade Ali Bey and Ziya Gökalp in Cultural Field. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Special Issue of Ziya Gökalp, 146-155.

Gahramanlı, N. (2024). Hüseyinzade Ali Bey ve Ziya Gökalp'in Kültürel Alandaki Türkçülük Düşünceleri. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ziya Gökalp Özel Sayısı, 146-155.

**Article Types / Makale Türü:** Research Article/Araştırma Makalesi

**Received/Geliş Tarihi:** 13 July/ Temmuz 2024

**Accepted/Kabul Tarihi:** 22 October/Ekim 2024

**Published/Yayın Tarihi:** 06 December/Aralık 2024

**Issue/Sayı:** Ziya Gökalp Özel Sayısı /Special Issue of Ziya Gökalp

**Pages/Sayfa:** 146-155.

**Plagiarism/İntihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

**Published by/Yayıncı:** Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

**Ethical Statement/Etik Beyan:** It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Nergiz GAHRAMANLI).

**Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License:** Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

## Öz

Hüseyinzade Ali Bey Azerbaycan tarihinde kendine has yeri olan, hem Azerbaycan hem Türkiye’de siyasi ve sosyal faaliyetlerde bulunan önemli bir şahsiyettir. Azerbaycan’da doğmuş, hayatının bir bölümünü orada, geri kalanını Türkiye’de geçirmiştir. Türkçülüğün yükselmesinde büyük rolü olmuş, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak” düşüncesini ortaya atmıştır. Bu düşüncesini anlatmak için daha sonra Azerbaycan’ın en önemli dergilerinden olacak *Hayat* ve *Füyuzat*’ı çıkarmıştır. Ziya Gökalp ise Türk düşünce hayatının, Türk milliyetçiliğın önemli isimlerindendir. Türkçülük ideolojisini güçlendirmek için büyük gayret göstermiş, Türkçülüğü bir sistem haline getirmeyi başarmıştır. Bu anlamda *Türkçülüğün Esasları* büyük önem arz etmektedir. Eserinde bir sistem haline getireceği düşüncelerinin özü daha önce kaleme aldığı “Turan” şiirinde bulunmaktadır. Bu ideali belirlerken hareket noktası Türk ırkı değildir, Türk milli kültürüdür. Düşüncelerindeki öncelik dilde sadeliktir. Bu iki aydının Türk kültürüyle ilgili düşünce ve çalışmaları bugün de önemini korumaktadır. Çalışmada Hüseyinzade Ali Bey’in yazılarından ve Ziya Gökalp’in *Türkçülüğün Esasları*’ndan yola çıkılarak kültürel Türkçülük düşüncesi üzerinde yoğunlaşmış ve iki aydın ismin düşüncelerindeki benzerlik ortaya konulmaya çalışılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Turan, Türkçülük, Ziya Gökalp, Hüseyinzade Ali Bey, kültür.

## Abstract

Hüseyinzade Ali Bey is an important figure who has a unique place in the history of Azerbaijan, who was involved in political and social activities both in Azerbaijan and Turkey. He was born in Azerbaijan, spent part of his life there and the rest of his life in Turkey. He played a great role in the rise of Turkism and put forward the idea of ‘Turkification, Islamisation, Europeanisation’. In order to express this idea, he published *Hayat* and *Füyuzat*, which would later become the most important journals of Azerbaijan. Ziya Gökalp is one of the most important figures of Turkish thought life and Turkish nationalism. He made great efforts to strengthen the ideology of Turkism and succeeded in making Turkism a system. In this sense, the *Principles of Turkism* is of great importance. The essence of his ideas, which he will turn into a system in the work, is found in his earlier poem “Turan”. While determining this ideal, his starting point is not the Turkish race, but the Turkish national culture. The priority in his thoughts is simplicity in language. The thoughts and works of these two intellectuals on Turkish culture are still important today. In this study, based on Hüseyinzade Ali Bey's writings and Ziya Gökalp's *Principles of Turkism*, the idea of cultural Turkism is focused on and the similarities in the thoughts of the two intellectuals are tried to be revealed.

**Keywords:** Turan, Turkism, Ziya Gokalp, Huseyinzade Ali Bey, culture.



## Giriş

Türkçülük fikri Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu şartların bir ürünüdür. Batı müdahalesinin artması, halka ulaşmak isteyen yeni bir aydın sınıfın sade dil kullanması, Avrupa'da başlayan Şarkiyatçılık ve bu kapsamda Avrupalı Türkologların yayınları başlangıçta kültürel düzeyde, dil ve tarih alanlarında Türklüğe olan ilgiyi artırmıştır. (Özkan, 2021, s. 348)

Türkçülük akımının oluşmasında ve biçimlenmesinde Rusya Türklerinin büyük rolü olmuştur. Rusya Türkleri arasında Türkçülük düşüncesi, başlangıçta Rus baskısı karşısında bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Türk grupların birbirlerine yaklaşması için birtakım unsurların geliştirilmesi gerekmiştir. Bu gruplar Ruslaştırma politikasına yönelik baskılara kendi inançları ve kökleriyle karşılık verirler. Bu iki faktör onların bir araya gelmesinde etkili olur. Burada dilin önemi büyüktür ve ilk tercih edilen etmendir. Kültürel bağlılık ve ortak dil, birliğe doğru atılması gereken ilk adımdır. Eğitimde, dilde reform ve bunu yayın yoluyla yayma Tatar milliyetçi aydınların merkezi etkinlikleri olmuştur. Rusya, Türkiye, Fransa'da eğitim gören İsmail Gaspıralı, eğitim, dil reformu ve gazetecilik alanlarında oldukça etkilidir (Landau, 1999, s. 17-19). Tatarlar ve diğer Türk gruplar arasında matbaanın yayılması, dergilerin dağıtımı ve kitapların basımı önemli artışlara yol açmıştır. Bu durum Türkler arasında milliyetçi düşüncelerin ortaya konması için bir olanak sağlar. Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman* gazetesi bu konuda büyük öneme sahiptir. Gazete ilk sayılardan itibaren Türkiye'de fikir ve edebiyat hayatında yakından takip edilmektedir. Pantürkçü duygular "dilde, fikirde, işte birlik" anlayışıyla ifade edilir ve Rusya'da Türk kökenli halkları uyandırmak için önemli hizmetler yapar.

20. yüzyılın başlarında milliyetçi uyanış konusunda Azerbaycan Türkleri aktif bir şekilde Tatarlar'ı izlemektedir. Azerbaycan Türklerinin ilk hareketi 1875'te Bakü'de Hasan Bey Zerdabi tarafından basılan *Ekinçi* gazetesi vasıtasıyla olmuştur. Ekinçi gazetesi ilk milli matbuatı yaratmıştır. Bunu Pantürkçü eğilimli *Hayat* ve *İrşad* adlı gazeteler izler. 19. yüzyılın sonlarında Tiflis'te Celaleddin ve Seid Ünsizade kardeşlerinin *Ziya* (1879-80), *Ziya-yi Gafgaziyye* (1880-84), *Keşkül* (1883-91), 20. yüzyılın sonlarında Mehmedmed Ağa Şahtahlı'nın *Şerg-i Rus* (1903-05) gazeteleri yayımlanmıştır. 1905 inkılabından sonra Hüseyinzade Ali Bey ve Ahmet Ağaoğlu'nun çıkardıkları *Hayat* (1905-06) gazetesi, Hüseyinzade Ali Bey'in *Füyuzat* (1906-07) dergisi milli idealleri yeni tarihi evrede devam ettirmiştir.

1905 devriminden sonra Azerbaycan Türkleri Rus gruplar içinde açık muhalefet yapmış, okullar açmış, çoğunluğu Türkçe olmak üzere kendi gazetelerini yayımlamış, kendi siyasi partilerini kurmuş ve milliyetçi yaklaşımlarıyla Rus İmparatorluğu'ndan uzaklaşıp Osmanlı İmparatorluğu'na yaklaşmışlardır. İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali Bey gibi önemli aydınlar İstanbul'a gelmişlerdir. Türkiye'de Yusuf Akçura tarafından bütün Türk halklarının kültürünü, tarihini araştırma amacı güden Türk Derneği kurulmuştur. (Akçuraoğlu, 2009, s. 458). Daha sonra *Türk Yurdu* mecmuası (1327/1911) yayımlanmıştır. Kültürel düzeyde başlayan ve devam eden Türkçülük, Rusya Türklerinin etkisi ile siyasi bir yön almıştır. "Daha önce yayımlanan dergiler özellikle Selanik'te yayımlanan *Genç Kalemler* ve İstanbul'da yayımlanan *Yeni Mecmua* Türkçü fikirlerin yayılmasında önemli roller üstlenir. Selanik şehri gerçekten de başlı başına bir Türkçülük merkezi haline gelmiş, milli bir uyanış arayan aydınlar ve yazarlar bu merkezde toplanmışlardır." (Kushner, 1998, s.132)

Balkan Savaşları'ı sonrasında Türkçülüğün savunulmasında Pantürkist eğilimler önem kazanmış ve Türk aydınlar üzerinde etkili olmuştur. Kültürel alanda Türkçülük çalışmalarını Osmanlı topraklarında da görmekteyiz. Ömer Seyfettin'in yaptığı çalışmalar, birçok kişi tarafından benimsenir. Mehmet Emin Yurdakul I. Dünya Savaşı öncesi ve süresince çeşitli dergilerde yayımlanan şiirleri yurtseverlik duygusunu arttırır. Halide Edip'in 1912'de *Yeni Turan* romanında Pantürkçü çağrışımının açık olduğu görülür. Mehmet Fuat Köprülü eğitim için yazdığı kitaba *Turan* başlığını koyar. Mehmet Ali Tevfik ilk olarak 1914 yılında basılan anılarını *Turanlı'nın Defteri* adıyla çıkarır.

Türkçülüğü tahlil ve sistemleştirme girişiminde bulunan, yönetsel olarak bu işe ilk girişen Ziya Gökalp'tir. O, Türkiye'de Türkçülüğün büyük ustası sayılmaya başlar. Şiirlerinde ve 1911'de yazdığı "Turan"da Türkçülük çağrısı görülür. "Kızıl Destan" şiirinde açıkça Türkçü terimlerle Rusya'nın yıkılması çağrısını yapar. Ziya Gökalp söz konusu terimlerin temel kavramlarını ve onların Türkiye'de ortaya çıkışlarını ciddi bir şekilde tahlil eder. Milliyetçilik ve kültürel Türkçülük üzerine görüşlerini baş yapıt kabul edilen *Türkçülüğün Esasları*'nda yazar (Landau, 1999, s. 47-58).

## 1. Hüseyinzade Ali Bey'in Kültürel Alandaki Türkçülük Düşünceleri

Hüseyinzade Ali Bey, 1864 yılında Azerbaycan'ın Salyan ilinde doğmuştur (Bayat, 1998, s. 9; Uca, 2017, s. 57). Dedesi Kafkasya Şeyhülislamı'dır. Tiflis'te Kafkas Müslümanları Ruhani İdaresinin gözetiminde altı sınıflı mektepte (1870-75), birinci şehir gimnaziyasında (1875-85) okumuş, Petersburg Üniversitesi (1885-89) ve İstanbul Üniversitesi'nin Askeri Tıp Fakültesi'nde (1890-95) tahsil görmüştür (Uca, 2017, s. 58-62). Tıbbiye'den mezun olduktan sonra Askeri Tıbbiye Yüzbaşı rütbesiyle Osmanlı-Yunan Harbi'ne katılır. Onun Tıbbiye'deki faaliyetleri, görüş ve düşünceleri hakkında tam bir mutabakat yoktur. Uriel Heyd, Hüseyinzade'nin daha 1890'larda Mekteb-i Tıbbiye'de iken "öğrenci arkadaşları arasında sosyal reform ve Turancılık fikirlerini yaymaya başladığını" (Heyd, 1979, s. 126) belirtmiştir.

Hüseyinzade Ali Bey'in Türk Milliyetçiliği fikri, lise ve üniversite yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'na gelmeden önce oluşmaya başlamıştır. Türklük ve Türkçülük bilincine erken yaşlarda vâkıf olması, Hüseyinzade Ali Bey'in İstanbul'a gelmesine neden olmuştur. Onun düşünceleri burada, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de birlikte eğitim aldığı öğrencilerin düşünceleri üzerinde etkili olmuştur. Öğrenciler, onun gelişyle Batılı düşünürler hakkındaki bilgilerini artırma imkânı bulmuş, Batı'nın siyasi düşüncesini daha yakından tanımaya başlamışlardır. O, öğrenciler arasında yalnızca Batı düşüncesini tanıtmakla kalmamış, Türklerin vatanının yalnızca Türkiye olmadığı; Rusya, Çin ve İran'da da çok sayıda Türk yaşadığını anlatarak, "Dış Türkler" kavramının yayılmasını da sağlamıştır.

Hüseyinzade Ali Bey Türk Yunan Savaşı'na (1897) katıldıktan sonra takip altında bulunduğunu zannederek Azerbaycan'a gider (Heyd, 1979, s. 127). Bu devirde patlak veren Birinci Rus inkılabı (1905-1907) Rusya'da yaşayan Müslüman Türk halkın milli şuurunun uyanmasında büyük rol oynamıştır. Verilen özgürlük mücadelesinde Hüseyinzade Ali Bey'in önemli hizmetleri olmuştur. Bunlardan ilki 1905-1906 yılları arasında yazar Ahmet Ağaoğlu ile birlikte, Azerbaycan'ın petrol zengini Hacı Zeynelabdin Tağıyev'in maddi olarak desteklediği günlük *Hayat* gazetesinin yöneticiliğini üstlenmektir. Günlük çıkan bu gazete Müslüman Türk halkı desteklemiştir. *Hayat* kapatılınca yine Zeynelabdin Tağıyev'in yardımları sayesinde haftalık *Füyuzat* dergisini yayımlamış ve baş yazarlığını yapmıştır. "Siyasi sosyal içerikli derginin 1 Kasım 1906 yılından 1 Kasım 1907 yılına kadar Bakü'de Azerbaycan Türkçesiyle çıktığı bilinmektedir" (Akçuraoğlu, 2009, s. 437).

Derginin amacı Müslüman Türk halkın bilinçlendirilmesi, siyasi sosyal şuurun uyandırılması, devletçilik duygusunun kuvvetlendirilmesi ve bu yolla birliğin sağlanmasıydı. *Füyuzat*'ın "Türk kanlı, Müslüman itikatlı, Frenk fikirli, Avrupa libaslı fedai" yetiştirmek düsturu "Türk âleminin her tarafına yayılmış, Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak şeklinde Azerbaycan'da milli özgürlük hareketinin şiarına çevrilmiştir." *Füyuzat* bu yolla Azerbaycan'da milli istiklal ideasının oluşmasında önemli rol oynamıştır. (Ensiklopediya, 2004, s. 382). Dergi aynı zamanda Hüseyinzade'nin de katkısıyla "Türkiye'nin Servet-i Fünûn topluluğuna ait bir lisan ve görsel kültür anlayışını devam ettirmiş, Azerbaycan edebiyatının yüzünü Anadolu'ya çevirmiştir" (Akpinar, 1994, s. 93). 1906 yılından 1907 yılının sonuna kadar çıkan bu derginin koleksiyonu, Hüseyinzade Ali Bey'in sosyal, siyasî ve felsefî düşünceleri hakkında bilgi edinmek ve yazdığı yazıları incelemek için önemli bir vesikadır.

Hüseyinzade Ali Bey, *Hayat* ve *Füyuzat*'ta neşrettiği "Türk Dilinin Vazifey-i Medeniyesi", "Mecnun ve Leyla-i İslam", "Yazımız Dilimiz", "İkinci İlimiz" makalelerinde Türkçülük bildirgesini beyan etmiş, maksadını ve meramını geniş bir şekilde açıklamıştır. Burada Türk dilinin yayıldığı geniş alanları göstermiş, Turan'ın sınırlarını belirtmiştir. Onun Türkçülük görüşlerinin ifadesinde "Turan" şiiri mühim yer tutar. Bu şiir o devirde aydınlar arasında geniş yayılmasına rağmen, ilk defa 1915 yılında Yusuf Akçura tarafından hafızasında kalanlar esasında yayımlanmıştır. Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali Bey'in Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de öğrenciyken, yani Ziya Gökalp'la tanışmadan, 1892'de "Turan" şiirini yazdığını belirtir (Akçuraoğlu, 2009, s. 434).

"Ali Bey hem modernleşeceğimizi hem İslam'ı muhafaza edeceğimizi hem Türk âlemini birleştireceğimizi söyler. O, kültür ve edebiyat sahasında olduğu gibi siyasi birlik sahasında da Türkçüdür." Hüseyinzade Ali Bey'e göre Türk birliğinin "nüvesi" Osmanlı Türklüğü olacaktır. (Ülken, 1979, s. 270, 389). "Nüvesi" Osmanlı Türklüğü olan müstakil Türklük ilk defa kendisinin (Hüseyinzade Ali Bey) kullandığı ifadeyle, bir "Turan" topluluğu olacaktır (Ülken, 1979, s. 325). Akçura'nın belirttiğine göre, "sakin tabiatlı Ali Bey, Turancılığını katıyetle müdafaa etmiştir. Mamafih onun bu Turancılık ideali İstanbul'da Türkçü Gökalp'i yaratmıştır" (Akçura, 1978, s. 183). Hüseyinzade Ali Bey'in Ziya Gökalp

üzerindeki etkisine Samed Ağaoğlu da dikkat çeker: “Devrinin büyük mürşidi Ziya Gökalp’e, İslam ümmetinden, Garp medeniyetinden, Türk milletinden olmak tezini o ilham et[miştir]” der (Ağaoğlu, 1998, s. 101).

Hüseyinzade Ali Bey’in Müslüman halkların yükselmesi ve gelişmesinde söylediği “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak” düsturu büyük önem arz etmektedir. Bu düsturu sonraları Ziya Gökalp “Avrupalılaşmak” yerine “Muasırlaşmak” tabirini koyarak kullanacaktır. Hem Ali Bey hem Gökalp, Türklüğün varlığını sürdürmesini, gelişmesini bu kavramlarla ifade edilen düşünce sistemine bağlı görmüş ve bu yolda çaba göstermişler.

“Türkleşmek İslamlaşmak Avrupalılaşmak” şeklinde ifade edilen anlayış, Türkçü aydınların dünyaya bakışlarını ifade eder. Onlar bu üç kavramın birbiriyle çelişmediği görüşünü savunurlar. Bu konu üzerine Gökalp çeşitli makaleler yazar. Hüseyinzade Ali Bey’in *Hayat*’ta “Bize Hangi İlimler Lazımdır?” yazısı, aydınlar üzerinde etkili olan bir yazıdır. Bu düşüncenin temelinde Türkün tarihteki gücüne dönmesi Kuran-ı Kerim’in istediği gibi müslüman olmak, Avrupalılar gibi bilimi kılavuz etmektir. (Türk, 2023 s.114-115)

Türkçülük fikrinin yayılması ve derinleşmesinde Ali Bey yazıları ve konferansları ile büyük hizmetler yapmıştır. Fakat Türkçülük cereyanının belli bir sisteme konması Ziya Gökalp sayesinde olur (Uca, 2017, s. 132). Ali Bey ile Gökalp arasındaki ilişkiyi değerlendiren Tadeusz Swietochowski şöyle der: “Hüseyinzade’yi en önemli öğretmenlerinden biri olarak gören Ziya Gökalp, O’na çok şey borçludurlar” (Swietochowski, 1988, s. 52-53).

Ziya Gökalp “Türkçülüğün Esasları”nda sık sık Hüseyinzade Ali Bey’den bahseder ve fikirlerini dile getirir (Gökalp, 1968, s. 9, 11, 13). O, Ali Bey’le ilgili şu değerlendirmeyi yapar: “Rusya’dan İstanbul’a gelen Hüseyinzade Ali Bey, Tıbbiye’de Türkçülük esaslarını anlatıyordu. (Turan) ismindeki manzumesi, Pan-Turanizm mefkûresinin ilk tecellisi idi” (Gökalp, 1968, s. 9).

Hüseyinzade Ali Bey, *Hayat*’taki “Gazetemizin Mesleği” başlıklı yazısında milli dilin eğitimde değerlendirilmesi konusunu değerlendirir. Ona göre, bilgi ve vukuf, bilim ve dil ile olur. Bir yabancı dilde eğitim yapılabilir, ancak bu yapılan eğitimle edinilen bilgi kişinin kendisinde kalır, genele yayılmaz. Bilginin ve eğitimin halk arasında yayılması için milletin ana dilinin bilimde ve eğitimde kullanılması lazım. Doğu’da eğitimin en uygun yayılma alanı Türkçedir. Türk Dili bu konuda tüm koşulları sağlamaktadır. Ali Bey’in ifadesine göre, Türk aydınlar yüzyıllar boyu Türkçeyi ihmal etmiş ve bu dilin yetersizliğini dile getirerek başka dillerde eserler vermişler. Bir dilin gelişmesi, o dilin aydınlar ve sanatçılar tarafından kullanılmasına bağlıdır. O, Türk dilinin gelecekte kullanımına olumlu bakmaktadır (Türk, 2023, s. 164).

Ali Bey’in dil konusunda 1905’lerde savunduğu, kelime üretme ihtiyacı duyulduğu zaman kelimeleri Batı dillerinden olduğu gibi alıp dilimizi yabancı kelimelerle doldurmaktansa, dilimizdeki eksikleri tamamlamak için bu dille tarihî, dinî ve edebî ilişkisi olan Arapça ve Farsça’ya başvurmanın daha akıllıca olacağı fikrini, 1911 ve 1912 yıllarında Ziya Gökalp çok az bir değişikliklerle benimsemiştir (Ülken, 1979, s. 272). Ali Bey dili Türkçe, dini Müslüman ve kendisi Türküm diyen herkesi Türk milletinin içinde kabul eder, milletin tanımında ırkî özelliklere yer veren anlayışa rağbet etmez (Sarınay, 1994, s. 179-180; Uca, 2017, s. 133).

Hüseyinzade Ali Bey M. E. Resulzade ile birlikte bu düşüncüyü bayrağa da yansıtarak ilk bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’ni kurmuştur. Batılı düşünür ve yazarların eserlerini bilen Batı’nın modern düşüncesinin izlerini taşıyan Ali Bey, Batı’nın hürriyet ve milliyetçilik kavramlarını özümseyerek kendi değerlerinden ayrılmadan kendi kültürü ve değerleri ile uzlaştırmıştır.

Bugün bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bayrağındaki mavi, kırmızı ve yeşil renkler Türklük, Çağdaşlık ve İslam’ı simgelemektedir. Bu renklerin yüklediği anlam, Azerbaycanlı fikir adamı Ali Bey Hüseyinzade’nin ileri sürdüğü Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak formülünün bir yansımasıdır. Ali Bey Hüseyinzade’nin düşünceleri, eserleri ve faaliyeti sadece Azerbaycan Türklerinin değil, aynı zamanda Anadolu Türklerinin milli uyanışında önemli rol oynamıştır. Onun ileri sürdüğü üçlü formül kültürel Türkçülükten siyasi Türkçülüğe geçişi sağlayan kilit formüldür (Ceferov, www. bir millet iki devlet. com).

Türkiye’deki siyasi ve sosyal düşünce temellerinin daha iyi anlaşılabilmesi için Hüseyinzade Ali Bey önemli bir şahsiyettir. O, belki kitleler üzerinde etkili olamadığı için çok tanınmamaktadır; ancak, Samet Ağaoğlu’nun da

belirttiği üzere yaşadığı devrin gizli hayat kaynaklarından biri olmuş ve birçok aydına yol göstermiştir (Ağaoğlu, 1998, s. 76).

## 2. Ziya Gökalp'in Kültürel Alandaki Türkçülük Düşünceleri

Ziya Gökalp 1876'da Diyarbakır'da doğar (Ülken, 1979, s. 304). İlköğrenimini Hafız Ömer Efendi'den almış sonra Diyarbakır Askeri Rüştiyesi'ne devam etmiştir. Askeri Rüştiye'yi bitirdikten sonra 1891 yılında Diyarbakır Mülki İdadisi'ne girer. Ziya Gökalp İdadisi'de hem pozitif ilimleri hem manevi ilimleri tahsil eder. Bu sıralarda özellikle tabiiye hocası Doktor Yorgi'den etkilenir.

Ziya Gökalp yüksek tahsil için 1895 yılında İstanbul'a gelir. Yaşadığı dönemdeki olaylar çok değişken ve çok etkileyici idi. İstibdat yıllarında hürriyet ve meşrutiyet fikirleri birçok aydın gibi Gökalp'i etkiler. Osmanlı bir görüşe sahiptir. Bu süreçte Selanik'e gider. Burası onun düşüncelerinde bir dönüm noktası niteliği taşır. Hem Osmanlı milliyetçisi hem Türkçüdür artık. Bu dönemde Gökalp fikir ve politika alanında etkili rol oynar. Selanik'te bir yandan politik alanda çalışırken bir yandan da çeşitli gazete ve dergilere yazılar yazar, konferanslar verir. *Genç Kalemler* mecmuasına girmesiyle bu hareket umumi bir Türkçülük vasfı kazanır. 1911 yılında Ziya Gökalp ve kalem arkadaşlarının çıkarmaya başladıkları *Genç Kalemler*, Heyd'e göre, o sıralarda en iyileriydi. Burada milli edebiyatın nasıl olması gerektiğine yönelik fikirler ileri sürerler (Heyd, 1979, s. 40).

Türkçecilik de Türkçülük felsefesine uygun, şuurlu bir faaliyet halini alır (Gökalp, 1968, s. 102). 1911'de "Turan" şiirini yazar. Turan ile Türk milletine yeni bir hedef gösterir. Bu ebediyen yaşayacak büyük Türk yurdudur. Ziya Gökalp "Turan" şiirinde Türk milletinin varlığını, Osmanlı Devleti'nin sınırları dışına çıkartarak eski Türk tarihini hatırlaması "Turan"ı milliyetçilik sembolü yapmıştır. Şiirin son beyti, "Türkçülerin kalbine yazılı kalmıştır." (Orhon, 1968, s. 148-149). Meşhur "Turan" şiiri Turan'ın Turancılık'ın izahı olmuştur. Şerif Mardin, Turan'dan ilk söz eden kişinin Hüseyinzade Ali Bey olduğunu söyler (Mardin, 1983, s. 199). Gökalp'in Türkçülük düşüncesine olan ilgisinde Hüseyinzade Ali Bey'in önemi vurgulanır (Karakaş, 2008, s. 442).

Dönemin aydınları Türk kültürünün çeşitli öğeleri arasında en büyük önemi dile verirler. Fikirlerindeki öncelik dilde sadeliktir. Gökalp "Turan" şiirinden sonra aruz ölçüsünü bırakmış ve sadece hece ölçüsü ile şiirler yazmıştır. II. Abdülhamid devrinde dil reformu çerçevesinde anlatılan Pantürkizm veya Panturanizm, Ziya Gökalp'in nezdinde desteklenmiş, dilin Şemseddin Sami gibi birçok Türk dilli halklar arasındaki farklılıkların çok önemli olmadığı ifade edilmiştir.

XIX. yüzyılda yoğunlaşan dil tartışmalarının çoğunlukla Türkçenin bütün eğitim kurumlarında eğitim dili olarak kullanılması yanında halkın anlayacağı bir yalınlığa kavuşturulması gerektiği belirtilir. XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde bazı Türkçü aydınlar son derece yalın bir yazı dili oluşturmayı başarır. (Türk, 2003, s. 162-163).

Gökalp "Türkçülük"te dili ikiye ayırıyor, biri İstanbul Türkçesinin konuşma dili olduğunu ve konuşulmayıp yazılan Osmanlıca'nın da yazı dili olduğunu söyler. Sözcükler anlattıkları anlamların tanımları değildir, işaretleridir. Bu bakımdan konuşma diline giren halk tarafından benimsenen yabancı kelimeler Türkçe sayılmalıdır. Konuşma dilinde karşılığı bulunan yabancı kelimeler atılmalı açıklamasını yapar (Gökalp, 1968, s. 104).

Türkçülüğün başlıca gayesi dilimizdeki eksik kelimelerin bulunup dile eklenmesidir. Bu şekilde Türkçenin zenginleşeceği görüşünde olan Gökalp, kullanılacak kaynak eserlerin başında Dede Korkut kitabını tavsiye eder ve bu kitabın Oğuzlar'ın İlyadası olduğunu söyler (Gökalp, 1968, s. 119). "Lisan" adlı şiirinde manzumede başlamış olan fikirlerini anlatır. Türkçülüğü eski medeniyetlerden birçoğuna sahip çıkarak, Türk milletini medeniyet yolunda yükselmek için kabiliyetli ve gereken şartlara sahip olduğunu gösterir.

Türk milliyetçiliğinin oluşmasında en önemli rolü 1911 yılında çıkarılan *Türk Yurdu* dergisi oynamıştır. *Türk Yurdu* etrafında, aralarında Türkçülük hareketinin büyük düşünürü Ziya Gökalp'la birçok Osmanlı ve Rusya Türkleri toplanır (Akçuraoğlu, 2009, s. 458- 463). Türk milliyetçiliğinin gelişmesinde en büyük rolü Ziya Gökalp özellikle bu dergide yazdığı yazılarla oynamıştır. 1913 yılından itibaren yayımladığı makalelerden oluşan 1918 yılında kitap olarak çıkan *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak* isimli eseri Gökalp'in düşüncesini en belirgin şekilde formüleştirmiştir.

Ziya Gökalp *Türkçülüğün Esasları*'nda Türkçülüğü belli bir sisteme bağlamış ve bu konuyla ilgili fikirlerini bir

program halinde ortaya koymuştur. Kitapta Türkçülük ideolojisinin kısa bir tarihçesini yaptıktan sonra Türkçülüğün çok açık bir tanımını yapar. Türk milliyetçiliğinin doğuşundan ve Türkçülüğün devletin siyasal politikası haline gelişinden önce Avrupa'da Türklerle ilgili bazı gelişmelerin belirlediği bilgisini verir. Ona göre, Türkçülük ilk önce Avrupa'da bir "Türk hayranlığı" olarak başlamıştır. Daha sonra başlayan "ilmi Türkçülük" bu hayranlığın teşvikiyle doğmuştur. Türkçülükle ilgili ilk çalışmalar, bilimsel düzeyde XIX. yüzyılda Türkoloji çerçevesinde Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Avrupalı Türkologların yaptığı çalışmalar Türk diline, tarihine ve kültürüne ilgiyi artırmıştır. Ziya Gökalp, Türkoloji çalışmalarının belli başlı merkezleri olarak, Rusya, Almanya, Macaristan, Danimarka, Fransa ve İngiltere'yi gösterir ve yapılan çalışmaların "kadim" şark Türklerine ait olduğu bilgisini verir (Gökalp, 1968, s. 5-6). Türkçülük hareketinin faaliyetlerinden bahsederken, özellikle Ahmet Vefik Paşa'nın Türk diline dair yaptığı çalışmaları üzerinde durur. Onun Türkçülüğü hususunda, bilinmeyen çok değişik yönünden bahseder. Ahmet Vefik Paşa'dan sonra Süleyman Paşa'dan bahseder, onun ilmi Türkçülüğe verdiği hizmetleri anlatır (Gökalp, 1968, s. 7-8).

Milli kültür kavramlarına önem veren Gökalp, Türkçülüğü sistemleştirirken bu kavramlardan yola çıkar. Onun Türkçülük düşüncelerine ilişkin teorisi millet olabilme bilincine ulaşmıştır. Bireyin bu yöndeki duygularını sistemleştirmiş, milliyetçilik gibi daha geniş düşüncelere zemin hazırlamıştır. O, "millet" kavramının kendi zamanında yürürlükte olan çeşitli anlamlarını da açıklar:

1. Soy (ırk) Türkçülerine göre millet, ırk demektir. Soy sözcüğü aslında hayvan biliminden alınmış bir terimdir. 2. Kavim Türkçüleri, milleti budun topluluğu ile eş anlamda kullanırlar. Budun, aynı ana ve aynı babadan türemiş, içine hiç yabancı karışmamış, aynı kandan gelen topluluk demektir. 3. Coğrafyaya "istinad" eden Türkçülere göre millet, aynı ülkede oturan toplulukların tümünü ifade etmektedir. 4. Osmanlıcılara göre millet, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan bütün uyrukları kapsar. 5. İslam birlikçilerine göre millet, bütün Müslümanların toplamı demektir. 6. Bireycilere göre millet, bir kişinin kendisini bağlı saydığı toplumdur. Ziya Gökalp "millet"i dil, din, ahlak, estetik bakımdan ortak değerli, aynı eğitimi almış olan bireylerden oluşan topluluk olarak belirler (Gökalp, 1968, s. 15-21).

"Türkçülük ve Turancılık" bölümünde ise "Türk etnografyası bakımından Harezm, İran, Azerbaycan ve Türkiye aynı uyruğun yurtlarıdır." Bu dört ülkenin "mecmuuna Oğuzistan adını verebiliriz" der. Fakat, Tatarlar, Özbekler, Kırgızlar ayrı kültürler "vücuda getirdikleri taktirde" ayrı milletler halini alacaklarından sadece kendi isimleri ile anılacaklardır. O zaman bütün bu eski akrabaları "kavmi bir camia" halinde birleştiren ortak isme "lüzum hissedilecek", işte bu ortak isim "Turan" sözcüğüdür. Türkçülerin yakın "mefkuresi" bütün Oğuzları birleştirmek, uzak "mefkuresi" dünya Türklerinin birleştirilmesi olmalıdır. Bu ülkülerin ne zaman gerçekleşeceğini yazmaz (Gökalp, 1968, s. 22-25).

Ziya Gökalp kitabın "Hars ve Medeniyet" kısmında "hars milli, medeniyet beynelmiledir" der (Gökalp, 1968, s. 27). On beş sene önce, ülkemizde iki dil vardı: Birincisi resmi dildi ve adı Osmanlıca'ydı. İkincisi ise halk arasında konuşulan dildi. Buna Türkçe deniyordu. Ülkemizde iki dil, iki tane de vezin kullanılıyordu. İki musiki vardı; Türk musikisi-Osmanlı musikisi, edebiyatta da ikilik mevcuttu; Osmanlı edebiyatı-Türk halk edebiyatı, ikilik ahlakta da devam etmektedir. Osmanlı ahlakı ve Türk ahlakı, idare edenlerle idare olunanlar vardı; Osmanlı sınıfı ve Türk sınıfı (Gökalp, 1968, s. 29-35).

Ziya Gökalp'e (Türk düşünürü) göre, kültür ve medeniyetin son münasebeti şudur: kültürü kuvvetli, fakat medeniyeti zayıf bir milletle, kültürü bozulmuş, fakat medeniyeti yüksek olan diğer millet, siyasi mücadeleye girince, kültürü kuvvetli olan millet her zaman galip gelir. Gökalp buna örnek verir; eski Mısırlılar medeniyette yükselince kültürleri bozulmaya başlar. Fars devleti yeni doğmuştur, medeniyette henüz geridir, ama kültürü kuvvetlidir. Bu sebeple Fars devleti Mısır'ı mağlup eder. Birkaç asır sonra İran'da medeniyet yükselir, kültür zayıflar. Bu defa da kültürleri henüz bozulmamış olan Yunanlılar'a yenilirler (Gökalp, 1968, s. 38).

"Halka doğru gitmek" milli kültüre doğru gitmek mahiyetindedir. Seçkinler milli kültürü yalnız halkta bulabilirler. Onların şiirini, musikisini dinleyerek raksını seyretmek, giyinişinde, evinin mimarisinde, mobilyanın sadeliğindeki güzelliği tadabilmek, halkın masallarını, fıkralarını menkıbelerini eski töreden kalma inanışları öğrenmek gerek. Çünkü halk milli kültürün canlı bir müzesidir. İkinci vazife halka medeniyet götürmektir.

Toplumsal olayların izahında birbirlerine hem yakın hem uzak iki sosyoloji sistemi vardır. Bunlardan biri "tarihî

maddecilik” diğeri ise “toplumsal mefkûrecilik” sistemleridir. Birincisi Karl Marks, ikincisi Emil Durkheim tarafından ortaya atılmıştır. İki sistem de toplumsal hayatta determinizmin mevcudiyetini kabul etmektedir. Fakat bu noktadan sonra bu iki sistem birbirinden uzaklaşmaya başlar. Karl Marks determinizmde bir nevi tek başına sahip olmayı iddia eder. Toplumsal olaylar arasında sebep olabilmek ayrıcalığı, yalnız “iktisadi olaylara münhasırdır”. Diğer toplumsal olaylar ise örneğin, din, ahlak, estetik, siyaset, lisan asla sebep olmazlar, yalnız sonuç olabilirler, der. Karl Marks’a göre, iktisadi olayların dışında kalan bütün toplumsal olaylar (epiphenomene’ler) gölge olaylar mahiyetindedir. Bu gölge olaylar bizim arkamızdan gelen etkisiz gölgeler gibidir.

Durkheim’in ortaya çıkardığı sosyolojiye göre, böyle bir “intişar” mümkün değildir. İktisadi olayların toplumsal olaylardan hiçbir ayrıcalığı yoktur. İktisadi kurumlar nasıl bir olay bir gerçekse, din, ahlak, estetik gibi diğer toplumsal kurumlar da birer doğal olaydır, birer gerçektir. Moudsley başta olmak üzere bazı ruh bilimciler bilince gölge olaylar adını vermiş ve bilincin ruhi olaylar üzerinde hiçbir etkisi bulunmadığını iddia etmişlerdir. Fakat Alfred Fouille, Ribot, James, Höffding, Bergson, Pierre Janet, Binet, Paulhan gibi yeni ruh bilimciler bu kuramı ilmi delillerle kesin bir şekilde yıkmışlardır.

Marks’a göre halk yalnız işçi sınıfından ibarettir. İşçi sınıfı, diğer sınıfları ortadan kaldırmaya mecburdur. Halbuki halk, “hukukça” birbirine eşit olmayı kabul eden bütün sınıfların toplamıdır. Fakat hukuki olarak herkese eşit olmayı kabul edenler hangi mesleki zümreye mensup bulunurlarsa bulunsunlar halktandırlar.

Durkheim’in sosyolojisi, iktisadi olayların önemini ve değerini inkâr etmiyor. Gittikçe iktisadi olayların cemiyet içindeki kıymetinin arttığını hatta çağdaş cemiyetlerde iktisadi hayatın toplumsal yapıya temel olduğunu ortaya atar. Ona göre, iktisadi cemiyetlerdeki toplumu oluşturan bireylerin birbiriyle dayanışması, yalnız toplumsal vicdandan oluşan mekanik bir dayanışmadır. Durkheim bütün toplumsal olayları bir tek asıla döndürüyor. Bu tek asıl “toplumsal tasarımlar”dır (Gökalp, 1968, s. 62-65).

Toplumsal tasarımlar, Marks’ın zannettiği gibi, toplumsal hayatta etkisiz gölge olaylardan ibaret değildir. Aksine bütün toplumsal hayatlarımız, bu tasarımların tesirine göre şekillenir. Mesela, biz Türkiyeliler’in ortak vicdanımızda “Türk milletindeniz, İslam ümmetindeniz, Garp medeniyetindeniz” tasarımları açık görünüşler gibi geçerli olmaya başlayınca, bütün sosyal hayatımız değişmeye başlayacaktır (Gökalp, 1968: s. 65). Türkçülük akımının ortaya çıkışı da toplumsal bir olaydır. Bu olayın açıklanmasında “tarihsel maddecilik” ve “toplumsal mefkûrecilik” görüşlerine ait iki karşıt kuram vardır. Birinci kurama göre, Türkçülük yalnız iktisadi sebeplerden doğmuş. İkincisine göreyse, Türkçülük cereyanının doğması toplumsal ülkülerin değişime uğramasından ileri gelmiştir (Gökalp, 1968, s. 66, 68).

Ziya Gökalp’e göre Türkçülüğün gayesi milli kültürü aramak, milletin ruhunda gizli kalan değerlerin bütün olarak ortaya çıkarmaktır. Bu çerçevede milli kültür sadece dil ve edebiyatla sınırlı kalmazdı. Ziya Gökalp bu kültür değerlerini batı medeniyeti içinde işleyecek ve bazı kuruluşların kurulmasını sağlayacaktı. Böylece Türk kültürünün kaynaklarına yöneliş, Türk tarihine ilgiyi artıracak ve milli tarih anlayışını ortaya çıkaracaktı.

## Sonuç

Hüseyinzade Ali Bey ve Ziya Gökalp birçok makalede ve çalışmada kültürel alandaki Türkçülük düşüncesini işlemişlerdir.

Türkçülüğün ortaya çıkması tarihi koşulların bir sonucudur. Türkçülük düşüncesi, Çarlık Rusyası’nın zulmü altında olan Türklerin özgürlük mücadelesinin etkisiyle şekillenir. Hüseyinzade Ali Bey *Hayat ve Füyuzat* yayımlandığı yıllarda Azerbaycan’da Türkçülük düşüncesine öncülük eder. Onun Türkçülük görüşlerinin gelişmesinde İttihad ve Terakki teşkilatında bulunmasının ve 1905-1907 yıllarındaki Rus inkılabının etkisi büyüktür.

Hüseyinzade Ali Bey’e göre, “İslamlaşmak” Türklerin dini, “Türkleşmek” milli mefkuresidir. Rusya’da Türkçülük ideoloğunun güçlenmesinde İsmail Bey Gaspiralı’nın da hizmetleri büyüktür. Onun “dilde, fikirde, işte birlik” ilkesi Türkçülük tarihinde önemli yer tutmaktadır. Türkçülük ideoloğunun ortaya çıkmasında Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Türklerin milli uyanışı da büyük önem arz etmektedir.

Hüseyinzade Ali Bey’in çeşitli faaliyetinin temelinde Turancılık mefkuresi vardır. O, Türk halklarının milli birliğini, bağımsız devlet fikrini ilk defa ileri sürmüş ve onun ilmi teorik esasları kuvvetli ideolojik harekete

dönüşmüştür.

Gökalp'in Türkçülük fikirlerinin oluşmasında kendisinin de itiraf ettiği gibi Hüseyinzade Ali Bey'in büyük rolü olmuştur. 1912 yılında Türkçülük İttihad ve Terakki'nin siyasetinde kendine yer bulmuştur. İlk önce Turancılığı savunan Ziya Gökalp'in düşünceleri yıllar içinde değişmiştir. Gökalp'in düşüncesini doğuran şartlar tek yönlü değildir. Devletin geçirdiği değişimler Gökalp'in Türkçülüğü yeni şartlara göre yorumlamasını sağlamıştır. İslamcılığı ve Medeniyetçiliği, Türkçülüğü desteklemek ve güçlendirmek için kullanmıştır.

Ziya Gökalp, Selanik'te *Genç Kalemler*'in baş muharriri Ali Canip Bey'le tanıştıktan sonra dilde Türkçülük faaliyetine katılmıştır. O sırada faaliyetin lideri olan Ömer Seyfettin de bu dergide yazmaktadır. Gökalp'in katılmasıyla Türkçülük sadece "ilmi" olarak değil, "ideolojik" olarak da sistemleşme yoluna girer. Selanik'te yürüttüğü Türkçecilik mücadelesi onu Türkçülüğe bağlar. Yayımladığı "Turan" şiiri edebiyatta büyük yankılar yapar. Bu şiir daha sonra *Türkçülüğün Esasları*'nda ortaya koyacağı düşüncelerinin özetidir. Dil meselesine büyük önem veren *Genç Kalemler* makalelerinde sıklıkla bu konuya değinilir. Bu sebeptendir ki "Yeni Lisan" denildiğinde akıllara ilk olarak *Genç Kalemler* gelir. Kültürü ortaya çıkaran dil, millet olma yolunda önemli unsurlardır.

1908'de ikinci defa ilan edilen Meşrutiyet gayrimüslim halkı Osmanlı Devleti'ne bağlamak ve onları "Osmanlılık" suuruyla bir arada tutmak için girişilen bir harekettir. Ancak çok geçmeden bu rejim değişikliğinin, imparatorluk sınırları içindeki millî hareketleri önleyebilmekten çok uzak olduğu anlaşılır. Gökalp ülkedeki fikir akımlarını değerlendirirken çağdaşlaşma düşüncesini öne sürer. Türk toplumunda mevcut olan üç fikir akımının "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak"ı Ali Bey'in fikirlerinden de yararlanarak tertipçi bir düşünce içinde birleştirmiş ve bu unsurları birbiri ile çatışmayan tersine birbirini tamamlayan akımlar olduğunu göstermiştir.

Durkheim'in "fert" ve "cemiyet" kavramlarından yola çıkan Gökalp, ulus ve millet kavramına varmış, millet kavramının üstün olduğunu savunmuştur. "Harsi" uyanış siyasi bir harekete dönüşmüş, iktisadi programla tamamlanmıştır.

Osmanlı'nın yenilgisinden sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması Ziya Gökalp'te Türkçülük düşüncelerinin gelişmesine imkân verir. 1923 yılında *Türkçülüğün Esasları* adlı kitabın birinci bölümünde Türkçülüğün mahiyetini, ikinci bölümünde ise Türkçülüğün Programı'nı açıklar. Türkçülük ilk devirde Turancılık (Türk halklarının tek bir yerde birleşmesi) düşüncesi ile bağlı olmuştur. Ancak o zamanla Turancılıktan uzaklaşmış, Türkçülük görüşlerini bildirmiştir. Türkçülük sadece görüş sistemi değildir, siyasi devlet alanlarında da belirli etkiler görülmüştür. Hüseyinzade Ali Bey ve Ziya Gökalp Türk Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde yer alan ve yönetim şeklinin belirlenmesinde rolü olan, kültürel Türkçülüğü halk arasında yayılmasını sağlayan önemli düşünürlerdir.

## Kaynakça

- Ağaoğlu, S. (1998). *Babamın Arkadaşları*. İstanbul: Nebioğlu Yayınları.
- Akçura, Y. (1978). *Türkçülük*. İstanbul: Türk Kültür Yayınları.
- Akçuraoğlu, Y. (2009). *Türk Yılı 1928*. Haz., Arslan Tekin ve Ahmet Zeki İzgöer. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Akpınar, Y. (1994). *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Bayat, A. H. (1998). *Hüseyinzâde Ali Bey*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Ceferov, N. "Eli Bey Hüseyinzade, yaxud milletin romantik mütefekkeri", [http://www.birmilletikidevlet.com/ali\\_bey\\_huseynzade.html](http://www.birmilletikidevlet.com/ali_bey_huseynzade.html). Erişim Tarihi: 03.07.2024.
- Ensiklopediya (Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti) (2004). Baş Redaktor: Yaqub Mahmudov. Bakı: Lider Neşriyyat.
- Gökalp, Z. (1968). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Heyd, U. (1979). *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*. Çev., Kadir Günay. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Karakaş, M. (2008). "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 6, Say: 11. 435-476.
- Kushner D. (1998). *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*. Çev., Zeki Doğan. İstanbul: Fener Yayınları.
- Landau, J. M. (1999). *Pantürkizm*. Çev., Mesut Akın. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Mardin, Ş. (1983). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1985-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Orhon, O. S. (1968). "Turan Nedir?". İstanbul: Son Havadis. 2 Şubat / *Ziya Gökalp için Yazılanlar-Söylenenler*. Haz. Şevket Beysanoğlu, C. 3. Ankara: Ziya Gökalp Derneği Yayınları.
- Özkan, K. (2021). *Osmanlı Aydınlarının İslamcılık ve Türkçülük Siyasetleri Üzerine Tartışmaları Çatışma, Uzlaşma, Sentez*. Ankara: İksad Yayınevi.
- Sarınay, Y. (1994). *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*. İstanbul: Ötüken Yayınları
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*. Çev., Nuray Mert. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Türk, V. (2023). *Türkçülüğün ve Halkçılığın Mürşidi Hüseyinzade Ali Turan Bey*. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay. 2023.
- Uca, A. (2017). *İttihat ve Terakki Cemiyeti Kurucularından Türkçülük Fikrinin Ünlü Mütefekkeri Ali Bey Hüseyinzade Turan Hayatı Fikirleri Eserleri*. Konya: Kömen Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1979). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.

## Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

## Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlıdır.

## Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.



## Ziya Gökalp'ın *Ala Geyik* Şiirini Yeniden Okuma Denemesi

### Attempt to Re-Read the Fallow Deer Poem of Ziya Gökalp

Selma ÇELİK

Dr. Tolunay Özaka Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi,  
Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, Ankara, Türkiye  
Orcid: 0000-0002-3886-1338 Email: elik.selma2016@yandex.com.tr

#### Article Information/Makale Bilgisi

**Cite as/Atıf:** Çelik, S. (2024). Attempt to Re-Read the Fallow Deer Poem of Ziya Gökalp, *Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute*, Special Issue of Ziya Gökalp, 156-168.

Çelik, S. (2024). Ziya Gökalp'ın *Ala Geyik* Şiirini Yeniden Okuma Denemesi, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ziya Gökalp Özel Sayısı, 156-168.

**Article Types / Makale Türü:** Research Article/Araştırma Makalesi

**Received/Geliş Tarihi:** 22 September/Eylül/2024

**Accepted/Kabul Tarihi:** 09 November/Kasım/2024

**Published/Yayın Tarihi:** 06 December/Aralık/2024

**Issue/Sayı:**Ziya Gökalp Özel Sayısı /Special Issue of Ziya Gökalp

**Pages/Sayfa:** 156-168

**Plagiarism/İntihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

**Published by/Yayıncı:** Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

**Ethical Statement/Etik Beyan:** It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Selma Çelik).

**Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License:** Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Ziya Gökalp, II. Meşrutiyet Dönemi ve sonrasında öne sürdüğü fikirler, çeşitli dergi ve gazetelerde yayımladığı yazılar; manzum, mensur tarzda yazdığı masal ve destanlar, şiirler ile sosyal, siyasi ve kültürel hayatın şekillenmesinde etkili olmuş isimlerdendir. Sosyal fayda anlayışıyla yazdığı şiirlerinde tarih şuuru, millet olma bilinci, vatan sevgisi, eğitim, kadın, din, lisan, Türkçülük, Turan ideali gibi birçok temayı konu olarak işleyen Gökalp'ın, masal üslubunda yazdığı *Ala Geyik* şiirinde de sözü edilen birçok konuya temas ettiği görülür. Sembolik bir hikâye aracılığı ile Türk halkının geçmişi, bilinç dünyası üzerine fikirlerini ortaya koyan Gökalp, Türk'ün ruhunu yeniden uyandırmayı hedefler. Divan, halk ve Batı edebiyatının şiir şekillerinden faydalanan Gökalp'ın, kendine has biçimlerde şiirleri de bulunmaktadır. Ziya Gökalp, bu şiirde de halk edebiyatının destan, hikâye, mani, tekerleme gibi anonim ürünlerinden şekil ve içerik bakımından kendine özgü bir biçimde yararlanmıştır. Bu çalışma, Ziya Gökalp'ın *Ala Geyik* şiirinden hareketle sanatçının halk kültürü ve edebiyatından nasıl, ne şekilde ve niçin yararlandığını ortaya koymayı amaçlar. Çalışmada nitel araştırma yöntemi ile doküman analizi yapılmıştır. Araştırmalar ve yapılan okumalar ışığında edebiyatçı kimliği ile halk kültüründen yani edebiyattan mitolojiden, folklordan istifade eden Gökalp'ın; Millî Edebiyat anlayışına uygun olarak cemiyete fikirlerini ulaştırmak amacıyla edebî eserler verdiği ifade edilecektir.

**Anahtar Kelimeler:** Ziya Gökalp, *Ala Geyik*, Halk Kültürü, Halk Edebiyatı, Millî Edebiyat, Türkçülük.

### Abstract

Ziya Gökalp is one of the names that have been influential in the shaping of social, political and cultural life with the ideas he put forward during and after the Second Constitutional Era, the articles he published in various magazines and newspapers, the tales and epics he wrote in verse and prose, and the poems. Gökalp, who dealt with many themes such as historical consciousness, national consciousness, love of country, education, women, religion, language, Turkish Nationalism, and the Turan ideal in his poems written with the understanding of social benefit, also touched upon many of the aforementioned subjects in his poem "Fallow Deer" written in the style of a tale. Gökalp, who put forward his ideas on the past and the world of consciousness of the Turkish people through a symbolic story, aims to re-awaken the spirit of the Turk. Gökalp, who made use of the poetic forms of Turkish Classical Ottoman Poetry (divan), folk and Western literature, also has poems in his own unique style. In this poem, Ziya Gökalp also used anonymous products of folk literature such as epics, stories, rhymes, and tongue twisters in a unique way in terms of form and content. This study aims to reveal how, in what way and why the artist used folk culture and literature, based on Ziya Gökalp's poem *The Fallow Deer*. Document analysis was conducted in the study with the qualitative research method. In the light of the research and readings, it will be stated that Gökalp, who used folk culture, namely literature, mythology and folklore with his literary identity, produced literary works in accordance with the understanding of National Literature in order to convey his ideas to the society.

**Keywords:** Ziya Gökalp, *The Fallow Deer*, Folk Culture, Folk Literature, National Literature, Turkish Nationalism

### Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda Trablusgarp yenilgisinin ardından Balkan Savaşları ile başlayan buhranlı yıllar, Kurtuluş Savaşı'na kadar devam eder. Bu yıllarda devlet, siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan birçok problemle karşı karşıya kalır. Osmanlıda aydınlar, devleti yönetenlerin uyguladıkları politikalarla sorunların üstesinden gelemediğini, halkı bir arada tutmaya yeterli olmadığını düşünür ve siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanda yaşanan problemlere “Bu devlet nasıl kurtulur?” sorusu ile cevaplar arar. Söz konusu dönemde aydınlardan bazıları bu soruya karşılık Osmanlılık, İslamcılık düşüncesini savunurken Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali Bey, Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin gibi aydınlar Türkçülük düşüncesine yönelir. Dönemin milliyetçilik anlayışının etkisiyle Türkçülük, siyasi bir mahiyet almaya başlar. Türkçü aydınlar siyasi, sosyal, kültürel hayata dair çalışmalar yapar, düşünceler üretir (Aydoğdu, 2023, s. 142). Yusuf Akçura'nın “Üç Tarz-ı Siyaset” başlıklı makalesi ile siyasi bir nitelik kazanmaya başlayan Türkçülük akımı, Ziya Gökalp'ın “*Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak*”<sup>1</sup> (1918) ve *Türkçülüğün Esasları* eseri ile sistemli bir programa kavuşur.

Ziya Gökalp, II. Meşrutiyet Dönemi ve sonrasında ortaya koyduğu düşünceleri ile Türk milliyetçiliği düşüncesinin önemli bir kuramcısı haline gelir. Selanik'te *Genç Kalemler Dergisi*'nde yayımlanan *Yeni Lisan*<sup>2</sup> makalesi ile başlayan dilde sadeleşme, millî bir edebiyat, yeni bir hayat çalışmalarında Gökalp, edebî ve kültürel hayatın millî bir kimliğe bürünmesi gerektiği üzerinde durur. XX. yüzyılın başlarında Osmanlı'nın içinde bulunduğu sıkıntılı günlere karşı “*Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*” adlı eserinde çözüm önerileri sunar ve Avrupa medeniyetine nasıl dâhil olunacağı hususundaki fikirlerini kapsamlı bir şekilde açıklar. Sanatçı, içinde yaşadığı toplumun sıkıntılarını çözüm bulmak amacıyla millî kimliğimizle uyumlu bir şekilde nasıl modernleşebiliriz sorusuna cevap vermek için bir taraftan “yeni hayat” programını yapar bir taraftan da yeni hayat programı çerçevesinde ortaya koyduğu düşünceleri nazmederek milletine ulaştırmaya çalışır. Gökalp'ın *Türkçülüğün Esasları* (1923) adlı eserinde de belirttiği gibi Türk milliyetçiliği düşüncesinin temel amacı “Türk milletini yüceltmektir.” (Ziya Gökalp, 2015, s. 32)

Milletlerin kendi kültürünü koruyup yaşatabilmesi için çocuk eğitiminin önemli olduğunu belirten Gökalp, henüz çocuk yaşta iken Âşık Garip, Kerem ile Aslı, Şah İsmail gibi halk öykülerini okumuş ve özümsemiş biridir (Erişirgil, 1984, s. 24). Halk edebiyatı türlerinden özellikle masal ve halk hikâyelerine ilgisi çocukluğunda başlayan Gökalp, geleneğin zengin bir kaynak olduğunu daha küçük yaşta fark eder ve bu kaynağı özellikle şiirlerinde bilinçli bir şekilde kullanır. Türk halk edebiyatının halkın kolektif ruhunu yansıtan tekerleme, mani, masal, destan, halk hikâyeleri gibi anonim ürünlerinden, kültür ve mitolojisinden aldığı konu ve motiflerle Türkçülük fikrini ve heyecanını şiirlerinde aşlamaya çalışır (Filizok, 2005, s. 131). Ziya Gökalp'ın 1911-1922 yılları arasında çocuk edebiyatı alanında<sup>3</sup> çalışmaların hız kazanması ile manzum mensur biçimde yazdığı birçok şiirde çocuk eğitimine dair pek çok meseleyi ele aldığı görülür. 1913 yılında yayımlanan *Ala Geyik* manzumesinde çocuklara tarih bilincini, töreyi, millî kimliği telkin etmek amacıyla kolay anlaşılabilir bir dil kullanır. Şiire bu açıdan bakıldığında Gökalp, söz konusu anonim eserlerden yola çıkarak tertip ettiği eserleri ile çocuklara millî kimlik kazandırmayı amaçlar. Şiirinde hece ölçüsünü tercih etmiş ve şiir dilini de konuşma sentaksına uygun olarak belirlemiştir. Gökalp'ın hem şekil hem içerik açısından bu şiir ile Yeni Lisan Hareketi'ne ve dolayısıyla Millî Edebiyat akımına<sup>4</sup> önemli katkıda bulunduğu da söylenebilir (Zavotçu 2012, s. 604).

Türkçülük düşüncesini sistemleştiren Gökalp, cemiyetçi bir şair olarak şiiri, estetik bir anlayışla değil fikirlerinin ifadesi olarak ele alır. Şiiri, fikirlerini cemiyete yaymada en etkili yol olarak görür (Ercilasun 2014, s. 11). Dönemin İslamcılık, Osmanlılık düşüncelerine karşı Türk milliyetçiliğini geliştiren Gökalp, çocuklar için yazdığı sembolik bir hikâyeye dayanan *Ala Geyik* şiiri ile Türkçülük fikrini anlatma yoluna gitmiştir (Bektaş ve Kurt, 2022, s. 449). Böylece masal, hikâye ve destan türlerinden yararlanarak oluşturduğu manzumelerle Turan ideali, tarih şuuru, vatan sevgisi, bağımsızlık gibi kavramlarla ifade ettiği düşüncelerini genelde topluma; özelde çocuklara ulaştırmaya çalışmıştır.

<sup>1</sup> 1913 yılında *Türk Yurdu Dergisi*'nde yayımlanmış makaleleri 1918 yılında kitap olarak basılmıştır (Karakaş, 2008: 456).

<sup>2</sup> Ömer Seyfettin'in kaleme aldığı bilinen *Yeni Lisan* makalesini kişiye değil bir kitleye mal edilmek istenmiştir. Bu sebeple makale, imza yerinde büyük bir soru işareti ile yayımlanmıştır. İkinci makale ise Ali Canip Yöntem ve Ziya Gökalp tarafından yayımlanmıştır (Enginün 2014, s.102).

<sup>3</sup> II. Meşrutiyet Dönemi ve sonrasında çocuk eğitimi oldukça önem kazanır. Bu yıllarda *Çocuk Derneği*, *Kırlangıç*, *Çocuk Duygusu*, *Resimli Mektep Âlemi*, *Musavver-i Hukuk-u Eftal*, *Çocuk Bahçesi*, *Çocuk Kalbi*, *Mini Mini*, *Türk Yavrusu* ve *Gençler Defteri* gibi birçok dergi çıkar. Dergi sayıları arttığı gibi çocuk edebiyatı alanında eser veren sanatçılar da çoğalır. Tevfik Fikret, Ali Ulvi, İbrahim Alâeddin gibi sanatçılar, doğrudan doğruya çocuğa seslenen eserler yazmışlardır fakat doğrudan çocuk meselesi üzerinde en fazla duran ve çocuk edebiyatı alanında önemli çalışmalar yapan kişi Ziya Gökalp'tır (Sınar Uğurlu, 2009: 1027).

<sup>4</sup> Millî Edebiyat kavramı ile ilgili olarak Bkz. (Bozdoğan, 2014, s. 15-32).

## 1. Ziya Gökalp'a Göre Çocuk Terbiyesinde Şiirin Öğreticiliği

Ziya Gökalp, "Millet ne ırki ne kavmi ne coğrafi ne siyasi ne de iradi bir zümre değildir. Millet, dilce, dince, ahlakça ve güzellik duygusu bakımından müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir topluluktur." (Ziya Gökalp, 2015, s. 37-38) cümleleri ile millî kimlik inşasında bir toplumu meydana getiren sosyokültürel değerlerin önemine değinir. Millet kavramını, aynı coğrafyada tesadüfen bir araya gelen topluluğun değil ortak değerleri paylaşan insanların oluşturacağına işaret eder.

Gökalp'a göre bir toplumun her anlamda sağlıklı, mutlu, huzurlu olabilmesi için sağlıklı ailelerin kurulması gerekir. Ailedeki en küçük birey ise çocuktur. Çocuk bir toplumun geleceği, aydınlık yarınları demektir. Gökalp, bu sebeple bir toplumun millî ve manevi değerlerinin geleceğe aktarılabilmesi için çocuk eğitime önem verir. Bu minvalde II. Meşrutiyet Dönemi sonrasında önemli ölçüde çocuk edebiyatı ile ilgili çalışmalar yapar. Çocuklara Türk kültürünü, tarihini öğretmek amacıyla kolay anlaşılır bir dille didaktik tarzda destanlar, masallar ve manzumeler tertip eder. Çocuk edebiyatı alanındaki çalışmalarında fikirlerini telkin etmek için şiiri bir araç olarak kullanan sanatçı, çocuğun terbiyesinde derslerin oyunlar aracılığı ile verilmesini önerir. Sanatçının bu teklifinden şiiri de eğitime ve terbiye amacıyla bir çeşit oyun gibi algıladığı anlaşılır.

Çocukların okullarda millî kültür aşılansarak yetiştirildiği ve sosyalleştirildiği takdirde millî kültür ile medeniyetin sentezini yapabilen nesiller yetiştirileceğini vurgulayan Gökalp, *Yeni Hayat* <sup>5</sup>adlı eserinde "Şuûr devrinde şiir susar, şiir devrinde şuûr seyirci kalır. İçinde bulunduğumuz zaman, galiba birinci devreye âittir: Şâirler Muz'larından uzak düşmüş, vezin ile kafiye, şuûrlu müteşâirler eline geçmiş. Bu hâli, çocukların hayatında da görürüz: Ders saatleri arasında oyun fâsılları var... Aynı zamanda, çocuk terbiyesinde birtakım dersler, oyun tarzında verilir; bunun gibi, halk terbiyesinde de bazı fikirlerin vezin kisvesinde arz edilmesi fenâ mı olur?" (Ziya Gökalp, 1976, s. 7) sözleri ile edebiyat aracılığı ile çocukları eğitmeyi düşünür. Sanatçının "*Ala Geyik*" adlı şiiri de onun sözü edilen nitelikteki eserlerinden biridir. Ziya Gökalp, *Ala Geyik* şiirinde çok sayıda millî ve manevi değeri kullanarak hem çocukların eğitimine hem de toplumsal kimliğin inşasına katkıda bulunmaya çalışır (Bekteş ve Kurt, 2022, s. 447).

## 2. Halk Edebiyatı Kaynaklarının Ala Geyik Şiirine Katkısı

Ziya Gökalp, masalsı üslup ile yazdığı *Ala Geyik* şiirinde halk edebiyatından, Türk mitolojisinden ve kültüründen aldığı konu, imge ve motifleri kendine has biçimde kullanmıştır. Türklük fikri ve heyecanını yansıtan söz konusu manzume, 86 beyitten oluşur. Şiirde anlam bütünlüğü bozulmadan kahramanların diyaloglarına yer verilmiştir. Bahsi geçen diyaloglar şiirin, anlamlı parçalar hâlinde incelenmesine de imkân verir. Buradan hareketle şiir beş bölümde tahlil edilebilir. Şiir tahkiye üzerine kuruludur ve genellikle küçük bir çocuğun (birinci şahsın-kahramanın) ağzından anlatılır.

### 1. Bölüm:

*Çocuktum, ufacıktım,  
Top oynadım, acıktım.*

*Buldum yerde bir erik,  
Kaptı bir Ala Geyik.*

*Geyik kaçtı ormana,  
Bindim bir akdoğana.*

*Doğan, yolu şaşırıldı,  
Kaf Dağından aşırıldı.*

*Attı beni bir göle;  
Gölden çıktım bir çöle,*

*Çölde buldum izini,  
Koştum, tuttum dizini. (Ziya Gökalp, 1952, s. 51)*

Bu bölümde küçük bir çocuk top oynarken acıkır ve yerde bulduğu eriği alır. Ancak erik, Ala Geyik tarafından çocuğun elinden alınır. Çocuk bunun üzerine geyiğin peşine düşer. Küçük çocuğu şiir boyunca peşinden sürükleyecek olan geyik, onu

<sup>5</sup> "Yeni hayat" yeni bir dönemin adıdır. Yeni hayat ismi ve prensipleri Ziya Gökalp tarafından tespit edilmiştir. Gökalp'a göre, yeni hayatın insanı milletini, kendini, milletinin kültürünü bilecek, tarihini tanıyıp ona sahip çıkacak, milletin dilini kullanacak, halkın içine girerek dinini ve Batı'yı bilecektir (Argunşah, 2018, s.214). Sanatçı, bu ifadelerle yeni modern insan tipini çizmiştir.

ormana getirir. Burada çocuğun ormanda karşılaştığı olaylar anlatılır. Sanatçı, daha çok masal türünün özelliklerinden istifade ettiği bu bölümde küçük çocuğu masal dünyasının mekânına götürür ve onu Kafdağı'ndan aşırır. Akdoğana binen çocuk, geyiği yakalamaya çalışır. Şiirdeki mekân geçişlerini (Kafdağı'ndan aşırıldı./ Attı beni bir göle,/ Gölden çıktım bir çöle) tıpkı masallardaki gibi tekerlemelerle sağlar. Çocuğu göle ardından çöle ulaştırır. Ala Geyiği bulan çocuğun, onun dizlerine sarılmasıyla o anda bir sevinç yaşanır.

Şairin bu şiirde masal türünden yararlanma nedeni, türün ahlaki açıdan öğütler vermeye müsait olmasındandır. Toplumun ahlaki değerleri, gelenek ve görenekler, toplumsal cinsiyet kalıpları ve davranış şekilleri masal, halk hikâyesi, destanlar vasıtasıyla nesilden nesle aktarılır. Ziya Gökalp da şiirde masal, destan, halk hikâyesi, mani, tekerleme türlerinin özelliklerinden yararlanarak birçok düşüncesini anlaşılır bir şekilde kısa yoldan vermeye çalışır. Ayrıca sanatçı, bu şekilde Türk folklorunun zengin bir kaynak olduğunu da gösterir.

## 2. Bölüm:

*Geyik beni görünce,  
Düştü büyük sevince.*

*Verdi bana bir elma,  
Dedi, dinlenme, durma.*

*Dağdan yürü, kırdan git,  
Altın Köşke çabuk yet.*

*Seni bekler ezeli,  
Orda dünya güzeli.*

*Bin yıllık çile doldu!  
Bunu dedi, kaybıldı.*

(Ziya Gökalp, 1952, s. 52)

Şiirin bu bölümünde Ala Geyiğin çocuğu yönlendirdiği görülür. Çölde çocuğu görünce geyik çok sevinir. Çocuğa bir elma verip dinlenmeden dağdan, kırdan giderek Altın Köşk'e çabuk gitmesini tembih eder. Çünkü orada çocuğu, ezelden beri (çok uzun zamandır) dünya güzeli beklemektedir. Altın Köşk'e ulaşan kahramana, bin yıllık çilenin dolduğunu ifade eden geyik, ortadan kaybolur. Şair, bu bölümde masallardaki zaman kavramına uygun olarak uzun, belirsiz bir zaman dilimini çağrıştıran "bin yıllık çile" ifadesini geyiğe söyletir. Halk kültüründe ve Şaman merasimlerinde önemli işleve sahip mitolojik öğelerden biri olan geyik kültü, daha çok saflığın, merhametin, bolluğun, türeyişin ve yol göstericiliğin simgesi hâline gelmiştir (Sezer, 2022, s. 99). Özellikle İslamiyet öncesi Türk toplumunda insanlara yardımcı olduğu için kutsal bir hayvan olan geyik (Ögel, 2003, s. 573; Çağatay, 1956, s. 153- 177), antik çağlarda Türk kozmolojisinde Ağaç Ana ile birlikte yaratıcı Tanrıça ve soyun atası olarak (Dalkesen, 2015, s. 59) yüksek, dallı, budaklı boynuzları çoğu kez hayat ağacına benzetilir. Bundan dolayı doğurganlığın, yeniden doğuşun simgesi olmaktadır (Oğuz, 1980, s. 857). Ziya Gökalp'ın da şiirde geyik kültürünü, soyun atası, çocuğa yol gösterici olarak seçtiği düşünülebilir.

Şiirde çocuğu harekete geçiren Ala Geyiktir. Şair, ormanda geyik ile çocuğu konuşturarak şiire alegorik bir hava kazandırır. Bunun yanında bu bölümde masalarda, mitolojide önemli simgelerden biri olan elma motifinin bilinçli olarak kullanıldığı söylenebilir. Gökalp, henüz küçük yaşlardan itibaren çocukların bir mefkûre ışığında yetiştirilmesini arzular. Bu yüzden şair, manzum masalın kahramanını küçük yaştan itibaren bir idealin peşine düşürür. Çocuk, tıpkı masalın sonundaki gibi uzun bir mücadeleden sonra mutlu sona ulaşır. Burada sanatçının şiirde kullandığı elma motifi ile Kızılma<sup>6</sup> idealine gönderme yaptığı da düşünülebilir. Ötügen Neşriyat tarafından 2015 yılında Ziya Gökalp'ın *Kızılma* adlı eserini yayına hazırlayan H. İbrahim Şahin'in ifadesiyle Kızılma, bütün Türklerin ideal bir ülke hayali yanında Osmanlı'da İstanbul'a ve bütün Balkanlar'a sahip olmanın da sembolüdür (Ziya Gökalp, 2015, s. 15). Turan düşüncesi ile Kızılma'ya yeni bir boyut getiren şair de bu ideali küçük bir çocuğun etrafında şiir boyunca canlı tutmaya çalışır.

## 3. Bölüm:

<sup>6</sup> Kızılma hakkında birçok tanım yapılmıştır. Genelde Kızılma, "erişilmesi istenen ülkü ve elde edilmesi amaçlanan muhayyel yer" (Gökyay, 2002, s. 559) olarak kabul edilir. Bunun yanında "nerede olduğu veya olacağı belirtilmeyip dünyadaki bütün Türklerin bir araya gelerek kuracakları ideal ülke ya da bütün Türklerin birleşme ülküsü" (Aktaran Kırzioğlu, 2010, s. 89) ve "altın bir küre ile sembolize edilerek bazen bir zaferin işareti, hâkimiyetin sembolü bazen de fethedilmek üzere hedef seçilen topraklar" (Çetin, 2014, s. 62) şeklinde tanımlamalar da mevcuttur.

Yedim sırlı elmayı,  
Gördüm gizli dünyayı.

Gündüz oldu, geceler;  
Aksakallı cüceler,

Korkunç devler hortladı,  
Cinler, cirit oynadı.

Kesik başlar yürürdü,  
Saçlarını sürürdü.

Bir de baktım, melekler,  
Başlarında çiçekler.

Devlere el bağlıyor,  
Gizli gizli ağlıyor.

Kılıcımı çıkardım,  
Perileri kurtardım.

Kurtardığım periler,  
Adım adım geriler,

Kanadını açardı,  
Selam verir, kaçardı.

(Ziya Gökalp, 1952, s. 52)

Şiirin bu bölümünde ormanda “aksakallı cüceler, devler, cinler, kesik başlar, periler, melekler” ile karşılaşan çocuk, devlerin elinden kılıcı ile perileri, melekleri kurtarır. Bu davranışlar, çocuğun artık genç bir delikanlı olduğunun işaretidir. Ancak delikanlı çağına gelen çocuğun kurtardığı periler, adım adım geriler, selam verip tekrar kaçar ve onu peşinden koşturur. Şair, bu bölümde bu dünyada iyi ve kötünün sembolü, olağanüstü özellikleri bulunan masal kahramanlarını bir arada vererek masal atmosferi oluşturur. Kahramanın ormanda karşılaştığı problemlerin üstesinden nasıl geldiğini anlatır. Şiirde tekerlemelerin geçiş özelliğinden faydalanılarak sürekli hareketlilik sağlanır. Tekerlemelerde birbirine aykırı durumlar, düşünceler arka arkaya sıralanarak okuyucuda şaşırtıcı bir etki bırakır. Gökalp da şiirde, çocuğun “sırlı elmayı yediği zaman gizli dünyayı görmesi, kesik başların yürürken saçlarını sürmesi, meleklerin başlarında çiçekler ile devlere el bağlaması” gibi birçok gerçek dışı olayı, tekerlemelerin belirtilen bu özelliğinden faydalanarak ifade eder. Sanatçının ayrıca şiirde kendine özgü bir biçimde düzenlediği tekerlemelerin muhtevasını da değiştiği görülür.

#### 4. Bölüm:

Az, uz gittim, dolaştım,  
Altın Köşke ulaştım.

Bir kapısı açıktı,  
Öteki kapanıktı.

Kapalıyı açarak,  
Açığa vurdum kapak.

At önünde et vardı,  
İt, ot yemez ağlardı;

Otu ata yedirdim,  
Eti ite yedirdim.

Açtım bir elmas oda;  
Dev şahı uykuda

Gördüm, kestim başını,  
Dedim, Ey dev nerede?

Nerede dünya güzeli?  
 Dedi, elinde eli!  
 Döndüm, baktım. Bir Kırgız  
 Elbiseli güzel kız.  
 Durmuş, bakar yanımda,  
 Şimşek çaktı canımda.  
 Güldü, dedi, Türk Beyi!  
 Tanıdın mı geyiği?  
 Kimse, beni bu devden  
 Alamazdı. Ancak sen,  
 Kaya deldin, dağ yardın,  
 Geldin, beni kurtardın.  
 Ah o imiş anladım,  
 Sevincimden ağladım,  
 (Ziya Gökalp, 1952, 52-53)

Bu bölümde şair, özelde çocuğa genelde ise Türk milletine ulaşmasını istediği hedefi gösterir (Ercilasun, 1997, s. 137). Bu hedef, masalda varılmak istenen Altın Köşk'tür. Gökalp, şiirde masal kahramanını Turan idealinin sembolü olan Altın Köşk'e ulaştırır. Böylece sanatçı, hayalindeki Turan idealini anlatmaya çalışır. "Az-uz gittim, dolaştım," ifadelerinden arada belirgin olmayan uzun bir zamanın geçtiğini sezdirenen sanatçı, genç delikanlıya masal kahramanı gibi kapalı kapıyı açtırır, açık olan kapıyı kapattırır. Mantıksal düzen içerisinde atın önündeki eti ite, itin önündeki otu ata yedirtir. Gökalp, kahramanın bu hareketi ile toplumda sosyal dayanışmanın, yardımlaşmanın önemine işaret eder. Çünkü masal kahramanı hedefine ulaşırken mutlaka başka varlıkların desteğini kazanması gerekmektedir (Ercilasun,1997, s. 140). Daha sonra kahraman, dev şahını yakalar ve cezalandırır. Dev şahının elinde esir olan dünya güzeli Kırgız güzelini kurtarır. Şiirin sonunda bu genç delikanlının bir Türk Beyi olduğu anlaşılır. Kırgız kızı ise delikanlının peşinden koştuğu Ala Geyiktir. Şair, burada halk hikâyelerinin içeriğinden yararlanmıştı. Şiirde Türk Beyi, Ferhat ile Şirin hikâyesindeki Ferhat gibi amacına ulaşmak için kayaları delip dağı yarar ve sevdiği kızı esir olmaktan kurtarır.

##### 5. Bölüm:

Dedim, Turan Meleği!  
 Türkün yüce dileği!  
 Yüz milyon Türk bu anda  
 Seni bekler Turanda.  
 Haydi, çabuk varalım,  
 Karanlığı yaralım;  
 Sönük ocak canlansın,  
 Yoksul ülke şanlansın  
 İndik, iti okşadık,  
 At sırtına atladık.  
 Geçtik nice dağ, kaya,  
 Geldik Demirkapı'ya.  
 Kapanması, çok yıldır,  
 Açıl! Dedim, açıldı.  
 Yol verince gizli yurt,  
 Aldı bizi Bozkurt,  
 Kaf Dağından geçirdi,  
 Türk Eline getirdi.

(Ziya Gökalp, 1952, s. 53-54)

Şiirin bu bölümünde Kırgız güzeli, Turan meleği olarak Türk Beyi ile birlikte yol alır. Birçok dağdan, tepeden geçtikten sonra Demir kapıya gelirler. Türk Beyi'nin emri ile Demir kapı olağanüstü bir şekilde açılır. Bey, Turan meleği ile Türk iline ulaşır. Şair, şiiri destan ve halk hikâyesine ait unsurlarla bitirmiştir. Masallar geçmiş zaman kipiyle anlatılır. Şair de manzumede görülen geçmiş zaman kipi ile olayları anlatırken dilek istek, gereklilik kipleri ile isteğini ortaya koyar. Türk Beyi'nin esir kızı kurtardıktan sonra sevincinden ağlaması, emeline kavuştuğunu gösterir. Şiir, masal geleneğine uygun olarak dua-dilek bölümü ile sonlandırılır. Şairin, duası-dileği ise “karanlıkların yarılması, sönük ocakların canlanması ve yoksul ülkenin şen olması”dır. Bu duanın özü ise bağımsız Türk Dünyası hayalidir. Şiirde şair, Ergenekon<sup>7</sup> destanındaki gibi kahramanı, Demir kapıya getirir ve kapıyı açtırır. Bu kapı, Türklerin tarih sahnesine yeniden çıktıkları günü hatırlatır. Türk Beyi'ne yol gösteren bir bozkurttur. Bozkurt, masalda Türk Beyi'nin Kafdağı'ndan geçmesine yardımcı olur ve onu bağımsız Türk yurduna ulaştırır. Sanatçı, şiirin son bölümünde siyasi fikrine uygun olarak dünyada esaret altında olan bütün Türk topluluklarının özgür olmasını diler. Bu hayali ise şiirde tekerlemelerin şaşırtıcı etkisinden, hızlı, hareketli söyleyiş özelliklerinden istifade ederek hep canlı tutmaya çalışır.

### 3. Ala Geyik Şiirinin Şekil Özellikleri

*Ala Geyik* şiiri kısa beyitlerden oluşur. Halk şiiri nazım biçimlerinden mani ve tekerlemelerde olduğu gibi hecenin 7'li ölçüsü ile yazılmıştır. Şiirde duygu ve düşüncelerini kuvvetli bir şekilde dile getirebilmek için Gökalp, kafiye ve redif kullanarak ahengi sağlamıştır. Tekerlemelerin çeşitli kafiye biçimleri olmakla birlikte *Ala Geyik* şiirinde beyitler kendi arasında aa/bb/cc/dd... şeklinde düzenlenmiştir. Gökalp, bazı fikirlerin vezinli ve kafiyeli söyleyiş ile halka daha kolay anlatılabileceğini düşünür. Bundan dolayı şair, tekerlemelerin söyleyiş özelliğinden faydalanarak en yetkin fikirleri basit, sade hatta çocuksu bir söyleyiş ile mısralara dökerek (Banarlı, 1998, s. 1112) şiiri çocukların kolay, sıkılmadan eğlenerek okumasını ve ezberlemesini mümkün kılmıştır. Ayrıca şiirde, Türk edebiyatında daha önce Tevfik Fikret ve M. Emin Yurdakul'da görülen şiire muhavere tekniğini getirme usulünü Ziya Gökalp'ın da uyguladığı görülür (Karaca, 2014, 128).

*Güldü, dedi: Türk Beyi!*

*Tanıdın mı geyiği?*

*Kimse beni bu devden*

*Alamazdı, ancak sen,*

*Kaya deldin, dağ yardın,*

*Geldin, beni kurtardın!*

örneğinde olduğu gibi sanatçının, Türk Beyi ile geyik arasında geçen konuşmayı şiire diyaloglar hâlinde yerleştirdiği görülür. Beyitlerde yapılan kafiye, redif, aliterasyon, asonans gibi ahenk unsurları ile şiirde müzikalite sağlanır. Bunun yanında şiirde anlatılan bir olay bulunmakla birlikte şiir; kişi, mekân ve zaman unsurlarını da içerir. Yine şiirin kendi arasında kafiyeli beyitlerden oluşması ve anlatmaya bağlı edebî metinlerin yapı unsurlarını bulundurması dolayısıyla divan edebiyatı nazım biçimlerinden mesnevi nazım şekli ile benzer özellik gösterdiği söylenebilir. Bu da Gökalp'ın, mesneviyi Türk edebiyatına ve halkına mâl olmuş temel nazım şekli olarak görmesinden kaynaklanır (Filizok, 2005, s. 134).

#### 1. Bölüm:

*Çocuktum, ufacıktım; = 7 hece ---a*

*Top oynadım, acıktım = 7 hece ---a*

<sup>7</sup> Ergenekon destanı, Göktürklerin türeyişi ile ilgili Çin kaynaklarında üç değişik biçimde anlatılan Bozkurt destanının sonraki yüzyıllarda ve değişik çevrelerde kaydedilmiş şeklidir. Destan, XIII. yy.da İlhanlı hükümdarı Gazan Han çağında Reşidüddin tarafından yazılan Câmîü't- Tevarih ve XVII. yy'da Hıve Hükümdarı Ebülğazi Bahadır Han tarafından yazılan Şecere-i Türk olmak üzere iki kaynaktan nakledilir. Geniş bilgi için Bkz.( Ercilasun, 2007, s. 3).



Buldum yerde bir erik, = 7 hece ---b

Kaptı bir Ala Geyik. = 7 hece ---b

Geyik kaçtı ormana, =7 hece ---c

Bindim bir akdoğana = 7 hece ---c

Doğan yolu şaşırtdı, = 7 hece ---d

Kaf Dağından aşırtdı.= 7 hece ---d

Attı beni bir göle,= 7 hece ---e

Gölden çıktım bir çöle.= 7 hece ---e

Çölde buldum izini, = 7 hece ---d

Koştum, tuttum dizini.= 7 hece ---d

(Ziya Gökalp, 1952, s. 51)

##### 5. Bölüm:

Dedim: Turan Meleği! -i: Redif -lek: Zengin kafiye

Türkün yüce dileği!

Yüz milyon Türk bu anda -anda: Tunç kafiye

Seni bekler Turan'da.

Haydi çabuk varalım, -alım: Redif -ar: Tam kafiye

Karanlığı yaralım,

Sönük ocak canlansın, -lansın: Redif -an Tam kafiye

Yoksul ülke şanlansın!

İndik iti okşadık, -dık: Redif -a: Yarım kafiye

At sırtına atladık.

Geçtik nice dağ, kaya, -ya: Tam kafiye

Geldik Demir-Kapı'ya.

Kapanması çok yıld, -dı: Redif -ıl: Tam kafiye

Açıl! Dedim, açıldı.

*Yol verince gizli yurt,* -urt: Zengin kafiye

*Aldı bizi bir Bozkurt,*

*Kaf-dağı'ndan geçirdi,* -di: Redif -ir: Tam kafiye

*Türk-ili'ne getirdi.*

(Ziya Gökalp, 1952, s. 53-54)

#### 4. Ala Geyik Şiirinin Dil ve Üslubu

*Ala Geyik* şiirinin birinci bölümünde küçük çocuk, elinden alınan bir erik ile masal dünyasına girer. Masalın başlangıç cümlesi “çocuktum, ufacıktım” ifadeleri ile kahramanın yaşı okura sezdirilir. İkinci beytin ikinci mısraı “Kaptı bir Ala Geyik.” cümlesinde Ala Geyik ifadesi ile başlayan söz tekrarları “Geyik kaçtı ormana, / Bindim bir ak doğana. / Doğan, yolu şaşırды, / Kaf Dağından aşırды. / Attı beni bir göle; / Gölden çıktım bir cöle, / Cölde buldum izini, / Koştum tuttum dizini.” örneğinde olduğu gibi Gökalp, bir önceki mısranın son kelimesi ile diğer beytin birinci mısrasını başlatır. Bu da tekerlemelerin söyleyiş özelliğinden kaynaklanır. Ayrıca bu bölümde “orman, göl, çöl, geyik, doğan” gibi birbiriyile ilgili sözcükler bir arada kullanılarak tenasüp sanatı yapılmıştır. Şiirin ikinci bölümünde “görünce/ sevince/ elma /durma /git / yet / ezeli / güzeli/ doldu/ kayboldu.” örneğinde olduğu gibi ses tekrarları ile masaldaki hareketli ve heyecanlı üslub devam ettirilir. Geyiğin kahramanı yönlendirmesi ise “durma, git, yet” emir cümleleri ile sağlanır. “Yet” ifadesini halk ağzındaki söyleyiş biçimine göre kullanan sanatçı, bu ifade ile çocuğun varacağı hedefi, Altın Köşk’ü işaret eder. Buraya kahramanın “çabuk yet (git)” mesi gerekmektedir. Çünkü orada dünya güzeli bin yıldır kahraman tarafından kurtarılmayı bekler. Şair, bu bölümdeki yönlendirme içeren emir cümleleri ile kahramanı masal atmosferine sürüklemeye başlar. Şiirin üçüncü bölümünde “aksakallı cüceler, devler, cinler, kesik başlar, periler..vb.” gibi sözcükler ile masal dünyasının olağanüstü özellikleri metne yansıtılmıştır. Şiirde çocuğun ormanda yaşadığı hadiseleri masal dünyası içinde anlatırken şair,

*Yedim sırlı elmayı,*

*Gördüm gizli dünyayı,*

*Gündüz oldu geceler;*

*Ak sakallı cüceler,*

*Korkunç devler hortladı*

*Cinler cirit oynadı.*

*Kesik başlar yürürdü.*

*Saçlarını sürürdü.*

*Bir de baktım melekler*

*Başlarında çiçekler,*

(Ziya Gökalp, 1952, s. 52)

Örneğinde olduğu gibi şiirin birçok yerinde masallara özgü motifleri mübalağa, tezat elde edecek şekilde birleştirir. Yine şiirin anlatım ritmi, tekerlemelerin hızlı anlatım ritmine uygun olup şiirdeki mantıksal düzenin tekerlemelerde olduğu gibi beklenmedik biçimde geliştiği görülür (Filizok, 1991, s. 268). Şiirin “Az, uz gittim, dolaştım” ifadeleri ile başlayan dördüncü bölümde aradan uzun zamanın geçtiği hissettirilir. Kahramanın başka bir mekâna geçtiğini gösteren bu tekerleme, masalarda “az gitmiş, uz gitmiş” şeklinde kullanılır fakat şair, şiirdeki ölçüye riayet etmek için “git-” fiilini bir kez kullanmıştır. “Gördüm, kestim başını, / Dedim, Ey dev nerede? ; Nerede dünya güzeli?/Dedi, elinde eli!” soru cevaplı diyalog cümleleri ile söyleyici, anlatımı güçlendirirken “Güldü, dedi: Türk Beyi!/ Tanıdın mı geyiği?” seslenme anlamı taşıyan ünlem cümlesi ile söylemlerin tesirini kuvvetlendirmiş, söyleyişe canlılık kazandırmıştır. “Haydi, çabuk varalım, / Karanlığı yaralım, ; Sönük ocak canlansın,

/ Yoksul ülke şanlısın!” ifadeleri masalın son bölümünde yapılan dua dilek bölümüdür. Şairin duası ise buhranlı dönemden geçen ülkenin, karanlık günleri geride bırakması ve ekonomik anlamda güçlenip yeniden mutlu, mesut günlerine dönmesi yönündedir.

Şiir dilinde cümleler genellikle devrik yapıda olur. Gökalp da büyük çoğunlukta şiirde kafiye yapmak için devrik yapıda cümleler kullanmıştır. “Sönmek, canlanmak,/ gülmek, ağlamak, / kapamak, açmak” gibi sözcükleri tezat oluşturacak şekilde şiire yerleştiren sanatçı, “nice dağ, kaya / adım adım / gizli gizli” kelime tekrarları ile anlatımı zenginleştirir. Gökalp, şiirde geyik kelimesini birinci bölümde iki, ikinci bölümde bir, dördüncü bölümde bir defa olmak üzere toplam dört kez kullanır. At sözcüğü dördüncü bölümde iki, beşinci bölümde bir; elma kelimesi ikinci ve üçüncü bölümde bir; Türk kelimesi dördüncü bölümde bir, beşinci bölümde üç; Turan meleşği ve Türkistan coğrafyası anlamında Turan sözcüğü iki kez şiirde yer alır. At, kaya, dağ, Demirkapı, Kafdağı, Akdoğan, bozkurt vb. sembol kelimeleri kullanarak halk hikâyesi ve destan üslubunun masalın içine yerleştirildiği görülür. Manzum masalda “çocuk/yiğit delikanlı/Türk Beyi, Alageyik/Kırgız Elbiseli Kız/Dünya Güzeli/Turan Meleşği, dev şahı, aksakallı cüceler, korkunç devler, kesik başlar ve cinler” kişi yerine kullanılan isimlerdir. Çocuk/yiğit delikanlı/Türk Beyi cesaret, azim, gayret ve zekâyı temsil edişiyile gerçek dünyada bir karşılığı bulunurken diğer kahramanlarla masalarda karşılaşılabılır. Sanatçı, bu kişiler ile masal dünyasına göndermede bulunarak anlatımın olağanüstü ve gerçekdışı unsurlarla kurgulandığını ve anlatımın bir masal olduğunu okura sezdirir (Tarakçı, 2023, s. 441). Gökalp, masal, destan, halk hikâyesine ait birçok özelliği tekrarlanan sözcükler aracılığı ile şiir diline yerleştirerek Türk birliği hayalini somutlaştırmaya çalışmıştır.

### Sonuç

Ziya Gökalp, II. Meşrutiyet ve sonrasında Türk toplumunun millî kimliğinden ve kültüründen uzaklaşmadan Avrupa medeniyetine dâhil olabilmesi için çalışmalar yapmış, fikirler üretmiştir. O, kendi kültürümüzü muhafaza etmek suretiyle modernleşmenin mümkün olduğuna inanır. Bu inancına uygun olarak sosyal fayda anlayışıyla oluşturduğu manzumelerinde Türk halkını özellikle tarih şuuru, Türklük bilinci, kültür konularında bilinçlendirmeye çalışır. Sanatçının bu amaçla yazdığı şiirlerden biri de *Ala Geyik*'tir. Ziya Gökalp, çocuk şiiri gibi algılanan *Ala Geyik*'te Türk destanlarından, halk hikâyelerinden, masallardan ve mitolojiden yararlanarak küçük bir çocuğun yaşadığı hadiseler etrafında Türk'ün kahramanlığını anlatır. Şiirde tercih edilen dil ve üslup, masalımsı bir atmosfer yaratmada yardımcı olmuştur. Çocukları eğlendirmek yanında masalların önemli bir işlevi de ahlaki değerleri aktarmasıdır. Şiirde, çocuğu peşinden sürükleyen geyiğin yönlendirmeleri ve söylemleri ile paylaşma, yardımlaşma, yurt sevgisi, tarih bilinci, Türklük, Turan ideali gibi birçok millî ve manevi değerler verilmeye çalışılır. Gökalp'ın amacı sözü edilen bu değerleri çocukluktan itibaren kişilere benimsetmektir. *Ala Geyik* şiiri de içerdiği değerler açısından çocuk eğitime katkıda bulunabilecek eserlerdendir. Manzum masal üslubunda yazılan *Ala Geyik* şiirinde kelimeler, millî ve manevi değerlere karşılık gelen kavramlardan seçilmiştir. Şiirde bu kavramların çokluğu dikkate alınırsa sanatçının, millî ve manevi unsurları tesadüfi bir şekilde kullanmadığı görülür. Yine şiirde konuşma sentaksında kullanılan kelimelerin tercih edilmesi dilde Türkçülük fikrinin bir yansımasıdır. 1913 yılında yazılan şiir, hem içerik hem de biçim açısından Millî Edebiyat akımının savunduğu görüşlere uygun olarak tertip edilmiştir. Sanatçının bu şiirde hedef kitlesi çocuklardır ancak şiirin büyüklere de hitap ettiği söylenebilir. Masal ve destan türü aracılığı ile hem çocuklara hem de yetişkinlere seslenen sanatçı, şiirde mitoloji üzerinden yaptığı göndermelerle Türklük bilincini telkin etmeye çalışır. Gökalp, genel olarak dünyadaki bütün Türklerin geçmişte ve belki de gelecekte gerçekleşecek olan büyük bir vatan hayali şeklinde tanımlanan Turan mefkûresini *Ala Geyik* (Kırgız güzeli) ve *Türk Beyi*'nin yaşadığı maceralar üzerinden sembolik bir hikâye aracılığı ile verir. Edebiyat hayatına şiir ile giriş yapan Gökalp'ın, diğer manzumelerinde olduğu gibi bu şiirde de fikirlerini basit, kolay anlaşılır bir dil ile telkin etmeye çalıştığı görülür.

### Kaynakça

Argunşah, H. (2018). Millî Edebiyat. *Yeni Türk Edebiyatının El Kitabı*. Korkmaz, R. (Ed.). Grafiker Yayınları.

- Artuç Bekteş, S. ve Kurt, M. (2022). Değerler eğitimi bağlamında Ziya Gökalp'in "Alageyik" ve "Turan" adlı şiirlerinin millî kimlik inşası sürecine etkisi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 10(2), 440-453.
- Aydoğdu, İ. (2023). II. Meşrutiyet'te ortaya çıkan fikir akımlarının yaygınlaşmasında gazete ve dergilerin rolü (*Sebilürreşad ve Türk Yurdu* örneği). *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(26), 139-152.
- Banarlı, N. S. (1998). *Resimli Türk edebiyatı tarihi*. (Cilt 2). MEB Yayınları.
- Bozdoğan, A. (2014). "Dönem" ve "Akım" nitelemeleri arasında kalmış bir terim: Millî Edebiyat. *İlmi Araştırmalar* (22), 15-32.
- Çağatay, S. (1956). Türk halk edebiyatında geyiğe dair bazı motifler. *Türk Dili Araştırma Yıllığı*, 4, 153-177.
- Çetin, İ. (2014). "Kızılelma", *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, (25), 55-89.
- Dalkesen, N. (2015). Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk kültüründe geyik kültürü. *Millî Folklor*, 106, 59-67.
- Ercilasun A. B. (2007). *Makaleler (dil-destan-tarih-edebiyat)*. Arıkoğlu, E (haz.). Akçağ Yayınevi.
- Ercilasun, B. (1997). *Yeni Türk edebiyatı üzerine incelemeler I*. Akçağ Yayınevi.
- Ercilasun, B. (2014). *Türk şiiri üzerine*. Dergâh Yayınları.
- Erişirgil, M. E. (1984). *Bir fikir adamının romanı Ziya Gökalp*. Remzi Kitabevi.
- Filizok, R. (1991). *Ziya Gökalp'in edebi eserlerinde halk edebiyatı tesiri*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Filizok, R. (2005). *Ziya Gökalp*. Akçağ Yayınevi.
- Gökyay, O. Ş. (2002). "Kızılelma", *Diyanet İslam ansiklopedisi*, Cilt: 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını.
- Karakaş, M. (2008). Ziya Gökalp'e yeniden bakmak: Literatür ve yeniden değerlendirme. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6 (11), 435-476.
- Karaca, N. (2014). Ziya Gökalp'in şiir dünyası ve şiirlerinin bir dökümü. *On dokuz Mayıs Üniversitesi Journal of Education Faculty*, 5(1), 117-133.
- Kırzioğlu, B. (2010). "Kızılelma'nın Türklük için anlamı ve Cengiz Aytmatov'un *Kızıl Elma Hikâyesi*", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 7, 89-101.
- Oğuz, B. (1980). *Türkiye halkının kültür kökenleri*. Doğu Batı Yayınları.
- Ögel, B. (2003). *Türk mitolojisi (kaynakları ve açıklamaları ile destanlar) I*. T.T.K. Basımevi.
- Sezer, M. A. (2022). Geyik avı ile ilgili inanışlar: Alageyik ve geyikler lanetler örneği. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2), 97-105.
- Sinar Uğurlu, A. (2009). İdeolog şair Ziya Gökalp'in kaleminden masallar. *Turkish Studies*, 4 (1), 1125-1140.
- Tarakçı, G. (2023). Ziya Gökalp'in *Alageyik* manzum masalının göstergebilimsel analiz metoduna göre incelenmesi. *Söylem Filoloji Dergisi*, 8(2), 433-454.
- Zavotçu, G. (2012). Ziya Gökalp'in manzumeleri ve alageyik hakkında. *Turkish Studies*, 7 (4), 601-609.
- Ziya Gökalp (1952). *Ziya Gökalp külliyatı I şiirler ve halk masalları*. Tansel, F. A. (haz.). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ziya Gökalp (1976). *Yeni hayat/doğru yol*. Cunbur, M. (haz.). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ziya Gökalp (2015). *Türkçülüğün esasları*. Çonoğlu, S. (haz.). Ötüken Neşriyat.
- Ziya Gökalp (2015). *Kızılelma*. Şahin, H. İ. (haz.). Altınpost Yayınları.

#### **Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı**

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

### **Yazarların Makaleye Katkı Oranları**

Makale tek yazarlıdır.

### **Çıkar Beyanı**

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.



## Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp'ta Tür Sorunu ve Manzumelerin İşlevi

*In Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp, Genre Problem and the Function of Poems*

Cengiz EKEN

Asist. Prof., Çankırı Karatekin University, Department of Turkish Language and Literature, Çankırı, Türkiye  
Dr. Öğretim Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Çankırı, Türkiye  
Orcid: 0000-0001-5039-7622, ekencengiz@gmail.com.

### Article Information/Makale Bilgisi

**Cite as/Atıf:** Eken, C. (2024). *İn Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp, Genre Problem and the Function of Poems. Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute, Special Issue of Ziya Gökalp, 169-181.*

Eken, C. (2024). *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp'ta Tür Sorunu ve Manzumelerin İşlevi. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Ziya Gökalp Özel Sayısı, 169-181.*

**Article Types / Makale Türü:** Research Article/Araştırma Makalesi

**Received/Geliş Tarihi:** 23 October/Ekim 2024

**Accepted/Kabul Tarihi:** 12 November/Kasım 2024.

**Published/Yayın Tarihi:** 06 December/Aralık 2024

**Issue/Sayı:** Ziya Gökalp Özel Sayısı /Special Issue of Ziya Gökalp

**Pages/Sayfa:** 169-181

**Plagiarism/İntihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

**Published by/Yayıncı:** Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

**Ethical Statement/Etik Beyan:** It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Cengiz Eken).

**Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License:** Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

## Öz

Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp* adlı eseriyle yakinen tanıdığı Gökalp'ın yaşam öyküsünü ve fikirlerini geniş kitlelere ulaştırmayı amaçlamıştır. Eser incelendiğinde kurmacaya dâhil edilen her malumatın Gökalp'ın yaşamıyla tamamen örtüştüğü; yani yazarın ısrarcı bir şekilde gerçeğe bağlı kaldığı görülecektir. Bununla beraber yazarın, Gökalp'ın makalelerinden alınmış uzun pasajlara yer vermesi, tahkiye için önemli bir unsur olan tasvir, tahlil gibi anlatım tekniklerini kullanmaması gibi hususlar nedeniyle eserin türü hakkında kafalar karışmıştır. Bir de buna yayına hazırlayanların dizin, dipnot gibi tasarrufları eklenince eser, bilimsel çalışma gibi görülmeye başlamıştır. *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*, tüm kabullere, kusurlarına rağmen olay örgüsü, anlatıcı, kişi, zaman, mekân gibi tahkiyeli eserler için vazgeçilmez olan unsurlarla tertip edilmiş bir romandır. Erişirgil, Gökalp'ın yaşamını konu edinen eserinde roman kahramanı Mehmet Ziya<sup>1</sup>'nin fikrî ve edebî gelişimini yansıtmak amacıyla kurguya bir kısmı duygu, çoğunluğu fikir mahsulü manzumeler dâhil etmiştir. Duyguların ifadesi olanlar Ziya'nın bunalım, tutuklanma, sürgün gibi trajik anlarının yansımasıdır ve şiiriye en yakın olanlarıdır. Fikirlerin ifadesi olan diğer manzumeler ise iki dönemde incelenebilir. Henüz fikrî ve edebî şahsiyetini bulamadığı ilk dönem manzumelerinde dil, üslup ve tema bakımından Namık Kemal etkisi hâkimdir. İkinci dönem ise Ziya'nın Selanik'e gitmesiyle başlar. Şahsiyetini bulduğu bu dönemde Ziya, dil, edebiyat, hukuk, iktisat, eğitim, kadın, din gibi konulardaki fikirlerini nazmederek âdeta milletine rehber olmuştur.

**Anahtar Kelimeler:** Ziya Gökalp, Mehmet Emin Erişirgil, Türk milliyetçiliği, manzume.

## Abstract

Mehmet Emin Erişirgil, with his work titled *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*, aimed to convey the life story and ideas of Gökalp, whom he knew closely, to a wide audience. When the work is analysed, it will be seen that every information included in the fiction completely overlaps with Gökalp's life, in other words, the author insistently adheres to the truth. On the other hand, there is confusion about the genre of the work due to the fact that it includes long passages taken from Gökalp's articles and does not use narrative techniques such as depiction and analysis, which are important elements for fiction. In addition to this, when the publishers' savings such as indexes and footnotes were added to this, the work began to be seen as a scientific study. Despite all the assumptions and flaws, The Novel of a Man of Ideas Ziya Gökalp is a novel organised with elements such as plot, narrator, person, time and place, which are indispensable for narrative works. In order to reflect Ziya's intellectual and literary development, In his work about Gökalp's life, Erişirgil included poems, some of which are emotional and mostly intellectual, in order to reflect the intellectual and literary development of the novel's hero, Mehmet Ziya. Those expressing emotions are the reflections of Ziya's tragic moments such as depression, arrest and exile and are the ones closest to poetry. Other poems expressing ideas can be analysed in two periods. In the first period, when he had not yet found his intellectual and literary personality, the influence of Namık Kemal was dominant in terms of language, style and theme. The second period begins when Ziya goes to Thessaloniki. In this period when he found his personality, Ziya became a guide to his nation by writing his ideas on language, literature, law, economics, education, women and religion.

**Keywords:** Ziya Gökalp, Mehmet Emin Erişirgil, Turkish nationalism, manzume.

<sup>1</sup> Çalışmada Mehmet Ziya ya da Ziya isimleri yalnızca *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp* adlı romanın kahramanından bahsedilirken kullanılmıştır. Bunun dışında yaşamıyla romana konu olan Ziya Gökalp'tan tam adı yanında Gökalp ismiyle bahsedilmiştir.

## Giriş

Ziya Gökalp, Türk tarihinin en bunalımlı dönemlerinden biri olarak kabul edilen II. Meşrutiyet Dönemi'nde tarih sahnesine çıkarak Avrupa medeniyetine dâhil olmaya çalışan millete ilmî ve edebî eserleriyle rehber olmuştur. Bu süreçte Türk milletini, medeniyet krizi yaşamaması için özellikle yaratılmış bilimler olarak adlandırdığı hukuk, iktisat, edebiyat, felsefe, sosyoloji gibi sosyal bilimlere dair kanun ve kabullerin genelgeçer olduğunu varsayma alışkanlığı hususunda uyardıya çalışmıştır. Gökalp'a göre söz konusu kanun ve kabuller, bunları saptayan araştırmacının içine doğduğu toplum için geçerlidir. Bu nedenle Gökalp, hayatını yeni medeniyet dairesine girmeye çalışan milletin kimlik bunalımı yaşamasına engel olacak, harsta yaşayan kıymetleri ortaya çıkarmaya adanmıştır. Bu amaçla medeniyet, eğitim, hukuk, iktisat, dil, edebiyat gibi birçok alanda bilimsel çalışma yapmış, fikirlerini, millete ulaştırmak için de edebiyatın gücünden yararlanmak amacıyla nazmetme yoluna gitmiştir.

Geniş bir sahada eser veren Gökalp'ın hayatını ve fikirlerini kitlelere ulaştırmak, biyografik çalışmadan ziyade bir edebî eserle mümkün olacaktır. Bu amaçla olmalı Mehmet Emin Erişirgil, çeşitli cepheleriyle tanıtmak istediği Gökalp'ı, *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp* adlı eseriyle kurmaca dünyasına taşımıştır. Yazar, ısrarla gerçekliğe bağlı kalmış, ihtimaldir bir roman yazarı muhayyilesine sahip olmadığından tahlil, tasvir gibi anlatım tekniklerinden istifade edememiş ve ortaya öğretici, kuru bir anlatı çıkmıştır. Bu nedenle ilk baskısı 1951 yılında yapılan eser, birçok araştırmacı tarafında bir roman olarak görülmemiştir. Genellikle eserin biyografik inceleme olduğu kabul edilmiş ve ilgili araştırmalarda referans olarak kullanılmıştır. Bu nedenle çalışmada öncelikle eserin türü ve niteliği hakkında bir değerlendirme yapılmış ve sonrasında manzumeleri üzerinden roman kahramanı Mehmet Ziya'nın değişimi, fikirleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

### 1. Tür Bağlamında, Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp

Roman, her ne kadar hayatın bir kesitini düzenleyerek, birtakım tasarruflarla kurmaca içerisinde yeniden sunsa da gerçeklikle bağı en kuvvetli edebî türdür. Yazarlar, hayattan aldıklarını kurmaca içerisinde sunarken dahi genel itibariyle eserlerinin "hayatın gerçeklerine uygun bulunup bulunmama noktasında gerçek veya gerçekçi" (Çıkla, 2002, s. 114) olmasına özen gösterirler. Realizm akımının hâkim olduğu dönemden tevarüs eden "sanat ilmî ve gayri şahsi olmalıdır." (Tekin, 2006, s. 24) anlayışı neticesinde bazı yazarların eserlerinde gerçeğe bağlı kalma hususundaki ısrarları, romana belge/belgesel bir nitelik katmıştır. Esasında bu durum bir zaaf olarak görülmelidir. Romanın mantığına da uygun olduğu söylenemez. Çünkü "romanı, yanlış bir anlayışla ciddiye almak, yani onun hayalî olduğunu bazen unutup onu, bir itiraf, gerçeğin hikâyesi, bir hayatın ve devrin tarihi olarak görmek, bir belge, bir tarihçe olarak kabul etmek tehlikesi de vardır." (Wellek ve Warren, 1983, s. 290).

Roman türü, muhtevanın zenginliğiyle kimi zaman bir tarihçinin ya da sosyoloğun derli toplu bir şekilde aktarmayacağı bir zaman dilimini, gerçeğe en yakın ölçülerle yansıtma kabiliyetine sahip olduğu için zaman zaman araştırmacılar ondan istifade etmekten kendilerini alamamışlardır. Engels'in Margaret Harkness'e yazdığı bir mektupta 1816-1848 yılları arası Fransız burjuvasını en iyi Balzac'ın eserlerinde görüleceğini belirtmesi de (Marx vd. 1996, s. 54-55) bu nedendir. Burada kastedilen ütöpik, distöpik, bilim kurgu, fantastik gibi en azından bir ayağı realitenin dışında kalan türlerden ziyade klasik romanlardır.

Edebiyatımızda da bazı yazarlar, muhtemelen romanlarında inandırıcılıklarını artırmak için dipnot, kaynakça ve dizin gibi bilimsel çalışmalara özgü unsurları kullanmışlardır. Bu suretle romanlara bir belge/belgesel inandırıcılığı kazandırmak amaçlanmıştır. Bu türden romanların söz konusu mahiyeti, araştırmacıları da yanlış bir kaniye sevk etmiş olmalı ki onlarda yer alan bilgilerin bilimsel çalışmalarda referans alındığı görülmektedir. "Yeni eserlerin yazılmasıyla yeni durumlar" (Wellek ve Warren, 1983, s. 312) ortaya çıktığı için "edebiyat biliminin genel kabullerinden hareketle bir eserin roman olup olmadığını tespit" (Bozdoğan, 2008, s. 34) etmeye, roman türünün sınırlarını belirlemeye çalışmak, birçok problemi de görünür hâle getirmiştir. Özellikle bir şahsın yaşam öyküsünü yansıtan romanlarda yazarların gerçeğe sadık kalma ısrarı, eserlerin biyografi, monografi, inceleme, hatırat gibi algılanmasına neden olmuştur. Ali Birinci, bu gibi eserleri bir türe dâhil etmenin güçlüğüne dikkat çekerek Bekir Fahri İdiz'in *Jönler* adlı romanını "gerçekte şahıs isimleri değiştirilerek yazılmış bir hatıratın başka bir şey değildir ve Jön Türklerin Mısır'daki hayatları ve maceraları hakkında kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir." (Birinci, 2014, s. 54) ifadeleriyle değerlendirir. Böylece yazarın, çevresindekilerinin ya da kendisinin yaşamını gerçeğe bağlı kalarak kurmacaya taşımasıyla oluşan eserleri "roman" olarak kabul etmediğini de belirtmiş olur. Oysa "edebiyat yapıtlarındaki 'ben' metin yazarını değil, yazarın yarattığı kurmaca kişiyi gösterir. İkisi aynı adı taşıyabilir bile." (Alpay, 2006, s. 41). Bu nedenle şahısların asıl adlarıyla, yaşam öyküleriyle kurmacaya dâhil edilmeleri tür tespiti için ölçüt olamaz. Tür



hususunda Ahmet Bozdoğan'ın tahkiyeye dayanan bir metne "‘roman’ denip denemeyeceğini tespitte en doğru değilse bile en makul yöntemlerden biri, yazarın beyanına itibar etmektir." (2008, s. 37) ifadesini dikkate almak, bugün için en geçerli yöntem gibi görünmektedir. Benzer şekilde Mehmet Emin Erişirgil'in *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp* adlı eseri de tür hususunda görüş ayrılıkları yaşanmasına neden olmuştur.<sup>2</sup> Yazarın hayatta olduğu 1951 yılında İnkılap Kitapevi tarafından yapılan ilk baskısında eseri bilimsel çalışmaya yaklaştıracak herhangi bir açıklayıcı ya da kaynak mahiyetinde dipnot kullanılmamıştır. Buna rağmen daha sonraki baskılarda roman, biyografik inceleme olarak görülmüş olmalı ki roman kahramanı Ziya'nın babası ile ilgili bilgi verilen kısımda yer alan "Salname-i Vilayet-i Diyarbekir'in ilk sayısı 1869 (H. 1286) tarihlidir." (Erişirgil, 1984, s. 24) şeklindeki örnekte olduğu gibi eserin tamamında gerekli görülen her bilgi ve hadiseye açıklama getirmek veya referans vermek için dipnot kullanılmıştır.

Yayıncılar, "İkinci Baskıyı Yayınlarken" başlıklı kısmında "Erişirgil, (...) Gökalp'in hayatını bir roman havası içinde ele alırken zaman zaman, içinde yaşadığı ortamı anlatmış, değişik konulardaki makalelerinden yaptığı alıntılarını, konuşmalar arasına yerleştirmiştir." (Erişirgil, 1984, s. 6) ifadelerini kullanarak eserin bir roman olmadığını da belirtmiş olurlar. Ayrıca iç kapağında "Büyük Fikir Adamaları Dizisi" ifadesine yer verilmesi de eserin yayıncı tarafından bir biyografik inceleme olarak görüldüğünün ispatıdır. Yine yayıncılar tarafından esere dizin eklenmesi de bu nedenle olmalıdır.

Mehmet Emin Erişirgil'le ilgili yapılan çalışmalarda da eserin türünün ne olduğu sorunu çözüme kavuşmamıştır. Birçoğunda eserin türü belirtilmemiştir. Eserin türü hakkında kanaat belirten çalışmalarda ise Sami N. Özerdim'in (2011), "Ziya Gökalp Hakkında Yazılmış Olan Türkçe Kitaplar" başlıklı makalesinde "romanlaştırılmış biyografya" (s. 128); Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi'nde (2003) "İnceleme-Monografi" (s. 386); Levent Bayraktar'ın "Mehmet Emin Erişirgil (d. 1891 / ö. 07 Şubat 1965) Eğitimci, Akademisyen, Yazar, Devlet Adamı" başlıklı çalışmasında "roman" (2024, Ekim 8) örneklerinde olduğu gibi farklı ifadelerle yer verilmiş olması, eserin türü konusunda bir birlik sağlanamadığı anlamına gelir

Her ne kadar *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp* adlı romanın içerdiği maddi bilgiler Ziya Gökalp'in yaşamıyla birebir örtüşse ve dipnot, dizin gibi bilimsel çalışmalara özgü yöntemler kullanılsa da anlatıcı, olay örgüsü, kişiler, zaman, mekân gibi tahkiyeli eserler için vaz geçilmez unsurlarıyla bir romandır. Şayet birçok malumatın referanslarla desteklenmesi, içerdiği maddi bilgilerin Ziya Gökalp'in hayatıyla tamamen örtüşmesi gibi hususlar dikkate alınırsa eser, belge roman olarak da adlandırılabilir. "Tamamen belgeye dayalı kurgusu ile belge roman, objektif ve genel geçer kabullere yaslanan, dolayısıyla evrensel, anlatıcının müdahalesi olmadan ilerleyen ve özellikle belge gerçekliğinin konuşturulduğu bölümlerde edebî çerçeveden uzak ve soğuk bir üslup kullanılan, dili ağır, kurgusu zayıf bir roman türüdür." (Çetindaş, 2016, s. 93).

Bununla birlikte söz konusu roman, teknik anlamda da birçok kusuru bünyesinde barındırmaktadır. Genel olarak hâkim bakış açısı kullanılmıştır. Bilindiği gibi bu bakış açısını şekillendiren ilahi karakterli anlatıcı ya da başka bir ifadeyle yazar-anlatıcıdır. "Yazar-anlatıcı tanrısal bir güçle romandaki kişiler hakkında her şeyi bilir, gerekli görürse zihinlere girerek en gizli duygu ve düşüncelerini açıklar." (Tekin, 2006, s. 23). "Nasıl ki yaratan, yarattığı eserde kendini göster(memişse)" (Tekin, 2006, s. 24) yazar-anlatıcının da eserinde görünmemesi gerekir. Oysa eserde yazar-anlatıcı, medreselerin durumunu, İttihat ve Terakki Fırkasının bir uygulamasını anlatırken veya Selanik'ten bahsederken her bildiğini aktarmaya çalışan bir öğretmen rolüne bürünmüş ve varlığını gizleyememiştir. Ayrıca medrese, tarikat anlaşmazlığının sunulduğu kısımda yazar anlatıcının "doğrusunu söylemek gerekirse" (Erişirgil, 1984, s. 20) ifadesiyle konuya dâhil olarak kendi düşüncelerine yer verdiği gibi örneklere de rastlanmaktadır. Ziya'nın Demolins'in kitaplarını sipariş vermesi üzerine sarfettiği "Kim ona bu kitabı salık vermişti? Bu belli değildir; belki Yorgaki Efendi söylemişti, belki Sabahattin Bey'in Avrupa'daki yayınlarından bu adı öğrenmişti." (Erişirgil, 1984, s. 54) ya da Askeri Rüştiyedeki görevinden ayrılma nedenini açıklarken kullandığı "bunun kesin nedeni belli değildir." (Erişirgil, 1984, s. 54) şeklindeki ifadeleri de anlatıcıyı aciz göstermiştir. Oysa yazar anlatıcı ya da başka bir ifadeyle ilahi karakterli anlatıcı Tanrısal bir güce sahip olduğu için her şeyi bilmek zorundadır.

Mehmet Emin Erişirgil, herhâlde bir roman yazarı muhayyilesine sahip olmadığı için *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*'i tertip ederken tahkiyeli türler için neredeyse vazgeçilmez olan kişi, mekân ya da eşya gibi herhangi bir varlığı belirgin hâlde getirmek için gerekli olan tasvir tekniğine de neredeyse hiç başvurmamıştır. Ayrıca romanda kahraman dâhil hiç kimsenin psikolojik tahlilinin verilmemesi de bu nedenle olmalıdır. Özellikle psikolojik tahlillerin eksikliği nedeniyle intihar teşebbüsü,

<sup>2</sup> Mehmet Emin Erişirgil'in *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp* adlı romanı Ziya Gökalp'le ilgili biyografik çalışma yapanlar için referans olmuştur (Oral, 2006, s. 26; Bıçak, 2019, s. 56; Beysanoğlu, 1956, s. 4.).

tutuklanmayı beklemesi, sürgüne gönderilmesi gibi trajik hadiselerin kahramanın ruh hâli üzerindeki etkileri yansıtılmamıştır. Şayet söz konusu tahliller yapılabilsen roman kahramanı Ziya'nın yapıp ettikleri de temellendirilmiş olurdu ve böylece "Dahi, Kahraman, Güzideler" başlıklı bölümde sefaletten bahseden arkadaşlarının sohbetine "Vatan" başlıklı manzumeyi okuyarak dâhil olması örneğindeki gibi Ziya'yı hodkam bir şahsiyet olarak gösterecek, absürt bir diyalog ortaya çıkmazdı.

Ayrıca "Yeni Mecmûa" bölümünde Ziya'nın klasik edebiyattan bir türlü vazgeçemeyen Yahya Kemal'e "Harabisin, harabati değilsin, / Gözün mazidedir, âti değilsin." şeklinde sataşmasını ve şairin de "Ne harabi ne harabatiyim / Kökü mazide olan atiyim." (Erişirgil, 1984, s. 54) mısralarıyla kendini savunmasını yansıtan meşhur hadiseye yer verilerek birdenbire muhitin ve kahramanın muhatabının değişmesi örneğinde olduğu gibi yazarın Gökalp'la ilgili önemli görülen her bilgiyi kurguya dâhil etme çabası da kompozisyonun bozulmasına neden olmuştur. Bahsi geçen kusurların benzerlerini Türk popüler roman geleneği içerisinde birçok eserde de görmek mümkündür. Bütün bunlarla beraber kurmacaya zarar verecek derecede gerçeğe bağlı kalma ısrarı, tahkiyeyi zaafa uğratacak eksiklikler bir eserin türünü değil niteliğini belirler. Bu nedenle tüm kusurlarına rağmen Mehmet Emin Erişirgil'in *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp* adlı eseri anlatıcı, olay örgüsü, kişiler, zaman, mekân gibi tahkiyeli eserler için vazgeçilmez unsurlarıyla bir roman olarak değerlendirilmelidir.

## 2. Manzumelerin Diliyle Ziya'nın Hissiyatı ve Fikirleri

Türk edebiyatı tarihi incelendiğinde şiir hakkında genel itibariyle nüansta birbirinden ayrılan tanımlamalar yapıldığı görülecektir. Yahya Kemal'in (2017) "kalpten geçen bir hadisenin lisan hâlinde tecelli edişi(...)" (s. 48), Ahmet Haşim'in (2005) "duyulmak için vücut bulmuş, musiki ile söz arasında, sözden ziyade musikiye yakın, mutavassıt bir lisan(...)" (s. 16), Kaya Bilgegil'in "iç dünyadan veya dış dünyadan gelen güzellik ihsasının doğurduğu hayret hissine lisânın güzelliğini kullanarak beden verme sanatı" (Özbalcı, 2014, s. 222) tanımlarından da anlaşılacağı üzere bir fikrin ifadesinden ziyade şiir; kalp, duygu, his işidir. Bununla birlikte genelde edebiyatın; özelde şiirin bir fikrin ifadesi olarak araçsallaştırıldığı örnekler de yaygındır. Bunun sebebi ise edebî eserlerin kitleleri harekete geçirme kabiliyetidir. Bu nedenle siyasi anlayışlar, zaman zaman ideolojilerini geniş kitlelere iletmek için edebiyatın söz konusu gücünden istifade etmişlerdir. Bir duygudan ziyade bir fikrin taşıyıcısı olan eserler, manzume olarak adlandırılmıştır. Bu türden eserler, "akılda kolay kalsın diye çokluk manzum olarak tertip edilmiştir. Bu tür eserlerde estetik bir kaygı ön planda değildir. Hatta çoklarının düzyazıdan farkı, ölçülü ve kafiyeli mısralardan kurulmuş olmasıdır." (Karataş, 2001, s. 276). Manzume yazarlar ise "nâzım" terimiyle karşılanmıştır. Mehmet Emin Erişirgil'in *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp* adlı romanında hayat hikâyesine yer verilen Ziya Gökalp da bilindiği gibi Türk tarihinin son dönemde yetiştirdiği en önemli mütefekkirlerden biridir. Gökalp, özellikle "yeni hayat" tabiriyle karşıladığı ideal yaşamın dil, edebiyat, kültür, iktisat, hukuk gibi unsurları hakkındaki düşüncelerini nazmederek geniş kitlelere ulaşmaya çalışmıştır. Yani "fikirlerini, düşüncelerini yaymak için şiiri bir araç olarak" (Karaca, 2014, s. 113) kullanmıştır. Gökalp, yaşanan zamanı "şuur" devri olarak niteler ve böyle zamanlarda bir fikrin ifadesi olan manzumelerin revaç bulacağını "Şuur devrinde şiir susar, şiir devrinde şuur seyirci kalır. İçinde bulunduğumuz zaman, galiba, birinci devreye aittir: Şairler Müz'lerinden uzak düşmüş, vezinle kafiye şuurlu müteşâirler eline geçmiş..." (Ziya Gökalp, 1976, s. 7) ifadeleriyle açıklar. Neticede Gökalp, "bir şair değil, şiir kalıplarından yararlanarak düşünce ve görüşlerini yaymağa ve yerleştirmeye çalışan bir nâzımdır." (Cunbur, 2024 Ekim 10). Mehmet Emin Erişirgil, Gökalp'ın yaşamını romanlaştırdığı *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp* adlı eserinde ekseriyetle kahramanın fikrî cephesini yansıtan ve birkaç örnekle de duygularının terennümü olan manzum parçalara yer vermiştir.

### 2.1. Hissiyatın Şiiriyeti

*Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp* adlı eserde yer alan manzum parçaların bir kısmı genel itibariyle kahramanın yaşadığı trajik ve travmatik hadiselerin neticesidir. Romanda yer alan bu türden manzum parçalar, bir hissin ifadesi olarak terennüm edildiği için olsa gerek şiiriyete en yakın olanlardır. Bu türden manzum parçalar, kısmen de olsa romanda neredeyse hiç kullanılmayan psikolojik tahlillerin yerini alarak roman kahramanı Mehmet Ziya'nın ruh hâlinin anlaşılmasına yardımcı olmuştur. Böylece Mehmet Ziya'nın intihara sürüklenmesine neden olan hiçlik, acziyet hissi; sonrasında geliştirdiği yaşama sevinci, evlat sevgisi romana yansıtılmıştır.

Mehmet Ziya, çocukken Kerem ile Aslı, Aşık Garip, Şah İsmail gibi öyküleri okumayı çok sever. Hatta eline onlardan biri "geçti mi, ona dalar, kimse elinden bıraktıramaz" (Erişirgil, 1984, s. 24). Çocukluk yıllarından itibaren durgun, az konuşan ya da toplum içinde kendini ifade etmekte güçlük yaşayan, sevmediği bir şeyi kimsenin yaptıramayacağı birisidir. Askeri Rüştüyedeyken dersleri pek sevmediğinden ya da kendini ifade etmekte güçlük çektiği için az konuşur, bu nedenle hocaları

onun tuhaf ve tembel bir öğrenci olduğunu düşünür. “İdadinin son sınıfındayken geçirdiği (...) bir fikir bunalımı” (Erişirgil, 1984, s. 37) neticesi intihar teşebbüsünde bulunur. Mehmet Ziya, o günlerde yaşadığı buhranın “şiddetini şimdi hatırladıkça adeta ürper(diğini)” (Erişirgil, 1984, s. 37) ifade ederek kendisini intihara sürükleyen acziyet duygusunu “Ey hayatı umumî-i âlem”<sup>3</sup> başlıklı manzumede “Ey hayatı umumî-i âlem / Bir küçük cüzünüm sana tabi. / Akıl ve fikrimde sen müdebbirsin; / Her ne yapsam ona müessirsin.” (Erişirgil, 1984, s. 37) mısralarıyla yaşam karşısında insanoğlunun savunmasız, etkisiz olduğu kanaatiyle vermiştir. Burada dikkat çekici iki husus vardır. Birincisi 18-19 yaşlarındaki bir gencin varoluşsal bir problemle yüzleşmesi, ikincisi de Rönesans’tan itibaren bir kült hâline gelen aklın aciz görülmesidir. Ne var ki Mehmet Ziya “Ben neyim? Bir hayat makinesi / Beni tahrike bir zemberek lazım” (Erişirgil, 1984, s. 37) ifadeleriyle kendisini hayata bağlayacak, kendisine yaşam enerjisi verecek bir gayeye ihtiyacı olduğunu da farkındadır.

İntihar teşebbüsü sonrasında aşağı yukarı 19 yaşındayken “Diyarbakır’da Melek Ahmet mahallesindeki evinin ‘köşk’ denilen en yukarı odası(ndan)” (Erişirgil, 1984, s. 31-32) gördüğü Karadağ manzarasının tesiriyle “Karadağ her kış hurrem”<sup>4</sup> (Erişirgil, 1984, s. 32) mısrasıyla başlayan bir manzume yazar. Manzumede “Çocuklukta pencere / Ufukları bu dağlardı.” (Erişirgil, 1984, s. 32) ifadelerinden de anlaşılacağı gibi çocukluğunda dünyası, penceresi dağlara bakan odasıdır. Manzumenin “Babam bir gün dedi: Dalgın / Hep okursun, biraz da bak, / Karşındaki karlı dağın / Şiirleri daha sıcak.” (Erişirgil, 1984, s. 32) şeklindeki son kısmı, Mehmet Ziya’nın intihar teşebbüsü sonrası bir taraftan hayatın güzelliğini kavradığının, bir taraftan da dışa dönük bir profil sergileyeceğinin işaretidir.

“Peri kızı, gül hırsızı”<sup>5</sup> (Erişirgil, 1984, s. 195) mısrasıyla başlayan manzumede hassas bir ruhun tanık olduğu bir hadise karşısındaki duygularına yer verilmiştir. Yıllar sonra söz konusu manzumeyi nasıl yazdığını kızına “Sen pek küçükken bir köye gitmiştik, orada bir gül bahçesinde dinleniyorduk. Bir aralık ortadan yok oldun, aradık, seni gül koparıırken gördük. O zaman bu şiiri söyleyiverdim.” (Erişirgil, 1984, s. 195) ifadeleriyle anlatmıştır. “Peri kızı, gül hırsızı, / Bu gülleri nerden çaldın, / Bülbülleri aşka saldı! / Utandırdın çiçekleri, / Kışkandırdın melekleri.” (Erişirgil, 1984, s. 195) şeklinde bir babanın kızını güzellik bakımından peri kızına benzettiği ve bu nedenle güllerin ezeli aşığı olan bülbüllerin, gördükleri güzellik karşısında aklının çelindiğini ifade eden manzume şairin anlık gelişen duygularını yansıtmaktadır.

Mehmet Ziya, I. Dünya Savaşı’ndan Osmanlı Devleti’nin yenilerek çıkması üzerine İttihat ve Terakki Fırkasının diğer önemli simaları gibi yurt dışına çıkmaz, muhtemel bir tutuklanmayı beklemektedir. Yazar, onun bu günlerdeki hüznünü, insanın iradesi dışında geçmek zorunda olduğu doğum ve ölüm olarak adlandırılan iki eşik metaforuyla verir. “İcmali, havadisi hayatın / Doğmak, yaşamak da sonra ölmek / Ben doğmayı etmedim temenni / Hiç ömürden almadım sefa ben, / Lakin dilerim figanla ölmek / Peşinde bu fâni kâinatın.”<sup>6</sup> (Erişirgil, 1984, s. 181) ifadeleriyle Mehmet Ziya’nın hayatın geçiciliğini ve adaletsizliğini derinden hissettiğini belirtmiş olur.

Mehmet Ziya, Malta’da sürgünde olduğu zaman her ne kadar ailesini, sevdiklerini özlese de ona teselli veren en önemli husus şüphesiz idealleri olmuştur. Bu dönemde yazdığı “Bir peri kızıdır ki görünmez göze, / Onunla yaşarım daim öz öze...”<sup>7</sup> (Erişirgil, 1984, s. 189) mısralarıyla başlayan manzumede ülküsünü, Turan idealini peri kızıyla özdeşleştirerek “Ben aşık bir kalbim, cananım odur. / Ben hasta bir ruhum, dermanım odur; / Elinde gönlümün öz ilacı var. / Demeyin mevcut değil, hayaldir, / Vücut metin değil, bence mealdir.” (Erişirgil, 1984, s. 189) şeklinde ifade etmiştir. Sürgün yıllarında Malta’yı bir mektebe çevirse de kızı Hürriyet’e yazdığı mektuptaki “İnsan için hürriyetsiz yaşamak çok güç. Benim iki hürriyetim var ki, bugün ikisinden de uzağım. Birisi sensin, sana kavuşacağım zaman öteki hürriyetime de kavuşacağım.” (Erişirgil, 1984, s. 190) ifadelerinden de anlaşılacağı gibi ailesine duyduğu özlem de giderek artmaktadır. Ziya, “sensin Yüce Tanrı”<sup>8</sup> redifli manzumenin “Yoksulların hazinesinin / Öksüzlerin annesinin / Sen bir şefkat sinesinin / İmdat sensin Yüce Tanrı.” (Erişirgil, 1984, s. 190) mısralarında da ifadesini bulduğu gibi tutsaklığın verdiği çaresizlik anlarında Tanrı’ya sığınır, ondan medet umar.

<sup>3</sup> Bu manzume Ziya Gokalp’ın “Felsefi Vasiyetler II Hocamın Vasiyeti” başlıklı makalesi içerisinde 2 Ekim 1922 tarihli *Küçük Mecmua*’nın 18. sayısında yayımlanmıştır (Tansel, 1989, s. 355).

<sup>4</sup> Romanda bazı parçalarına yer verilen manzume “Karadağ” adıyla 1922 yılında *Küçük Mecmua*’nın 12. sayısında yayımlanmıştır (Şahin, 2015, s. 107).

<sup>5</sup> Ziya Gokalp’ın manzumelerini *Son Şiirler* adlı kitapta toplayan Yalçın Toker, kayıtlara isimsiz olarak geçen bu şiiri “Peri Kızı” adıyla çalışmasına dahil etmiştir (Ziya Gokalp, 2005, s. 120). Söz konusu manzume “Gokalp’ın büyük kızı Seniha Hanım’ın, “Babamın Son Yıllarına Âit Hatırlar” başlığıyla 1943 yılında *Doğu Mecmûası*’nın 2 numaralı nüshasında başlıksız olarak yayımlanmıştır (Tansel, 1989, s. 359).

<sup>6</sup> Bu manzumenin Baytar Mektebinde öğrenciyken Ziya Gokalp tarafından arkadaşısı Cafer Fahri Bey’in defterine yazıldığı belirtilmiş ve daha sonra manzume Ali Nüzhet Göksel tarafından *Türk Yurdu* mecmuasının Kasım 1942 tarihli 5-6 numaralı nüshalarında “Ziya Gokalp’ın Hayatı ve Aile Çevresi” başlıklı yazı içerisinde yayımlanmıştır (Tansel, 1989, s. 353).

<sup>7</sup> “Mefkûre” adlı bu manzume 1943 yılında “Ziya Gokalp’ın ölümünden bir ay evvel kızının defterine yazdığı bir şiir” notuyla *Doğu Mecmûası*’nın 12 numaralı nüshasında yayımlanmıştır (Tansel, 1989, s. 370).

<sup>8</sup> “İlahiler” başlıklı bu manzume 1915 yılında *Tanin* gazetesinin 2190 numaralı nüshasında yayımlanmıştır (Tansel, 1989, s. 347).

Ama hiçbir zaman karamsarlığa kapılmaz. Bu sıkıntılı günlerin gelip geçici olduğunu düşünür. Millî Mücadele'yi de imkânları dâhilinde takip etmektedir. Türk milletine güveni sonsuzdur. "Bülbül dedi, düşman haset etse de / İstanbul'da şaklayacak Türk sesi."<sup>9</sup> (Erişirgil, 1984, s. 193) ifadeleriyle de işgal güçlerinin emellerine ulaşamayacağı inancını dile getirir. Türk yurdu tekrar hürriyetine kavuşacaktır.

## 2.2. Fikriyatın Nazmı

Mehmet Ziya, ilk gençlik yıllarından, İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezi Umumi azası olarak Selanik'e gittiği sürece kadar olan dönemde fikrî ve edebî şahsiyetini henüz bulamamıştır. İntihar teşebbüsünden sonra yaşama tutunmak için arayış içerisinde olan Mehmet Ziya, kendisini aciziyet ve hiçlik hissinden kurtaracak bir gayeye muhtaçtır. Bu hâldeyken babasının "Namık Kemal millet için türlü acılara katlandı, sen de onun yolundan gideceksin." (Erişirgil, 1984, s. 40) öğüdünü hatırlayarak rehberini ve yolunu bulmuş olur. "Kardeşlerim, ne için duralım böyle kahr ile? / Mevdudur bugün bize namusu milletin."<sup>10</sup> (Erişirgil, 1984, s. 40) şeklinde "Namık Kemal tarzında bir ihtilal şarkısı yazmaya" (Erişirgil, 1984, s. 40) başlamıştır. Beyitten de anlaşıldığı gibi Namık Kemal gibi milleti için mücadele edecektir. Namık Kemal'in "Ne efsunkâr imişsin ah, ey didarı hürriyet, / Esiri aşkın olduk, gerçi kurtulduk esaretten." (Erişirgil, 1984, s. 42) şeklinde bir beyiti verilen şiirine nazire olarak yazdığı, manzumesinin "Gönlümü zinciri hürriyetle derkayt eyledi."<sup>11</sup> (Erişirgil, 1984, s. 41) mısrasında da görüleceği gibi Mehmet Ziya'nın tek gayesi hürriyet mücadelesi olacaktır. Yükseköğrenim için İstanbul'a gittiği zaman ilk olarak Diyarbakır'dan tanıdığı Doktor Abdullah Cevdet'in tavsiyesiyle Doktor İbrahim Temo ve İshak Sükuti ile görüşerek "tıbbiyelilerin teşebbüsüyle hürriyet ve meşrutiyeti elde etmek" (Erişirgil, 1984, s. 43) amacıyla kurulan gizli cemiyete üye olmuştur. Yüreğindeki hürriyet sevdası ve mücadele azmi her geçen gün artan Mehmet Ziya, bu dönemde intihar teşebbüsünden sonra sevdası, ülküsü haline gelen hürriyetin gelmesine vasıta olacak meşrutiyetin, memlekette yaşanan tüm sorunları bir anda çözeceğine inanmaktadır. Sanki meşrutiyetle birlikte "bütün zincirler kendiliğinden kırıl(ılabacaktır)."<sup>12</sup> (Erişirgil, 1984, s. 45). Bu nedenle bir an önce kurtuluşa ermek için "Kardeşlerim niçin çekelim bu sefaleti? / Hürriyet olmasın mı bizim de penahımız." (Erişirgil, 1984, s. 45) mısralarıyla adeta halkı ihtilale çağırılmaktadır. Mehmet Ziya, halkın yaşadığı tüm sorunları çözeceğine inandığı hürriyet aşkıyla tuttuğu bu günlerde Diyarbakır'da bir süre derslerine devam ettiği hocası Yorgaki Efendi'nin İstanbul'a geldiğini öğrenerek ziyaretine gider. Meşrutiyetle birlikte her şeyin düzeleceğine olan inancı karşısında hocasının "bir cihet var ki, inkılap taklitle olmaz. Türkiye'deki inkılap, Türk milletinin sosyal hayatına, milli ruhuna uygun olmalı. Yapılacak Kanun-u Esasi (Anayasa) Türk milletinin ruhundan kopmalı. Böyle olmazsa yapılacak inkılabın memlekete zararlı olması ihtimali var." (Erişirgil, 1984, s. 45) şeklindeki ikazı konu üzerine düşünmeye sevk etmiştir. Hocasının bir anayasa yapmak için "Türk milletinin psikolojisini ve sosyolojisini incelemek gerekli." (Erişirgil, 1984, s. 45) ifadesi Mehmet Ziya için bir vasiyet hâline gelecektir.

Mehmet Ziya, öğrenim için İstanbul'a gittiği dönemde Diyarbakır'dan arkadaşı Mirî Kâtipzade Cemil Bey'e "padişah aleyhinde sözler" (Erişirgil, 1984, s. 47) ihtiva eden mektuplar yazar. Memlekette olduğu sırada halkla anlaşmazlık yaşayan Diyarbakır valisi evlerde arama yaptırır ve Mehmet Ziya'nın mektupları bu vesileyle ortaya çıkar. İstanbul'a döndüğü zaman bu nedenle tutuklanarak yaklaşık on ay hapiste kalır ve ardından "Zaptiye Nezareti kontrolü altında" (Erişirgil, 1984, s. 53) Diyarbakır'a gönderilir. Mehmet Ziya bu dönemde bölgede adeta eşkıyalık yapan Hamidiye Alayları mensubu, aşiret reisi İbrahim Paşa aleyhine şehrin önemli simalarını kışkırtarak, saraya paşanın zulümlerini anlatan telgraflar çektirir. Bu hadiseden sonra Mehmet Ziya, "Bu vatanın mahvına kayıtsız bakılmaz. / Bu saray yıkılır, bu mülk yıkılmaz."<sup>13</sup> (Erişirgil, 1984, s. 56) diyebilecek bir dava adamı olarak ortaya çıkacaktır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezi Umumi azası olarak Selanik'e gitmesiyle başlayan süreçte Mehmet Ziya, fikrî ve edebî şahsiyetini bulacak ve Türk Milliyetçiliği düşüncesi etrafında geliştirdiği "yeni hayat" tasavvurunun önemli unsurları olarak gördüğü dil, edebiyat, hukuk, iktisat, eğitim, kadın, din gibi konulardaki fikirlerini nazmetmeye başlayacaktır. Selanik'e; yani Kâbe-i Hürriyet'e gelince burada Ali Canip Bey'in "Arap ve Fars kurallarına göre yapılmış terkipleri atarak yazı dilini

<sup>9</sup> "Çoban ile Bülbül" adlı bu manzume Ziya Gökalep, Malta'dayken 24 Şubat 1920 tarihinde *Öğüt* gazetesinin 287 numaralı nüshasında "Bugün vatanından cüdâ düşen büyük milli şairimizin son şiiri" notuyla yayımlanmıştır (Tansel, 1989, s. 365).

<sup>10</sup> Romanda bir beyiti verilen manzume kayıtlara "İhtilal Şarkısı" olarak geçmiştir (Beysanoğlu, 1956, s. 19-20). 23 Eylül 1895 yılında Londra'da yayımlanan *İstikbal* gazetesinin 31. sayısında "on altı yaşında bir hürriyetperest mahsülü teessüratı" ifadesiyle yayımlanmıştır (Tütengil, 1964, s. 147-147).

<sup>11</sup> Bu manzume Ziya Gökalep'in "Felsefi Vasiyetler II-Hocamın Vasiyeti" başlıklı makalesi içerisinde 2 Ekim 1922 tarihli *Küçük Mecmua*'nın 18. sayısında yayımlanmıştır (Tansel, 1989, s. 355).

<sup>12</sup> Bu manzume "İhtilal Şarkısı"ndan alınmıştır.

<sup>13</sup> *Şakî İbrahim Destanı*, 1908 yılında Diyarbakır Vilayet Matbaasında basılmıştır (Şahin, 2015, s. 141).

sadeleştirme ve halk diline yaklaştırma yolunu açmak” (Erişirgil, 1984, s. 71) amacıyla *Genç Kalemler* adında bir mecmua çıkardığını ve Ömer Seyfettin’in de hikâyeleriyle bu anlayışa önyak olduğunu öğrenir. Ali Canip Bey’le tanışınca gençlik yıllarından beri zihnini meşgul eden millete nasıl hizmet edeceği sorununu da çözüme kavuşturmuştur. Artık dili gibi harsı da bir kenara itilen milleti için hayati kıymetleri gün yüzüne çıkararak, çağın getirdiği gelişmelerle sentezleyerek Meşrutiyet’le birlikte ortaya çıkan yeni dönemin; yani “yeni hayat”ın programını yapacaktır. Bu dönem, Mehmet Ziya için okuma ve tefekkür devresi olacak, artık o milletin sorunlarını çeşitli cepheleriyle ele alarak çözüm üretmeye başlayacaktır. Şiir artık onun için fikirlerini millete iletacağı bir araç olmuştur. Zira devir, şiir devri değildir, şuur devridir. Kendisi de şiir yazmayı beceremediğini "Şiiriyet, milletin ruhunda dalgalanır, ben oraya çıkamıyorum ki..." (Erişirgil, 1984, s. 81) ifadesiyle dile getirmiştir. Ancak halkın anlayacağı bir dille yazılmış, vezinli, kafiyeli manzumeler, Mehmet Ziya için fikirlerini halka iletmenin en kolay yoludur.

Başlangıçta dilin sadeleşmesi, yabancı kaidelerin atılması üzerinde düşünülmüş, çalışılmış bir kanaate sahip olmasa da tamamen de kayıtsız değildir. “Bir milletin bağımsız dili var diyebilmek için o dilin bağımsız gramer ve sentaksı olmalıdır.” (Erişirgil, 1984, s. 71) anlayışını benimseyen Mehmet Ziya, *Genç Kalemler* mecmuasında yayımlanan, gençlere seslendiği yazısında, müstakil bir dil ve edebiyat yaratmanın varlık yokluk mücadelesi olduğunu belirtir. Dil ile ilgili düşüncelerini daha sonra “Lisan”<sup>14</sup> başlıklı manzumesinde ortaya koymuştur. “Türklüğün vicdanı bir, / Dini bir, vatani bir, / Fakat hepsi ayrılır / Olmazsa lisanı bir.” (Erişirgil, 1984, s. 73) mısralarından da anlaşılacağı gibi Türklüğü bir arada tutacak harç dildir. Bu manzume, aynı zamanda İstanbul şivesinin Türklerin ortak dili olması gerektiği görüşünü reddeden Akçuraoğlu Yusuf Bey’e de cevap niteliğindedir. Çünkü Yusuf Bey, “Türkler arasında ortak bir şive kabul edilecekse, bütün Arapça ile Farsçanın Türkçeden atılması ve Osmanlı Türklerince alışılmış olsun olmasın bütün Türk lehçelerinden kökler alınması gerektiği fikrindedir.” (Erişirgil, 1984, s. 99). Mehmet Ziya, manzumenin devamında işi tasfiyeciliğe götürenlere “Yeni sözler gerekse, / Bunda uy herkese; / Halkın söz yaratmada / Yollarını benimse. Yap yaşayan Türkçeden / Türkçeyi incitmeden, / İstanbul’un Türkçesi, / Zevkini olsun yiden.” (Erişirgil, 1984, s. 99) halkın ihtiyaç hâlinde yeni kelimeler türeteceği ve ortak dil için en ideal olanın İstanbul Türkçesi olduğu görüşünü yinelemiştir.

Mehmet Ziya, hapishanede tanıştığı Naim Bey’in ön gördüğü gibi Meşrutiyet’in beklenen, özlenen yaşamı getirmediğine şahit olmuştur. 31 Mart Vakası’ndan sonra hâkim olan örfi idareyle “Meşrutiyetin bilançosu bir ay heyecan, altı ay kargaşalık ve ondan sonra eski hâle döndü.” (Erişirgil, 1984, s. 74). Netice olarak umutların tükendiği bu dönemde “Yeni hayat bu memlekette doğamaz!” (Erişirgil, 1984, s. 74) kanaati iyice pekişmeye başlamıştır. Artık efsunlu bir kelime hâlini alan “yeni hayat” ifadesinin çağrıştırdığı değişim ve dönüşümün ne olması gerektiğini ortaya koymak için çalışacaktır. Çünkü Meşrutiyet’i ilan ettiren kadrolar dâhil neredeyse hiç kimse “yeni hayat”ın istikamet ve prensiplerinin neler olması gerektiği üzerine düşünmemiştir. Hemen herkes Meşrutiyet’le birlikte sorunların çözüleceğine inanmış, sonrası ise hayal kırıklığı olmuştur. Ziya ise işe nasıl bir hayat isteniyor sorusuyla başlayarak öncelikle yapılması gerekenleri tespit edecektir. Bu amaçla “Yeni Hayat, Yeni Kıymetler” başlıklı bir makale yazarak işe başlar. Artık ekonomi, edebiyat, felsefe, hukuk gibi birçok alanda yol göstermek, istikamet belirlemek için görüşlerini ortaya koyacaktır.

İşe fikirlerini insanlara ulaştırmak için toplum üzerindeki tesirinden istifade ettiği edebiyattan başlamış ve “Dinle yeni şair eski ozanı”<sup>15</sup> mısrasıyla başlayan manzumede sanat ve dil konularıyla ilgili düşüncelerini dile getirmiştir. Bilindiği gibi I. ve II. Meşrutiyet Dönemleri’nde Rezaizade Mahmut Ekrem, Abdülhak Hamit gibi şairlerin estetik anlayışı neticesi mecra değiştiren Türk şiiri, Servet-i Fünûn ve Fecr-i Âti mektepleri elinde amaç, dil/üslup, içerik gibi hususlardaki tasarruflar neticesi Tanzimat Dönemi’yle mümkün merteye anlaşılır olma gayretinde olan dil ve sosyal meseleleri ihtiva eden içerikten kopmuştur. Ziya, Altun Destan’ı, okuyan, unutulduğu zannedilen kopuza meyleden, bir kelimenin yaşayan dilde Türkçesi varsa onu tercih eden, hece veznini kullanan bir şair ve dolayısıyla onun gönlünden süzülen bir edebiyat istemektedir. Bu nedenle “Diyor ki: Siz parnas<sup>16</sup>, biz ortaç eri, / Bizden olan her fert görür ileri, / İğreti san’atten milleti koru, / İstemez yabancı eserlerden baş.” (Erişirgil, 1984, s. 81) mısralarıyla en azından kendi anlayışını benimsemeyen, çağdaşı olan şairleri hem eleştirir hem de onlara “yeni hayat”ın edebiyat anlayışını telkin eder.

<sup>14</sup> Ziya Gökalp’ın “Lisan” başlıklı manzumesinin “Türk’e Göre Lisan” başlığıyla 20 Nisan 1916 tarih ve 2641 numaralı *Tanin* gazetesinde yayımlanmış (Tansel, 1989, s. 343), daha sonra 1918 yılında neşredilen *Yeni Hayat* adlı kitaba alınmıştır.

<sup>15</sup> “Sanat” adıyla bilinen bu manzume 30.08.1917 tarihli *Yeni Mecmûa*’da “Ortaç” adıyla yayımlanmış (Tansel, 1989, s. 345) daha sonra *Yeni Hayat* adlı kitaba dâhil edilmiştir.

<sup>16</sup> Romantik şiire tepki olarak doğan parnasizm, sanatın bizatihi kendisini amaç olarak görür, “biçim yetkinliğini, ritmi, dış gerçekliğin tasvirini, duygudan arındırılmış genel düşüncüyü tam bir nesnellik içinde anlatmayı amaçlayan şiir akımıdır.” (Çetişli, 2011, s. 98). Özellikle Servet-i Fünûn şiirinde önemli bir yeri olan parnasizm akımı II. Meşrutiyet Dönemi’nin ilk yıllarında da Türk şiiri üzerinde etkili olmuştur (Kefeli, 2007, s. 95).

Romanın “Fikirlerde ve Okullarda Buhran” başlıklı bölümünde toplumun neredeyse tüm kesimlerinin rahatsız olduğu eğitim meselesi ele alınmıştır. Muhafazakâr çevre, çocuklarını dinden uzaklaştırdığı gerekçesiyle; asrîler, pozitif bilimlere yeteri kadar yer verilmediği için eğitim sisteminden rahatsızdırlar. Bir de bu dönemde milliyetçilik düşüncesinin etkisiyle eğitimin Türkçüleştirdiğinden şikâyet edenler ortaya çıkmıştır. Davetli olduğu bir ortamda eğitimin Türkçüleştirmesinden rahatsız olanlar şikâyetlerini dile getirerek bu durumdan Ziya’yı mesul tutarlar. “Ziya dediler, senin telkinlerle (...) hocaları, çocuklara ziyafet yerine şölen, merdiven yerine baskıç, hasta yerine sayrı yazacaksın, diye ısrar ediyorlar. (...) Bizim çocuk, dedi, Sultani'nin ilk devresinin son sınıfındadır. Geçen gün tarih dersine çalışıyordu. Ebubekir kimdir? diye sordum, hiçbir şey bilmiyor. Cengiz kimdir? dedim, bülbül kesildi, neler neler anlattı. Bunlardan hiçbirini ben bilmiyorum. Ne yalan söyleyeyim Ziya, o zaman, bu işin bütün vebali bizim Ziya'nındır dedim!..” (Erişirgil, 1984, s. 116-117).

İddialarını ispatlamak için de o dönem oldukça popüler olan Mehmet Ziya'nın “Nabızlarımda vuran duygular ki tarihin”<sup>17</sup> (Erişirgil, 1984, s. 117) mısrasıyla başlayan ve artık milletin eski zaferlerinin Atılâ, Cengiz gibi eski kahramanlarının da sonrakilerin yanında iftiharla zikredilmesi gibi bir muhtevaya sahip olan “Güzide, necip ırkımın uzak ve yakın / Bütün zaferlerini kalbimin tanininde, / Nabızlarımda okur anlar, eylerim tebcil. / Sahifelerinde değil, çünkü Atılâ, Cengiz / Zaferle ırkımı tetevviç eden bu nasiyeler” (Erişirgil, 1984, s. 117) şeklindeki ifadelerini öne sürerler. Oysa Mehmet Ziya, Türk tarihini bir bütün olarak gördüğü hâlde lisan bahsinde de zikredildiği üzere dil hususunda tasfiyeciler gibi düşünmez. O, halkın ağızına yerleşen, Arapça, Farsça gibi yabancı dillerden gelen kelimelerin kullanımına itiraz etmez, bununla birlikte bugün kullanılmayan eski Türkçe kelimelerin de gündeme getirilmesini istemez. Bu algının sebebi esasında Akçuraoğlu Yusuf gibi şahısların anlayışlarının Mehmet Ziya'ya mâl edilmesidir. Netice olarak Mehmet Ziya'nın tasavvurundaki eğitim anlayışı hâlihazırda okullarda Türkçülük adına yapılanlar değildir. O; Eğitim, hukuk, iktisat, sosyoloji gibi söz konusu ilimlerin şekillenmesinde bilim adamlarının milli kültürlerinin belirleyici olduğunu düşünmektedir. Bu nedenle yaratılmış ilimlerin sahasına giren şubelerde insanlığın hazırbulunuşluk, ihtiyaç ve beklentileri farklı olduğu için genele şamil bir kanun ortaya koymanın mümkün olmadığını belirtmektedir. Eğitimden herkesin şikâyetçi olmasının sebebi de milli kültürle uyuşmayan kaidelerle şekillenmiş olmasıdır.

Mehmet Ziya, Türk milletinin önce İslam medeniyeti dairesine girmesiyle daha sonra Avrupa medeniyetine yönelmesiyle birlikte, milli kültürün ihmali neticesi yaşanan kimlik krizini açıklamaya medeniyet ve kültür kavramlarının ilişkisiyle başlamıştır. “Aynı medeniyete mensup olan milletlerde birbirinin aynı ananeler olduğu hâlde ayrı müesseseler de var. Müsterek olan ananeler, medeniyetin malıdır. Ayrı olanlar ise, o milletin kültürüdür.” (Erişirgil, 1984, s. 121). Bu düşüncesini daha anlaşılır hâle getirmek için “Avrupa bir akademi, âzaları milletler / Her biri bir nurlu deha, çünkü ayrı harsı var”<sup>18</sup> mısralarıyla başlayan manzumede ananelerin ortaklığıyla teşekkür eden çok kültürlü yapısını “Avrupa bir Darülfünun, hocaları milletler, / Her birinin ihtisası, bir örneksiz dersi var. / Bu nurlardan biri sönse medeniyet loş kalır; / Derslerinden biri durur, bir kürsüsü boş kalır.” (Erişirgil, 1984, s. 121) şeklinde ifade etmiş ve kültürlerden birinin erozyona uğramasını medeniyet açısından zafiyet olarak değerlendirmiştir. Kısacası Mehmet Ziya'ya göre eğitimde yaşanan sıkıntıların temelinde sistem şekillendirilirken Türk harsından istifade edilmemesi yatmaktadır. Bu, esasında Türk milletinin girdiği medeniyet dairelerinin yaratılmış olarak adlandırılan sosyal bilimlerdeki zihniyetlerinin Türk kültürüyle uyumuna bakılmadan yaşama tatbik edilmesinden kaynaklanmaktadır.

Mehmet Ziya, aynı zamanda genelde eğitimin, özelde üniversitenin siyasi müdahaleye açık olmasını da istemez. Maarif Nazırı Şükrü Bey'in Ziya'yı profesör olarak tayin etme ısrarı üzerine İttihat ve Terakkinin Darülfünuna müdahale edeceği algısı oluşmuştur. Bunun üzerine Ziya, Maarif Nazırına giderek hükümetin “Üniversite işlerine karışmamayı prensip” (Erişirgil, 1984, s. 102) edinmesini beklediğini belirtir. Mehmet Ziya, hakiki bilimin üniversitenin dış müdahaleye karşı korunaklı olmasıyla üretilebileceğine inanmaktadır. İlim adamlarının “nüfuzunu hünkârdan değil ihtisasından” alması gerektiği kanaatinde. Bu nedenle “Diyorsunuz ki hükümetin idarî / Vilayeti fenlere de şamildir.”<sup>19</sup> (Erişirgil, 1984, s. 102) mısralarıyla başlayan manzumede tasarladığı “yeni hayat”ın önemli unsurlarından biri olarak görülen üniversiteler ve hocaları hakkındaki kanaatini “Üniversite emirlerle düzelmez, / Onu yapar ancak serbest bir ilim, / Bir mesleğe haricinden fer gelmez, / Bırakınız ilmi yapсын muallim.” (Erişirgil, 1984, s. 102) mısralarıyla ifade eder.

I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği günlerde muhalif unsurların kışkırtmasıyla olsa gerek kadınların giyimi ve erkeklerle aynı ortamda çalışması gündeme gelmiş ve bazı vekiller bu husustaki rahatsızlıklarını Talat ve Enver Paşalara ileterek konuyla ilgili

<sup>17</sup> Bu manzume ilk olarak “Turan” adıyla *Genç Kalemler* mecmuasının 07.03.1911 tarihli 6-14. sayısında yayımlanmış (Tansel, 1989, s. 327), daha sonra 1914 yılında *Kızılma* adlı kitaba dâhil edilmiştir.

<sup>18</sup> Bu manzume “Medeniyet” adıyla *Yeni Hayat* adlı kitapta yer almıştır.

<sup>19</sup> Bu manzume “Darülfünun” adıyla *Yeni Hayat* adlı kitapta yer almıştır.

tedbir alınmasını istemişlerdir. Talat ve Enver Paşa, bu hususta nihai karar vermeden önce Mehmet Ziya'nın konuyla ilgili kanaatini öğrenmek isterler. Ziya, efkârıumumiye ve amme efkârı kavramlarını açıklayarak efkârıumumiyenin kışkırtıcılar tarafından kolayca kısa süreliğine de olsa şekillendirilebileceğini ve asıl önemli olanın toplum vicdanı olduğunu belirtir. Çünkü efkârıumumiye müdahaleye açık olduğu hâlde, amme vicdanı dışardan şekillendirilemez. Ziya, kadının giyiminden ve erkeklerin bulunduğu ortamda çalışmasından rahatsızlık duyan toplum vicdanı olsaydı hükümetin tedbir alması bekleneceğini; ancak muhalif unsurların kışkırtmasıyla şekillenen efkârıumumiyeye uymanın zaruri olmadığını belirtir. Ayrıca artık yeni bir medeniyet dairesine girildiğini de hatırlatarak kadının toplumsal yaşamda hakkettiği yeri alması gerektiğini düşünür ve bu konudaki kanaatini “Dersiniz, bir genç kız yaşı dolunca / Mutlaka kendine bulur bir koca”<sup>20</sup> (Erişirgil, 1984, s. 142) mısralarıyla başlayan manzumede “İnsanın en büyük hakkı irfandır. / Kadın çalışmazsa fikri yükselmez, / Tabii o zaman size denk gelmez. / Kadın yükselmezse alçalır vatan / Samimi olamaz onsuz bir irfan.” (Erişirgil, 1984, s. 143) şeklinde ifade etmiştir.

Mehmet Ziya, kadını “yeni hayat” tasavvurunun önemli bir unsuru olarak görmektedir. Ona göre Türk milleti, İslam medeniyeti dairesine girdiği zaman kendisini var eden, harsını merkeze alarak kurumlarını yenileyememiştir. Bu nedenle söz konusu süreçte şekillenen ya da oluşturulan kurumlar toplumun hissiyatını yansıtamamış ve eğreti kalmıştır. Bunlardan birisi de kadının toplum içindeki yeridir. Ziya “Ailedir, bu milletin; bu devletin esası”<sup>21</sup> (Erişirgil, 1984, s. 176) dizesiyle başlayan manzumede Türk ananesine uymayan evlenme, boşanma, miras, çok eşlilik gibi hususlardaki uygulamaların kadını toplum içerisinde yarım kalmış bir varlık hâline getirdiğini belirtmiş ve içinde bulunulan sıkıntılardan kurtulmak için “Ailedir, bu milletin; bu devletin esası, / Kadın tamam olmadıkça eksik kalır bu hayat” (Erişirgil, 1984, s. 176) mısralarında da ifade edildiği gibi kadının hak ettiği saygın konumu kazanması gerektiğini ileri sürerek bu durumun devletin devamı için önemini vurgulamıştır.

Devletin kapitülasyonları kaldırma teşebbüsüne, Alman elçiliğinin özellikle Osmanlı hukuk sisteminin büyük oranda dine dayalı bir yapı arz etmesini gerekçe göstererek ayak diremesi üzerine Mehmet Ziya, hukukta ikiliğe son vermek için Meşihat makamının hukuk ve eğitim gibi kurumlardan çekilerek din hizmetleriyle ilgilenmesi gerektiğini belirtir. Din hizmetleri açısından gördüğü en büyük eksiklik ise işin eğitim kısmındadır. Ona göre insan cennete gitme isteğiyle ya da cehennemden kurtulma ümidiyle inancının gerektirdiklerini yapmamalı. Dinin temeli sevgi olmalıdır. Ziya, “Benim dinim ne ümittir ne korku / Allah'ıma sevdiğimden taparım.”<sup>22</sup> (Erişirgil, 1984, s. 166) mısralarıyla başlayan manzumesinde hem Meşihat makamının korku temelli din anlayışını ortaya koymuş hem de Mehmet Akif'in *Sebilürreşâd* mecmuasında yayımlanan şiirinde<sup>23</sup> dinin temelini korku olduğu düşüncesini eleştirmiştir. “Beni cennet vaadiyle avutma, / O kalbimdedir, çünkü sevgi ilidir. / Cehennem azabıyla korkutma, / Korku nedir bilmez, gönlüm delidir.” (Erişirgil, 1984, s. 166) ifadelerinden de anlaşılacağı gibi Ziya'yı Cennet'in güzellikleri de Cehennem azabı da ilgilendirmemekte, o “Allah'ıma sevdiğimden taparım” (Erişirgil, 1984, s. 166) demekle din anlayışını formüle etmektedir.

Mehmet Ziya, hukukta Adliye Nezareti-Meşihat makamı, eğitimde Maarif Nezareti-Evkaf Nezareti örneklerinde olduğu gibi farklı kurumların aynı hizmetleri eş zamanlı olarak farklı zihniyetlerle vermeye çalışmasından kaynaklanan ikiliğin son bulmasını istemektedir. 1917 yılında yapılan İttihat ve Terakki Kongresinde Şeri Mahkemelerin Adliye Nezaretine, vakıf okullarının da Maarif Nezaretine bağlanmasıyla bu düşünce resmiyete kavuşmaya başlamıştır. “Her vakıf bir hudşahi hükümet, / Var kanunu, memurları, bütçesi.”<sup>24</sup> (Erişirgil, 1984, s. 170) dizeleriyle başlayan manzumeyle vakıf sistemini oluşturan zihniyete de karşı çıkmaktadır. “Baba demiş oğlum satar bu malı, / Vakfedeyim kalsın daim soyumda. / Çalışmasın soyumun hiçbir dalı. / Yaşasınlar hep nimette, doyumda!” (Erişirgil, 1984, s. 171) mısralarında da görüleceği gibi vakıf sistemi, babanın çocuklarının çarçur edeceği endişesiyle mal varlığının en azından bir kısmını vakfederek yönetimini de soyundan gelenlere bıraktığı bir sisteme dönüşmüştür. Böylece babanın mirası, babanın koyduğu ilkeler doğrultusunda soyundan gelen kişilerce idare edilecektir. Ziya, “Bu fikirden doğmuş bütün vakıflar / Yapmış halkı, tevekkelci, kadercı. / Manastıra dönmüş bütün vakıflar / Ki beklerken, ahiretten haberci ...” (Erişirgil, 1984, s. 171) ifadeleriyle bu durumun insanları tembelleğe sevk ettiğini düşünmektedir.

<sup>20</sup> Bu manzume 31 Kânunusani 1918 tarihinde *Yeni Mecmûa*'nın 30. sayısında “Meslek Kadını” adıyla yayımlanmıştır (Tansel, 1989, s. 345).

<sup>21</sup> Bu manzume “Aile” başlığıyla *Yeni Hayat*'ta yayımlanmıştır.

<sup>22</sup> 1915 yılında *Tanin* gazetesinde “Türk'e Göre Din” başlığıyla yayımlanmıştır (Tansel, 1989, s. 339).

<sup>23</sup> Mehmet Akif Ersoy'un bahsi geçen şiirinin 20 Ağustos 1330 tarihli *Sebilürreşâd* mecmuasının 309. sayısının kapak sayfasında verilen ve “*Ne irfandır veren ahlâka yükseklik ne vicdandır; / Fazilet hissi insanlarda Allah korkusundandır.*” (Mehmet Akif, 1330, s. Kapak Sayfası) mısralarıyla başlayan manzumesi olması kuvvetle muhtemeldir.

<sup>24</sup> Bu manzume “Vakf” başlığıyla *Yeni Hayat*'ta yayımlanmıştır.

I. Dünya Savaşı yıllarında, toplumun ekonomik sıkıntılarla baş etmekte zorlandığı günlerde Mehmet Ziya, arkadaşlarına din dilinin Türkçeleşmesini isteyen “Vatan”<sup>25</sup> başlıklı manzumesini okuyunca içlerinden birisinin toplumun gündeminin ekonomik sıkıntılar olduğunu ve kimsenin böyle bir eksiklik görmediğini belirtmesi üzerine, ekonomik sıkıntıların sebebinin iki hususta arar. Birincisi yabancılara verilen ekonomik imtiyazlardır. İkincisi ise pozitif bilimler gibi genelgeçer kanunlar ihtiva etmeyen, içinden çıktığı toplumun o günkü durumunu ortaya koyan hukuk, iktisat, eğitim gibi bilim dallarının genele şamil hâle getirilerek her ülke için uygulanabilir bir sistem olarak görülmesi neticesi milli bir iktisat anlayışının geliştirilememesidir. Ziya söz konusu manzumede bu düşüncesini “Bir ülke ki çarşısında dönen bütün sermaye, / San'ate yol gösteren ilimle fen Türk'ündür.” (Erişirgil, 1984, s. 176) şeklinde ifade etmiştir. Bir taraftan da “Ey Türk, senin köyün hür bir yuvadır.”<sup>26</sup> (Erişirgil, 1984, s. 178) dizesiyle başlayan manzumeyle de ağanın, beyin olmadığı, köylünün kendi toprağına sahip olduğu, ağır vergilerle ezilmeyen, cami, mektep gibi ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılandığı bir köy tasavvuruyla milli iktisat anlayışı hakkında da ipuçları vermektedir.

Mehmet Ziya, “yeni hayat” olarak adlandırdığı yaşamın gerçekleşebilmesi için kolektif ruhu özümseyerek bunu sağduyusuna yansıtılabilen bir dâhiye ihtiyaç olduğuna inanmıştır. Nihayet Türk harsında yer alan, bugün ihtiyaç duyulan kıymetleri keşfederek toplumsal yaşamda kullanacak dâhiye Millî Mücadele yıllarında önder olarak tarih sahnesine çıkan Gazi Mustafa Kemal'in şahsında bulmuştur. Gazi Mustafa Kemal, “Sen dâhisin, buna çoktan inandık, / Mefkuresiz rehberlerden pek yandık. / Garpte şarklı yaşayıştan usandık / Kurtar bizi bu karanlık zindandan.”<sup>27</sup> (Erişirgil, 1984, s. 201) mısralarıyla Doğu-Batı ikilemine hapsedilerek kendi harsından uzaklaştırılan Türk milletini kurtaracak mefkûre sahibi bir lider olarak tavsif edilmiştir. Ziya, Meşrutiyet'in 31 Mart Vakası gibi irticai faaliyetlerle mücadelesini tecrübe etmiş bir kişi olarak “Uyanık bulunun, ey Türk gençleri / İrtica sevmez, bu hür rehberi.”<sup>28</sup> (Erişirgil, 1984, s. 202) mısralarıyla Gazi Mustafa Kemal'e yönelik de benzer teşebbüslerin olacağı hususunda milletini uyarır ve Gazi'yi milletine emanet eder.

## Sonuç

Mehmet Emin Erişirgil'in son dönem Türk tarihinin en önemli mütefekkirlerinden biri olarak kabul edilen Ziya Gökalp'ın yaşam öyküsünü anlattığı *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp* adlı eseri günümüzde birçok araştırmacı tarafından roman olarak görülmüyor olmalı ki Gökalp'la ilgili çalışmalarda referans olarak kullanılmaktadır. Bunun nedenlerinden biri yazarın eserini meydana getirirken seçtiği malzemenin Gökalp'ın yaşamıyla birebir örtüşmesidir. Bununla birlikte bir roman için vazgeçilmez olan tasvir, tahlil gibi tekniklerin kullanılmaması, kahramanın fikirlerinin Ziya Gökalp'ın yazdıklarına bağlı kalınarak uzun bölümler hâlinde aktarılması da zaman zaman esere makale havası vermiştir. Bunlara ek olarak eser, yayına hazırlanırken kimi zaman kaynak vermek için kimi zaman açıklama yapmak için dipnotlara yer verilmesi, eserin sonuna dizin eklenmesi gibi hususlar da bu kanaati güçlendirmiştir. Tahkiyeli eserler için uygun bulunmayacak bu eksikliklere, kusurlara rağmen *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp* olay örgüsü, anlatıcı, kişiler, zaman, mekân gibi tahkiyeli eserler için vazgeçilmez unsurlarıyla bir roman olarak değerlendirilmelidir.

*Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp* adlı romanda yer verilen manzumelerin küçük bir kısmı, roman kahramanı Mehmet Ziya'nın intihar teşebbüsüne sebep olan bunalımı, I. Dünya Savaşı sonrası tutuklanmayı beklemesi, sürgüne gönderilmesi gibi trajik anlardaki duygularını yansıtır ve bu suretle şiiriye en yakın olanlarıdır. Yazar, bu türden manzumeler sayesinde tahlillerin eksikliği sebebiyle Mehmet Ziya'nın aydınlatılmayan ruh hâlini yansıtmaya imkânı bulmuştur.

Bunların dışında kalan manzumeler ise genel olarak fikirlerin ifade aracı olmuştur. Söz konusu manzumeler, iki kısımda incelenmiştir. Henüz fikrî ve edebî şahsiyetini bulamadığı ilk kısım manzumelerinde Mehmet Ziya, dil, üslup ve tema bakımından mücadeleci kimliğine hayran olduğu Namık Kemal'in tesirindedir. Selanik'e gitmesiyle başlayan ikinci dönemde ise fikrî ve edebî olgunluğa ermiş görünür. Ziya, şiir değil, şuur devrinde olmanın idrakiyle, artık hayatını Türk milliyetçiliği düşüncesi etrafında geliştirdiği dil, edebiyat, hukuk, iktisat, eğitim, kadın, din gibi konulardaki fikirlerini nazmederek halkını bilgilendirmeye vakfetmiş görünür.

<sup>25</sup> Bu manzume “Vatan” başlığıyla *Yeni Hayat*'ta yayımlanmıştır.

<sup>26</sup> Bu manzume “Türk'e Göre Köy” adıyla 12 Temmuz 1915 tarihinde *Tanin* gazetesinin 343 numaralı nüshasında yayımlanmıştır (Tansel, 1989, s. 343).

<sup>27</sup> Bu manzume “İstid'a” başlığı ve “Gazi Paşa Hazretleri'ne” (Tansel, 1989, s. 291) ithafıyla 1922 yılında *Küçük Mecmûa*'nın 23 numaralı nüshasında yer almıştır (Tansel, 1989, s. 369).

<sup>28</sup> Bu manzume “Niçin” adıyla 1922 yılında *Küçük Mecmûa*'nın 26 numaralı nüshasında yer almıştır (Tansel, 1989, s. 370).



## Kaynakça

- Alpay, N. (2006). Ben'in Başkallığı. *Radikal Kitap*. 5 (299), 41.
- Bayraktar, L. (2024, Ekim 8). Mehmet Emin Erişirgil (d. 1891 / ö. 07 Şubat 1965) Eğitimci, Akademisyen, Yazar, Devlet Adamı. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/erisirgil-mehmet-emin>.
- Beyatlı, Y. K. (2017). *Edebiyata Dair*. İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Beysanoğlu, Ş. (1956). *Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı 1894-1909*, Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı.
- Bıçak, A. (2019). Ziya Gökalp'in Felsefe Anlayışı. *Milli Mecmûa*. 6, 56-78.
- Birinci, A. (2014). *Tarihin Kara Kitabı Tarihçiliğimizde Usûl ve Ahlâk Meseleleri*. Kitapevi. (Birinci 2014: 54)
- Bozdoğan A. (2008). *Romanda Türkiye Dışındaki Türk Dünyası*, Akçağ Yayınları.
- Cunbur, M. (2024, Ekim 20). Ölümünün 50. Yıldönümünde Ziya Gökalp'e Göre Edebiyat. <https://core.ac.uk/download/pdf/38314605.pdf>.
- Çelik, Y. (2006). Roman. *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*. 5, 159-162.
- Çetindaş, D. (2016). *Türk Edebiyatında Biyografik Anlatı ve Romanlar*. Kesit.
- Çetişli, İ. (2012). *Batı Edebiyatında Edebî Akımlar*. Akçağ.
- Çıkla, S. (2002). Romanda Kurmaca ve Gerçeklik. *Hece Dergisi*, (65-66-67), 111-129.
- Erişirgil, M. E. (1984). *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*. Remzi Kitapevi.
- Karaca, N. (2014). Ziya Gökalp'in Şiir Dünyası ve Şiirlerinin Bir Dökümü. *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty*, 5(1), 117-133.
- Karataş, T. (2001). *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. Perşembe Kitapları.
- Kefeli, E. (2007). *Metinlerle Batı Edebiyatı Akımları*. İstanbul: 3F Yayınevi.
- Marx, Engels, Lenin (1996). *Sanat ve Edebiyat*. A. Çalışlar. Evrensel Basım Yayın.
- Mehmed Akif [Ersoy] (1330). Başlıksız. *Sebilürreşâd*. 309, Kapak Sayfası.
- Oral, M. (2006). Çağdaşları Tarafından Ziya Gökalp'in Eleştirisi. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 5(12), 21-34.
- Özbalcı, M. (2014). Şiire ve Şaire Dair Bazı Notlar. *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty*. 5(1), 221-231.
- Özerdim, S. N. (2011). Ziya Gökalp Hakkında Yazılmış Olan Türkçe Kitaplar. *İstanbul Journal of Sociological Studies*. 17, s. 123-137.
- Şahin, H., (2015). Düzyazılarından Hareketle Ziya Gökalp'in Manzumelerinin Tematik Tahlili. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Tansel, F. A. (1977). *Ziya Gökalp Külliyyatı-1 Şiirler ve Halk Masalları*. Türk Tarih Kurumu.
- Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi* (2003). Erişirgil, Mehmet Emin. Yapı Kredi Yayınları. 1.
- Tekin, M. (2006). *Roman Sanatı 1, Romanın Unsurları*. Ötüken.
- Tütengil, C. O. (1964). Ziya Gökalp'in İlk Yazıları, *İstanbul İktisat Dergisi*, 24 (1-2), 145-154.
- Wellek, R., Warren, A. (1983). *Edebiyat Biliminin Temelleri*. Çev. A. E. Uysal. KTB Yayınları.
- Ziya Gökalp (1976). *Yeni Hayat / Doğru Yol*. Haz. Müjgan Cunbur. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ziya Gökalp (2005). *Son Şiirler*. Hazırlayan Yalçın Toker, Toker Yayınları.

#### **Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı**

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

#### **Yazarların Makaleye Katkı Oranları**

Makale tek yazarlıdır.

#### **Çıkar Beyanı**

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.



## Terakki, Cedit ve Milliyetçilik: Ziya Gökalp (Milliyetçiliğin İktisadi Refah Anlayışının Zihniyet Analizi)

*Progress, Jadid and Nationalism: Ziya Gökalp  
(Mentality Analysis of Nationalism's Understanding of Economic Welfare)*

Orhan ÇAKMAK

Dr., İktisatçı, İstanbul, Türkiye

Orcid: 0000 0002 3759 4186 orhan.cakmak@orhinvest.com

### Article Information/Makale Bilgisi

**Cite as/Atıf:** Çakmak, O. (2024). Progress, Jadid and Nationalism: Ziya Gökalp (Mentality Analysis of Nationalism's Understanding of Economic Welfare). *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Special Issue of Ziya Gökalp, 182-206.

Çakmak, O. (2024). Terakki, Cedit ve Milliyetçilik: Ziya Gökalp (Milliyetçiliğin İktisadi Refah Anlayışının Zihniyet Analizi). *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ziya Gökalp Özel Sayısı, 182-206.

**Article Types / Makale Türü:** Research Article/Araştırma Makalesi

**Received/Geliş Tarihi:** 3 Haziran/ June 2024

**Accepted/Kabul Tarihi:** 13 Ağustos/ August 2024

**Published/Yayın Tarihi:** 06 December/Aralık 2024

**Issue/Sayı:**Ziya Gökalp Özel Sayısı /Special Issue of Ziya Gökalp **Pages/Sayfa:** 182-206.

**Plagiarism/İntihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

**Published by/Yayıncı:** Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

**Ethical Statement/Etik Beyan:** It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Orhan ÇAKMAK).

**Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License:** Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

## Öz

İktisadi refaha giden süreçte milliyetçilik anlayışının kavramsal ve uygulama biçimi ile muasır medeniyet olarak ifade edilen sürece milliyetçilik akımının adaptasyonunun nasıl doktrine edildiği, milliyetçilik tartışmalarının iktisadi açıdan kavramsal çelişkisi ve uygulama pratiklerinin sosyo-ekonomik alana etkisi çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır. Bu kapsamda milliyetçilik anlayışının kavramsal ve kuramsal önermelerinin ahvali ile ilgili durumun tespiti, ortaya çıkan sıkıntılara karşı verilen fikinsel ve eylemsel tepkilerin sosyo-ekonomik düzleme etkileri incelenmiştir. İktisadi milliyetçilik kavramının teorik temelleri farklı bir bakış açısıyla ele alınarak güncel tartışmalara yer verilmiş ve bu açıdan literatürdeki çalışmaların karmaşası analiz edilmiştir. Bu teorik tartışmaların ve uygulama pratiklerinin, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar fikri anlamda nasıl evrildiği ve milliyetçilik tartışmalarının, muasırlaşmak idealine ulaşma konusundaki yayılma kanalının nasıl işlediği tespit ve tahlil edilmiştir. Bu tespit ve tahlilin fikri mecrası Ziya Gökalp ekseninde ele alınmış olup eserlerinin muhtevasından da önemli olanın Gökalp'in etkilendiği düşünürler, kaynaklar ve benimsediği bilimsel yöntem olduğu izah edilmiştir. Gökalp'in milliyetçilik anlayışının vatandaşlığa evrilen yapısıyla iktisadi refaha ulaşmada "memurin" zihniyetinin bir nakısa olduğu; bunun yerine "müteşebbis" yapısının güçlendirilmesi önermesinin de günümüzde realize olması gibi hususları içeren, Gökalp'in iktisadi kavramlaştırmasının literatürdeki teorik karşılığı belirtilmiştir. Gökalp'in sosyo-ekonomik alana ilişkin iktisadi kavramlaştırmaları ile iktisadi politika önerilerinin dönemsel olarak birbirine tezat olarak görülen kısımlarının nedenleri literatürde ilk kez ele alınmıştır. Çalışmanın en önemli çıktısı ise iktisadi milliyetçilik anlayışının telakkisine yönelik karmaşanın berraklaştığı bu dönemde, Gökalp'in analizlerinin haklılığının ve öngörüsü isabet bulmuş halinin, günümüzdeki güncel çalışmalar ile örtüşüyor olmasına yönelik tespitlerdir.

**Anahtar Kelimeler:** İktisadi milliyetçilik, Ziya Gökalp'in iktisadi kavramlaştırması, Ziya Gökalp'in "hafıza-beklenti" temelli sosyo-ekonomik metodolojisi, Ziya Gökalp'ta bilgi ve süreç anlayışı, Avusturya İktisat Okulu'nun "bilgi ve süreç" teoremi, Ulus-Devlet sürecinin iktisadi zihniyeti.

## Abstract

The conceptual and perceptual understanding of nationalism in the process leading to economic prosperity constitutes the scope of this study. The determination of the situation regarding the state of the conceptual and theoretical propositions of the understanding of nationalism, and the effects of the intellectual and practical reactions to the emerging problems on the socio-economic plane have been mentioned. The theoretical foundations of economic nationalism are discussed from a different perspective and current theoretical debates on this issue are included; in this respect, the confusion of studies in the literature is analyzed. How these theoretical debates and practices evolved intellectually from the Constitutional Monarchy to the early years of the Republic, and how the dissemination channels of nationalism debates to achieve the ideal of modernization functioned have been identified and analyzed. The intellectual channel of this determination and analysis has been handled on the axis of Ziya Gökalp, and it has been explained that what is more important than the content of his works is the thinkers, sources, and scientific method adopted by Gökalp. The reasons for the seeming contradictions between Gökalp's economic conceptualizations of the socio-economic field and his economic policy proposals are discussed for the first time in the literature. The most important result of the study is the determination that the rightness of Gökalp's analyses and the accuracy of his predictions coincide with the current studies in this period when the confusion regarding the conception of economic nationalism has become clearer.

**Key Words:** Economic nationalism, Ziya Gökalp's economic conceptualization, Ziya Gökalp's socio-economic methodology based on "memory-expectation", Knowledge and process in Ziya Gökalp, The knowledge and process theorem of the Austrian School of Economics, Economic mentality of the Nation-State process.

## Giriş: Metodolojik Yöntem ve Kapsam

Tarihsel süreçte milliyetçilik anlayışı da dini anlayış gibi toplumsal bilincin temel taşı olarak “devletleşme” ve “vatandaşlık” olgusunun oluşumunun bir bileşeni olmuştur. Kabileler, klanlar, aşiretler, beylikler evrilerek imparatorlukları oradan ise milli devletleri oluşturmuştur (Weber, 2012, s. 151-158). Aslında “küçük nüfuslar” güvenlik ve refah anlayışı ile zorunlu veya gönüllü olarak bir araya gelip farklı milliyetlerden oluşan daha geniş devletleri (imparatorluk) ortaya çıkarmıştır. Ancak refahın artmaması sorunu ve/veya refahın eşit bir şekilde dağılmaması gibi nedenlerden dolayı menfaat çatışması söz konusu olunca parçalanma süreci başlayıp tekrar milli devletler zuhur etmiştir. Çalışmamızın aktörü Ziya Gökalp (1876-1924) bu hususu daha farklı bir yaklaşım ile Türk tarihinin “kavmiyetten ümmete” ve daha sonra “milli şuura” dönüştüğü şeklinde ifade etmektedir. Bu dönüşümün ise “devletleşme” süreci ile ilgili olduğunu belirtmektedir (2018a, s. 194-197). Bu bağlamda Gökalp’ın analiz süreci metodolojik olarak iki açıdan ele alınacaktır:

Birincisi; imparatorluk tasfiye süreci ile beraber ortaya çıkan ulus-devlet yapısının oluşumu için “bayrak altında toplanma” ülküsüne zemin hazırlayacak eylemlerin, söylemsel ve teorik alt yapısının temellerini son dönemin önemli çalışmaları olan Helleiner (2002, 2021, 2023), Helleiner&Pickel (2005) ve Soehl&Karim’e (2021) göre tanımlanması.

İkinci husus ise Gökalp’ın bu bakış açısının oluşmasında yöntemsel olarak “bilgi”, “bilgiyi kullanma”, “modelleme” ve “süreç” kavramlarını nasıl sistematize ettiğine ilişkin sosyo-ekonomik gerekçelerin izahatıdır. Gökalp’ın “bilgi”nin tecrübi hale gelmesi, kullanılması ve uygulamaya yönelik model oluşturulması ve bu modelin karar alıcılar tarafından tercih edilmesine yönelik önerileri aslında Avusturya İktisat Okulu’nun “bilgi ve süreç” teoremi ile yakından ilgilidir (2019-1a; 2019-1b). Bu nedenle; literatürde ilk kez Gökalp’ın “bilgi ve süreç” teoremine dayalı iktisadi kavramsallaştırması, Avusturya İktisat Okulu’nun yaklaşımını esas alan O’Driscoll&Rizzo’nun (2015) çalışmasına göre metodolojik hale getirilmiştir. Avusturya İktisat Okulu’nun tercih edilmesinin nedeni aslında dönemsel bir zorunluluktur. Çünkü 1870 yılında Avusturya İktisat Okulu’nun ilk temsilcileri olan Carl Menger (1840-1921) ve Böhm Bawerk’in (1851-1914) gündeme getirdiği “Marjinalist Devrim”dir. Fiyat belirleyen temel faktörün kullanılan emek olmadığını, gelişen ve değişen şartlara göre belirleyici temel faktörün tüketicinin “fayda fonksiyonu” olduğu üzerine tartışmalardır. Fiyat kavramının bileşenlerinin temel belirleyicisinin “tüketici” ve onun “fayda” anlayışı olduğu hususu iktisatta piyasa (çarşı halkı) ekseni bakış açısını güçlendirmiştir (Menger, 2009).<sup>1</sup>

Çalışmada teorik yaklaşım olarak; jeopolitik kayıp ve savaş süreci deneyimlerinin, bir ulusun zihniyet temelini yapılandırmak için önemli olduğunu ve toplumu derinden etkileyen politik temelli sosyal, kültürel ve ekonomik yapının ulus-devleti şekillendireceği anlayışı benimsenmiştir. İmparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinin en önemli birleştirici unsuru “bayrak altında toplanma” ülküsüdür. Bu durum; ulusa yönelik algılanan tehditlerden dolayı, genellikle ulusal bir yapıya bağlılığı yoğunlaştırarak, liderlik kavramını ve lidere yakınlığı/güveni sağlayarak vatan savunmasına olan desteği kapsamında sosyal, hukuksal ve ekonomik yapıyı oluşturmaktadır (Soehl& Karim, 2021, s. 408-409).

Bu teorik yaklaşım kapsamında imparatorlukların tasfiye sürecinin belirginleşmesi ve ortaya çıkan ulus-devlet sürecinin zihniyet temellerinin izah edilmesi literatürde iki farklı yaklaşım ile ele alınmaktadır.

Bunlardan ilki, kolektif hatıraların şekillendirilmesi/parlatılması ve daha çok “din ekseni” bir bakış açısını içermektedir. İmparatorluğu oluşturan etnik farklılıkları bir arada tutan “maya”nın din unsuru olduğu ve bu unsurun zayıflaması ve hatta ortadan kalkmasından dolayı [halifelik meselesi] imparatorluğun tasfiyesi ile ulus-devlet anlayışının dine muğayyir bir şekilde teşekkül ettiği izah edilmektedir.<sup>2</sup> Aslında bu bakış açısı geleneksel bir yaklaşım olup değişim/dönüşüm anlayışını tasvip

<sup>1</sup> Bu hususta detay bilgi için bk. Çakmak (2024).

<sup>2</sup> Çalışmamız kapsamında olmadığı için bu hususu son dönemde yapılmış olan bazı çalışmalar üzerinden değerlendirmeyi uygun bulduk. Demirci (2021); Sâmîha Ayverdi’nin eserleri üzerinden, aynı zamanda Erol Güngör ve Yılmaz Özakınar’ın destekleyici yorumları ile birlikte Gökalp’ı “İslâmi söylem/eylem eksikliği” bakımından değerlendirmeye tabi tutmuştur. Ancak çalışma bir inceleme eksikliği olup Gökalp’ın “hilafet, ulema ve modern devlet” üzerine yazdıklarını incelemekten kaynaklı, eksik ve “bulanık bir ideoloji” gibi anlamsız mülahazalar içermektedir. Gökalp, modern devletlerin “vatandaşlık” anlayışı üzerine kurulu olduğunu ve bununda “millî”lik duygusu ile ele alınması gerektiğini net bir şekilde ifade etmiştir. Ayrıca Gökalp, operasyonel kabiliyeti olan bir aksiyon ve uygulatıcı tesire mazhar olmuş doktrincidir (Parla, 2009, s. 55, 124). Onun yazdıkları, eylemler içindir, yani kendi ifadesiyle (2019-1, s. 35), “fikrin fiile saik olabilmesi”dir. Türkddoğan (2005), “ümmet-millet” çatışması olarak ifade ettiği bu hususu, Gökalp sosyolojisi kapsamında analiz etmiş ve yeni kurulan devlet anlayışında “millet şuurunun” oluşumu için milliyetçilik söyleminin “aydınlık” için zorunlu olduğunu tespit etmiştir. “Gökalp’ın Dini Tutumu ve Din Anlayışı” üzerine çalışma yapan Yavuz (1977) konuyu daha detaylı bir şekilde ele almış ve ümmet fikrinin dönemin şartlarında etkili olamayacağı nedeniyle “kolektif şuurun oluşturulması ve kuvvetlendirilmesi” için “milliyetçilik” fikrinin serdedildiğini belirtmektedir. Parla ise (2009, s. 65, 73) Gökalp’ta din kavramının ikincil planda olmasının nedenini, onun din anlayışının “siyasal değil, tasavvufun ahlâksal ve toplumcu” yönü olarak görmesinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Bu nedenle milliyetçiliğe öncelik verdiğini, çünkü kültür

etmemekte ve aynı zamanda var olanın iyi olduğunu, korunması gerektiğini ve bu şekilde davranılmadığından dolayı olumsuzlukların yaşandığı izahatını içermektedir.

İkinci bakış açısı ise imparatorluk tasfiyesinin; sosyal, hukuki, siyasi ve ekonomik nedenlerini anlayıp kabul ederek, bu minvalde ulus-devlet sürecinin temellerinin atılması için analiz, öneri ve tatbiksel eylemler gerçekleştirilmesini ortaya koymaktır. Diğer bir ifadeyle; imparatorluğun yönetsel olarak tasfiye sürecinin ulus-devlet sürecine dönüşümü ile dış tehditlerin izale edilmesi ve belirlenmiş ülke sınırları içerisinde yaşam sürecinin devamı, özellikle kurumsal düzenlemelerin geliştirilmesi ve istikrarın hedeflenmesi sayesinde, yurttaş zihniyetli siyasi bir anlayış ile devlete daha fazla bağlılık ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte; çalkantılı veya çatışmalı bir ulus-devlet oluşum deneyimi ve toprak sınırlarının bütünlüğüne yönelik devam eden tehditler, siyasi-sosyal ve iktisadi kalkınma üzerine çalışmalarla uyumlu demokratik kurumların gelişimini ve derinleşmesini geciktirmektedir (Soehl&Karim, 2021, s. 410-411).

Metodolojik yöntem açısından ikinci yaklaşımı benimseyen, analiz eden ve doktrine ederek uygulama adımlarını belirleyen Gökalp'ın çerçevelediği sosyo-ekonomik yöntemsel adımlar olan “bilgiyi kullanma, süreç analizi ve model oluşturma” için aşağıdaki hususlar önemlidir (O'Driscoll&Rizzo, 2015, s. 11-14):

- **Çözüm aranan problemin, olayın ve durumun anlamı sürecin çerçevesi ile ortaya çıkacaktır:** Gökalp (2018e, s. 439-443) bu hususu, “içtihat” kavramı ile açıklamaktadır. Herhangi bir problem için çözüm üretebilmenin, sebepleri ile birlikte problemi bilmek ile mümkün olduğunu, ancak çözüm üretebilmenin yönteminin ise “tercih” ile yani “içtihat” ile çerçevesi gerektiğini ifade etmektedir. Gökalp; bilgi ve bilginin kullanımı konusunda referans olarak İslâmiyet'i, olayların çözümüne yönelik bilginin ise insanoğlunun müşahede ve idrakinde olduğu düsturunu dayanak almaktadır.<sup>3</sup>

- **Belirli bir durumun rasyonelliği hakkında çözüm üretmeden önce olay veya davranış türlerinde, analiz edenin hangi sorunla karşı karşıya olduğunun belirlenmesi gerekmektedir:** Gökalp, bu hususu (2018f, s. 448-450) “tecrübi bilgi” kavramı ile izah etmektedir. Tecrübi bilginin oluşturulabilmesi için ise “hür düşünce” ile “olayların idrakinin” muhtevasının hafıza-beklenti çerçevesinde belirlenmesini önermektedir. Tecrübi bilginin en güzel örneğinin ise halk edebiyatı [Yunus Emre] üslubu olduğuna dikkat çekmektedir. Edebiyatın bu türünün; halkı anlayarak, dinleyerek ve halkın terennümü olacak şekilde herhangi bir menfaat beklenmeden yazıldığı için halk tarafından benimsenmiş rasyonel bilgi parçacıkları içererek geliştiğini belirtmektedir (2018m).<sup>4</sup>

Gökalp'ın yöntem anlayışı; yeni bir devletin oluşum sürecinin temellerinin atılması için ortaya konulacak görüşlerin rasyonelliği kadar, belirli bir çerçevede ele alınması zorunluluğuna dayanmaktadır. Çerçeveleme; öncelikli olarak rasyonellik sürecinin ilk adımı olup soyut kavramların uygulanmasına yönelik bir alıştırmaya değil, mantıksal ilişkiler veya denkliklerin belirlenmesi ile mümkündür. Bilginin mükemmelliği, nihayetinde tarihsel ve teorik bir açıklama kadar tatbiksel hale getirilmesi gereken bir olgudur. Teorik açıklamanın ise tarihi bağlarından koparılmadan “nedensellik” açısından ortaya konulması gerekmektedir. Bu husus ise “süreç analizi” [Henry Bergson'da<sup>5</sup> karşılığı bulan “gerçek süre” kavramı] ile mümkündür

---

kavramını millilik bağlamında ele alıp ulus-devlet sürecinde “kültür ile medeniyetin daha uyumlu olacağı kanaatini taşımasına” bağlamaktadır. Gökalp'ın ahlâk görüşünün “coğrafya ve din”e değil, kültüre bağlı olduğunu ve çalışmalarında “dinsel üstünlük vurgusu” bulunmadığını da ifade etmektedir. Farklı bir yorum için bk. Budak (1997).

<sup>3</sup> Gökalp; imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinin eğitim yapısını, skolastik-analitik anlayış açısından esaslı bir şekilde incelemiştir. Tanzimat öncesi sadece “dini eğitim” uygulandığını ve bununla, skolastik [bilgiyi, sadece tanrı ve ruh ile ele almak] anlayışı üzerine olduğunu; ancak, Tanzimat ile birlikte batı tarzı (asri) eğitimin yaygınlaştığını ve bu iki eğitim sistemi arasında sosyal/siyasi/dini açıdan ciddi çatışmaların olduğunu ifade etmektedir. Özellikle dini eğitimde anlatının “tekdüze olduğu”, mevcut olayları anlama konusunda “canlı”lık içermediği için tartışmalı bir hale gelmesinin nedenini ise “kemiyet-nicelik” olarak değil “keyfiyet-nitelik” açısından olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle dini eğitimin sadece “Nass” eksenli ele alındığını, “akli” boyutunun ise ihmal edildiğini ama aslında İslâm öğretisinin hem vahyi hem de akli olduğunu “tecrübi bilgi” kapsamında detaylı bir şekilde izah etmiştir. Daha detaylı bilgi için bk. (Gökalp 2019a; 2019b; 2019c; 2019d). Ayrıca akli içerikli olayların “tecrübi bilgi” oluşumunu sağlayacak donanımın, yaradılış kapsamında, insanoğlunun fitratında bulunduğunu da izah etmiştir (2018-10; 2018-1n). Gökalp savunduğu bu durumu “içtimâi usûl-i fıkıh” olarak kuramsallaştırmış ve “geleneksel fıkıh usulünü” eleştirmiştir. Özellikle “örf ve Nass” açısından mevzuu ele almıştır. Ancak bu görüşü İsmail Hakkı İzmirli (1869-1946) tarafından ciddi tenkit edilmiş ve Gökalp'ın bu analizinin İslâm'ın esası bakımından yanlış olduğu savunulmuştur. Daha detaylı bilgi için bk. (Topal, 2012; Gencer, 2018).

<sup>4</sup> Halil İnalçık (2003) “Şair ve Patron” adlı eserinde, bu hususa dikkat çekmiş ve Gökalp'ın haklılığını teyit etmiştir. Nitekim “divan edebiyatı”nın bedel-i mukabil sipariş usulü yazıldığını, bu nedenle taltif ve methiyeler üzerine kurulu kurgusal bir muhtevaya sahip olduğu için “rasyonel ve objektif bilgi”den mahrum halinin izahatını detaylı bir şekilde ele almıştır.

<sup>5</sup> Gökalp (2018g, s. 222-223), Bergson'u “asrın orijinal filozofu” olarak ifade etmektedir. Bergson'un “yaratıcı tekâmül” fikrinin sosyo-ekonomik gelişmeyi “tecrübi bilgi” bağlamında anlamak için önemli olduğunu belirtmektedir. Ancak Bergson'u, “tecrübi bilgi”nin menşeyini açıklayamadığı için de

(O'Driscoll&Rizzo, 2015, s. 21-25). Bu durum ise “bilinç” kavramı ile ilgili olup “zamanın geçişi” ya da “olayların akışı”yla ilgili değildir. Bu nedenle şimdiki zamanın bilincinin kendi içinde dinamik bir eğilim göstermesi gerekir. Hem geçmiş hem de gelecek, hafıza yoluyla, o anın içinde yer almalıdır. Şimdiki zaman; statik zaman anlayışında sanal bir durak olup geçişin ya da akışın olumsuzlaşması, dinamik anlayışta ise geçmişten geleceğe ya da daha net bir ifadeyle “bellekten beklentiye” doğru bir harekettir. Geçmişle kurulan anısal bağ, akışın sürekliliğinden sorumlu olup hatırlanan geçmiş ile gelecek arasındaki **zıtlıktan** doğan “beklenen gelecek”tir. Geleceğin yeniliği olmadan [“yeni” olarak görülen sadece hatırlanan geçmişin aksine] zamansal geçiş duygusu, imparatorluktan ulus-devlete geçiş süreci için yapılacak sosyo-ekonomik analizlerde anlamsızlaşacaktır (O'Driscoll&Rizzo, 2015, s. 51-53).

**Bu nedenle gerçek zaman, iki unsurdan oluşur:** hafıza [imparatorluk bakiyesi] ve beklenti [ulus-devletin inşa süreci]. Hafıza ve beklenti, gerçek zamanın dinamik sürekliliğini açıklayan yapısal bileşenlerdir (O'Driscoll&Rizzo, 2015, s. 91-97).

Ne var ki değişmeyi aramak hatta zihnen ve hissen onun hasretini çekmek ayrı şey, değişmeyenden değişeni, bir'den çoğu çıkarmak, her ikisi arasında tutarlı ve doyurucu bir münasebet kurmak ve bu yolla hem değişmeye hem de istikrara hakkını vererek problemleri çözmek daha ayrı bir şeydir. Değişme ve süreklilik aynı realitenin iki ayrı yanı durumundadır. Biri olmadan öteki ne düşünülebilir ne de araştırılabilir... Her şeyden önce tecrübe, asla statik değildir. Biz, durup dinlenmek bilmeyen bir değişme sürecini tecrübe etmekteyiz. Tecrübe; geçmişte olup bitenlerden etkilenmekte, şu anda kendine özgü bir karakter kazanmakta ve gelecekte olup bitenlere yön vermektedir (Aydın, 1985, s. 33).

Metodolojik temellerinin kapsamı bu şekilde belirlenen Gökalp'ın çalışmaları hakkında; literatürde ise daha çok dönemindeki akranları tarafından yapılan eleştiriler, özellikle şairlerinden dolayı sadece milliyetçilik vurgusuna yapılan incelemeler, onun Durkheim'in kopyası olması ve “korporasyon” hususundaki sınırlı çerçevelenmeler gibi yaygın bir okuma söz konusudur (Oral, 2006). Ancak K. Sadi'nin (1940) Marksist İdeoloji açısından Gökalp eleştirisi, her ne kadar görüşlerine katılmasak ta tartışma götürmez analitik bir eleştiridir.<sup>6</sup> Ayrıca Gökalp ile ilgili önemli bir eleştiri konusu da “kültür transferi” hususudur. Kapsamı bakımından bu konuda en iyi çalışma Ç. Oğuz'a (2021) aittir. Oğuz, “ahlâki kodlar” olarak tanımladığı “kültürel değişim/dönüşüm süreci”nin modernleşme öncesi bir tartışmayla beraber başladığını ve modernleşme sürecinin sonucu olmadığını belirtmektedir. Bu hususta da modernleşme karşıtı söylemi her zaman için dini temelde arayanların en önemli sığınağının/kalesinin ahlâki kodlar olduğunu ve ahlâki kodların ise sadece dini temelli olacağını kabul etmelerindeki geleneksel anlayışa dayandırmaktadır. Bu anlayışın tadil edilmesini ise milliyetçilik ideolojisi savunucusu Gökalp'ın “aile kavramını toplumsal yapının temel taşı” haline getirerek çözdüğünü ve aileyi kutsayan bir yapı ile ahlâk anlayışını kültürel boyutlu bir sosyolojik alana taşıdığını belirtmektedir. Oğuz'un (2021) gözden kaçırdığı husus ise Gökalp'ın ailedeki terbiyenin toplumsal dokuya uygunluğunu da sorgulayıp, kültürün tedrici değişim/dönüşümünden çalışmalarında bahsetmesi ve topluma daha fazla ehemmiyet vermesidir. Gökalp milliyetçi ideolojiye mensup olduğu için günümüzde muhafazakâr ideolojinin temel kurumu olarak kabul edilen “aile” kavramını, toplumsal yapının temel taşı olarak ele alması onun cemiyet, cemaat ve ulus kavramlarının temeli olarak “birey” kavramının ilk toplumsal birleşme hali olarak benimsemesinden kaynaklanmaktadır (2019f; 2021c).

Gökalp'ın üzerinde durduğu esas konu ise “tedris ile talim” [Durkheim'deki ahlâki eğitim anlayışı] kavramları açısından kültürü ele alıp ferdin hayati/uzvi/canlı ve içtimai/kıymet takdiri/ruhi bir varlık hususundaki tanımlamasına göre değerlendirme yapmasıdır ki bu husustaki endişesi [Tanzimat tecrübesinden dolayı] kültürel değişimin/dönüşümün “hızına” yöneliktir. Aslında Gökalp, birbirine muarız olarak görünen “kültür ve medeniyet” kavramını “bir sentezci” olarak uzlaştırmaya çalışarak “hars-medeniyet” kuramını oluşturmuştur. Hars'ı kültürün üst bileşeni olarak “yerli”, medeniyeti ise daha “evrensel” olarak kabul ettiği için mezcetmekte bir sorun görmez (Özyurt, 2004).

İnalçık ise (2009, s. 104-108) kültürü bireyin üzerinde toplumsal bakiyenin “organik” bir hali olarak kabul eden Gökalp'ın,

eleştirmektedir (2018-1, s. 63-64; Parla, 2009, s. 118).

<sup>6</sup> “Gökalp... Küçük Mecmu'a'da çıkan “İktisada doğru” başlıklı muhaberesinde... tarihi maddeciliğin en kaba tefsiriyle çocukça bir reddiyesini verdi... Gökalp tarihi materyalizmi ekonomik şartların şuur üzerindeki aksiyonuna inhisar ettiren üstatlarının talimatı ile kanaat ediyor ve şuurun ekonomik şartlar üzerine yaptığı mukabil tesirleri gayri mevcut farz ediyordu. Hâlbuki Marksist diyalektisiyen için, hiç bir zaman, bir tek istikamette aksiyon... yoktur. Daima ikili istikamette aksiyon, karşılıklı aksiyon vardır. Ekonomik şartlar şuur üzerine tesir ettiği gibi, buna mukabil, şuur da ekonomik şartlar üzerine tesir icra eder...” (Sadi, 1940, s. 8-12). Sadi'nin bu çalışmasına, Gökalp cephesinden cevap niteliği taşıyan bir analiz için bk. Tolga (1949, s. 21-23).

kültürü medeniyetten keskin bir şekilde ayırdığını belirtmektedir. Bundan dolayıdır ki kültürün “doğal bir evriminin” olduğu anlayışının Gökalp'ta müşahede edildiğini, değişimin/dönüşümün kabul/ret kararının ise yine toplumda olduğunu ve bunun “sindirilerek” kabul edilebileceğini tespit etmektedir. Medeniyetin ise kültüre göre toplumsal alanda daha canlı ve hareketli olduğunu değişimin/dönüşümün daha hızlı olabileceğini, bu hususun toplumsal dokuyu zedelemeyeceğini belirtmektedir.

Özarpınar (2012) ise Gökalp'ın “kültür ve medeniyet”i uyumlaştırma gayretinin “teorik gerekçelere değil, pratik zorunluluğa” dayandığını ve uygulama sonuçları bakımından sorunlu olduğunu iddia etmektedir. Gökalp'ın medeniyet olarak batıyı idealize etmesinin temel sorunu olarak, medeniyet kavramının bileşenlerini (Hıristiyanlık, güç-başarı ve hümanizm-bireycilik) bir hukuk ve ahlâk nizamı olarak bütüncül olarak dikkate almamasına bağlamaktadır. Ayrıca kültürün, Gökalp'ın “çağdaşlık(!)” olarak kabul ettiği batı medeniyetinden doğrudan etkilendiği sonuçlarının da günümüzde müşahede edildiğini ifade etmektedir. Bu açıdan Gökalp'ın “medeniyet” anlayışını sorgulamaktadır. Özarpınar, Gökalp'ın “sebeup” olarak ele almasına rağmen kendisi analizinde medeniyet anlayışını “sonuç” olarak kabul etmesinden kaynaklı bir yorumlama yapmaktadır. Gökalp'ın ideali olan “muasırılık” seviyesi için “terakki-cedit” kapsamında teknik gelişme/sosyo-ekonomik örgütlenme modeli [çağdaşlaşma değil, çünkü “medeniyet müesseselere haizdir” der] bir sebeptir, sonuç değil (2018h, s. 492). Sonuç ise zamana tahvil (süreç) tarihsel müktesebatı kapsayan ve hafıza-beklenti temelli inkişaf edecek olan “mefkûre” yani “hars”tır.<sup>7</sup>

Topal (2017, s. 294-297) ise Gökalp'ın etkilendiği yabancı literatürden ödünç aldığı kavramları Türkçeleştirirken “titizlikle ifade edilmiş kavramsallaştırma” olduğuna dikkat çekmektedir. Bunların başında da kültür ve medeniyet kavramlarının olduğunu belirtir. Gökalp'ın eklektik bir tarzda ele aldığı bu iki kavramı “her türlü görüş/düşünce/önerisinin temeli” ve hatta “zorlayıcı bir unsur” olduğunu tespit etmektedir. Bu tespitini Gökalp'ın milliyetçilik anlayışının “romantik”(!) türden olmasına ve bununla da Alman “kültür ve medeniyet” kavram anlayışına daha uygun düştüğünü belirtmektedir. Ayrıca Gökalp'ın; kültürü, vicdan yetisinin (amaç), medeniyeti ise akıl yetisinin (araç) değerlendirici unsuru olarak ele aldığı şeklinde tanımlamaktadır. Bu açıdan çalışmasında Gökalp'ın “sufi geleneğe” bakış açısı ile ilişki kurmakta, ancak Gökalp milliyetçiliğinin romantik olduğuna dair herhangi bir delil getirememiştir.

Gökalp bu husustaki katı tartışmaları yumuşatmasına yönelik gayretlerine rağmen, kültürün batılı tarafına hep şüpheli bakmıştır. Türk kültürü üzerine tarihi müktesebata sahip olan ve teknik olarak batılı olmayı tercih edecek bir milletin yeni kurulacak devlet anlayışında, kendi ruh yapısına uygun olmayan “dini, ahlâki ve kültür” unsurlarını taklit/kabul edemeyeceğini de belirtmektedir (Yavuz, 1977, s. 216-219).

Gökalp'ın hayatı ile ilgili de literatürde birçok eser bulunmaktadır. Bu eserlerin çoğu onun şahsiyeti ve yazarlığı hakkında detaylı malumat içermektedir (Korkmaz, 1986; Erişirgil, 2007; Karakaş, 2010; Topal, 2017, s. 284). Bu eserlerin ortak noktası; Gökalp'ın Diyarbakir'den İstanbul'a uzanan eğitim ve çalışma hayatının izlerini ve aşamalarını ortaya koyup etkileyen, değiştiren ve yönlendiren bir fikir adamı olarak izah eder. Ayrıca Gökalp'ın imparatorluk döneminde İttihat ve Terakki, Cumhuriyet Dönemi'nde ise kurucu iradenin üst düzeyiyle hep yakın temasta bulunduğunu ifade etmektedirler (Karpas, 2001).<sup>8</sup> Bu durum Gökalp'ın değişimi/dönüşümü temelleyen doktrinel kabiliyetinin, üst yöneticiler tarafından tercih edilmesi anlamını taşımaktadır. Diğer bir ifadeyle Gökalp; kamu yöneticilerinin, kamusal politikaları tarihsel ve teorik arka planda meşrulaştırmak için “tercih edilen” bir fikir abidesiydi.

Gökalp, aynı zamanda çalışmaları açısından tutarsız, kopuk, savruk, köşe yazısını geçemeyen, yeterince kapsamlandırılmamış ve aynı zamanda teorik temellerden yoksun addedilmektedir. Kendi döneminde hatta talebesi<sup>9</sup> tarafından bile yapılan bu türden eleştirilere hiç kulak asmayan Gökalp, çalışmalarını tadil etme gereği bile duymamıştır.<sup>10</sup>

Çalışmamızda Gökalp'ı; döneminin tüm ihtiyaçlarının sosyolojik açıdan farkında olduğu ancak “kamusal karar alma süreci”nde etkinlik sağlamak için [plan/programdan daha önemlisi uygulama zamanı] var olan sınırlar çerçevesinde en ideal olan “acil ihtiyaç

<sup>7</sup> Özarpınar'ın tespitini olumlayan bir görüş için bk. Demirci (2021, s. 61-62).

<sup>8</sup> Gökalp, kamusal otorite ile olan yakınlığı sayesinde korunup kollanan bir kişiliktir. Mesela Mustafa Şekip Tunç (1886-1958) Gökalp'ı eleştiren bir yazısından dolayı bir müddet zorluk yaşamıştır (Arık, 2014, s. 147). Parla ise (2009, s. 47) Gökalp'ın “hırslı bir kişiliğe” sahip olmadığını, “mevki ve maddi çıkarlara” göre fikir üretmeyen “namuslu bir mefkûrenin temsilcisi”, hatta onun siyasete girmesinin nedenini “...politikaya, politikacıların fenalıklarını tahdit [sınırlama] için” olduğunu belirtmektedir.

<sup>9</sup> Erişirgil (2007, s. 173), hocası Gökalp'ın “seyyar mürebbi” olarak tanımlanacağını ve “derli toplu” çalışmaları olmadığını dolayı da eleştirilere maruz kalacağını ifade etmektedir. Ancak Parla ise (2009, s. 53-54) tam tersini söyleyerek, Gökalp'ın entelektüel birikimine şaşırdığını, hele hele “taşradan gelen birinin, eğitiminin ve çevresinin böyle bir birikim için yeterli olamayacağını” belirtip bunun ancak “çok üstün bir okuma ve tefekkür” ile olabileceğini söylüyor. Gökalp'ın kendisine yönelik eleştirilere tavrı konusunda bilgi için bk. (Fındıkoğlu, 2011, s. 66-67/ 8 nolu dipnot; Topal, 2017, s. 289).

<sup>10</sup> Gökalp'ın düşüncesi ve etkilendiği kaynaklara döneminin düşünürleri tarafından yapılan eleştiriler için bk. (Arık, 2014; Topal, 2017).



demeti”nin hazırlığını yapmış, W. Röpke’nin (1963, s. 13) “seyahat çantası” örneğinde belirttiği gibi, bir düşünür olduğu şeklinde tanımlayacağız.<sup>11</sup> Aslında bu durum Gökalp’in çalışmalarının muhtevasından daha çok, hitap ettiği ortamı [toplumsal yapıyı/hafıza] ve uygulayıcıları [karar alma sürecini/beklenti] dikkate alan yöntemsel anlayıştan kaynaklanmaktadır.<sup>12</sup> Gökalp, yaşadığı anın ve ortamın sosyo-ekonomik muhtevasını iyi bilen, algılayan ve buna göre mevzilenen bir fikir ehlidir (İnalçık, 2009, s. 98). Duruma göre vaziyet aldığı anlamına gelmeyen bu tespit, uygulamaların etkinlik/etkililik katsayısını artırmaya yönelik olarak “bilgiyi kullanma ve işleme” maharetidir.<sup>13</sup> Gökalp (2018-4, s. 238-239); vakıaların analizinde olayın tetkikini, bilginin kaynağının güvenilirliğine ve müşahede edilmiş yöntemine dikkat edilerek ele alınmasını zorunluluk olarak görmektedir. Tarihin sadece maziyi bilmek olmadığını, istikbali yapma ve kurgulama sanatı olduğunu da gören Gökalp (2018-5, s. 236), çalışmalarını ve doktrinel kabiliyetini muharrirlik/eğitimci olarak ifa etmiş ve kamusal anlamda fiili görev hususunda hep isteksiz ve uzak durmuştur (Korkmaz, 1994, s. 265; İnalçık, 2009, s. 94).<sup>14</sup> Aslında 48 yıllık hayatı boyunca Gökalp; okuyan, yazan, sorgulayan ve anlamaya çalışan, eleman yetiştiren [beşeri sermaye/kurum oluşturma gibi],<sup>15</sup> yöntemsel berraklaşma adımlarının öncüsü,<sup>16</sup> terakki-credit taraftarı ve yılmaz savunucusu, tekâmüle engel olmaya çalışan matbuat âlemine karşı esaslı bir eleştirmen<sup>17</sup>, maişetinin derdinde bir aile babası<sup>18</sup> ve tek ideali “mefkûre”si olan bir kişiliktir. Gökalp; yeni kurulan devlet ve onun kurucu doktrini hususunda gerekli belleği Türk tarihi boyunca ele alıp incelemiş, bununla birlikte kurulan yeni devletin ve oluşan toplumsal yapının gelecek kurgusunu ortaya koyup uygulanması için kurumsal yapının inşasına da katkı sağlamıştır (Erişirgil, 2007, s. V).<sup>19</sup>

Metodolojik yöntemi bu kapsamda belirlenen çalışmamızda; Gökalp’in Birinci Küreselleşme Dönemine (1870-1914) ve sonrasındaki savaş dönemlerine denk gelen eserlerinin sosyo-ekonomik analizi; devlet, birey ve girişimcilik bağlamında, kısacası iktisadi refah açısından ele alınıp kamu politikalarının oluşması ve yönlendirilmesi hususundaki hem yerel hem de küresel alandaki doktrinel kabiliyeti ele alınmıştır.<sup>20</sup> Bu açıdan Gökalp’in hem fikri hem de beşeri sermaye eserlerinin sayesinde yeni

<sup>11</sup> Röpke (1899-1966), çalışmamız açısından iki tür öneme sahiptir. Gökalp’in vefatından sonra Türkiye’ye gelip hocalık ve İktisadiyat Enstitüsünün Başkanlığı’nı yapmış olmasıdır. En önemlisi de Gökalp sonrası oluşan Türkiye’deki “İktisadi Sosyoloji” disiplinine olan etkisidir. Bu hususta detay bilgi için bk. Çakmak (2024).

<sup>12</sup> Tahsin Demiray (1903-1971), Gökalp sosyolojisini “resmi sosyoloji” olarak tanımlamakta ve hatta “totaliter rejimin doktrincisi” olduğu için eleştirmektedir. Ayrıca Türk devletinin zamanla “bürokratik yapı” üzerine inşa edilen bir devlet olmasının mesuliyetini de Gökalp’e yüklemektedir (Demirci, 2013).

<sup>13</sup> Arık (2014, s. 161-163); Mustafa Şekip Tunç ve Ömer Seyfettin’e (1884-1920) dayandırdığı analizinde Gökalp’i fikri mecra açısından “tutarsız”, fikri ve etkilendiği kaynağın her an değişeceği hususunu “bir takım ziya (ışık/yansıma) oyunları” şeklinde betimlemiştir. Ressamın yaptığı natürel bir resimdeki ışık yansıması ile farkında olmadan çok farklı ama temeli olmayan “...binbir cilvesiyle sürekli olarak hareket halinde olan ve değişen hayaletlere...” benzetmektedir. Arık’ın betimlemesinin temel problemi Gökalp metodolojisine, uygulama adımlarına ve örnekendirme alanına ilişkin günümüzdeki haklılığı/isabet bulmasını göz ardı etmesidir. Çünkü Gökalp’in akranlarının yazdığı dönemde bu sonuçları müşahade etme imkânı olmamasına rağmen, Arık analizinde bu hususu dikkate alabilirdi.

<sup>14</sup> Gökalp meslek hayatı ve mefkûresinin oluşumunda babası (2018-6), hocası (2018-7) ve pirim dediği (2018-8) üç kişinin yol gösterdiğini, onların sayesinde eğitim faaliyetlerini yürüttüğünü ve bu sayede “operasyonel kabiliyete” ulaştığını ve bu konuda en iyi etkinin “muharrirlik” yoluyla olacağını benimsemiştir. Kendi ifadesiyle, “...Mecmualar pek ruhsuz...” (Akt. Göksel, 1956, s. 28) ve bu nedenle hayatında hep “mecmuacılığı” tercih etmiştir (Korkmaz, 1994, s. 29-31). Gökalp’i etkileyen Emile Durkheim de (1858-1917) aile ortamının ve ülkesinin zor zamanlarında “sosyoloji” ilmine sarılmış bir kişiliktir (2018-9).

<sup>15</sup> Fındıkoğlu (2011, s. 47), Gökalp’in “...modern kültürlü müstaid [akıllı/uyaklı] genç kabiliyetlerle kuvvetlenmesini sağlamağa...” çalıştığını belirtiyor. Parla ise (2009, s. 44-45) Gökalp’in üç asistanı olduğunu söylüyor: M. Fuad Köprülü, Tekin Alp ve Necmeddin Sadık. Ayrıca İktisat Derneği’nin kurucusu olduğuna dikkat çekiyor. Orhan Tuna ise 1916 yılında “Edebiyat Fakültesi İktisadiyat Profesörü Ziya Gökalp ile muavini Necmeddin Sadık tarafından İktisadiyat Darülmecmuaları” adı altında Türkiye’nin ilk enstitüsünün kurulduğunu belirtmektedir (Akt. Tütengil, 1949, s. 3). Ayrıca bk. Erişirgil (2007, s. 56-57).

<sup>16</sup> Parla (2009, s. 8-9, 33), Gökalp’i “ilk yetkin ve sistematik düşünür” ve aynı zamanda “savunmacı modernleşme” taraftarı olarak tanımlamaktadır. Bu açıdan Gökalp’in Türk yönetici ve siyasi sınıfına “paradigmatik” bir dünya görüşü sağladığını belirtmektedir.

<sup>17</sup> Gökalp’in (2019-3) Rıza Tevfik’i eleştiren yazısı; muhteva itibarıyla, teorik ve uygulama adımları açısından muhteşem bir analiz modeli ortaya koymaktadır. Kitap ve şahıs eleştirilerinde dikkate alınması gereken başyapıt olma özelliğine sahiptir.

<sup>18</sup> Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun Gökalp’i tasvir eden yazısında belirttiği üzere; “...Bütün fikir adamlarının başka türlü düşünüp, başka türlü yaşadıkları bu ikiyüzlü devirde prensipleriyle maişetinin tarzını birleştirmiş kimseler birer yabancıdırlar ve içlerinde yabancılıklarının meraretini [tatsızlık/acılık] taşırlar. İddia ederim ki, “Ziya Gökalp” bu merareti bile taşımamıştır...” (Akt. Parla, 2009, s. 53). Erişirgil (2007, s. 163, 173) benzer bir tespiti yapıp, Gökalp’in “maddi konularda beceriksiz” olduğunu belirtmektedir. Aynı şekilde Tanyol (2014, s. 266), Gökalp’in çektiği maddi sıkıntıları dile getirmediği ve istismar da etmediğini belirtmektedir. Bu nedenle; hem Malta’ya sürgünü süresince hem de vefatı dolayısıyla, Atatürk’ün dehaletiyile, ailesine devlet tarafından maddi yardım yapılmıştır (Bilgin, 2020, s. 102-103).

<sup>19</sup> Aslında bu hususu, “meşveret heyeti” olarak bilinen o dönemin şartlarında sıkça kullanılan “danışman” anlayışı kapsamında ele almak gerekir (Korkmaz, 1994, s. 15).

<sup>20</sup> Baltacıoğlu (1957, s. 45), Gökalp’i “maarifçilik ve kültürcülüğün” yılmaz savunucusu olarak tanımlamaktadır.

kurulan bir devletin kamu politikasının belirlenmesine, kısıtlı ömrüne rağmen, nasıl katkılar sunduğunu literatürün aksine farklı bir okuma ile ele alacağız. Özellikle şu sorulara cevap arayacağız:

- Birinci Küreselleşme Dönemi'nin imparatorluklar üzerindeki etkisinin milliyetçilik cereyanına etkisi nelerdir?
- İktisadi milliyetçiliğe ait kavram kargaşasının kökenleri nelerdir?
- Birinci Küreselleşme Dönemiyle zuhur eden iktisadi milliyetçilik anlayışının, Gökalp üzerindeki etkileri nelerdir?
- Gökalp'ın iktisadi milliyetçiliği eserlerinde net bir şekilde önermesine rağmen, iktisadi refah fonksiyonunun yüklenicisinin “hür teşebbüs” olması konusundaki tercihi arasında tenakuz var mıdır?
- Gökalp; batının maddi gelişmişlik bakımından tek örnek model olabileceğini söylerken, neden kültürel hususta muhafazakâr davranmayı benimsedi?
- Gökalp, İslâmcılık fikriyatını ıskalayıp (!) neden sadece milliyetçilik fikriyatına sarıldı?

Tüm bu sorulara cevap ararken Gökalp'ı; “bilgiyi kullanma” ve “modelleme” konusunda dönemini iyi okuyan ve sosyolojik olarak toplumsal yapının zihniyet dünyasını algılayıp “yayıma kanalı ve etkileme alanı” oluşturan “metodolojik açıdan batılı gibi düşünüp üslup açısından şarklı gibi yazan” bir “muharrir”<sup>21</sup> olarak ifade edeceğiz (İnalçık, 2009, s. 97; Topal, 2017, s. 284-285). Ayrıca metodolojik yöntemi kapsamında Gökalp; yeni kurulan devletin sosyolojik kuramcısı, doktrinel bilgisi ve pragmatik uygulamacısı olarak tanımlanacaktır.<sup>22</sup>

Çalışmanın bu kısmında; Gökalp'ın terakki ve cedite ilişkin değerlendirmesi, Birinci Küreselleşme Dönemi kapsamında imparatorluğun son dönemi ve cumhuriyetin ilk dönemi açısından belirlenen dönemlendirmeye göre yapılacaktır. Ama öncelikle iktisadi milliyetçiliğin kavramsal çelişkisi üzerinde durulacaktır.

## 1. İktisadi Milliyetçiliğe Giden Süreç ve İktisadi Milliyetçilik Kavramı

Birinci Küreselleşme Dönemi; emtia, mal ve işgücünün ülkeler/kıtalararası dolaşımının yaygınlaşması ve Amerika'nın uluslararası ekonomik sisteme dâhil olması olarak ifade edilmektedir (Vincent, 2011). Buharlı teknolojiye bağlı ulaşım imkânlarının kolaylaşması taşımacılığı doğrudan etkilemiş ve maliyetleri minimize etmeye başlamıştır. Bu durum sadece emtia transferini değil, aynı zamanda nihai ürün ve işgücü taşımacılığını da etkilemiştir. Yeni anlayış ile birlikte üretilen malların ülkeler/kıtalararası serbestleşmesi ve ulaşım maliyetlerinin azalması, emek-yoğun sektöre sahip olan ülkelerin aleyhine olacak şekilde bir iktisadi yapıyı oluşturmuştur. Özellikle serbest ticaret anlayışının yaygınlaştığı bu dönemde, İngiltere'nin iktisadi büyümesinin ortaya çıkardığı vaziyetten [üretim teknolojisi transferinin yönlendiricisi ve dünyadaki sermaye temerküzünün merkezi olması] diğer ülkelerin rahatsızlık duyması ve imparatorluk ülkelerinin ise bu duruma adapte olamaması sorunu ortaya çıkarmıştır.<sup>23</sup> Özellikle Almanya, Fransa, Prusya ve Osmanlı bu süreçten en fazla etkilenen ülkelerdendir. Hatta Osmanlı'nın daha fazla etkilendiğini de söyleyebiliriz (Daudin vd, 2008, s. 1-8; Brauer and Kersting, 2024). Bu gelişmeler bazı ülkeler açısından terakki ve cedit imkânlarını artırırken üretim tarzını değiştiremeyen/geliştiremeyen ülkelerin aleyhine durum içerdiği için “İngiliz yöntemi”<sup>24</sup> olarak adlandırılan “serbest ticaret anlayışı”na karşı “korumacılık” fikrini ve özellikle “bebek endüstrileri tezi” olarak bilinen Friedrich List (1789-1846) yönteminin benimsenmesi ve yeni kurulan ulus-devletler tarafından uygulanması sürecini başlatmıştır. Bu durum XIX. yüzyıl ortalarında yaygınlaşmaya başlayan milliyetçilik anlayışını daha da körüklemiş ve kültürel bir olgu olmaktan daha ziyade, iktisadi bir faktör olarak milliyetçiliğin kabul edilmesine yol açmıştır. Hatta XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Avrupa ülkelerinin

<sup>21</sup> Parla (2009, s. 60), Gökalp'ı “usta bir makale yazarı/muharriri” olarak görmektedir.

<sup>22</sup> İnalçık (2009, s. 97-98), Gökalp'ın değişen sistemleştirme çabalarının nedenini “...onun... siyasi pragmatizmine...” bağlamaktadır. Gökalp'ın öğrencisi Selen (2011, s. 10, 15-16), onun “yaman bir tarihçi” olmasının yanında, sosyoloji ilmindeki derinliği ile beraber “jeopolitikçi” bir mütefekkir olduğunu, hatta “sosyoloji ilminin ilkokuldan itibaren okutulması” gerektiğini savunduğunu da belirtmektedir. Tanyol'da (2014, s. 267) benzer bir analizi yaparak onun “...aksiyonsuz ilmin... ve ilimsiz politikanın... gereksizliğini” ortaya koyan bir anlayışa sahip olduğunu söylemektedir.

<sup>23</sup> Gökalp (2018e, s. 443), İngilizlerin iktisadi sisteminin Tanzimatçılar tarafından uygulanmasının eski sanayiye [esnafılık müessesini] mahvettiğini ve yeni sanayinin teşekkülüne de mani olduğunu belirtmektedir. Gökalp'ın bu konuda ki düşünceleri, kendisinden önce bu hususa dikkat çeken ve aynı zamanda kendisini de görüşleri ile etkileyen, ömür süreleri de aynı olan üstadı Namık Kemal'e (1840-1888) dayanmaktadır (Sağlam, 2004, s. 70). Ayrıca bk. Aydın (2013).

<sup>24</sup> Gökalp (2018-14; 2018-18), eserlerinde bu hususu “İngiliz'in Siyaset'i” olarak ifade edip hep kuşku ile bakılması gereken bir anlayış şeklinde tanımlamaktadır. Eserlerinin bazılarında ise İngiliz siyasetinin iktisadi zihniyetini “Manchester Ekolü”ne [Ekol, tahlil ürünlerinin ithalatının serbestleşmesi ve korumacı vergilerin kaldırılması fikrini savunmaktadır. Bk. Kırılı (2023)] atıf yaparak açıklamaktadır (2018r, s. 343-344; 2018-19, s. 120).

çoğu ve Amerika başta olmak üzere dünyada yaygınlaşan korumacılık nedeniyle, serbest ticaretin membaı olan İngiltere bile 1915 yılında McKenna Yasası ile iktisadi korumacılığı uygulamaya başlamıştır (Berend, 2022, s. 2-6).

İktisat literatüründe “iktisadi milliyetçilik”, merkantilist politikaların [mamul ithalatına yüksek vergi uygulanması/teknoloji transferinin yasaklanması ve askeri gücün artırılmasının] devamı olan “devletçi” bir politika olarak tanımlanmaktadır. Aslında bu tanım; milliyetçilik ideolojisinin ana temeli olan, “ulus ve kültür” kavramlarını içermediği ve sadece “devlet odaklı” yapılmış olduğu için sorunludur. Ulus ile devlet kavramları birçok açıdan örtüşmekle beraber, ulus kavramı aynı zamanda tarihsel müktesebatı olan “kültür bilinci”ni de bünyesinde taşımaktadır. Dolayısıyla devletin her zaman ulus ile örtüşmeyen iktisadi çıkarları söz konusu olabilir. Devlet yetkilileri, kendi çıkarlarını maksimize etmek için kamu çıkarlarından feragat edip kendi çıkarlarını önceleyebilirler. Bu nedenle iktisadi milliyetçiliğin “salt devletçilik” olarak tanımlanması, milliyetçilik ideolojisi ile örtüşmemektedir. Çünkü milliyetçilik devleti önemser; ancak, ulus odaklı olmayı daha çok önemsemektedir. Diğer bir ifadeyle iktisadi milliyetçilik; buhranlı zamanların geçeceği süre zarfında, iktisadi refah yüklenicisinin “devlet” olması ve kaynak tahsisatının devlet eliyle yapılmasını önermekle birlikte, uzun vadede serbest ticaret yanlısı bir politika uygulamayı daha rasyonel görmektedir. Dolayısıyla iktisadi milliyetçiliğin önceliği devletin sürekli “iktisadi başaktör” olması değil, sadece belirli bir süreliğine hükümlerlik gücünü kullanarak “iktisadi regülatör” görevini üstlenmesidir (Helleiner, 2002, s. 31; Helleiner&Pickel, 2005, s. 3-13).

İktisadi milliyetçiliği salt devletçilik olarak ele almak aslında List'in metodolojisini yanlış okumak, iktisatta “banal milliyetçilik” anlayışını zuhur ettirmiştir. Çünkü List, liberal iktisatçılar ile bir politika ayrılığına girmiyor; onun itirazı, özünde uygulanacak iktisat politikasına “etki” [süreç, zamansal dezavantaj] ve “teknik” [rekabet gücü, kapasitesel dezavantaj] açıdan bir kavramsal itirazdan ibarettir. Aslında List'in eleştirilerini doğrudan serbest ticaret fikriyatının kurucu doktrineli Adam Smith'e (1723-1790) yönelmesi ve Smith'i de eksik incelemesinden kaynaklı ortaya çıkan “refah ve güvenlik” anlayışına dayanan bir öncelik meselesidir (Shafaeddin, 2000, s. 3-4).<sup>25</sup> List; ısrarla ulusların güvenlik, iktisadi vaziyet ve kültürel müktesebatlarını dikkate almayan bir refah anlayışının, özellikle tarım toplumları üzerinde tahripkâr etkisinin olacağını kabul etmektedir. Ayrıca bireylerin refahı artınca toplumsal refahın artacağı anlayışını da süreç [zaman maliyeti] ve ulus kimliği/kültürü açısından sorunlu bulmaktadır. Çünkü List'e göre “her birey ile bütün insanlık arasında, ulus” bulunmaktadır. Ancak List'in ihmal ettiği nokta; Smith'in, toplumsal çıkarları refahtan daha fazla önemsemiş olmasını dikkate almamasıdır. Aslında List'in esas itirazı Smith'in takipçileri David Ricardo (1772-1823) ile J. Stuart Mill'e (1806-1873) yöneliktir. Çünkü her iki düşünür de iktisadi refah ile dünyanın topyekûn barış ve huzuru yakalayacağını belirtirken önceliği “serbest ticaret”, “kotaların kaldırılması” ve “küresel entegrasyona” tabi olmaya bağlamışlardı. List aslında İngiltere mukimi bu üç düşünürü eleştirirken onların iktisadi görüşlerinin İngiltere'ye sağladığı faydaları biliyordu. Ancak bu fikirlerin aynı şekilde kendi ülkesine [Almanya] ve diğer ülkelere uygulanmasının, uygulandığı ülkelere daha çok İngiltere'ye yarayacağını da farkındaydı. List, İngiliz düşünürleri hedef tahtasına koyarken aslında onun hesaplaşmak istediği İngiltere'nin emperyalist [siyasal tahakküm alanı] emelleriydi. Diğer bir ifadeyle; İngiltere'nin List'in eleştiri odağının temelinde olmasının nedeni, İngiltere'nin iktisadi refahı arttıkça uluslararası sistemde daha dominant bir aktör olmasıdır. Dolayısıyla İngiltere'ye olan itiraz, İngiliz düşünürlerin iktisadi örgütlenme tarzı ile ilgili değildi. Daha çok İngiltere'nin iktisadi örgütlenme tarzının ortaya çıkardığı refahın, gelişmekte olan ve hele hele savaş dönemlerinde imparatorlukların ve ulus-devletlerin iktisadi açıdan dezavantajlı duruma düşmeleri öngörüsünden kaynaklanmaktadır (Priestley, 2019). Bu kapsamda List'in iktisadi milliyetçilik önerisinin temel bileşenleri şunlardır (Helleiner, 2002, s. 311-317):

- **Tarife ve kota uygulaması**, özellikle tarım toplumları için rekabet avantajı sağlayana kadar yapılmalı ve yeni gelişmeye başlayan endüstriler için uygulanmalıdır. Uluslararası iktisadi sistem ile çatışmadan, ulusal ekonomi için daha seçici tarifeler/kotalar uygulanması gerektiğini ve bu sayede “üretici gücün” elde edileceğini belirtmektedir.
- **Bireyler sadece “üretici-tüketici” değil**, aynı zamanda tarihi müktesebatı taşıyan milli ve kültürel/ahlâki kodlara sahip “vatandaş” kimliğine de haizdirler. Kişisel çıkar elbette önemli; ancak, bireyin sadece materyalist yönü yoktur, aynı zamanda vatandaş olarak toplumsal vazifesi de söz konusudur.
- **Milletlerin zenginliğine giden süreçte önemli olan**, dünyanın mevcut koşulları altında, belirli bir ulusun refahını ve uygarlığını da geliştirmeye yönelik politikaları benimsemektir. Aksi halde iktisadi refah, milli duygulardan yoksun “ölü materyalist” bir yapıyı doğuracaktır.
- **Muhakkak ki bir ulusun sanayileşmesi**, ulusal kimlik ve vatandaşlık duygusunun gelişmesini destekleyecektir.

<sup>25</sup> İktisadi milliyetçiliğin ülkelerarası etkileşimi, özellikle gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından İngiltere eksenli ortaya çıkan tarihi tartışmalar için bk. Shafaeddin (1998).

- **Ulusal ekonomi**, iktisadi örgütlenme tarzı ve ekonomi politikaları açısından “zımni” olarak değil, daha belirgin olarak ele alınmalıdır.
- **Paranın sadece ekonomik işlevi yoktur**, aynı zamanda sosyal işlevi de vardır.

Bu metodoloji kapsamında List'in iktisadi milliyetçiliğinin ideolojik çekirdeği; aslında, milli ekonomilerin [geç kalkınanlar] küresel iktisadi düzen ile çatışmak yerine, bu sisteme entegrasyonunun ve refah sürecinin daha rekabetçi hale gelmesi için iktisadi politikalarını belirli bir süre nasıl kullanılması gerektiğine yönelik bir modellemedir. Tek başına bir devletçilik veya banal milliyetçilik değil; klasik iktisadi sistemin varlığını, etkililiğini ve refah yaratma konusundaki başarısını inkâr etmeden oluşturulması gereken ama daha çok tarih ve kültür bağlamında ele alınmış bir iktisadi milliyetçiliktir (Helleiner, 2002, s. 322; Helleiner&Pickel, 2005, s. 25-27). Bu tespitin realitesini sağlayan ise korumacılık fikrini uygulayan ülkelerin günümüzdeki durumlarıdır.

Helleiner (2021), List'in 1841 yılında yayımlanan eserinde bahsettiği İngiltere'nin Hindistan'ı müstemleke haline getirmesi gibi Asya, Amerika, Almanya ve Fransa'yı da bu kapsama almak istediği tespiti üzerine yaptığı güncel analizi önemlidir. Helleiner, List'in korumacılık anlayışını uygulayan bu ülkelerin iktisadi refah bakımından bugün İngiltere ile rekabet edecek düzeye ulaştıklarını belirtmektedir. Helleiner (2005) ve Helleiner&Pickel'in (2023) son dönemde yaptığı “Küreselleşen Dünyada İktisadi Milliyetçilik” ve “Tartışmalı Dünya Ekonomisi” adlı çalışmalarında da üzerinde durduğu ana tema, List'in korumacılık önerisini uygulayarak küresel iktisadi sisteme entegre olan ülkelerin hem iktisaden hem de kültürel olarak daha başarılı oldukları yönündedir.<sup>26</sup> Ayrıca küreselleşme sürecinin milliyetçilik duygularını törpülemediğini, tam aksine daha canlı bir halde ve diri tuttuğunu da belirtmektedir. Shafaeddin (1998) ise tarihi olarak gelişmekte olan ülke konumundan gelişen ülke konumuna geçiş aşamasındaki ülkeler içinde Hong Kong<sup>27</sup> hariç, diğer tüm ülkelerin “bebek endüstri tezi”ni uyguladıklarını ifade etmektedir.<sup>28</sup>

List'in görüşleri ve bu görüşler üzerine yapılan analizler, çalışmamızın aktörü Gökalp'ta karşılığını fazlasıyla bulmaktadır. Her iki düşünür de iktisadi refahın ortaya çıkmasını sağlayan örgütlenme tarzının, serbest ticaret olduğunun; ancak, ülke şartlarının cari durumunun bu iktisadi sisteme uyumlanması için devlete düşen vazifeler bulunduğunun da bilincindedirler. Dolayısıyla her iki düşünür salt iktisadi bir bakış açısı ile konuyu ele almayı iktisadi gelişmenin sosyo-kültürel boyutunun da, mekân [hafıza] ve zaman [beklenti] açısından, dikkate alınması konusunda hemfikirdir. Bu nedenle her iki düşünürün fikirlerinin, “salt devletçilik ve hep devletçilik iktisadi paradigması”na indirgenecek düzeyde ele alınmaması gerekir.<sup>29</sup> Burada Gökalp açısından bir durumu özellikle belirtmek gerekir. İktisatçı olmayan ve XX. yüzyılın başında çalışmalarını kaleme alan Gökalp, “para” konusunda List'in metodolojik kapsamında ifade edilen “paranın” işlevselliği hususunu belki de literatürde en iyi analizi kısa ve özlü bir şekilde “**para afacan bir şeydir**” [yerinde durmayan, hareketli, haşarı, erçel] diyerek ifade etmiştir. Günümüzde para politikası çalışmalarında en önemli konu olan “para arzının mobilitesi” ancak bu kadar güzel ifade edilebilir.

## 2. Terakki, Cedit ve Muharrir Gökalp

Osmanlı açısından Birinci Küreselleşme Dönemi, savaşlar [93 Harbi/Rus Savaşı, Trablusgarp ve Balkan Savaşları] dönemidir. Ancak Birinci Dünya Savaşı başlı başına bir yıkım olup imparatorluk tasfiyesini zorunlu hale getirmiştir (Augusti, 2018). Artık savaş ekonomisi söz konusu olduğu için iktisadi faktörlerin önemli bileşeni “toprak kazancı/kayıbı” ve “savaş tazminatı” üzerine kurulu bir yapı haline dönüşmüştür. Bu ortamda Osmanlı; Birinci Küreselleşme Dönemi'ni ıskalamış ve iktisadi refah, devletin gündemi bile olamamıştır.<sup>30</sup> Birinci Dünya Savaşı ile imparatorluklar dağılmış ve yerlerine ulus-devletler kurulmuştur. Bu gelişmeler

<sup>26</sup> Gökalp (2018-20, s. 307-309) 1922 yılında yayımladığı “Garp Meselesi III” adlı eserinde, İngilizlerin iktisadi politikasını siyasi açıdan Helleiner, Pickel ve Shafaeddin'in örnekleme alanı olarak aldıkları ülkeler bağlamında ele almış ve bu yazarların tespitlerine eşdeğer tespitler yapmıştır, bir asır öncesinden.

<sup>27</sup> İngiltere'nin 1898-1997 yılları arasında 99 yıllığına Çin'den kiraladığı bölge.

<sup>28</sup> Ancak karşıt ve güncel bir görüş olarak Gregg'in (2020a; 2020b) çalışmalarını da belirtmek gerekir. İktisadi milliyetçilik uygulayan ülkelerin (özellikle Fransa, ABD, Çin ve Japonya) günümüz açısından geldiği durumu eleştirel bir analize tabi tutan Gregg, korumacılığın “uygulama süresinin tespitinin” sorunlu olmasından kaynaklı “iktisadi çıkmaz” sürecine değinmiştir. Korumacılık uygulayan ülkelerin, özellikle “sektörel” tercihlerinin isabetli olsa bile, siyasi baskılarla, korumacılık politikasının iktisadi refahtan ve “mukayeseli avantaj” durumunun “farkındalığından” uzaklaştığına dikkat çekmektedir. Bu durumun ise “girişimci”lerin sektörel yatırım kararları konusunda “belirsizlik/bilgi sorunu” meydana getirdiğini, bununla verimsizlik doğurduğunu ifade etmektedir. İktisadi milliyetçiliği savunuların hep “görünen” tarafa ilgi duyduğunu ve “görünmeyen” tarafı ihmal ettiği uyarısında bulunmaktadır.

<sup>29</sup> Okan (2014); List ile Gökalp'ı mukayese ettiği çalışmasında, Gökalp'ın bir iktisatçı olmamasına rağmen dönemin şartları bağlamında List'in korumacılık anlayışını benimsediğini, ayrıca Gökalp'ın ne liberal ne de sosyalist düşüncüyü benimsemediğini hatta bunlara karşı olduğunu da belirtmektedir. Gökalp'ın ulus-devlet inşa sürecinde iktisadi milliyetçilik anlayışını savunduğunu ve bu nedenle kurucu iradenin “devletçilik” politikasını tercih ettiğini ifade etmektedir. Ancak, bu yaklaşım yukarıda da izah edildiği üzere hem Gökalp hem de List düşüncesini tam olarak yansıtmamaktadır.

<sup>30</sup> Gerçi bu dönem diğer imparatorluklar içinde aynı şekildedir. Mesela 1870-1913 döneminde Osmanlı; İngiltere'den %1, Fransa'dan %7.3 ve Almanya'dan ise %7.7 yatırım almıştır. Aynı dönemde Rusya İngiltere'den %3.4, Fransa'dan %25.1 ve Almanya'dan ise %7.7, Avusturya-Macaristan ise İngiltere'den %1.0,

beraberinde iktisadi korumacılığın küresel bir tercih olduğu dönemi ortaya çıkarmıştır.

Birinci Küreselleşme Dönemi Osmanlı için Tanzimat modernleşmesinin tartışıldığı ve azınlık mensuplarına tanınan imtiyazların ortaya çıkardığı sosyo-ekonomik durumun izale edilmesi için kamusal idare anlayışının “Türkçülük” programı kapsamında İttihat ve Terakki tarafından yürütülmeye başlandığı bir dönemdir. Bu dönemde “yerlilik” ve “millilik” kavramı; sosyal, siyasal ve iktisadi alanın temel taşı haline gelmiş, dişe dokunur ve her türlü zorluğa rağmen başarılan ve sonuç alınan uygulama tek taraflı olarak “kapitülasyonların” kaldırılması ve “beşeri sermaye” stokunu geliştirmeye yönelik atılan adımlar olmuştur. Dönemin siyasi tercihi olan Almanya ile yakınlık kapsamında, ülke sathında “mesleki eğitim kurumları” açılmış ve aynı zamanda Almanya’ya mesleki tecrübe için “binlerce kişi” gönderilmiştir. Aslında bu atılım, “milli iktisat” anlayışının “tecrübi bilgi” kapsamında beşeri sermaye stokunu artırmaya yönelik bir adım olmuştur. Yurt dışına giden ve yurt içinde “çıraklık ve mesleki eğitim” faaliyetlerine devam edenler, terakki ve cedide ulaşma konusunda ortaya konulan en iyi uygulama pratiğini oluşturmuştur (Toprak, 1981, s. 26-27).

Gökalp; ulus-devlet öncesi bu dönemde, sonuçları itibariyle kültürel yozlaşma olduğunu ve azınlık mensuplarının siyasi/hukuki/iktisadi mukavemet kazanırken devletin ve yerli halkın ciddi mali sıkıntı içinde bulunduğunu belirtmektedir.<sup>31</sup> Gökalp, bu dönemde hem yabancı ülkelerin [özellikle İngiliz tarzı iktisadi yapı] hem de ülke sınırları içerisindeki mukim yabancı unsurların iktisadi durum ve davranışlarından, yerli halkın ciddi muzdarip olduğunu ısrarla vurgulamıştır (Kurtkan, 2011, s. 20-21).<sup>32</sup> Millet şuurunun gereği olarak vatan mücadelesinin önemine ve vatani savunmanın milli-manevi değerler kapsamında ele alınmasına çalışmalarında yer veren Gökalp (2018-2, s. 101-103), önemli bir uyarı yapmıştır:

Milli mefkûremiz yokken, milli misakımız akdedilmeden evvel, biz şuurlu bir millet miydik? Şüphesiz ki hayır! ...Biz hakiki bir millet gibi yaşamaya ancak milli misakımızın doğmasıyla başladık... O halde, milli misakımızın feyizli semeresini yalnız Yunan ordusunu mağlup ederek... kovmaya münhasır görmemeliyiz... Milli misakımız, yalnız harici tamamiyetimizi, yalnız harici istiklalimizi temin eden askeri bir misaktı... O halde, istiklal mefkûresi tamamıyla tahakkuk ettikten sonra, biz aramasak bile, yeni bir mefkûre kendiliğinden infilak edecektir. Bu yeni mefkûre, tekâmül mefkûresidir... Fakat bu mücadelede çok uzun sürecektir.

Tekâmül anlayışını terakki ve cedit açısından zorunlu bir mefkûre<sup>33</sup> olarak gören Gökalp (2018-1, s. 62); mefkûreyi “milletin istiklaline, hürriyetine ve terakkisine” çalışmak olarak tanımlamaktadır. “Tekâmül mefkûresi”ni hafıza ve beklenti şeklinde ele alan Gökalp, Tanzimat modernleşmesinin eksikliklerinin tadil edilerek, **gerekirse yıkılarak**, yeni kurulan ulus-devlet sürecinin inşa edilmesinin yeni bir mefkûreyi gerektirdiğini doktrine etmiştir (Günay, 1992). Bu kapsamda imparatorluk tasfiye sürecinde

Fransa’dan %4.9 ve Almanya’dan %12.8’dir (Daudin vd, 2008, s. 28-Tablo 1-4). Ancak bu dönemde dünya farklı bir iktisadi hayata dönüşmüştür. Öyle ki; ilk dünya fuarı (1876 ABD-Philadelphia), ilk dünya sanat sergisi (1895 Venedik Bienali), ilk dünya olimpiyatları (1896 Atina) ve ilk Nobel ödülü (1901) ile beraber dünyada daha fazla etkileşim süreci başlamıştır.

<sup>31</sup> Bu hususta seyyah Ömer Fuad’ın dönemin Bursa iline ait gözlemlerini içeren “Anadolu Mektupları” adlı çalışma önemli piyasa gözlemi ve bilgisi içermektedir. Avrupa tekniğinden mahrum olan esnafın muzdaripliğini ve devletin sorunu çözemesinden kaynaklı şikâyetleri anlatan Ömer Fuad, esnafın her türlü tedarikini gayrimüslim tebaadan yapmasının ise kaçınılmaz bir son olduğunu belirtmektedir. Durumun vahametini ise şu veciz ifadeyle serdetmiştir: “...Çünkü hayat-ı iktisadiyesi gaib olmuş milletin hayat-ı siyasiyesi de buz üstüne yazı yazmak kabilindedir”. Detay bilgi için bk. Demiryürek (2020).

<sup>32</sup> Ailesine yazdığı mektupta bu hususları şöyle ifade ediyor; “...İnsaniyetin medenî tekâmülüne, milletimin harsı tekâmülüne kuvvetli imanım var. Bu iki tekâmülün neticesi vatanımız için şübhesiz hayirdir. İşte benim nikbinliğim (iyimserlik), bu iki esasa istinad ediyor. Bazıları gibi, yalnız hissen, mizacen, nikbin değilim. Hissen ve mizacen, nikbin olduğum gibi, ilmen ve felsefeten de nikbinim. Bence, Türkler’i kurtaracak böyle ilmî bir nikbinliktir. Mütareke’den beri birçokları bedbin (kötümser/karamsar) oldu. Ben hayirli neticeleri dâima bekledim. Zaman, ümidlerimin haklı olduğunu gösterdi. Şimdiye kadar olduğu gibi, bundan sonra da dâima vecd içinde yaşayacağım. Bazı ilâçlar vardır ki, şekerle tatlılaşdırdıktan sonra içirilir. Bugün çekmekte olduğumuz ıztırları da tatlılaşdıran mefkûredir. Mefkûre ile beraber olunca bütün kahırlar çekilebilir. Mefkûrem yükseldikçe ben sıkıntılarımı unutturum. Ben, bahtiyarlığı sevgi ile mefkûrede bulan bir adamım. Bundan dolayıdır ki vecdim artar, ekşimez...” (Akt. Göksel, 1956, s. 26).

<sup>33</sup> Gökalp’e göre kavramsal olarak mefkûre, “herhangi bir maddi varlığa atfedilen” bir değer değildir. Maddi varlığı, mefkûrenin “gölgesi” (değer) olarak tanımlamaktadır. Bu hususta “kıymet” ile “değer” arasındaki farka dikkat çekmektedir. Kıymeti belirleyen unsur “mekfûre”dir. Örnek olarak “Kuran-ı Kerim” in herhangi bir yerde satışa sunulması anındaki fiyatının “değer” olduğunu; ancak, onu almak isteyen bu değere değil, ona verdiği “kıymet”in mefkûreyi tanımladığını belirtmektedir. Mefkûrenin maddi varlıklara bağlı bir gerçeklik olduğunu ama “buhranlı” zamanlarda fedakârlık şeklinde kendini göstereceğini (hafıza) ve bir istikbal kurgusu (beklenti) içinde cemiyette teşekkül edeceğini belirtmektedir. Cemiyetteki teşekkülünün ise birkaç müdafinin “maşeri vicdanı” harekete geçirecek önderliği ile olacağına inanmaktadır (2018-3, s. 69-73; 2019-1a). Ayrıca bk. Elöve (1952, s. 226-228).

“bayrak altında toplanma” mefkûresi realize olmuş ve yeni mefkûrenin “muasır medeniyet” olması gerektiği, bunun ise yeni bir telakkiyi zorunlu kıldığı muhakkaktır (Berend, 2022, s. 11).

Çalışmamız açısından “terakki ve cedit” hususunda Gökalp, imparatorluk döneminde üç hususun önemi üzerinde durmaktadır:

- Tanzimat modernleşmesinin doğu medeniyetinden batı medeniyetine geçiş için gerekli hukuksal değişiklikleri yaparak<sup>34</sup> bu hususta en önemli adımın mülkiyet hakkı (Arazi Kanunnamesi)<sup>35</sup> ile kanun önünde eşitliği sağlayarak iktisadi ve içtimai refahı sağlamayı amaçladığını belirtmektedir (2018p, s. 514). Bu hususu “yeni devlet” zihniyeti olarak gören Gökalp (2018b, s. 182-190); özellikle yöntemsel olarak “taklitçi” bir zihniyet ile “hafıza”yı dikkate almadan aktarılan tekniklerin aynı zamanda kültürel yozlaşmayı sağladığını ve bu durumun Tanzimat modernleşmesinin “**asri medeniyetin sahte mümessilleri olduğunu**” gösterdiğini ifade etmektedir (2018d, s. 255-256).

- Tanzimat ile beraber azınlık mensuplarına tanınan ayrıcalıkların toplumsal yapıda meydana getirdiği aşınmayı belirtip eğer kayırmacılık yapılacaksa bunun “yerli unsurlar” lehine kullanılması gerektiğini savunmaktadır (2019-2, s. 69, 73-74).<sup>36</sup>

- Ulemanın [aydınların] din eksenli teşekkülünden dolayı, eğitim faaliyetlerinin kısırlaşmasını ve batılı ülkelerin muasır seviyesine ulaşma hususundaki yetersizliğine dikkat çekmiştir.<sup>37</sup> Gökalp (2018h, s. 523-524), modernleşmenin eğitim faaliyetleri hususunda “tıbbiye ve askeriye” haricindeki diğer bilim dalları konusunda sonuca ulaşamadığını belirtmektedir. Bu iki bilim dalının başarılı olmasının temel nedeni olarak “doğu-batı” medeniyeti anlayışı gibi “ikilik” yaklaşımından azade kalarak, tam anlamıyla “tecrübi bilgi” sayesinde hem teorik hem de tatbiki olarak batılı olmasına bağlamaktadır. Aslında Gökalp, Tanzimat modernleşme adımının “yasal düzenlemeler” ile teknik olarak yapıldığının zannedilerek toplumsal katmanlar arasında gerekli ilgiyi görmediğini, içselleştirilemediğini ve dolayısıyla sosyolojik olarak “ikilik” bir anlayış doğurduğunu belirtmektedir (2018-8, s. 188-189). Bu durumun sosyolojik olarak bilimsel disiplinler arasında varlığını gösterdiğini de tespit etmiştir.

Tanzimat modernleşmesini “zorunluluk” olarak gören Gökalp; başarıya ulaşma konusunda taklitçilik eksenli değişim/dönüşüm çaba ve gayretlerini ciddi bir nakısa olarak görmektedir (Kurtkan, 2011, s. 19). Gökalp, meseleyi tarihi ve kültürel boyutuyla ele alıp “edebiyat ve dil bilimi” açısından konuyu açıklamaya çalışmış, iktisadi nedenlere sınırlı çerçevede değinmiş olmasına rağmen, bunun terakki ve cedit açısından önemini belirtmiştir. Burada bir hususun altını çizmek gerekir. Gökalp’ın, sosyo-ekonomik analiz yönteminde Alman Sosyal Bilim Uzmanların’dan ne kadar etkilendiği ve özellikle akranı Max Weber (1864-1920) yazınından ne kadar haberdar olduğu hususunda literatürde malumat eksikliği söz konusudur.<sup>38</sup> Çünkü Gökalp’ın analiz yöntemi “nedensellik” bağlamında Weberyen bir yaklaşıma referans vermese de “kokusu” çalışmalarında hissedilir bir haldedir.

Çalışmamız açısından Gökalp’ın yeni kurulan bir devletin iktisadi refaha ulaşma konusunda Tanzimat modernleşmesinin düştüğü hatalara düşülmemesi ve netice olarak terakki ve ceditte ulaşmak için tespit, tahlil ve çözüm önerisi olarak sunduğu iktisadi kavramsallaştırmaları/görüşleri/tespitleri şunlardır;

<sup>34</sup> Gökalp (2018b, s. 183); doğu medeniyetinin Osmanlı üzerindeki yansımalarının İran (Acem) Medeniyeti olarak tanımlamaktadır. Bunun en önemli yansımalarının ise edebiyat (Tevfik Fikret hariç, Servet-i Fünunu “hasta ahlâk” olarak tanımlıyor) ve müzik (düm-tek kültürü) olduğunu belirtmektedir (2018c, s. 205). Gökalp’ın müzik ile ilgili tespitine yönelik eleştiri için bk. Arslan (2015).

<sup>35</sup> Gökalp (2018c, s. 206-207); Arazi Kanunnamesi’ni iktisadi bir olay olmakla beraber, literatürün aksine “kadınlara” verilen bir hak olarak, kadın-erkek eşitliği bağlamında “vatandaşlık suuru” açısından orijinal bir bakış açısıyla ele almaktadır.

<sup>36</sup> Yerli unsurların gelişmesi için devlet tarafından “yerli malı” kullanımı önerilmiş ve teşvik edilmiştir (Başaran, 2005). Ancak yerli unsurlar lehine atılan bu adımların Cumhuriyet öncesi İttihat ve Terakki döneminde ciddi sıkıntıları olmuştur. Özellikle “Kara Kemal” gibi unsurların üstlendiği “esnaf” zenginleşmesinin uygulama sorunları için bk. (Coşkun, 2015; Vural, 2016).

<sup>37</sup> Gökalp (2018-12, s. 45) din adamları hususunda, “onların fertlere şahsiyet/istikamet verebileceklerini, cemiyete istikamet vermenin onların işi olmadığını” hele hele eğitim müfredatının bu kapsamda olmasından dolayı da cemiyetin terakkiye ulaşamayacağını çok net bir şekilde tanımlamaktadır. Bk. dipnot 2.

<sup>38</sup> Gökalp tarafından 1916 yılında kurulan “İçtimaiyat Darülmesai” ile birlikte, Gökalp’ın dehaletiyile, Alman Kültür Eğitim Enstitüsü tarafından Almanya’dan akademisyenler Darülfünun’da görev yapmak üzere davet edilmiştir. Gelen hocalar içindeki iki isimden; daha çok “milli iktisat” konusunda çalışmaları bulunan İktisatçı/Hukukçu Friedrich Hoffmann (Baş, 2016) ve Maliyecisi Dr. Anton Fleck’ten Almanya’daki sosyo-ekonomik yazına ilişkin malumat edinmiş ihtimali olabilir (Arslan, 2019, s. 25). İnalçık ise (2009, s. 114-115); Arnold J. Toynbee (1889-1975) ile Gökalp’ı kültür ve medeniyete ilişkin görüşleri bakımından mukayese ederken bu hususa dikkat çekmiştir. Gökalp’ın yakından bilip tanıdığı Fransız sosyolog Gaston Richard’ın (1860-1945) eserleriyle Max Weber’in çağdaşı Alman sosyolog Ferdinand Tönnies’e (1855-1936) oradan ise Weber’e ulaşabileceğine dair malumat vermiştir.

- **Milliyet kavramını, ırk kavramından ayırmıştır.** Bir arada yaşayabilme kabiliyeti için milliyet kavramını, müşterek [dil, din ve ahlâk] paydası olanlar olarak ifade etmiştir.<sup>39</sup> Fert kavramının millet şuuru ile “vatandaş” kavramına evrilmesini önererek, modern devletin vatandaşlık anlayışını tespit etmiştir (2018-14, s. 105). Bu nedenle; imparatorluk döneminin “müslim-gayrimüslim” ayırımının “ümme” anlayışından kaynaklandığını ancak ulus-devlet inşa sürecinde seküler kimlik olan “vatandaşlık” anlayışının doktrine edilmesini tercih etmiştir (2018-17, s. 123-124).<sup>40</sup> Vatandaşlık anlayışı Gökalp'ta, yeni kurulan devlet için iktisadi açıdan hak ve yükümlülükleri olan “vergi mükellefligi”ne denk düşmektedir.

- **Memurîn anlayışını ciddi anlamda eleştirmiş** [ki kendisi de memurluk yapmıştır] ve memurin sınıfı ile rençberlik [mesleki çiftçilik] arasında bir fark olmadığını terakki ve cedit açısından tenkit etmiştir (2021a, s. 20).<sup>41</sup> Gökalp'ın bu tespiti; iktisat literatüründe “girişimcinin” yani “risk ve belirsizliği” üstlenen aktörün yerine devletin veya kamu görevlisinin rol alması, tartışmalı bir mevzudur.<sup>42</sup> Gökalp, memurin zihniyetini “sabit maaş” açısından da terakkiye muarız görmektedir. Sabit maaşa sahip olanların, “derd-i maişetten” kurtuldukları için terakki ve cedit konusunda gerekli adımları atmak yerine daha fazla “makam-mansıp” peşinde olacaklarını belirtmektedir (2018-13, s. 56-57). Gökalp'ın bu tespiti, iktisat literatüründe “bürokrasinin” kendi çıkarları için kamu harcamalarını artırıcı yönde eğilimde bulunacağı teorisine denk düşmektedir (Bakırtaş, 1998). Aradaki fark, Gökalp'ın bu hususu daha önce ele almasıdır.<sup>43</sup>

- **Muasırlaşma olarak ifade ettiği süreç için Gökalp, iktisadi örgütlenme tarzının [teşkilat] zorunlu olduğunu belirtip bunun zuhur edebilmesi için “esnaf ve müteşebbis” güruhunun bir toplumda oluşması ve gelişmesi gerektiğini belirtir.** Bu hususta iktisat bilgisi kaynaklı olmasa da sosyolojik bilgi dağarcığından dolayı iktisadi önerilerini hep iktisadi örgütlenme tarzı üzerine kurmaktadır. Onun amacı iktisadi politika önerisinden daha çok, ulus-devlet inşa sürecinde yeni bir iktisadi örgütlenme tarzı oluşturabilmektir. Bunun için ise iktisadi tespit ve önerilerini zihniyet temelli kurumsal problemlere çekmiş ve bunların çözümüne yöneltmiştir (Baloğlu, 2012).<sup>44</sup> Ama bu hususta da iktisadi örgütlenme tarzının milli temellere oturtulması gerektiğini belirtmektedir (2018e, s. 445).<sup>45</sup>

- **Devletin iktisadi müktesebatının memurîn sınıfına dayanmasının terakki ve cedide engel olacağını** (2018f, s. 452-453) ve **iktisadi refahın müteşebbis sınıfının iman ve ümidi ile gerçekleştirebileceğini tespit eder.** Burada özellikle işbölümü üzerinde duran Gökalp (2018h, s. 502), işbölümünü/uzmanlaşmayı batı medeniyetinin temeli olarak ifade etmektedir. İşbölümünün toplumun iktisadi gelişmesi ve bireylerin meslek mensubu olmasına katkı sağlayacağını, ayrıca “sınıf yok, meslek var” mottosu ile toplumsal yapının da gelişeceğini belirtmektedir. Aslında Gökalp (2018-13, s. 57-61), “zengin birey, zengin devlet” anlayışını benimsemiştir. Mefkûrelerin gerçekleşmesi için ciddi devlet bütçesine ihtiyaç duyulacağını, bunun için ise bireylerin zenginleşerek vergi verip devlete destek olması gerektiğini savunmaktadır. İktisadi hayatın yüksek olmaması halinde hiçbir mefkûrenin gerçekleşmeyeceğini de ifade etmektedir. Bu nedenle terakkinin birinci adımının “iktisadi merhale” olduğunu tespit etmiştir. Gökalp'ın bu tespiti ise günümüz iktisat literatüründeki “refah devleti” anlayışına denk gelmektedir (2018n, s. 511). Burada sadece “refah” ve “saadet” kavramlarını ayırmıştır. Refahın maddi gösterge olacağını, saadetin ise manevi gösterge olarak kabul edilmesi gerektiğini ve her ikisinin birlikte artacağı bir iktisadi sistemin daha başarılı olacağını belirtmektedir (2018-17, s. 173-176). Aslında Gökalp, iktisat literatüründeki iktisadi büyüme (refah) ile iktisadi kalkınma (saadet) kavramlarını tanımlamıştır. Gökalp

<sup>39</sup> Weber'de (2012, s. 44), zoolojik ulusalcılıktan nefret edip analizinde dikkate almamıştır.

<sup>40</sup> Göl (2003, s. 18-19), Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışının modernite ile ilgili olduğunu ve **üç yeniliği barındırdığını** ifade etmektedir: **modern kimlik yaratma, modern ulus-devlet inşa etme ve ortak dil geliştirme.** Bu üç yeniliğin ise kolektif kültür sağlarken, ümme anlayışını millet şuuruna dönüştürdüğünü ve ayrıca millet şuurunun “**Turan fikrinden Türkiye odağına**” kaymasını sağlayan mütefekkinin ise Gökalp olduğunu belirtmektedir. İncalcık ise (2009, s. 92) köken olarak Türk olmayan bir beldeden (Çermik) gelen cedlerden dolayı Gökalp'ın “terbiye ve duygu” bağlamında kendini Türk ifade ederek, “millet-vatandaş” anlayışını benimsediğini söylemektedir.

<sup>41</sup> Gökalp; memurin zihniyetini, aslında o dönemin tarımsal üretim modelinin “hudâyinâbit” anlayışı kapsamında “tohum ek, bekle, hava şartları olumlu olursa daha fazla ürün elde ederiz, yoksa bir şey kazanamayız” anlayışı olan rençberliğe benzetmektedir. Yeniliği ve tekniksel iyileşmeyi sağlayamayacağı açısından ilişki kurmaktadır.

<sup>42</sup> Mesela Röpke; bu hususu, fakirlerin hakkını gözetme nedenine dayandıranlara şöyle bir eleştiri getirmektedir: “... O halde sorun, yoksulların kaderinin ne olacağı değildir... Sorun, daha ziyade, girişimcilerin olmadığı bir toplumda devlet görevlilerinin, siyasi güç eliyle girişimcilerin yerini almak ve özel işletmeleri ikame edecek kamu işletmeleri ihdas etmesinin daha fazla ekonomik kötülük ya da sosyal adaletsizlik doğuracağıdır...” (Röpke, 1963, s. 11).

<sup>43</sup> Tarihsel açıdan “memurin” kültürünün iktisadi refah üzerindeki etkisinin analizi için bk. Çakmak (2023).

<sup>44</sup> Fındıkoğlu (2011, s. 48-49), sosyalizm düşüncesi açısından Gökalp'ın analizini yaparken “iktisatçı Gökalp” tabirini kullanmıştır.

<sup>45</sup> Tolga (1949, s. 8-9), Gökalp'ın kültür kavramını “hars ve medeniyet” olarak ikiye ayırdığını, iktisat ilmini ise “ehemmiyet itibarıyla harstan ne aşağıda nede yukarıda sayılamayacak olan medeniyet bölümü” kapsamında ele aldığı belirtmektedir. İktisadi açıdan ise ferdin bir bölümünün “maşeri” bir bölümünün ise “mesleki” erbab olarak telakki ettiğini ifade etmektedir.

(2018k, s. 299), kişisel ve toplumsal çıkar kavramlarını da değerlendirmiş ve meslek mensuplarının birbiri ve toplum için zaruri olduğunu ifade etmiştir. Ferdin “kişisel çıkar” peşinde koşarken cemiyetin çıkarını ihmal edeceğini ve bu eksikliğin yaşanmaması için hep “maşerî vicdanı” uyandırma vazifesini ifa edecek bir gürhün [şahıs veya sivil toplum örgütü] zorunlu olduğunu belirtmektedir (2018-3).<sup>46</sup> Kaldı ki; “Musahabe: Umumculuk” adlı makalesinde bu hususu daha detaylı yazıp, kişisel çıkarın [hususçu insanların] önemli olduğunu belirtip bunlarla birlikte “umumcu” insanlara da ihtiyaç olacağını belirtmektedir. Ancak umumcu kisvesi altında “kişisel çıkarı peşinde koşanların” olacağını belirtmekten de geri durmamıştır. Bu tenakuzunun temel nedenini, yine kendisinin ifade ettiği gibi, “buhranlı dönemler”de “umumcu insanların” zorunlu olduğunu belirterek izale etmektedir (2018-16, s. 169-171).<sup>47</sup>

- **Beynelmililiyetin [açık/çevrimiçi toplum]; manevi ve felsefi olarak Türklük ve İslâmiyet ile tenakuz içinde olamayacağını, hatta uyumlu olduğunu da belirtmektedir** (2021a, s. 22). Gökalp bu hususta “analitik” bir bakış açısı ile net bir tanımlama yaparak iktisadi örgütlenme tarzı bakımından “doğu medeniyetini” zihniyet temelli olarak terakkiye mani görürken “batı medeniyetinin” ise yükselmeye saik olduğunu ancak sosyo-kültürel açıdan tadil edilmesi gerektiğini savunmaktadır (2019-2). Hatta iktisadi bakımdan doğu medeniyetini, batı medeniyeti ile uzlaştırmaya çalışmanın Orta Çağ’a dönüş olacağını düşünmekte ve bu hususta ilk düsturun “Türk milletinden, İslâm ümmetinden, Garp medeniyetinden” olduğunu açıkça ifade etmektedir (2018h, s. 501, 504, 506).

- **Gökalp** (2018h, s. 508-512); **özel mülkiyetin önemine değinirken iktisadi bir analiz yapmak yerine sosyolojik bir bakış açısı ile “elverişli olmayan fikir” olarak tanımladığı “sosyalizm” eleştirisini ortaya koymuştur.** İş bölümünün gelişmesinin “sınıf” kavramını ortadan kaldıracağını ve bu durumun ise hem kişisel hürriyeti hem de kişisel mülkiyeti yaygınlaştıracağını belirtmektedir. Gökalp için iktisattaki “mülkiyet hakkı”, sosyolojik bir olgu olarak karşılığını “hürriyet” anlayışında bulur ki bu yaklaşım Avusturya İktisat Okulu’nun temel önermesidir. Mülkiyet hakkını doğuran olgu ise iktisadi kabiliyet ile iş bölümü/uzmanlığa dayanan çalışma olup bu çalışma ortamının sağlanması ile medeniyet terakki edecektir. İktisadi açıdan bu hususun sosyo-kültürel harmoni ortamı [çarşı halkı] sağlayacağı ve bu durumun ise ne içtimaiyat ne de milliyetçilik ile tezat içermeyeceğini, tam aksine toplumsal olgunluk için elzem olduğunu ifade etmektedir (2021b, s. 39-40). Ayrıca bk. Çakmak (2024).

Gökalp iktisadi kavramlar konusunda net tanımlamalar yapmasına ve iktisadi gelişmenin batı tarzı iktisadi yöntemleri uygulamakla mümkün olacağını belirtmiş olmasına rağmen, “ülkenin bulunduğu vaziyetten dolayı”<sup>48</sup> sosyo-ekonomik ihtiyaçların karşılanması ve terakki-cedide gidecek sürecin devlet eliyle oluşturulmasını önermektedir. Diğer bir ifadeyle iki farklı dönem, iki farklı Gökalp iktisadi anlayışından bahsedebiliriz. Ulus-devlet inşası öncesinde iktisadi açıdan daha enternasyonal bir bakış açısı sunan Gökalp, ulus-devlet kuruluş sürecinde geçici bir süreliğine olsa da daha devletçi bir iktisadi önermeyi ortaya koymuştur. Ancak aşağıda da ifade edildiği üzere vefatından önce yazdığı son yazılarında tekrar iktisadi kavramsallaştırmasına yönelik çalışmalara benzer yayımlar yapmıştır.

### 3. İktisadi Milliyetçilik ve Muharrir Gökalp

İktisadi milliyetçilik zor zamanların tercihidir. Farklı dönemlerde farklı ülkelerde uygulanmaya çalışılan ve her zaman için sıkıntılı iktisadi şartlarda uygulanması hararetle savunulan bu anlayışın, en koyu dönemi iki cihan savaşı süresince 20 yıllık bir dönemde uygulama alanı bulmuştur (Helleiner, 2002, s. 309; Berend, 2022). Gökalp (2018-19); bu dönemde [1922 yılında kaleme aldığı çalışmasında] askeri alanda gösterilen mucizenin, iktisadi bakımdan da gösterilebileceğine inancının tam olduğunu belirtmektedir. Ancak ilk önce Tanzimat’ın iktisadi zihniyetini yani “İngiliz usulü”nü terk edip, “devlet eliyle nasıl kalkınabileceğimizin” belirlenmesi/çerçevelemesi gerektiğini önermektedir (Önsoy, 1982, s. 358-359). Kendisinin bir iktisadi

<sup>46</sup> Selen (2011, s. 10), Gökalp’ın derslerinde eğitim faaliyetlerinin amacının cemiyet için “üç-beş kişiyi” yetiştirmek olduğunu, bunun ise “Türkiye’nin yaşama kabiliyetinin can damarı” olacağını, ısrarla vurguladığını ifade etmektedir.

<sup>47</sup> Gökalp, toplumsal yapının değişim/dönüşümüne öncülük edecek “yenilikçi tip” insanların varlığını önemsemekte ve bu insanların bir toplumda var olmasının “gelecek kurgusu/mefkûre” açısından zorunlu olduğuna inanmaktadır. Daha detaylı bilgi için bk. Eke (2011).

<sup>48</sup> Malta’da sürgün olduğunda ailesine yazdığı mektupta bu hususu şöyle ifade ediyor; “Artık sizden para istemem. Çünkü burası ucuzluk... artık sizden hiç paket ve kitab istemem. Paris’den, Londra’dan kitab getirmek [İstanbul’a göre] daha ucuz oluyor... Hıfzıssıhaya çok dikkat etmek lâzım. Tedavinize himmet eden doktorlara da çok teşekkürler ederim. Çocuklar daha bir müddet mektebe gitmeseler iyi olur. Burada hastalık yok. Hepimiz sıhhatteyiz... Benim, mektub almazsam, merak etmeğim tabiidir. **Çünkü siz emin bir mevkide değilsiniz. Hâlbuki ben gerek âb-ü-hava itibarıyla, gerek sair cihetlerce hiç endişe edilmeyecek bir mahaldeyim.** Sizin merak etmenize hiç bir sebep yoktur... Sizin orada rahat olduğunuzu mektublarınızda okudukça hiçbir endişem kalmıyor... Ben, ilk gündenberi şeretimi [neşemi] bir ân gaib etmedim. **Dünya bu halde kalmaz. İstikbal iyi olacak.** Çünkü, daima ileri giden iki şey var: Biri ilim, öteki mefkûre. Bunlar insanıyetin iki kanadıdır, insanlık bazan düşer. Fakat bu kanadlarla yeniden yükselebilir” (Akt. Göksele, 1956, s. 21, 28-29, 30-33).



sistemden bahsedemeyeceğini; ancak ülkenin iktisadi olarak kısa sürede ve hâlihazırda yapılabilecek en iyi tercihinin “devlet müdahalesi” olacağını ve halkın acilen buna ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir. Çünkü muasır medeniyet aşaması için “iktisadi atılım” yapılması gerekmektedir. **Bunun askeri mucizesini yeni yapmış ve birçok ülke ile bu süreçte mücadele etmiş bir milletin, iktisadi atılımı yabancı sermayeden beklemesi mümkün değildir. Bu nedenle “iktisadi mucizenin” mecburen devlet eliyle ihdas edilmesi gerekmektedir.** Gökalp (2018-21), 1923 yılında yayımladığı yazısında ise iktisadi tekâmülün merhalelerini,<sup>49</sup> muazzam bir şekilde özetlemektedir. Her şeyden önce sosyolojik olarak tekâmülün hangi seviyede olduğunun ve ülke sathının ekonomik panoramasının iyi tespit edilmesinin öneminden bahsetmektedir. Bu kapsamda en önemli sorunun “sermayenin temerküz” etmemiş olmasına bağlamakta ve bu nedenle işbölümüne dayalı yerel iktisadi unsurların oluşturulması ile [ki bunu da ancak devletin iktisadi aktör olarak rol almasıyla] mümkün olabileceğini ifade etmektedir. Çünkü Kurtuluş Savaşı öncesi/sonrası halkın iktisadi açıdan fena hırpalandığını, sermaye olmadığını ve sadece beşeri sermaye stokunun devlet eliyle istihdam edilecek iktisadi birimlerin oluşumu ile tekâmül merhalesine ulaşılabileceğini belirtmektedir. Kısacası Gökalp (2018-22), ulus-devlet idaresinin içtimai temelli olabilmesi için halkın iktisadi zarureti gidilmesi ve bu hususta her türlü devlet imkânının seferber edilmesi gerektiğini önermektedir.

Görüldüğü üzere ulus-devlet sürecinin hükmetmeye başladığı dönemde Gökalp, daha önce belirtildiği üzere iktisadi kavramsallaştırmaya ilişkin görüş ve önerilerini iktisadi politika önerisi olarak tam anlamıyla “devletçi” bir çizgiye taşımış bulunmaktadır. Hatta yine 1923 yılında kaleme aldığı “İktisadi İnkılâp İçin Nasıl Çalışmalıyız?” (2018-23) adlı eserinde, herhangi bir iktisadi merhaleyi dikkate almadan devletin doğrudan “Avrupa Tekniği’ni” almaya mecbur olduğunu belirtmektedir.<sup>50</sup>

Burada özellikle askeri ve sağlık modernizasyonunun fert teşebbüsü ile değil, devlet teşebbüsü ile geldiğini belirtmekte ve ülkenin sanayileşmesi, terakkinin sağlanması için devletin rol üstlenmesini [iktisadi devlet] savunmaktadır. Ayrıca daha önce eleştirdiği “memurin” taifesinin ise vurguncu [muhtekir] olarak tanımladığı “kapitalist girişimci”nin yapacağı/yapması gerekeceği rolleri de üstlenmesi [iktisadiyatçı vasfına bürünerek] gerektiğini ifade etmektedir.

Bu kapsamda Gökalp, ulus-devlet inşası döneminde devletin iktisadi örgütlenme tarzında, nasıl ve ne şekilde mevzilenmesi/görev alması gerektiğini şu şekilde ifade etmektedir (2018-23):

- **Tekelleşme:** Doğrudan doğruya devletin sektörel bazda rol alması. Tıpkı posta-telgraf sektöründe olduğu gibi.
- **İmtiyaz:** Devlet kendi yerine (emanetçi) bir hususi müteşebbise sektörel görev tevdi eder. Tıpkı şimendifer imtiyazları gibi.
- **Kamu-Özel Sektör İşbirliği (müşterekü'l-menfaa/müşterek emanet):** Tekel ayrıcalığı olan ortaklık. Tıpkı tütün ticareti ve bankacılık modeli gibi.
- **İltizam:** Özel sektörün devlet adına vergi toplamasıdır. Gökalp burada kamusal hizmet kavramı anlamında kullanmak ile beraber, kendisi de açıklama yaparken, “mültezimler” eliyle vergi gelirlerinin toplanmasının sakıncalarından bahsetmektedir. Ama aslında burada devletin iktisadi rol üstlenmesinin idare hukukunda karşılığı olan “müşterek emanet sisteminin mali hususlarda uygulanması” kastedilmektedir.

Gökalp, bu önerilerinin uygulanması için ise iyi bir planlama yapılması gerektiğini ve bu şekilde iktisadi refahın gerçekleşeceğini belirtmektedir. Aslında bu önerilerinin hepsi kamu ekonomisinde karşılığı olan “doğal tekel” veya “giriş maliyetleri” yüksek olan sektörlerin, kamu hizmeti vasfıyla devlet tarafından sağlanması önerilerinden ibarettir. Zaten bir kısmı da imparatorluk döneminde uygulanan modellerdir. Bu açıdan Gökalp’ın önerileri, doğrudan özel mülkiyet hakkını sınırlandıran bir anlayışa dayalı “devletçilik” modelini kapsamamaktadır.

<sup>49</sup> Gökalp’ın “İktisadi Tekâmülün Merhaleleri” adlı çalışması; Amerikalı iktisatçı Walt Whitman Rostow(sky)’un (1916-2003) ilk önce 1953 yılında yayımlanan “Ekonomik Büyüme Süreci” ve daha sonra 1959 yılında “Ekonomik Büyüme Aşamaları” çalışmalarının 1960 yılında “Ekonomik Büyümenin Aşamaları: Komünist Olmayan Bir Manifesto” adı ile geliştirilmiş ve nihayi hali olan çalışmasının yaklaşık 40 yıl öncesinde özetlenmiş hali gibidir. Gökalp, Rostow gibi iktisadi gelişmeyi “geleneksel ve modern toplum” anlayışının iktisadi birimleri üzerine kurulu olmasını sosyolojik olarak ele almıştır. Aslında bu durum Gökalp’ın bir muharrir yetkinliğinin fevkinde, iktisadi gelişmeyi sosyolojik bir değişim/dönüşüm olarak ele aldığının göstergesidir. Kaldı ki Gökalp meseleyi iktisadi birimin temeli olan “aile”den alarak; esnafılık/çarşı, imalathane ve fabrika ölçeğinde sanayi gelişiminin kurumsal alanına kadar taşımaktadır. Ayrıca bu dönüşümün “işgücü” istihdamı ile beraber “işçi-patron” ilişkisi şeklinde toplumsal bir yapıya evrileceğini de belirtmiş, ilk önce “sermaye”nin temerküz edeceğini ve bu sayede “girişimci”nin husule geleceğini ihatalı bir şekilde analiz etmiştir. Bu açıdan Gökalp’ın Rostow’dan önce [Rostow çalışmalarına 1930’dan itibaren başladığını ifade etmektedir.] bu hususa dikkat çekmesi takdire şayandır.

<sup>50</sup> Gökalp’ın örnekendirme alanı olarak kullandığı “elektrik üretimi ve şebeke ağı” aslında dönemin batısını credit açısından iyi takip eden bir mütefekkir olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır. Çünkü XX. yüzyılın başında dünyada Amerika merkezli (George Westinghouse (1846-1941)/Niagara Şelalesi) yaygınlaşan şehir aydınlatması için elektrik üretimini bilen ve yeni kurulan ulus-devletin buna öncelik etmesini savunan bir düşüncesi mevcuttur.

Zaten bu makalesinden iki ay önce kaleme aldığı “Medenî Havadisler: İktisadî Kongre” (2018-24) adlı çalışmasında iki hususun önemli olduğunu belirtmektedir. Bunlar:

- Özel teşebbüsler ile rekabet etmemek şartıyla ve
- Ecnebinin tahakkümüne girmektense ülkenin milli sermayesinden “hayır ummak”, “kendi yağımız ile kavrulmak” daha iyidir demekte ve bunu da devletin iktisadi vaziyete önyak olması ile mümkün olacağını belirtmektedir.

Ancak devletin iktisadi vaziyetinin başarısızlıkla sonuçlanacağı eleştirilerinin var olduğunu ve bunlara çözüm olarak ta “işin ehli/mütehasıs” kamu idarecilerinin olması ile bu sorunun çözülebileceğini ifade etmektedir. Bunun (liyakat) başarı için şart olduğunu belirtmekte ve yine bu makalesinden bir ay önce kaleme aldığı “Garp Meselesi III” (2018-20, s. 308-309) çalışmasında da bu hususları tam olarak izah eden şu tespiti ifade etmektedir:

İngilizler... bütün Osmanlı yurdunu Hindistan... gibi... müstemleke haline koymak istiyor... vatanımızı askerî istilalardan kurtardıktan sonra da, Avrupa'nın iktisadî esaretinden kolay kolay kurtulamayacağız. İktisadî esarettten kurtulmak için Avrupalıların yaptığı tarzda iktisadî teşkilatlar yapmak lâzımdır.

Ayrıca vefatından hemen önce Gökalp, 1924 yılında kaleme aldığı “Ecnebi Sermayesi, İktisadi Adem-i Merkezîyet ve Teşkilatçılar” (2019-1b; 2019-1c; 2019-1d; 2019-1e; 2019-1f; 2019-1g) gibi çalışmalarında iktisadi kavramlaştırmadaki görüş ve önerilerine daha yakın fikirlerini tekrar etmiştir. Bu çalışmalarında, sermayenin ve teknik eleman/bilginin yabancidan alınmasında bir mahsurun olamayacağını ve bunun ülke için önemli olduğunu, çünkü bu aşamada ülke kaynakları ile sermaye sorununu çözenin müşkül olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte, çok net bir şekilde ve tekrar gündeme alıp “müteşebbis” kültürü üzerinde durmakta ve ısrarla “**o büyük yaratıcı teşkilâtçılar yani iktisadî müteşebbisler**” olarak ifade ettiği iktisadi refahın yüklenicisi özel teşebbüsü vurgulamaktadır. Hatta müteşebbis kültürünün oluşumunu ve ülkeyi iktisadi refaha taşıyacak olan müteşebbis güruhu “**yeni filizlenmeye başlayan iktisadî iman sahibi**” olarak nitelendirmektedir. Vefatından sonra yayımlanan ve iktisadi kavramların (emek, çalışma, sermaye, mülkiyet gibi) “hikâyesel” lezzette ama “tematik derinliği” olan bir analize tekrar tabi tutma gereği hissetmiş olmalı. Bu analizi “ontolojik/varlık bilimsel” bir bakış açısıyla yaradılış gayesinin insan/hayvan açısından derd-i maişet boyutlarını, gerekçelerini ve davranış şekillerinin izahatından ibarettir.<sup>51</sup>

Buraya kadar izah edilenler kapsamında Gökalp'ın iktisada bakış açısının sorunlu ve karmaşık olduğu anlamı çıkabilir. Bu tespit Gökalp'ın bütün eserlerini incelemeyen, kısmi olarak bazı eserlerine bakılarak yapılabilecek yorumlardandır.<sup>52</sup> Ancak bize göre bütün eserlerine bakıldığında hep aynı iktisadi tespit, tahlil ve öneriler söz konusudur. Çünkü Gökalp; unutmamak gerekir ki bir muharrir olarak, ısrarla muasır medeniyetin temel taşı, ilk basamağı ve olmazsa olmazının “iktisadi merhale” olduğunu belirtmektedir. Ayrıca İngiliz sistemi olarak ifade ettiği iktisadi sistemin tekâmül için zorunlu olduğunu da kabul etmiştir. Bu iktisadi sistemin uygulanabilmesi için imparatorluk tasfiyesi ve Kurtuluş Savaşı sonrası inşa edilen ulus-devlet sürecinin bir müddet “korumacı iktisadi sistem” ile yoluna devam etmesini ama özellikle kamu ekonomisi kapsamında ve “giriş maliyeti yüksek sektörler”in devlet eliyle ihdas edilmesi gerektiğini önermiştir.<sup>53</sup> Ayrıca şunu çok net ifade etmektedir (2019-2, s. 71): “İlimlerin usulleri vardır, programları yoktur...”, zamanla ve uygulamalar neticesinde kendi programları ortaya çıkar demektir. Bu nedenle Gökalp (2019e, s. 209-210); Adam Smith'in meşhur kitabını oluştururken bir ilim tesis etmek için kaleme aldığını, ama farkında olmadan İngiltere'nin iktisadi programını yazdığını belirtmekte ve onun yazdıklarının [serbest ticaret], sanayide dünyanın en önde ülkesi olarak, İngiltere için çok önemli ve tamamen lehine olduğunu tespit etmektedir. Nitekim kendisi; İngiltere'nin uyguladığı iktisat politikasının terakki ve cedit için zorunlu olduğunu bilmek ile beraber, belirli bir süre List'in korumacılık politikalarının uygulanmasını daha doğru bulmuştur. Gökalp, bulunduğu şartlar ve zaman itibarıyla yeni kurulan ulus-devlet olan Türkiye'nin de bu yolda ilerlemesinin gerekliliği üzerinde durmuştur. Bu öneri; Gökalp'ın iktisadi zihniyetinin “devletçi ve/veya kolektivist”

<sup>51</sup> Gökalp'ın iktisadi görüşleri hakkında çalışmamızla ilgili benzer/farklı yorumlar için bk. Tolga (1949), Önsoy (1982), Parla (2009, s. 207-227), Vayni (2012).

<sup>52</sup> Gökalp'ın fikri mecrasının değişim/dönüşümü ile ilgili değerlendirme için bk. Baş ve Akyurt (2022, s. 469-470).

<sup>53</sup> Fındıkoğlu (2011, s. 57-58) Gökalp'ın “devlet” anlayışının ulus-devlet inşa süreci ile beraber değiştiğini ve iktisadi açıdan “rehber bir devlet” olması gerektiği, “hususî sektörün ilgası” manasını asla önermediğini, sadece özel ve kamu sektörü bakımından “ahenkli bir paylaşım/karma ekonomiden” yana olduğunu belirtmektedir. Benzer analiz için bk. Kurtkan (2011, s. 22-23).

olmasından daha ziyade, onun sadece “hafıza ve beklenti” açısından bilgiyi politika haline dönüştürmek için “zaman/süreç” kavramını “kısa ve uzun vadeli” dönemleme olarak ele almasından kaynaklanmaktadır.

Çalışmamızda izah ettiğimiz hususlara ilişkin benzerlik taşıyan bir çalışmaya tarihi kadirşinaslık açısından değinerek çalışmaya nihayet verelim. 1925 yılında Halk Gazetesi'nde “Milli İktisat'tan Ne Anlamalıyız” adlı bir köşe yazısı yazan, Almanya'da iktisat doktorası yapmış ve Kadro Harekâtı'nın kurucularından olan Vedat Nedim Tör'ün (1897-1985) analizi önemli bir çalışmadır. Tör, Cumhuriyetin ilk yıllarında milli iktisat ile ilgili tartışmalara, yapılan öneri ve tespitlere bir iktisatçı olarak cevap vermiştir. Her ne kadar çalışmasında zımnî bir Gökalp [ve/veya Tekin Alp] eleştirisi bulunmasına rağmen, yaptığı tespitler çalışmamızdaki iktisadi milliyetçilik ve Gökalp analizi ile örtüşmektedir. Tör, milli iktisat modelinin “kendi kendine yeterlilik anlayışının sakıncalı olduğunu, korumacılığın tüm sektörler için olamayacağını, kâr mefhumunun milliyet ile alakasının olmadığını, piyasa kurallarına/şeraitine uygunluğun esas olduğunu, ecnebi sermayeye düşmanlığın saf bir telakki olacağını, her şeyden önemlisinin ise memleketin sosyal/iktisadi/mali envanterinin çıkarılması gerektiğini” belirtmektedir. Bunlar ile birlikte tetkik/teşhis/tedavi sürecinin iktisadi bir plan ile yapılabileceğini de ifade etmektedir. Bu analizinde Tör, korumacılığın “tedrici” bir aşama ile ama “kalıcı olmayan” geçiş süreci için uygulanması gereken bir iktisat politikası olarak görmektedir. Tör'ün çalışması, milli iktisat anlayışının korumacılık politikasının geçici bir aşama olduğu ve iktisat ilminin yerellik boyutunun kalıcı olamayacağına ilişkin tespiti “köşe yazısı” olmasına rağmen önemli bir öncül eserdir (Akt. Arıkan, 1994).

### Sonuç

Milliyetçiliğe dayalı kamusal idare anlayışı, tarihsel süreçte toplumsal olayların en kırılğan noktasını oluşturmaktadır. Ülkelerin topraklarını genişletmesi ve yayılmacı politikalar izlemeleri, zımnî ve/veya aleni olarak iktisadi kaynaklara ulaşma amacı gütmüştür. Savaşlara dayalı olarak elde edilmeye çalışılan iktisadi kaynaklar, tarihsel olarak savaş galiplerine katkı sağlamış ancak kalıcı bir iktisadi refah süreci ortaya çıkaramamıştır. Dolayısıyla milliyetçilik anlayışının toplumsal üstünlük olarak kullanılması tarihsel bir vakia olmakla beraber, iktisadi bir faktör bileşeni olma özelliğini sağlayamamıştır. Çünkü terakki ve credit imkânları genişledikçe toplumsal üstünlük kavramı, başarı ve yeteneğe bağlı olarak daha bireysel ve özgür bir alana evrilmiştir. Diğer bir ifadeyle iktisadi refah için zorunlu olan terakki ve credit imkânlarına ulaşabilmenin yolu, tarihsel bakiyeye dayalı milliyetçilik anlayışından, dinamik bir vatandaşlık anlayışına geçiş ile mümkün olmuştur. Bu süreç aslında milliyetçiliği inkâr veya kabul etme anlayışını içermez, sadece hamaset kültürünün bir geçim kaynağı veya iktisadi bir üstünlük olarak kullanılmasına engel olur. Ancak tarihsel süreç bu durumu, ülkelerin deneme yanılma yoluyla tecrübe ettiğini göstermektedir. Bunun nedeni de yayılma kanalları tarafından tartışılan fikriyatların uygulama alanına aktarım sürecinin gecikmesi/uygulanamaması, yanlış fikrin tercih edilmesinden veya ülkelerin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik şartlardan dolayı söz konusu olabilir. Özellikle sosyo-ekonomik alana ilişkin milliyetçilik önerilerinin etkisinin ölçümlemesinin de zamana tahvil olması ve sosyolojik olarak toplumsal yapının uyumunun sağlanması da ayrı bir sorun olarak kendini göstermektedir.

Tüm bu hususlar kapsamında bir muharrir olan Gökalp'ın mütefekkirane tespit ve tahlilleri ne yazık ki yazın hayatına “milli devlet ve milli iktisat” anlayışı tanımlaması ile zuhur ettirilmiştir. Gökalp çalışmalarında, “muasırlaşmak/asrileşmek” gerektiğini, bunu başarabilmek için halkın bütününe kültürünü ve değerlerini dikkate alacak tarzda muasır medeniyete geçiş planının yapılmasını zorunlu görmektedir. Birey-devlet etkileşimini organik bir yapıda ele alan Gökalp, temel söylemini ise tarihi olarak (özellikle Tanzimat) yapılan yanlışlıkların devleti yönetenleri belirli bir düzeyde iyileştirirken halkın büsbütün bu sürece eklenemediğini ve halktan kopuk/halka rağmen bir birey-devlet inorganik etkileşim sürecini doğurduğunu ifade etmektedir. Özellikle “edebiyat, dil bilimi ve musiki” tandanslı tespit ve sosyolojik açıdan yaptığı tahlilleri neticesinde, kesin ve net kanaati, ulus-devlet anlayışının halkın refahını/saadetini artıracak düzeyde düzenlenmesi ve ele alınmasının gerekliliğidir. Bu hususun bir planını önerebileceğini ancak programının halkın sahip olduğu sosyo-ekonomik değer yargılarının/zihniyetinin değişim/dönüşüm hızının zamana/sürece tahvil olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle plan hususunda kendi tespit ve önerilerini belirten Gökalp, planın uygulama programının uzman heyetler (müteşebbis heyeti, talim-terbiye heyeti, hars heyeti, teknik heyet gibi) eliyle oluşturulması gerektiğini sosyolojik açıdan bir zorunluluk olarak görmektedir. Aslında bu önerisinin nedeni Tanzimat modernleşmesinin halkta yarattığı tepkiyi ve öfkeyi gözlemlemiş bir müşahit olmasındandır. Gökalp, imparatorluk döneminin güç kaybetmesi ortamında “mefkûre” anlayışının çok hızlı bir şekilde “menfaat” ve “gemisini kurtaran kaptan” anlayışı olarak tanımladığı yıkıcı süreci başlattığını görüp, bilen ve yazan bir kişiliktir. Dolayısıyla yeni devlet; yeni bir söylem/eylem tarzındaki “hak ve ödevler” bağlamında, “asri bir devlet” ve “asri bir vatandaş” olarak şekillenmeliydi. Bu amacı sağlayacak olan yegâne payda ise “milliyetçilik” duygusunu “ırk bağlamından” arındırarak vatandaşlık bağlamına taşımak ile mümkün olacaktır. Gökalp her ne kadar çalışmalarında terakki ve ceditin muasırılığa giden yol olduğunu tespit etse de milliyet anlayışı babında “güven” kavramını (dili dilimden, dini dinimden); Türkün Türk'e, Müslüman'ın ise Müslüman'a daha yakın olacağı hususunda

örneklendirmesini “izdivaç meselesi” üzerine kurup bir batılıdan ise bunların tercih edileceğini ifade ederek açıklamaktadır. Bu tespitine rağmen iktisadi refah sürecinin Tanzimat modernleşmesinde olduğu gibi bir gruba değil, tabana yayılması ve millete teşmil bir hale getirilmesi için batı tarzı bir iktisadi modelin benimsenmesi gerektiğinin elzem olduğunu da ifade etmektedir.

Gökalp, tantanalı bir dönemin muharriri olmak ile beraber, akademik yetkinlik bakımından sosyo-ekonomik anlamda yerli-yabancı birçok düşünürün çalışmalarına vakıf olup hemen hepsini çalışmalarında zikretmiş ve eserlerini özetlemiştir. Aslında bu Gökalp'ın bir muharrir olmanın ötesinde iyi bir akademik analizci olduğunu da göstermektedir. Nitekim kendisi mektepli olmamasına ve tüm araştırma mesaisini mecmuacılığa hasretmesine rağmen, bu akademik analizciliği sayesinde üniversite kürsüsünde yer alabilmiştir. Döneminin düşünürlerini analiz şekli hep “hafıza-beklenti” kapsamında olmuş ve söylenen/yazılan/önerilen fikrin doğruluğu ve haklılığı kadar, toplumsal yapıya uygunluğu hususundaki hassasiyeti de dikkate almıştır. Aslında bu husus Gökalp'ın tutuculuğu ve muhafazakârlığı olarak değil, bir sosyolog olarak toplumsal bilince ve sosyal dokuya uygunluk açısından meseleye bakması ile ilgili bir hadisedir. Çünkü o her zaman için “fikir, fiile saik olmalı” düsturunu, yazdıklarında asıl amaç olarak benimsemiştir. Özellikle iktisadi mevzularda uzmanlık alanı olmamasına rağmen “ana akım” iktisadi kavramları tespit ve tahlil etmiş, sosyolog olarak bu hususun toplumdaki karşılığının ve etkilerinin neler olacağını ve/veya olması gerektiğini detaylı belirtmiştir. Bu durum iktisadi politika önerisi olarak Gökalp'ın “milliyetçilik” anlayışı kapsamında, “iktisadi milliyetçilik” öngörüsü ile çerçevelenmesi ve yanlış mülahaza edilmesine yol açmıştır. Tıpkı List'in iktisadi milliyetçilik önerisinde olduğu gibi. Hâlbuki Gökalp bir sosyolog olarak “zaman” kavramını Bergson'da karşılığını bulan “süreç” olarak ele almakta ve analizlerinde hep bu açıdan meseleye yaklaşmaktadır. Sosyo-ekonomik olayların durağan olmayıp dinamik bir yapıda olduğunu en iyi bilen, müşahede eden tarafın “malzeme” birikimine ve “muharrir” kimliğine sahiptir. Çünkü hem halkı hem devleti hem de uluslararası gündemi yakinen takip eden, aynı zamanda bunun tarihi karşılığına ve köklerine edebi ve sosyal olaylar ekseninde bakabilecek tarihi malumata sahip ve “süre” kavramının sosyo-ekonomik karşılığını iyi bilen, bunları “hafıza ve beklenti” açısından mukayese edebilen bir kişiliktir. Gökalp; iktisadi milliyetçiliği, yeni kurulan bir devletin “korumacılık refleksi” olarak belirli bir süre zarfında uygulanmasının elzem olduğunu belirtirken, bu önerisinin tarihi ve gelecek kurgusu açısından sakıncalarının ve yararlarının da farkındaydı. Her iki hususu dikkate alarak yaptığı öneriler yaklaşık bir asır sonra Helleiner, Pickel ve Shafaeddin'in çalışmalarında karşılığını bulurken, esas önemli olanın ise o günün şartlarındaki öngörüsü kapsamında örneklendirme alanı olarak kullandığı ülkelerin, bugünkü durumu ahvalinin güncel tartışmalarda örneklendirme alanı olarak kullanmasında yatmaktadır. Bu açıdan Muharrir Gökalp, kendisi ile ilgili yapılan çalışmalarda “kısırlaştırılmış/banal” milliyetçilik ideolojisini doktrine eden bir kişilik olmanın fevkinde tamamen bir sosyo-ekonomik analizci ve öngörüsü isabet bulmuş bir membaa olmayı hak etmektedir. Hele hele Rostow'un iktisadi Merhaleler adlı çalışmasını çok öncesinde yakalaması ve sektörel öngörüsü (enerji) başlı başına takdire şayan bir husustur.

Gökalp'ın; İslâmi düşünceyi iskaladığı veya yeterince dikkate almadığı hususunda yazılıp çizilenlerin en önemli handikabı, Gökalp'ın metodolojisini dikkate almamaktan/kavramamaktan geçmektedir. Gökalp, metodolojik olarak “kamusal karar alma süreci”nin bileşenlerinin etkinliği için yazmış ve önerilerde bulunmuş bir muharrirdir. Amacı kamusal karar alma sürecinin isabetli ve tutarlı davranması hususundaki birey-devlet etkileşim sürecidir ki bu hususta, “din” kavramını bu sürecin bir parçası olarak kabul etmemiş ve tam aksine karar alma sürecinin etkinliğini azaltıcı bir faktör olarak görmüştür. Nedeni ise “din”in bireysel inanç kümesinin esas belirleyicisi olduğunu, kamusal alanın temel belirleyicisinin ise hars ve medeniyetten mürekkep “hukuk” olduğuna olan inancıdır. Bu kapsamda dini, sosyo-ekonomik alanın aktörü olan bireyin şahsi alanının belirleyicisi olarak kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Kısacası “fıkıh” mı, “içtimai/medeni hukuk” mu sorusuna net cevap olarak “içtimai/medeni hukuk” demektir. Ancak fıkıhın varlığını inkâr etmediği gibi, bireysel inanç kümesi açısından zorunlu olduğunu da belirtmektedir.

Gökalp bilgi dağarcığını ve inceleme alanını metodolojik olarak sebep-sonuç ilişkisi bağlamında zihniyet çözümlemesi üzerine kurmuş olmakla beraber, sonuç alabilecek çıkarsamalarda/içtihatlarında bulunmuştur. Bu hususta metodolojik yaklaşım açısından da hafıza-beklenti çizgisinde hem tarihi müktesebata dair birikimi hem de modern ve güncel yaklaşımları mezcedebilmiştir. Gökalp'ın iktisadi politika önerilerinin zihniyet temelli yansıması aslında onun “sosyoloji” ilminin kapsamında meselelere bakması kaynaklıdır. Bu nedenle kendisi 1915 yılında meselenin sosyolojik boyutunun daha derinlemesine incelenmesi için kurumsal bir yapının inşasını zorunlu görmüş ve İçtimaiyat Enstitüsü'nün kuruluşuna önyak olmuştur.

İktisadi refah için önemli olan fikri mecradaki tespitler, tahliller ve tenkitler değildir. Önemli olan tatbik sahasıdır. Fikri mecra sağlam olsa da daha fazla çalışmalar veya analizler yapılsa da hür teşebbüs arzu edilen düzeyde tezahür edememiş ve iktisadi refah süreci terakki ve cedit açısından beklenen seviyeye ulaşamamıştır. Ama Gökalp Bey'in fikri mecrası ve tespitleri zamanını aşan nitelikte ve öngörüsü sağlam bir anlayış olarak halen geçerliliğini korumaktadır. “Yirminci yüzyıl Türk asrı olacaktır” söylemi

gerçekleşmemiş, motive edici bir unsur olarak kalmıştır. Ancak Gökalp'in milliyetçilik anlayışı, bugünkü modern devlet anlayışının vatandaşlık kavramını tanımlamakta ve çerçevesini çizmektedir. Çünkü milliyet mefhumu, vatandaşlık anlayışına evrilmiştir. Günümüzde vatandaşlık anlayışı Gökalp'in tespitinde olduğu gibi; dil, din ve ahlâk anlayışında ameli birlikten daha ziyade, hukuk ve hoşgörü üzerine inşa edilmiştir. Ayrıca iktisadi refaha giden yoldaki memurîn sınıfının negatif (hatta tökezletici) etkisini ve iktisadi refah sürecinin esas aktörünü (hür teşebbüs) tespit edebilmiştir.

## Kaynakça

- Arık, E. (2014). Birtakım muğlak ziya oyunları: millî mücadele'de Ziya Gökalp ve Durkheim sosyolojisine yönelik eleştiriler ve Dergâh Dergisi. *Sosyoloji Dergisi*, 3 (28), 139-165. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4863>.
- Arıkan, Z. (1994). Milli iktisat'a ilişkin bir belge. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 165-169. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ctad/issue/25230/266686>.
- Arslan, F. (2015). Ziya Gökalp'in Fârâbi ile sorunu neydi? *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, 121-131. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/543078>.
- Arslan, P. (2019). *1933-1950 yılları arasında Türkiye'ye gelen alman iktisatçılar: Gerhard Kessler'in Türkiye'de sosyal politikaların gelişimine katkıları*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Maltepe Üniversitesi.
- Augusti, E. (2018). What kind of end for the Ottoman Empire? *Journal of the Max Planck Institute for European Legal History*, 26Rg, 339-352. <http://dx.doi.org/10.12946/rg26>.
- Aydın, S. M. (1985). Süreç (proses) felsefesi ışığında tanrı-âlem ilişkisi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVII, 31-87. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auifd/issue/71600/1152010>.
- Aydın, M. (2013). Namık Kemal'de "terakki" ve "maarif" düşüncesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53(2), 451-477. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2159677>.
- Baloğlu, B. (2012). Ziya Gökalp'in iktisat görüşleri ve günümüz iktisadi değerler sistemi bakımından önemi. *İstanbul University Journal of Sociology*, 3(13), 29-45. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusosyoloji/issue/521/4773>.
- Bakırtaş, İ. (1998). *Bürokrasinin kamu harcamaları üzerindeki artırıcı etkisi*. (Tez No: 73495) [Yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Baltacıoğlu, İ. H. (1957). Dine doğru. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI(1-IV), 44-59. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auifd/issue/68530/1072679>.
- Baş, M. F. (2016). İkinci meşrutiyette bir alman müderris: Friedrich Hoffmann'ın hukuk ve iktisat öğretimi üzerine düşünceler. *Sosyoloji Dergisi*, 36(1), 249-272. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iusosyoloji/issue/35802/401149>.
- Baş, M. F. ve Akyurt, M. A. (2022). Kavramlarla oynamak: Ziya Gökalp düşüncesinde ulusötesi kategoriler ve "beynelmileliyet" kavramı. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 42(2), 461-491. <https://doi.org/10.26650/SJ.2022.42.2.0070>.
- Başaran, M. (2005). Meşrutiyet'ten cumhuriyet'in ilk yıllarına yerli malı kullanımı teşviki. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(11), 45-62. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ctad/issue/25234/266769>.
- Bilgin, A. F. (2020). Ziya Gökalp ve batı algısı, *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 4(1), 100-112. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1172461>.
- Brauer, R. ve Felix K. (2024). Trade shocks, labour markets and migration in the first globalisation, *The Economic Journal*, 134(657), 135-164. <https://doi.org/10.1093/ej/uead068>.
- Berend, T. I. (2022). Economic nationalism in historical perspective. *Handbook of Economic Nationalism* içinde, 2-13. (Ed. A. Pickel). Edward Elgar Publishing.
- Budak, M. (1997). Modernleşme açısından Atatürk'ün Osmanlı tarihi ve ıslahatlarının eleştirisi. *İlmi Araştırmalar Dergisi*, 4, 55-66. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fsmiadeti/issue/6481/85720>.
- Coşkun, Y. (2015). 1908-1918 millî iktisat dönemi üzerine bazı notlar. *Birinci Dünya Savaşı'nın Yüzyüncü Yılında Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Vatan Savunması* içinde, 127-139. Koleksiyoncular Derneği. Mattek Matbaacılık.
- Çakmak, O. (2023). Terakki, cedit ve din: Müslüman-Türkün devlete teşneliğinin zihniyet analizi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23(2), 132-155. [DOI:10.30627/cuilah.1364012](https://doi.org/10.30627/cuilah.1364012).
- Çakmak, O. (2024). Türkiye'de iktisadi hürriyetçiler: yayılma kanalı ve taşıyıcılar. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Aralık sayısında yayımlanmak üzere.
- Daudin, G., Matthias M. ve Kevin H. O. (2008). *Globalization 1870-1914*. University of Oxford Department of Economics Discussion

Paper Series, No:395. <https://www.researchgate.net/publication/5114954>.

Demirci, H. A. (2013). Prens Sabahaddin yolunda bir Türk milliyetçisi: Tahsin Demiray ve çok partili siyasî hayata geçiş süreci içinde Ziya Gökalp eleştirisi. *Liberal Düşünce Dergisi*, 71, 187-201. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/liberal/issue/48163/609380>.

Demirci, H. A. (2021). Sâmiha Ayverdi'den Ziyâ Gökalp'e bakmak. *Amme İdaresi Dergisi*, 54(3), 41-67. <https://www.academia.edu/67849433>.

Demiryürek, M. (2020). Ömer Fuad'ın anadolu mektupları'na göre iktisadi milliyetçilik. *Journal of Turkology*, 30(2), 455-475. [DOI:10.26650/iuturkiyat.748175](https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.748175).

Eke, B. (2011). Ziya Gökalp'te büyük adam sorunu. *İstanbul Journal of Sociological Studies*, 14, 62-84. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuoskon/issue/9536/119095>.

Elöve, E. M. (1952). Umumi amme hukukumuz bakımından ikinci meşrutiyet devrinin Türkçülük cereyanı. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 7(01), 218-260. [DOI:10.1501/SBFder\\_0000000029](https://doi.org/10.1501/SBFder_0000000029).

Erişirgil, M. E. (2007). *Bir fikir adamının romanı Ziya Gökalp*. (3. bs.). Nobel Yayınları.

Fındıkoğlu, F. (2011). Ziya Gökalp ve sosyalizm. *İstanbul Journal of Sociological Studies*, 5, 42-70. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/100945>.

Gencer, B. (2018). Fıkıh olarak Türk düşüncesi -İslâm-Türk düşüncesinin doğası üzerine-. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 54, 13-71. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/774924>.

Gökalp, Z. (2018a). Aile ahlâkı:4 gevşek yuva. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 191-198. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018b). Aile ahlâkı:4 konak'tan yuva'ya. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 182-190. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018c). Aile ahlâkı: şövalye aşkı ve feminizm. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 199-207. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018d). Türkçülük nedir 2. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 252-259. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018e). İctihat ve mücahede. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 438-446. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018f). Hars ve siyaset. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 447-455. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018g). Aile ahlâkı: türk ailesinin temelleri. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 222-230. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018h). Milli meseleler: medeniyetimiz 1-2. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 491-506. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018k). Milliyetçilik ve beynelmileliyyetçilik. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 298-306. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018m). Hars ve medeniyet. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 456-464. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018n). İctimaiyatın ameli tatbikatı. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 507-512. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018p). Hafta musahabesi. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 513-516. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018r). İktisadî vatanperverlik. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 341-344. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018-1). Musahabe: mefkure nedir? *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 62-68. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018-2). Musahabe: tekâmül mefkûresi. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 101-103. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018-3). Musahabe: mefkûre ve şeniyet. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 69-73. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018-4). Usullere dair: tarihte usul. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 237-240. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018-5). Tarihe dair: tarih ilim mi, yoksa sanat mı? *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 235-236. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018-6). Felsefî vasiyetler I: babamın vasiyeti. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 177-179. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018-7). Felsefî vasiyetler II: hocamın vasiyeti. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 180-186. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018-8). Felsefî vasiyetler III: pirimin vasiyeti. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 187-192. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018-9). İctimaiyat: fransız sosyolojisi ve emil durkaym. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 197-202. Ötüken Yayınları.

- Gökalp, Z. (2018-10). Musahabe: insan telâkkisi. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 89-92. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-11). Musahabe: insandaki feyizlerin menşei. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 93-98. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-12). Musahabe: dine doğru. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 41-47. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-13). Musahabe: iktisada doğru. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 55-61. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-14). Musahabe: ingiliz ahlâkı. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 104-109. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-15). Musahabe: hilafetin hakiki mahiyeti. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 122-127. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-16). Musahabe: Umumculuk. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 169-171. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-17). Felsefe: refah mı, saadet mi? *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 173-176. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-18). Musahabe: ingiliz'in siyaseti. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 115-118. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-19). Musahabe: iktisadi mucize. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 119-121. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-20). Garp meselesi III. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 306-309. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-21). Musahabe, iktisadi tekâmülün merhaleleri. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 154-157. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-22). İctimaiyat: hükümet ve tahakküm. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 207-211. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-23). İktisadî inkılâp için nasıl çalışmalıyız? *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 289-292. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-24). Medenî havadisler: iktisadî kongre. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 293-294. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019a). İslâm terbiyesi: islâm terbiyesinin mahiyeti. *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları içinde*, 25-28. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019b). Fıkıh: fıkıh ve içtimaiyat. *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları içinde*, 29-34. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019c). İctimaiyat: içtimaî usul-i fıkıh. *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları içinde*, 35-39. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019d). Hüsn ü kubh: içtimaî usul-i fıkıh meselesi münasebetiyle. *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları içinde*, 40-42. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019e). Maarif meselesi I. *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları içinde*, 206-215. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019f). Millî terbiye I-II-III-IV-V-VI-VII. *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları içinde*, 139-205. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019-1). Felsefe: Alfred Fuyiye'nin tekâmülcü felsefesi. *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları içinde*, 34-40. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019-2). Yeni hayat ve yeni kıymetler. *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları içinde*, 68-75. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019-3). Eser ve zat: Rıza Tevfik'in felsefesi. *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları içinde*, 80-94. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019-1a). Mefkûre. *Çınaraltı Yazıları içinde*, 30-32. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019-1b). Teşkilatçılar. *Çınaraltı Yazıları içinde*, 38-42. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019-1c). İktisadî adem-i merkezîyet. *Çınaraltı Yazıları içinde*, 70-73. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019-1d). Ecnebi sermayesi. *Çınaraltı Yazıları içinde*, 89-92. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019-1e). Hayvanlarda iktisat ve ihtiyaçları. *Çınaraltı Yazıları içinde*, 126-129. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019-1f). Hayvanlarda iktisadî hayat. *Çınaraltı Yazıları içinde*, 130-134. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019-1g). Ateş yakabilen mahlûk. *Çınaraltı Yazıları içinde*, 135-139. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2021a). Üç cereyan. *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak içinde*, 17-23. Bilge Yayınları.
- Gökalp, Z. (2021b). Hars zümresi, medeniyet zümresi. *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak içinde*, 34-40. Bilge Yayınları.
- Gökalp, Z. (2021c). Terbiye. *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak içinde*, 58-61. Bilge Yayınları.



- Göksel, A. N. (1956). *Ziya Gökalp'in neşredilmemiş yedi eseri ve aile mektupları*. Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı No:4. Işıltı Matbaası.
- Göl, A. (2003). *The requirements of european international society: modernity and nationalism in the Ottoman Empire*. Australian National University Press. <https://www.academia.edu/89960746>.
- Gregg, S. (2020a). How economic nationalism hurts nations. *Law&Liberty*, [www.lawliberty.org/ forum](http://www.lawliberty.org/forum).
- Gregg, S. (2020b). Why the case for economic nationalism fails. *Law&Liberty*, [www.lawliberty.org/ forum](http://www.lawliberty.org/forum).
- Günay, Ü. (1992). Ziya Gökalp'in sosyolojisi. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(8), 37-49. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/66764>.
- Helleiner, E. (2002). Economic nationalism as a challenge to economic liberalism? lessons from the 19<sup>th</sup> century. *International Studies of Quarterly*, 46, 307-329. <http://www.jstor.org/stable/3096091>.
- Helleiner, E. and Pickel A. (2005). *Economic nationalism in a globalizing world*. Cornell University Press.
- Helleiner, E. (2021). The diversity of economic nationalism. *New Political Economy*, 26(2), 229-238. DOI: [10.1080/13563467.2020.1841137](https://doi.org/10.1080/13563467.2020.1841137).
- Helleiner, E. (2023). *The contested world economy: The deep and global roots of international political economy*. Cambridge University Press.
- İnalcık, H. (2003). *Şair ve Patron (Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme)* Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İnalcık, H. (2009). Ziya Gökalp: yüzyıla damgasını vuran düşünür. *Halil İnalcık: Doğu Batı Makaleler I içinde* 4. Bs, 91-118. Doğu Batı Yayınları.
- Karakaş, M. (2010). Bulunduğu merkezler bağlamında Ziya Gökalp. *Türk Sosyologları ve Eserleri-II Genel Eğilimler ve Kurumsallaşma içinde*, 324-346. (Ed. E. Eğribel-U. Özcan). Kitabevi Yayınları.
- Karpat, K. (2001). Ziya Gökalp'in korporatifçilik millet milliyetçilik ve çağdaş medeniyet kavramları üzerine bazı düşünceler. *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce içinde*, 1, 328-334. (Ed. M. Ö. Alkan). İletişim Yayınları.
- Kırlı, Ö. (2023). Manchester Okulu ve serbest ticaretin önemi. *Liberal Düşünce Dergisi*, 110, 21-40. DOI:[10.36484/liberal.1265727](https://doi.org/10.36484/liberal.1265727).
- Korkmaz, A. (1994). *Ziya Gökalp aksiyonu meşrutiyet ve cumhuriyet üzerindeki tesirleri*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları:2685, Bilim Kültür Eserleri Dizisi:734.
- Kurtkan, A. (2011). Ziya Gökalp ve iktisat sosyolojisi. *İstanbul Journal of Sociological Studies*, 5, 17-23. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/9521/118901>.
- Menger, C. (2009). *İktisadın Prensipleri*. (Çev. A. Kemal Çelebi). Liberte Yayınları, Ankara.
- O'Driscoll, P. G. and Rizzo, M. (2015). *Austrian economics re-examined: the economics of time and ignorance*, Routledge Foundations of the Market Economy Series. Routledge.
- Oğuz, Ç. (2021). *Moral crisis in the ottoman empire: society, politics, and gender during WWI*, I. B. Tauris-Bloomsbury Publishing Plc.
- Okan, O. (2014). Economics, national economics and Ziya Gökalp. *Turkish Journal of Sociology*, 3/28, 123-137. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4862>.
- Oral, M. (2006). Çağdaşları tarafından Ziya Gökalp'in eleştirisi. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi-ÇTTAD*, V(12), 21-34. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cttad/issue/25235/266780>.
- Önsoy, R. (1982). Ziya Gökalp'in iktisadi görüşleri. *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12, 355-366. <https://www.academia.edu/8418914/613>.
- Özarpınar, Y. (2012). Ziya Gökalp'in batı medeniyetine bakışı. *İstanbul University Journal of Sociology*, 3(10), 5-10. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusosyoloji/issue/524/4852>.
- Özyurt, C. (2004). Gökalp ulusçuluğunda kurucu unsur olarak din. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 1, 218-238. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1212138>.

- Priestley, B. M. (2019). Friedrich List and national development. *Portland State University Economics Working Papers-13*. [https://pdxscholar.library.pdx.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1014&context=econ\\_Working\\_papers](https://pdxscholar.library.pdx.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1014&context=econ_Working_papers).
- Rostow, W. W. (1953). *The process of economic growth*. Norton&Co.
- Rostow, W. W. (1959). The stages of economic growth. *The Economic History Review New Series*, 12(1), 1-16. <https://doi.org/10.2307/2591077>.
- Rostow, W. W. (1960). *The stages of economic growth: A non-communist manifesto*. Cambridge at the University Press.
- Röpke, W. (1963). *Economics of the free society*. (Trans. P. M. Boarman). Henry Regnery Company.
- Sadi, K. (1940). *Ziya Gökalp (tarihi materyalizmin muarızı)*. Çeltut Kollektif Şirketi.
- Sağlam, S. (2004). Ziya Gökalp'te solidarizm ve milli iktisat. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1, 67-84. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkiyat/issue/16660/329784>.
- Selen, H. S. (2011). Ziya Gökalp'e dair bir kaç hatıra ve bir makalesi. *İstanbul Journal of Sociological Studies*, 5, 8-16. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/9521/118900>.
- Shafaeddin, M. (1998). *How did developed countries industrialize? the history of trade and industrial policy: the cases of great Britain and the USA*. UNCTAD/OSG/DP/139, Geneva. [https://unctad.org/system/files/official-document/dp\\_139.en.pdf](https://unctad.org/system/files/official-document/dp_139.en.pdf).
- Shafaeddin, M. (2000). *What did Frederick List actually say? Some clarifications on the infant industry argument*. UNCTAD/OSG/DP/149, Geneva. [https://unctad.org/system/files/official-document/dp\\_149.en.pdf](https://unctad.org/system/files/official-document/dp_149.en.pdf).
- Soehl, T. and Karim, S. M. (2021). How legacies of geopolitical trauma shape popular nationalism today. *American Sociological Review*, 86(3), 406-429. <https://doi.org/10.1177/00031224211011981>.
- Tolga, O. (1949). *Ziya Gökalp ve iktisadî fikirleri*. İstanbul Üniversitesi İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü, No:14. [DOI:10.26650/AB/SS10.2022.060](https://doi.org/10.26650/AB/SS10.2022.060).
- Tanyol, C. (2014). Ziya Gökalp'in kişiliği, ülkücülüğü, bilim adamlığı. *İstanbul University Journal of Sociology*, 2(19-20), 264-270. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusosyoloji/issue/558/5488>.
- Topal, Ş. (2012). Ziya Gökalp'in içtimâi usûl-i fıkıh önerisi ve İzmirli İsmail Hakkı'nın karşı eleştirisi. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 7-25. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/rteuifd/issue/28239/299800>.
- Topal, A. E. (2017). Against influence: Ziya Gökalp in context and tradition. *Journal of Islamic Studies*, 28(3), 283-310. <https://doi.org/10.1093/jis/etw059>.
- Toprak, Z. (1981). Almanya'ya ilk işçi ve öğrenci göçü: 1916-1918. *Bilim ve Sanat Dergisi*, 3, 26-27. <https://www.academia.edu/25480299>.
- Tütengil, C. O. (1949). *Ziya Gökalp hakkında bir bibliyografya denemesi*. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İctimaiyat Enstitüsü Neşriyatından, No:13. [DOI:10.26650/AB/SS52.2022.020](https://doi.org/10.26650/AB/SS52.2022.020).
- Türkdoğan, O. (2005). Gökalp sosyolojisinde aydın sınıfın yapısı. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(10), 29-38. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusosyoloji/issue/524/4855>.
- Vayni, C. (2012). Ziya Gökalp'in iktisadi görüşleri. *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 46, 35-43. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/101312>.
- Vincent, J. P. (2011). *Learning from the first globalisation (1870-1914)*. Trésor-Economics No:93, Ministry for the Economy, Finance, and Industry. [http://www.tresor.bercy.gouv.fr/TRESOR\\_ECO/tresorecouk.htm](http://www.tresor.bercy.gouv.fr/TRESOR_ECO/tresorecouk.htm).
- Vural, M. K. (2016). Savaş yıllarında milli bir burjuvazi oluşturma çabası olarak "harp zenginleri" ve buna yönelik eleştiriler. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/32, 109-131. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/472469>.
- Yavuz, K. (1977). Ziya Gökalp'in dînî tutumu ve din anlayışı. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 211-222. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniilah/issue/2746/36626>.
- Weber, M. (2012). *Ekonomi ve toplum*. (Çev. L. Boyacı). Yarın Yayınları.

### **Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı**

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

### **Yazarların Makaleye Katkı Oranları**

Makale tek yazarlıdır.

### **Çıkar Beyanı**

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.



## Ziya Gökalp'in Zihin Dünyasında Fransız Devriminin Kavramları: Uhuvvet, Müsavat ve Hürriyet

*Concepts of the French Revolution in the İdea of Ziya Gökalp: Fraternite, Equality and Liberty*

**Ercüment Topuz**

Assoc. Prof. Dr. Faculty Member, Van Yüzüncü Yıl University, Department of History, Van, Türkiye

Doç. Dr. Öğretim Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Tarih Bölümü, Van, Türkiye

Orcid: 0000-0001-9458-1384 Email: ercumenttopuz@yyu.edu.tr

### Article Information/Makale Bilgisi

**Cite as/Atıf:** Topuz, E. (2022). Concepts of the French Revolution in the İdea of Ziya Gökalp: Fraternite, Equality and Liberty, *Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute*, Special Issue of Ziya Gökalp, 207-219,

Topuz, E. (2022). Ziya Gökalp'in Zihin Dünyasında Fransız Devriminin Kavramları: Uhuvvet, Müsavat ve Hürriyet, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ziya Gökalp Özel Sayısı, 207-219,

**Article Types / Makale Türü:** Research Article/Araştırma Makalesi

**Received/Geliş Tarihi:** 22/Eylül/2024

**Accepted/Kabul Tarihi:** 9/Kasım/2024

**Published/Yayın Tarihi:** 06 December/Aralık 2024

**Issue/Sayı:**Ziya Gökalp Özel Sayısı /Special Issue of Ziya Gökalp

**Pages/Sayfa:** 207-219

**Plagiarism/İntihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

**Published by/Yayıncı:** Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

**Ethical Statement/Etik Beyan:** It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ercüment Topuz).

**Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License:** Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

## Öz

Yaşadığımız çağ, Fransız İhtilalinin ve Sanayi İnkılabının kamusallaştırılmasına koşullandırılmış “uhuvvet, müsavat ve hürriyet” kavramlarının ve bunların kurumsal muadillerinin (milliyetçilik, halkçılık, cumhuriyetçilik, demokrasi vb.) üzerine kurulmuştur. Her üç kavram, ihtilalin ve inkılabın amaçlarını perdelemek ve fiillerini meşrulaştırmak için evrensel birer gerçeklik olarak bayraklaştırılmışlardır. İhtilal ve inkılabın olumlu sonuçlarına odaklanıp yıkımını perdeleyen, büyüdü bir dünya olarak sürecin pazarlanmasına payanda kılınan üç kavramın müşterilerinden birileri de hem Tanzimat ricali hem de bunları eylemlerine muhalefet edenler olmuştur. Rical-i Tanzimat, “medeniyetçilik”, muhalif zümre ise “meşrutiyetçilik” başlıkları altında bahse konu kavramlara atıf yaparak dahilde siyasi çelimsizliklere ve içtimai çatışmalara çözüm bulmayı hariçte ise mezkûr büyüdü dünyanın bir parçası olmayı amaçlamışlardır. Ancak her iki kesim açısından sürecin selamete değil felakete kapı aralamış olması başta Gökalp olmak üzere son dönem Osmanlı aydınlarında uyanışa sebep olmuştur. II. Meşrutiyetin meşhurlarından olan Gökalp, felaket yıllarında devletin yıkılışına diğer taraftan Türk milletinin yılmayışına şahit olmuştur. Türk milletinin metanetinin müşahidi olan Gökalp, ihtilal kavramlarını belli zümrelerin medeniyet adı altında imtiyazlarına perde olarak değil de milletin mücadelesine birer payanda olarak değerlendirmiştir. Çalışma Gökalp’in bu çabasına odaklanmıştır. Öncelikle kavramların tarihi tecrübesi dikkatlere sunulmuş akabinde bunların Gökalp’in dönem yazılarındaki karşılıkları mukayeseli bir şekilde analiz edilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Ziya Gökalp, uhuvvet, müsavat, hürriyet, tanzimat.

## Abstract

The era in which we live is based on the concepts of “fraternite, equalite and liberte” conditioned on the nationalization of the French Revolution and the Industrial Revolution, and their institutional manifestations. All three concepts have been flagged as a universal reality in order to veil the aims of the revolution and revolution and to legitimize their actions. One of the customers of the three concepts that focused on the positive results of the revolution and revolution and covered up its destruction, which were made a support for the marketing of the process as a magical world, were both the Tanzimat dignitaries and the societies that opposed their actions. The statesmen of the Tanzimat aimed to be a part of this magical world, except for finding solutions to political weaknesses and internal conflicts, by referring to these concepts under the headings of “civilizationism”, and the opposition group, “constitutionalism”. However, from the point of view of both segments, the fact that the process has opened the door not to salvation but to disaster has caused an awakening in the Ottoman intellectuals of the recent period, especially Gökalp. Ziya Gökalp, one of the famous people of the second constitutional era, witnessed the collapse of the state during the disaster years, on the other hand, the Turkish nation did not flinch. Gökalp, who is an observer of the fortitude of the Turkish nation, considered the concepts of revolution not as a curtain for the privilege of certain groups, but as a support for the struggle of the nation. The study is focused on this effort of Gökalp. First of all, the historical experience of the concepts was brought to attention, and then their counterparts in Gökalp's period writings were analyzed in a comparative way.

**Keywords:** Ziya Gökalp, fraternite, equalite, liberte, regulation.

## Giriş

Tarihi tecrübenin ta'dilini değil te'dibini referans alan XIX. yüzyıl, ideolojik koşuşturmalarla koşullandırılmış birbirine muvazi veya zıt "izm"lere ev sahipliği yapmıştır. Şimdiyi inşa ve yarını icat edip maziyle mücadeleyi salık veren bu koşuşturmalar, varlığı, bilgiyi ve değeri yeniden tanımlayan süje odaklı kartezyen iddiayı (Rotry, 2022, s. 22) kişiye özgü veya imtiyazlı bir zümrenin inisiyatifi olmaktan çıkararak kamusalallaştırmayı amaçlamıştır. Amaca matuf araçlar ise "Fransız İhtilali" ve "Sanayi İnkılabı" tarafından temin edilmişlerdir. İhtilal, gerekli siyasal ve toplumsal sermayeyi, inkılap ise maddi menfaatleri sağlayarak mezkûr üç entiteyi süje odaklı anlayış çerçevesinde kamusal bir bilince ve eyleme dönüştürmüştür.

Mazi ile mücadele redd-i miras çerçevesinde gerçekleştirilecek ve geçmiş "mıslı zamanın" karanlık çöplüğüne terk edilecektir. Yıkılan kilisenin yerine yeni bir mabed ve tahtından edilen tanrı yerine makul bir mabud ikame edilecektir. Bunun için bir asırdır burjuvazi tarafından beslenen Fransız aydınlanması devreye sokulmuştur. Gerçekliği kendiliğiyle (süje) sınırlandırarak kendilik dışındaki her şeyi önce reddedip sonra yeniden kuran süje odaklı anlayışı benimseyen bu zümre, siyasal ve toplumsal alandaki sorunları "olmayan bir geçmişten" devşirdikleri bir tehdidi öne sürerek kurdukları kuramlar (toplumsal sözleşmeler) çerçevesinde çözüme kavuşturacaktır (Tannenbaum, 2017, s. 207).

Geleneksel olanları buharlaştıran ve kutsal olanları ayaklar altına alan (Marx, Engels, 2003, s. 27) bu çözüm önerisinin sloganlarını "müsavet", "uhuvvet" ve "hürriyet" oluşturacaktır. Müsavet (eşitlik) toplumsal dengeye, uhuvvet bireysel denklige, hürriyet ise siyasal ifadenin hem dillendirilmesine hem de istifade edilmesine kapı aralayacaktır. Böylece fert, toplum ve devlet yeni baştan yeni mabedin ve makul mabudun öngörülerini etrafında inşa edilecektir. Descartes'den itibaren aklın ve idrakin cihanşümul olduğuna duyulan inanç çerçevesinde gerçekleştirilecek insanın maliyeti, realist bir çizgide Charles Dickens tarafından kaleme alınan tarihi romanda resmedilmiştir. Fransız İhtilalinin bir diğer ifade ile siyasal ve toplumsal sermayenin simsarlığına soyunan Paris, öte tarafta ise maddi menfaatin merkezi, sanayi inkılabının incisi olacak olan Londra.... İhtilalin, umut ve karamsarlık dilemmasına hapsettiği mütereddit tavırlar<sup>1</sup>, Fransa'da istikrardan ziyade isyana neden olmuştur.

İhtilalin başlangıcından üçüncü cumhuriyet deneyimine tekabül eden 1870'li yıllara kadar on üç anayasa yapılmış, on beş rejim değişikliği, iki büyük devrim ve onlarca hükümet değişikliği sürecin Fransa açısından nasıl bir ağır maliyetinin olduğunu göstermektedir (Duverger, 1964, s. 39; Gürçan, 2011, s. 185).

Sanayi İnkılabının müreffeh bir yaşam teklifi de belli bir zümrenin azgınlığına azık olacak ancak nüfusun ekserisinin sefaletine ortam hazırlayacaktır.

Dönem itibariyle Britanya adaları nüfusunun dörtte üçü yaklaşık 12 milyon insan aç, fakir ve sefalet içinde hayat sürmüşlerdir. Çocuk işçi yaşının altı yaşına kadar düştüğü ve sabah altıdan akşam on bire kadar maden ocakları başta olmak üzere ağır koşullara sahip iş kollarında istihdam edildikleri bilinmektedir. Fabrika bacalarının tütmesi için ağaç kesiminin yasaklanması ile donarak ölenler, sanayi inkılabının İngiliz için bile ne kadar ağır maliyetleri olduğunu göstermektedir (Horn, 2016, s. 132-138; Humphries, 2010, s. 235).

Hegel'in "Yeni bir Dünya", K. Marx'ın "Büyük bir Patlama" veya K. Polanyi'nin "Büyük Dönüşüm" (bkz. Polanyi, 2020) olarak tarif ettiği yukarıdaki anlatılar, asrın sloganları olan "Müsavet", "Hürriyet" ve "Uhuvvet" kavramları üzerinden perdelenmiştir. Bütün bir varlığı üretim çarklarına dâhil eden bu anlayış, daha yaşanabilir bir dünya kurmaktan ziyade daha fazla tüketilebilir bir gezegen ve insan anlayışı ortaya çıkarmıştır. Bu anlayışın asıl büyük patlaması ise iki büyük dünya savaşında vuku' bulmuştur.

Osmanlı Devleti, hiç şüphesiz yaşanan patlamanın etkisinin en fazla hissedildiği devletlerden biri olmuştur. İki asırlık iç çelişkilerinin şokunu atlatmadan nüfus ve nüfuz itibariyle içinde bulunduğu dünyadaki yaşananlardan beri kalması imkân dâhilinde değildir. Bahse konu "büyük dönüşüm", devletin bekasına ilişkin sorulara ve sorunlara yol açmıştır. Sorulara cevap vermek ve sorunlara çözüm üretmek için gerekli sermaye, müntesibi ve temsilcisi olduğu medeniyetten değil de sorunlara ve sorunlara sebep olan dünyadan devşirilen yol ve yöntemler üzerinden gerçekleştirilmiştir. Mevzu ile alakalı ilk teşebbüslerden biri Gülhane Hatt-ı Hümayun'dur. Hatt, içerik itibariyle her ne kadar makasidü's şerîaya gönderme yapsa da (Gazzali, 2006, s. 14-15) mezkûr metinden cesaret alan düzenlemeler için aynı tespiti yapmak pek de mümkün değildir.

Fermanın tezahürleri olan nizamnameler ve bunların tatbikatları, bahse konu soru ve sorunların aciliyeti dolayısıyla

<sup>1</sup> Zamanların en iyisiydi, zamanların en kötüsüydü, akıl çağıydı, ahmaklık çağıydı, inanç dönemi, inanılmazlık dönemi, karanlığın mevsimiydi, umudun baharıydı, umutsuzluğun kışıydı. Yaşamak için her şeyimiz vardı. Yaşamak için hiçbir şeyimiz yoktu. Hepimiz doğrudan doğruya cennete gidiyorduk. Hepimiz doğrudan doğruya öbür tarafı boylayacaktık...Bkz. C. Dickens, İki Şehrin Hikayesi, Çev. Gönül Suveren, Altın Kitaplar Yayinevi, İstanbul 1971, s.7.

sükûnetle değil bir telaş haliyle gerçekleştirilmiştir. Saadetten ziyade selameti esas alan dolayısıyla “necat-ı devlet” kaygısına matuf bu koşuşturmaların Osmanlılar nezdindeki maliyeti çok ağır olmuştur. İslahat Fermanı'nın ilanı bu kaygıya bir temsilken, fermanın iddiasına karşı çıkan isyanlar ise mezkûr maliyete birer misaldirler. Anasır-ı muhtelifeden mürekkep Osmanlı toplumunda müsavata temin edip uhuvveti tesis etmesi beklenen ferman ve bu ferman bağlamında yürürlüğe konulan uygulamalar, 1860'larda başta gayrimüslim nüfusun yoğun olarak yaşadığı Balkanlarda ve aynı şekilde Müslüman nüfusun kesafetiyle maruf Arap yarımadasında isyanların önünü alamamıştır. Dolayısıyla sadra şifa olması beklenen düzenlemeler, Osmanlılar açısından siyasi bir külfete, belli kesimler için ise nimete dönüşmüştür.

Tanzimat ve İslahat Fermanlarının ilke ve iddia düzeyindeki tezahürlerini “uhuvvet, müsavat ve hürriyet” kavramlarıyla karşılamak imkân dâhilindedir. Hakeza bu fermanlardan cesaret alan düzenlemelerde de aynı gözlemleri doğrudan ve dolaylı olarak müşahede etmek mümkündür. İslahat üst başlığı altında tarif ve tasnif edebileceğimiz mezkûr nizamnamelerin nazmına denk düşen Osmanlılık, İslamcılık ve Medeniyetçilik gibi arayışlar, zikrolunan kavramların aidiyet noktasındaki tecessümleridir. Namık Kemal, Ali Suavi, İbrahim Şinasi, Ziya Paşa, Münif Paşa ilh. dönemin müşahidi ve memur mütefekkirleri ise bahse konu arayışlara temel olan üç kavramın hem birebir tanıkları (Fransa'da 3. Cumhuriyet deneyiminin şahitleridirler) hem de bu arayışların tecessümlerinin birer temsilcileridirler (Mardin, 2011, s. 71-13). Tanzimat Fermanı'nın müttetikleri olan memur mütefekkirler, aynı zamanda tatbikatının da muhalifleridirler. Bu isimler diğer taraftan İslahat Fermanı'nın hem içeriğine hem de tahakkukuna karşıdır.

Yeni Osmanlı Cemiyeti adı altında toplanan bu isimlerin, özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilkeleri ile bunların ihdası arasındaki tutarsızlıkları üç başlık altında tespit ve tasnif etmişlerdir. Fermanın tatbiki; içtimai alanda müsavata değil belli cemaatlerin imtiyazına, fertler arasında uhuvvete değil ihtilafa ve siyasi arenada hürriyete değil belli bir zümrenin despotizmine sebep olmuştur. Cemiyet mensupları bu tespitlerini, kamusal bilgi paketleri olan gazeteler, dergiler, telif eserler ve piyesler vasıtasıyla başta muktedirler olmak üzere muhataplarına ulaştırmaya çalışmışlardır.

Batının büyümlü başarısını gelenekten devşirdikleri terimlerle telif ederek tekliflerini siyasi ve içtimai planda meşru kılan muhalifler, dahili ve harici konjonktürün de etkisiyle “uhuvvet, müsavat ve hürriyet” kavramlarının kurumsal karşılığı olan “meşrutiyeti rejimi” ilan ettirmişlerdir. Ancak bu muhalif hareketin içinde yaşadıkları “toplumun gerçekliğini” göz ardı etmeleri meşrutiyet rejiminin kısa sürede sonlanmasına neden olacaktır. İkinci dönem muhalif hareketinin, sadrazam koltuğuna muvafık gördükleri Said Halim Paşa, “Buhranlarımız” başlıklı eserinde meşrutiyet taraftarlarının toplumsal gerçekliği görmezden gelmelerinin nedenini kişisel iktidar hırslarından kaynaklandığını iddia etmiştir.

“İ. Meşrutiyet müceddidlerinin takip ettikleri hareket tarzının sebep ve hikmeti ne idi?” Onlar Kanun-i Esasinin gereği olarak kendisine yüklenen vazifeleri milletin yerine getirmekteki aczi sayesinde, bu hak ve hürriyetlerden daha birçok seneler milletin değil kendilerinin istifade edeceklerine kanaat getirmiş bulunuyorlardı. Buna göre mutlakiyet idaresi temsilcilerinin hürriyet taraftarı olmalarının gerçek sebebi taşıdıkları “devlet mümessili” sıfatına bir de “hukukun ve milletin koruyucusu” sıfatını ilave etmekte. Böylece hükümdara karşı milleti kendilerine alet ediyorlardı. Onlar hükümdara Kanun-ı Esasi verdirmek suretiyle hem ona hem de millete dayanmak imkânına kavuşuyorlardı. Ayrıca bu sayede, padişahın keyfi idaresinden kurtulacakları gibi milletin cehil ve gafleti yüzünden yapılması imkânsız hale gelmiş olan ıslahatı da tatbik mevkiine koyacaklardı.” (S. Halim Paşa, (?), s. 46-47)

Said Halim Paşa ile aynı cemiyette yer alan Ziya Gökalp'te de benzer düşünceler mevcuttur. Son dönem muktedirlerinin ve memur mütefekkirlerinin ihtilal kavramlarını, kuramsal planda analiz edip bunları kurumsal alana taşıırken “gelenek”, “gerçeklik” ve “güç” ilişkileri arasındaki oranı doğru kuramadıklarını dolayısıyla bu orantısızlıktan kaynaklı olumsuzlukların devlete ve millete maliyetinin çok ağır olduğunu hatta bu kavramların, batıda olduğu gibi sorunları perdelemekten ziyade ittihad-ı anasır yerine unsurlar arasında ihtilafa neden olduğunu iddia edecektir. Gökalp daha da ileri giderek Tanzimat dönemi uygulamalarının sosyo-politik uyarlamaları olan “Osmanlıcılığın”, “İslamcılığın” ve “medeniyetçiliğin” devleti kendileri ile özdeşleştiren Türkleri, özlerine yabancılaştırıldığını ve böyle bir hafıza kaybının binlerce yıllık kutlu yürüyüşün sonunu getireceğini söylemiştir (Heyd, 1980, s. 51). Gökalp her devrin bir ruhu olduğunu ve bu ruha muvafık bir şekilde eylemde bulunulması gerektiğini aksi takdirde olumsuz bir tablonun ortaya çıkacağını şu şekilde haber vermiştir. “Bununla beraber, birtakım tahrikçiler, kavim devrinde aşiret örfünü, ümmet devrinde kavim örfünü, millet devrinde ise ümmet örfünü yeniden diriltmeye ve uyandırmaya çalışırlar. Bu tahrikçilerin husule getirecekleri efkâr-ı ammeler köksüz ve temelsiz olmaklar beraber muvakkat bir zaman için zihinleri teşviş, ruhları tahdiş edebilir.” (Gökalp, 1981, s. 137). Böyle bir tehlikenin farkında olan Gökalp, devletin ve milletin yüz yüze kaldığı mezkûr tehdidi tenkilden ziyade kendi milletinin gerçekliği ile nasıl te'lif edeceğinin arayışı içine girmiştir. Çünkü Tanzimat zihniyeti zikrolunan teklifleri kendi değerleri ile değil batının telkin ettiği kıymetlerle tedvin etmiştir. Bu tedvinin devinimi her alanda bir dualitye sebep olmuştur. Modern ve geleneğin zıtlığına ve sürekliliğine atıf yapan mezkûr dualitye, Osmanlı dünyasını bir dengeye değil fasid bir çıkmazın içine sürüklemiştir. Gökalp,

çıkış yolu olarak kültür ve medeniyet ayırımına kapı aralayan bir teklif yapacak bu ayırımı ne diyalektik bir karşıtlık ne de dūaliteye dayalı bir süreklilik üzerinden değil, dikotomik uzlaşının sınırları içinde değerlendirecektir. Uzlaşımın meşru çerçevesini ise İslamlaşma eylemine dayandıracaktır.

### Ziya Gökalp'te İhtilal Kavramları

Fransız ihtilali, kendi macerasını hem meşhur etmek hem de meşru kılmak için geçmişi “ancien regime” olarak tanımlamıştır. Bu dönemi “yeni” karşıtlığı üzerinden şimdi ve gelecekte karşılığı olmayan köhnemiş bir yapı ve zihniyet olarak tavsif eden ihtilal, geçmişin zimni bir şekilde tezyif etmiştir. Bu tutum, geçmişin bütün semeresine ilişkin bir nefrete sebep olmuş ve geçmişin tasfiyesini kolaylaştırmıştır. İhtilalciler, gelenekten mahrum bir geleceğin dolayısıyla hafızasızlığın yaratacağı huzursuzluğun teskini için de namevcuttan hareketle bir icadın peşine düşmüşlerdir. Tasdiki olmayan bu tasavvur halinin yarattığı kaosu perdelemek için de girişte ifade edildiği üzere “liberte, egalite, fraternite” sloganlarını pazarlamışlardır.

Vak'aya mutabık olmayan bu söylemlerin saydamlığı ve yere basmayan ayakları, dönemin müşahidi aynı zamanda ihtilalin muhalifi E. Burke tarafından yergiye dayalı bir dille ifade edilmiştir. “Devrimi meydana getirmek ve muhafaza etmek adına akla hayale gelmeyen düzenbazlıklar, hileler, yağmalar, yakmalar, cinayetler, müsadereler ve tiranlığın ve zalimliğin her türlüünü gerçekleştiren ihtilalciler, tüm erdemli ve ölçülü zihinlerin ahlaki duygularını sarsmak için de gelenek düşmanı aydınlanma felsefi sistemin yardakçılarında ilham alarak derhal Fransa'nın eski monarşik hükümetine karşı bir hitabet için boğazlarını temizlediklerini söyler” E. Burke (Burke, 2019, s. 159). Gelenekselliğin ve muhafazakârlığın savunusunu üstlenen Burke'un sövgüsünün nedenini Alexis de Tocqueville de şu içerikle açıklamaktadır.

Fransız ihtilalinin hedefi yalnızca eski bir hükümet biçimini değiştirmek değil ama eski toplum düzenini de yıkmak olduğundan, ihtilal aynı anda bütün yerleşik erklere saldırmak, bilinen bütün nüfuzları ortadan kaldırmak, gelenekleri silmek, örf ve adetleri yenilemek ve bir bakıma o güne kadar saygının ve itaatin temelleri olan bütün fikirleri zihinlerden kazımak zorunda kalmıştır. Tuhaf bir şekilde anarşik olan kimliği buradan kaynaklanmaktadır (Tocqueville, 1995, s. 47).

Durumun vahameti ise Robert Darnton tarafından dile getirilmiştir.

İskambil kağıtlarındaki papaz-king, dam-quenn ve valerin-jack isimlerinin yerini özgürlük, eşitlik ve kardeşlik almıştı... Devrimciler her şeyi değiştirmeyi kafalarına koymuşlardı... Fransız devrimcileri sıra dışı koşullar altında yaşayan sıradan insanlardı. Her şey paramparça olmaya başlayınca, toplumu yeni ilkelere göre düzenlemeye çalışarak olup biteni anlamlandırma ihtiyacını karşıladılar... Fransız devrimi ne hakkındaydı? Özgürlük, eşitlik ve kardeşlik... (Darnton, 2020, s. 18, 36)

Aynı kavramlar, Fransız ihtilalinden ilham ile 10 Temmuz 1908'de gerçekleştirilen II. Meşrutiyet için de geçerli midir? Gelenekten hareketle geleceği değil de gelecekte hareketle geleneği icat eden Osmanlı ihtilalcileri ve düşünürleri söz konusu olmuş mudur? Temmuz darbesine aklı başındalık kazandırma adına çeşitli dergi ve gazetelerde ve bu neşriyatta görev alan meşrutiyet taraftarlarında zikrolunan mevzuda ağızbirliği söz konusu değildir. Sorunların büyüklüğü ve aciliyeti karşısında çözüm arayışının getirdiği telaşeden kaynaklı bu müteredid tavrı, Ziya Gökalp'in yazılarında da müşahede etmek mümkün. “10 Temmuz, yalnız hürriyet, müsavat ve uhuvvet bayramı değildir. Vahdet-i milliye tabiriyle tarif olunabilen Yeni Osmanlılığın iftitah-ı tarihisini tezkir eyleyen bir ıyd-ı mukaddestir” (Gökalp, 1976, s. 71) tespiti, özün yani Osmanlılığın yeni sıfatı ile muhafaza edileceğini ve ancak bu şekilde müstakbele taşınacağını ifade eden Gökalp, yaklaşık iki yıl sonra 1911 tarihli “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler” yazısında daha köktenci bir ihtilalci üslubuyla kurtuluşun bir ilim ordusunun kaleminden dökülecek teklifle imkân dahilinde olacağını iddia etmiştir (Gökalp, 2019, s. 68-75; Çelen, 2021, s. 226-235; Arai, 2016, s. 68-69).

Gelenekten hareketle geleceğin kurulacağı inancını Selanik ikliminde terk eden Gökalp, tam tersi bir üslubu benimsemiştir. Ancak her iki yöntem de Tanzimat dönemi memur ve mütefekkirlerinin içine düştükleri bir dilemmadır. Gökalp'i bu çıkmazdan çıkaran ise Balkan Savaşları felaketine rağmen I. Dünya Savaşı'nın yıkıntıları arasında metanetini koruyan ve milli mücadele ve mücadele ile süreci zaferle taçlandıran Türk milleti olmuştur. Gökalp, bu tablodan aldığı ilham ile gelecekte hareketle şimdiki veya gelenekten hareketle geleceği kurmayı denerken bahse konu savaşların uyandırdığı içtimai şuuru/vicdanı bir diğer ifade ile bu şuur ve vicdanın tecessümünden ibaret toplumsal gerçeği merkeze alan bir bilinci ön plana çıkarmıştır. Ancak bu bilinç, mütakabiliyet esasına dayalı “beyne'l-akvam” veya “beyne'l-müslim” ittifaklarının neticeleri olan Osmanlılık ve İslamcılık ile değil “olağanüstü halin olanı ortaya çıkardığı”, mutabakat esasına istinad eden “beyne'l-kavim” ittihadının bir sonucu olan Türkcülükle mümkün olacağını ifade etmiştir. İttihadın ifşası olan Türkcülük, Tanzimat dönemi dūalizminin körelttiği kültürel müktesebatı, tarihi tecrübenin temellendirdiği “teavüne”, “tedeyyüne” ve “temeddüne” dayalı yaşanmış, yaşanan ve yaşanacak olan hayatların kendisiyle iyileştirilebilmenin yegâne yoludur. Bu hayatın ilkelerini de “dil-uhuvvet”, “ahlak-müsavat” ve “akıl-hürriyet” oluşturmuştur. (Parla, 2018, s. 52).



## Ziya Gökalp'te Uhuvvet Kavramı

Arapça, aynı ana babadan dünyaya gelenler arasındaki kan bağıını belirten ahi kelimesinden türetilmiş uhuvvet kavramı, kelimenin kökünden ziyade müşterek kıymetlere istinat eden din, dil, tarih, kültür vb. değerler çerçevesinde oluşturulmuş cemaat ve milleti mimleyen birlik ve dayanışma ruhunu ifade eden bir içeriğe atıf yapmaktadır. Dolayısıyla “uhuvvet kavramı”, Müslüman toplumun teşekkülünde en büyük engellerden birini teşkil eden soy birliğine ve kan bağıına dayanan neseb kavramının karşıtı olarak kullanılmıştır. Bu karşıtlığın temsililerine İslam'ın asli kaynakları olan Kur'an ve hadislerde çokça rastlanılmaktadır (Çağrı, 2021, s. 485-486). Her iki kaynak, tevhide dayalı kardeşliği, kan bağıına tercih edip, intizamın inanç birliğine istinat ettiğini telkin etmiştir. Bu telkin dil, kültür, renk ve tarih açısından farklı topluluk ve toplumları belirli bir hedef etrafında toplamış, birlerden müteşekkil birliktelik iddiasını hem ifadenin hem de istifadenin konusu kılmıştır.

Vahdet toplumu olarak tarif ve tavsif edilen bu birlikteliğin siyasal uzantılarından biri de Osmanlı Devleti olmuştur. Kadim dünyanın siyasi, iktisadi, idari ve askeri kıdemine rağmen İstanbul merkezli bir devlet kurup mezkûr kıdemi kendine bir kademe yaparak tarihe altı asırlık bir tecrübe kazandırmıştır. Bu başarının altında yatan en önemli etkenlerden biri hiç şüphesiz mensubu olduğu dinin kendisine telkin ettiği uhuvvet anlayışına dayalı toplumsal tasavvurdur. Gökalp, efendi ve köle tefrik etmeksizin, vatandaş ve barbar ayırmaksızın “nas” kelimesi altında bütün cihanı tek bir kategoride görmeyi salık veren İslam'ın bu telkinini teklife dönüştürüp temsil edenlerin toplumsal tesanüte dolayısıyla siyasal muvaffakiyete yol açtığını belirtmiştir (Gökalp, 2006, s. 366-367).

Tasavvurun tarumar edildiği yüzyıl, “büyük dönüşüm çağı” olarak tasvir edilen XIX. asır olmuştur. Giriş bölümünde açıklandığı üzere Fransız İhtilali ve Sanayi İnkılabı'nın sömürü düzenini perdelemek adına kamusalılaştırdığı “liberte, egalite ve fraternite” sloganlarını, varlıklarının birer savunusu haline getiren Gayrimüslim ve Müslim teba', tarumarın tarafı olmuşlardır. Bunlar, “fraternite” sloganının muadili olarak kullandıkları kardeşlik anlayışını yeniden yorumlamışlardır. Sonradan kazanılmış kıymetler yerine doğuştan getirilen hususiyetleri haysiyetlerinin esası olarak görmüşler ve usullerini bu esasa göre kurgulamışlardır. Kurgusunu filolojik ve antropolojik çalışmalar, kuramını nasyonalizm, kurumunu da ulus-devletler oluşturmuştur. Sürecin somut verileri Sırp isyanları ile başlamış ve Yunan ulus-devleti ile ilk aşamasını tamamlamıştır. Sürecin ilk aşaması, tesanüte dayalı Osmanlı toplumsal yapısını tarumar ettiği gibi siyasi varlığını da tehdit etmiştir. Tarumar edilmiş tasavvuru tamir ve tehdidi tenkil etmek için Tanzimat Fermanı adıyla tesmiye edilen Gülhâne Hatt-ı Hümayun ilan edilmiştir.

Hatt-ı Hümayun, mezkûr toplumsal tasavvur yerine aydınlanmacı aklın telkin ettiği maddi vatanın bir mensubu olma hüviyetini ve bu intisaptan kaynaklanan mükellefiyeti günün şartları doğrultusunda zımnen teklif etmiştir (Mardin, 2021, s. 21-22). Fermanın zımnî atfından cesaret alarak yayımlanan nizamnameler ve bu çerçevede gerçekleştirilen düzenlemeler, maddi vatanın ve vatandaşlığın oluşumuna katkı sunmuştur. Yaşamın tüm alanlarını beynelmilel mevzuat ve müesseselerle mukayyet kılan bu süreç “medenileşme” başlığı altında değerlendirilmiştir (Gökalp, 2022, s. 47). Başta eğitim, hukuk, idari ve arazi rejimi olmak üzere devletin geleneksel kodlamalarına meydan okuyan İslahat Fermanı ve bu ferman paralelinde yayınlanan ve bunlardan hareketle uyarlanan kurum ve kuruluşlar, mezkûr telakkiyi kamusalılaştırmaya çalışmışlardır. Osmanlı'nın gerçekliğini zamanın gereklerine kurban ederek oluşturulmak istenen bu beynelmilel kamusal bilinç, farklılıkları belli kulvar etrafında örgütleyerek yeni bir kimlik oluşturmak yerine toplumsal bir kakofoniye neden olmuştur (Ebinç, 2024, s. 136). Müslümanlar arasında gelenek ve modern ikiliğine, gayrimüslimler nezdinde ise laiklik ve kilise ayırımına kapı aralayacak bu kakofoni özellikle gayrimüslimlerin azınlık statülerini ortadan kaldırmış, yerine ulus-devletle sonuçlanacak bir süreci başlatmıştır.

Tanzimat dönemi ricalinin Osmanlı varlığına yönelik tehditleri tenkil edebilmek maksadıyla bir reçete olarak hem nazari hem de eylem düzeyinde savunduğu medenileşme iddiasının başarısızlığı, yeni arayışları gündeme getirmiştir. Müslim ve Gayrimüslim ittifakına istinat eden Osmanlılık yerine farklı kültürel formasyonlara sahip Müslümanların ittihadına dayalı bir dinsel kimlik ön plana çıkarılmıştır. İttifakın harcını medenileşme oluştururken ittihadın ihtiyacını ise ümmetçilik anlayışı teşkil etmiştir.

Kalıbını müsavattan, kaynağını uhuvvetten istihraç eden ümmetçilik/ittihad-ı İslam teklifi de aynı akıbeta maruz kalmıştır. I. Meşrutiyetten itibaren dahildeki çelişkilerine harici baskılar da eklenince hem Sultan Abdulhamid hem de İttihad ve Terakki yönetiminde Müslümanlar arasında ne müsavat ne de uhuvvet ilkelerine yeterince ehemmiyet verilememesi başarısızlığın nedeni görülmüştür (Kadri, 2004, s. 14-17). Bu başarısızlığı kabullenmeyen veya bu konuda mütereddit fikirlere sahip dönem düşünürlerinin mevzuyla ilişkin münakaşaları, XX. yüzyılın başında ve meşrutiyet sonrasında da devam etmiştir (Kadri, 2018, s. 22-24).

Ziya Gökalp hem bu tartışmalardan beslenerek hem de yaşanan gelişmelerden hareketle bir çözüm önerisinde bulunmuştur. İhtilal kavramlarından olan “fraternite/kardeşliğin” içeriğinin ve ilkelerinin maddi vatanın mevzuata dayalı

suniliği değil, manevi vatanın yaşanan sahiciliği tarafından belirlendiğini ileri sürmüştür. Sahiciliğin esasını “töre”, usulünü “terbiye” üslubunu da “temessül” tayin etmiştir (Gökalp, 1980, s. 32-35).

Töre; örf ve anane gibi hayatın idamesine ve intizamına temel teşkil eden teamüllerden ve bunların tedvin edilmiş kural ve kaidelerinin mecmuası olan kanunlarından ibarettir. Bu mürekkebe bulananlar ferdiyete değil şahsiyete; cemaate değil cemiyete dolayısıyla bir milliyete sahip olurlar (Gökalp, 2022, s. 27-28). Bu itibarla fert, toplum ve devletin zatına tekabül eden töre, bunların özü bir diğer ifade ile lazım-ı gayrı mufarıkı olur (Gökalp, 1981a, s. 56; Gökalp, 1989, s. 78-79). Törenin ehemmiyetini vurgulayan bu tanımlı teyit bağlamında Gökalp, Divan-ı Lügat-it Türk'teki “el bırakılır, töre bırakılmaz” darb-ı meselini “devlet yahut ülke terk edilebilir, hars terk edilmez” içeriğiyle tefsir etmiştir (Gökalp, 2014, s. 13).

Uhuvvet/kardeşlik hukukunun esasını teşkil eden törenin, milli kültürden başka bir şey olmadığını, kültürün de kolektif tasavvurun tahakkukundan hâsıl olduğunu ifade eden Gökalp, bu tespitiyle “usulün” “esası” tayin ettiğini belirtmiştir. Kolektif tasavvurun tatbiki bir diğer ifade ile uhuvvet kavramının usulü olan “terbiye” fertlerin aynı mefkûreye malik olmaları için teavünü ve tesanüdü teşvik eden ameli hikmetin mütemmim bir cüz'üdür. Tesanüd ve teavün hem hissiyat-ı milliyenin ihdasında kapı aralamış hem de mezkûr hedefte fertlerin de hissedar olmasını sağlayarak ferdiyeti şahsiyete dönüştürmüştür. Cemaat yerine cemiyetin, ferdiyet yerine şahsiyetin öncelendiği bu değişimlerin olağanüstü dönemlerde hızlandığı ve hızı hafızaya dönüştürenin de tarihi tecrübeyi temellükten ibaret olan “temessül” olduğu vurgusu Gökalp tarafından ara ara dile getirilmiştir (Gökalp, 1980, s32-37).

Manevi vatanın müessis nizamı olan uhuvvetin esası ve usulünün müstakil bir devlet kuracağına ilişkin hiçbir şüphesi olmayan Gökalp, istiklalin müstakbeldeki muhafızının da hafızanın hasılatı olan tarih olduğunu yazılarıyla somutlaştırmıştır. Gökalp, esas ve usulün olağanüstü dönemlerde hissiyat-ı milliyeye inkılap ederek ma'seri vicdanı ayaklandıracağını bu durumun da efkâr-ı umumiyeyi uyandıracığını ifade etmiştir. Efkar-ı umumiyenin bir tercümesi olan mefkûrenin de Durkheim'den iktibasla “istikbalde vücuda gelecek bir hedef değil mazide yaşanmış bir şe'niyettir”, izahıyla keşf-i kadimden vaz-ı cedide kapı aradığını bu durumun da yeni bir medeniyeti, yeni bir milleti diriltmeye kadir olduğunu ileri sürecektir (Gökalp, 2016, 87-88). Tarih, bu iddiayı doğrulayacak ve Türkçülüğün Esasları isimli eserinde “Milli Mücahedenin” zaferini, uhuvvetin usaresi olan mefkûrenin mücesssem hali milletleşmenin bir neticesi olduğunu mukayeseli bir içerikle dile getirecektir.

Gerçekten de bugün milletler cemiyeti Almanya'yı bir sömürge halinde Fransa'ya sunsa acaba Fransızlar bu hediye kabule cesaret edebilirler mi? Macaristan'ı Romanya'nın, Bulgaristan'ı Yunanlıların mandası altına koymak istersek, bu iki devlet şu mandaları kabule yanaşabilir mi? Şüphesiz hayır! Çünkü mandası altına girecek ülkeler kolay egemen olmak ister. Hâlbuki milli vicdanı uyarılmış bir ülkeye kocaman ordular gönderilse bile orada en küçük bir nüfuz kazanmak mümkün değildir. İngilizlerin Trakya ile İzmir'i Yunanlıların, Adana ve çevresini Fransızların, Antalya'yı da İtalyanların mandası altına vermesi, İstanbul'u kendi eline geçirmek içindi. Bütün bu devletlerin Anadolu milli vicdanının uyandığını, Yunan ordularının milli ayaklanma karşısında buz gibi eridiğini görünce, bu ham sevdalardan vazgeçmeye başladılar. Amerika'nın ne Ermenistan'da ne Türkiye'de manda kabulüne yanaşmaması da buralardaki milli vicdanın şiddetini görmesinden dolayıdır. Hâlbuki İngilizlerle Fransızlar Arabistan'ı aralarında bölüşmekte hiçbir sakınca görmediler. Çünkü bütün aşiretlerin klan hayatı yaşayan şehirleri henüz toplum devresine gelmemiş olan Arabistan'da milli vicdanın henüz uyanmamış olduğunu biliyorlardı (Gökalp, 2022, s. 27)

### Ziya Gökalp'te Müsavat Kavramı

Müsavat kelimesi “ölçü ve değer bakımından eşit olma, iki şey arasındaki eşitlik” (Kutluer, 2006, s. 76-79) manalarını ihtiva eden daha geniş bir ölçekte ise siyasi, içtimai iktisadi ve benzeri alanlarda belli ilkeler çerçevesinde denklige ve dengeye vurgu yapan bir içeriğe sahiptir. Mezkûr muhteviyat, farklı kültür ve medeniyet havzalarına göre farklılık göstermektedir. Örneğin İslam dünyasında mesuliyet ve mükellefiyetle doğru orantılı bir dengeyi vurgulayan “müsavat” kelimesi, Ortaçağ Avrupa'sında eşitler arasında denklige gönderme yapan katı bir hiyerarşik örgütlenmeyi meşrulaştıran kavramsal bir çerçeveye sahiptir. Gökalp'in “kelimeler içtimai müesseselerdir” (Gökalp, 2022, s. 48) tespitinin bir temsilini müsavat mefhumuna yüklenen bu manalarda müşahade etmek mümkündür. Kavramın çeşitli kültür ve medeniyetlerdeki içeriklerinin uyumsuzluğu, bunların nazari ve ameli müktesebatlarının farklılıklarından ileri gelmektedir.

İslam dininin nazari boyutuna tekabül eden “İslam düşüncesinde” ve ameli kısmını teşkil eden “İslam tarihinde” bahse konu farklılıkların izlerine ilişkin onlarca örnek mevcuttur. İslam düşüncesinin ana aksamlarından olan irfani, kelami, fıkhi ve felsefi geleneklerin kendi aralarında hatta kendi içlerindeki mezheplerleşmeler “müsavat” anlayışının içeriğine de yansımıştır. Anlayışın davranışa dönüştüğü “İslam tarihinde” müsavatın uygulanışı her dönemde farklılaşmıştır. Emevi döneminde cebriyenin etkisiyle cahiliye dönemi nesebi asabiyeti uyanmış, Abbasiler ile birlikte (ehl-i hadis, ehl-i rey ve mu'tezilenin belli aralıklarla etkin olduğu devrelerde) nesebi asabiyet yerine sebeb-i asabiyet ön plana çıkarılmıştır (Gökalp, 1981b, s. 135-138).

İslam dininde “üstünlüğün sadece takvada olduğu” vurgusunun özellikle irfani gelenekte bir ilke olarak benimsenip davranışa dönüştürülmesiyle İslam tarihinin toplumsal seyri de değişmiştir. Mezkûr geleneğin merkezi bir rol oynadığı Osmanlı Devleti’nde müsavat anlayışı kamusal bir tavra dönüşmüş, sadece Osmanlı toplumsal barışının (Pax-Ottoman) değil aynı zamanda siyasi, idari ve askeri politikaların maliyetini de azaltmıştır. Bu anlayış, çok çeşitli din diyanet mezhep ve meşrep mensuplarını belli bir siyasi ve içtimai kürenin tabi’leri olarak “nefsinde” “neslinde”, “dininde” ve “işinde” eşit kabul etmiştir. Zaruriyyat olarak nitelendirilen ve yaşamın idamesi için olmazsa olmaz olarak görülen bu hususiyetlerdeki eşitlik siyasi, iktisadi, askeri vb alanlarda bir “artığa” hatta “estetige” dönüşmesiyle yerini mükellefiyet ve mesuliyet oranında dengeye vurgu yapan “adalete” bırakmıştır. Gökalp, Osmanlıların kuruldukları yer itibariyle ve fetihlerle genişleyen ülkeleri daha verimli idare etmek, dolayısıyla çeşitlenen toplumsal yapıyı daha kolay yönetme kaygısıyla adalet merkezli bir müsavat anlayışını ön plana çıkarttıklarını bu durumun da dahice planlanmış bir politika olduğunu ifade etmiştir (Gökalp, 1981b, s. 135-138).

“Osmanlılar, Türkistan’dan, Türklerin anayurdundan pek uzak düşmüşlerdi. Zaman ve mekânlarından ziyade, haiz oldukları dehâ-yı husûsi onları başka bir gayeye, başka bir hedefe sevk etti. Bu gaye, kan-kardeşi olmayan müteaddit akvâmı cân-kardeşi yaparak garîzî ve vilâdî enmûzecler fevkinde terbiyevî ve tekâmülî bir “enmûzec-i millî” ibdâ’ etmekten ibaretti. Vâkî bu enmûzec-i muhayyel, bütün gaye-i kemâller gibi, yalnız bir vücûd-i zihniye mâlikti, vücûd-i hâricîsi yoktu. Fakat bütün mevcûd-i zihniyeler, bütün kemâl-i mutasavverler gibi bu mefhumun da hariçte mâsadakları tahakkuk edecekti.” (Gökalp, 1976, s. 55).

Adalet ile kayıtlanan müsavat anlayışındaki tarihi tecrübe veya Gökalp’in tasviriyle hariçteki masadıkları dikkate alındığında “denklik” ve “denge” ilkeleri ön plana çıkarılmıştır. Denklik, yaşam hakkının muhafazası için fertlerin eşitliğine, denge ise hak sahiplerinin mesuliyet ve mükellefiyetleriyle doğru orantılı hukuklarının muhafazasına vurgu yapmıştır. Osmanlıların zaman, mekân ve insan unsuru noktasında daha uzun bir ömre, daha büyük sınırlara ve daha kalabalık bir nüfusa ev sahipliği yapmasının sebeplerinden biri hiç şüphesiz mezkûr müsavat anlayışının uygulamasına göstermiş oldukları ihtimamdır. Gökalp, konuya ilişkin yapmış olduğu tespitlerde de bu öneme vurgu yapmış, Osmanoğulları ile Cengizhan’ın mirasını mukayese ederek Osmanlıların muvaffakiyeti doğuştan getirilen hususiyetlerden (kan kardeşliği) ziyade sonradan kazanılmış hassasiyetler üzerine kurulduğunu (can kardeşliği) söylemiştir. Gökalp devamla, uygulamanın hem nazari hem de ameli boyutunun aynı sınıf mensuplarınca gerçekleştirilmesini bahse konu muvaffakiyetin sebebi olarak görmüş, duruma ilişkin tespitini şu içerikle dile getirmiştir. “Vaktiyle hürriyet, müsavat ve uhuvvet, adalet fikirlerinin matla’ları medreselerdi.” (Gökalp, 1976, s. 80).

Osmanlı Devleti’nin bu tecrübesi, XIX. yüzyılda ihtilal Fransa’sının iddialarınca test edilmiştir. İhtilal Fransa’sı, Ortaçağ Avrupa’sının eşitler arasındaki şekli eşitliğin (Yunani bir gelenek) yarattığı toplumsal fay hatlarını ortadan kaldırmak için pragmatist bir payanda üzerine yükselen güçsüzlere pozitif bir ayrıcalık tanıyan maddi eşitliği bayraklaştırmıştır. Böyle bir teklif, sadece feodal ve aristokratik bağlar üzerine kurulu Avrupa siyasi geleneğini tenkil etmemiş aynı zamanda denklik ve denge ilkelerine dayalı Osmanlı tipi müsavat anlayışını da tehdit etmiştir. Bu tehdidin somut temsilleri belirtilen yüzyılda ortaya çıkan isyanlardır. Osmanlı Devleti, isyanlar karşısında öncelikle askeri politikalara ağırlık vermiş ancak bu teşebbüsler çözüme değil çözülmeye kapı aralamıştır.

Osmanlı Devlet adamları yaşanan çıkmaza çare olmak üzere 1839 yılında Tanzimat Fermanı’nı (Gülhane Hatt-ı Hümayun) ilan ettirmişlerdir. Ferman her ne kadar dönem sorunlarına cevap vermek üzere söylem itibariyle “modern” bir metin olarak algılsa da muhteva olarak Osmanlı siyasi geleneğinin beslendiği makasid-ı şerianın ilkelerini yeniden hatırlatan bir içeriğe sahiptir. İçerik ve söylem üzerinden çözülmeye sebep ayrımları ortadan kaldırıp siyasi ve sosyal bir aidiyet üzerinden eşitliğe dayalı Osmanlılık bilinci yaratmak amaçlanmıştı (Gökalp, 1977b, s. 100). Osmanlı tipi müsavat anlayışının “denklik” ilkesini esas alan ancak “denge” esasını göz ardı eden ferman, bu indirgemeci içeriğiyle ne Müslümanları ne de modern söylemiyle kavmi kaygılarla hareket eden Gayrimüslimleri memnun etmiştir (Gökalp, 1977b, s. 108). Fermanın alınan cesaretle köklü değişimler gerçekleştirilmiş ancak Osmanlılık bilinci, tasavvurdan öteye gitmemiştir.

Ziya Gökalp, denklik esasına dayalı “Osmanlılık” hedefinin yakalanamamasını, zamanın ruhuyla doğru orantılı bir düşünce ve davranış geliştirilmemesinde görmüştür. Hatta hedeften ziyade toplumsal hafızanın haysiyetini teşkil eden hatıraların da heder olacağını belirtmiştir. “Binaenaleyh, bir aşirette ümmet enmûzecine ait örf görülmediği gibi bir kavimde de millet enmûzecine ait örf görülemez. Bununla beraber, birtakım tahrikçiler, kavim devrinde aşiret örfünü, ümmet devrinde kavim örfünü, millet devrinde ise ümmet örfünü yeniden diriltmeye ve uyandırmaya çalışırlar. Bu tahrikçilerin husule getirecekleri efkârın, köksüz ve temelsiz olmaklar beraber muvakkat bir zaman için zihinleri teşviş, ruhları tahdiş edebilir.” (Gökalp, 1981b, s. 137)

Toplumsal imtizacın istinad ayağını oluşturan hafızanın dolayısıyla hatıraların, zamanın ruhundan beslenemeyen

tahrikçilerce iğdiş edilmesi, birlikte yaşamın ihtiyacı olan itiyatların inkarına neden olacağı belirtilmiştir. Tanzimat döneminde alafranga kültürünün ihdası mezkûr inkârın bir tezahürü olarak görülmüştür. Gökalp, asırların hasılatından ibaret itiyatların inkârı, siyasi bir inkılabın umdelerini teşkil eden “uhuvvet, müsavat ve hürriyet” ile değil içtimai inkılabın telkin ettiği “yeni hayatın” tatbikiyle mümkün olacağını belirtmiştir. İhtilal Fransa’sının telkin ettiği jakoben tavidan esintiler taşıyan bu teklifini Gökalp, I. Dünya Savaşı’nın sonunda gözden geçirecek ve bu savaşta Türk milletinin metanetinin ihya ettiği “hissiyat-i milliyeyi” toplumun temeli olarak telkin edecektir.

Gökalp, bu metanet sayesinde, Tanzimat’ın “teşviş” ve “tahdiş” ettiği zihinlerin tamir edildiğini belirtmiş, sürecin tesanüt ve teavün ile aşıldığını ifade etmiştir (Gökalp, 1977a, s. 58-59). Zaferin statü, cinsiyet, mezhep ve meşrep ayrımlarını bir kenara koyanlar tarafından gerçekleştirildiğini ve yeni devletin de bu çabanın bir tezahürü olduğunu belirten Gökalp, cumhuriyetin temelini de müsavat anlayışının politik sembolü olan “halkçılık”da görmüş, yazılarıyla bu durumu bir teklife dönüştürmüştür.

Osmanlı döneminde toplumsal imtizacın istinat ayağı olan müsavat anlayışı, verili bir hal iken Cumhuriyet ile birlikte kazanılmış bir hak haline gelmiştir. Fransız İhtilalinin de intişarında merkezi rol oynayan “eşitlik” kavramı, uğruna can verilmiş bir ideal değil Robiespierre ve ihtilal kahramanları tarafından kalabalıkları konsolide etmek maksadıyla sihirli bir değnek olarak görülmüştür. Hatta bu anlayışın ihtilal kazanımları arasında olup olmaması bile tartışılmıştır. Ancak aynı kavram Cumhuriyet Türkiyesi’ni kuranların motivasyon kaynağıdır. Zımnı olarak İstanbul’a karşı mücadelenin, diğer taraftan milletin geleceğini müstemleke seviyesine indirmeye çalışan işgalcilere karşı verilen mücahedenin sebebi müsavattır. Bir diğer ifade ile mücahedenin ve mücahedenin gayesi hem dahilde hem de hariçte Türk Milleti’nin eşit haklara sahip olmasıdır. Bu yönüyle müsavat dahilde ve hariçte kazanılmış bir haktır. Kazanılmış hakkın hukukunu muhafaza etmek için de bu kazanımın kazanımı teşkil eden müdafaa-i hukuk cemiyetleri siyasi bir partiye dönüştürülmüştür (Gökalp, 1977b, s. 9-12). Hatta parti isminde müsavat anlayışının siyasi ve içtimai karşılığı olan “Halk” kelimesi tercih edilmiştir. Böyle bir tercih de on yıllık tecrübe nin taraflarını ve taraftarlarını taltiften ileri gelmiştir.

Gökalp, Türk milletinin mücadelesinin bir kazanımı olan müsavat anlayışının muhafazasını da siyasi aklın kamusallaşmasını ifade eden demokraside dolayısıyla demokrasinin değirmeni olan halkçılıkta görmüştür. “Halkçılık esareti, feodalizmi, emperyalizmi, şovenizmi, taassubu hülasa hürriyet ve müsavata aykırı ne kadar müesseseler varsa hepsini ortadan kaldırmağa çalışan bir mefkûredir (Gökalp, 1974, s. 22). Ancak Gökalp’in müsavatçılığı, komünizme, bolşevizme, sosyalizme ve kolektivizme sapılmadan Milli Mücadelenin metanetini resmeden milliyetçi ve milletçi bir ruh ve inançla, içtimai sınıfları, kastları eşit sayan, emperyalizmi reddeden, kadınlığa en büyük değeri veren sun’i müsavatsızlıkların kaldırılmasını ve fertlerin içtimai adalete kavuşturulmasını kuvvetle tahlil ve müdafaa eden bir içeriğe sahip olmuştur (Gökalp, 1974, s. 29)

### Ziya Gökalp’te Hürriyet Kavramı

Hürriyet kelimesinin kökenine ilişkin farklı iddialar mevcuttur. İbranice, Aramice ve Süryaniceye atfedilen kelimenin “köle olmayan, şerefli ve soylu” anlamlarını ihtiva ettiği belirtilmektedir (Çağrı, 1998, s. 502-505). Mana itibariyle hürriyetin “efendi veya velayete” muhalefeti, kavram düzeyinde kelimenin mahiyetini mimleyen ilkenin “akıl” olduğunu göstermektedir. Hürriyet kelimesini kayıtlandıran bütün itibari tanımlamalarda bu ilkenin varlığına şahit olunmaktadır. Ferdi hürriyet, ahlaki hürriyet, siyasi hürriyet, içtimai hürriyet vb. kayıtlarda hür olmanın zaruri şartı aklın kullanımınıdır. İslam düşünce atlasının kıstaslarını tayin eden İbn Sina ve Farabi başta olmak üzere müteahhirinin eserlerinde de konuya ilişkin tespit ve temsilleri görmek mümkündür.

Kavramın akılla ilgili izdüşümlerine batı düşünce serüveninde de rastlanmaktadır. Mezkûr izdüşümün en belirgin izlerinden biri İ. Kant tarafından ihtilalden beş yıl önce (1784) kaleme alınan “aydınlanma nedir” makalesinde görülmektedir. Kant, aydınlanmayı; insanın “kendi suçuyla düştüğü ergin olmayışından çıkmasıdır. Ergin olmayış, kişinin kendi aklını başkasının kılavuzluğu olmaksızın kullanamamasıdır” (Kant, 2021, s. 27) ifadeleriyle tanımlamıştır. Akli merkeze alıp ergin olmayış halini bir kayıt olarak kullanan Kant, süreç ve ilerleme odaklı bir değerlendirme biçimiyle geçmişin zafiyetini aklını kullan(a)mamaktan kaynaklandığını diğer taraftan geleceğin zaferini de “bilmeye cesaret et” sloganında saklı olduğunu iddia etmiştir. “Yani kişinin aklını her konuda kullanma özgürlüğü. Sorgula!”

Sorgula veya bilmeye cesaret et, telkin ve teşviki Avrupa’da Fransız İhtilalinin yarattığı ortamdan da cesaret alarak başta dini ve siyasi olmak üzere kadim dünyanın bütün erklerini ve egemen söylemlerini doğruluk testine tabi tutmuştur. Sürecin sebep olduğu ideolojik kamplaşmalar isyan hareketlerine kapı aralamış ve sorunların çözümü için burjuvazinin yönlendirmesiyle birçok düzenleme yapılmıştır. Ancak alınan önlemlere rağmen kamplaşmaların yarattığı kışkırtmalar, XIX. yüzyılda insanlık tarihinin kaderini belirleyen olaylara sebep olmuştur.

Rüşünü ispat edip aklını kullanan dolayısıyla hürriyetini ilan ettiğini iddia eden Avrupalıların başlattığı kaos ortamı, Osmanlı Devleti’ni de tehdit etmiştir. Tehdidin tenkili ve teskini için çeşitli alanlarda yapılan düzenlemelerin

kamusallaştırılmasına yönelik “uhuvvet” ve “müsavat” kavramlarına dayalı kurumsal bir dil kullanılmış ve her iki kavrama ilişkin değer yapıları ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu çabaların kalibresini ise “hürriyet” kavramı tayin etmiştir. Kavramın katalizörünü de vesayete ve verasete vabeste skolastik bir kabullenişe başkaldıran “aydınlanma aklının” telkin ettiği laik dünya görüşü oluşturmuştur (Gökalp, 1977b, s. 31). Bu görüşün güvencesini de hiç şüphesiz aydınlanma aklının ürünü olan beşeri hukuk sağlamıştır.

Tanzimat Fermanı, içerikten ziyade modern biçimiyle bu aklın Osmanlı dünyasındaki milat noktasını teşkil etmiş, akabinde fermanın cesaretle gerçekleştirilen düzenlemeler ve ilan edilen İslahat Fermanı, toplumsal imtizaca değil gayrimüslim cemaatlerin imtiyazına ortam hazırlamıştır (Gökalp, 1977b, s. 99-107). Bu bağlamdan hareketle başta Ermeni, Rum ve Yahudi cemaatleri, dini hukuka dayalı vesayet sistemi yerine aydınlanma aklını aklayan laik/cismani meclisler oluşturmuşlardır. Devleti kurtarmak kaygısına matuf rical-i tanzimat tarafından verilen bu lütuflar, Osmanlının selametine değil felaketine neden olacaktır. Gökalp bu durumun nedenini tarihi tecrübenin tedvininden ibaret olan medeni hakların ötelenip mezkûr aklın amacını mimleyen siyasi hukukun öncelenmesinde görmüştür.

“Mesela Fransa; Cezayir’de, hangi Cezayirli Fransa medeniyetini kabul ederse, Fransa hukuk-ı siyasi ve medeniyesine mazhar olacak, (buna uymuş) olmayanlar olmayacak diyor. Yahudiler kabul ediyor; Fransızlar gibi bütün kanuni haklardan istifade ediyor. Fakat İslamlar bunlardan istifade etmeden kalıyor. Biz ise onlara Osmanlı hukuk-ı medeniyesini kabul ettirmeden, hukuk-ı siyasiye veriyoruz.” (Gökalp, 1977b, s. 107).

Ziya Gökalp, aydınlanma aklını aklayan dolayısıyla burjuvazi iktidarının teminatı olan siyasi özgürlüğün yıkıcı etkisini kırmak için ortak akla, ortak hukuka ve ortak dile dayanan siyasi bir hürriyet anlayışı teklif etmiştir (Gökalp, 1977b; 105-106). Ortak akıl mezuniyete yani mesleki ahlaka, ortak hukuk mevzuata yani medeni ahlaka ve ortak dil ise milliyete yani vatani ahlaka vurgu yapacak ve neticede belli bir zümrenin hakîmiyetine değil milletin egemenliğine dayalı siyasal bir sistemin kurulacağını ifade etmiştir (Gökalp, 1977a, s. 54-66).

Ziya Gökalp, ferdin özgürlüğünden ziyade müşterek değerlerin idare biçimi olan milletin bağımsızlığını daha fazla ön plana çıkarmış, bu tercihten hareketle hürriyeti; uzvi ruh ve içtimai vicdan şeklinde organik ve mefkûrevi sıfatlarla kayıtladığıdır (Gökalp 1977a; 13). Gökalp’in bu tercihi keyfi değil yaşadığı toplumun ve döneminin zaruri bir sonucu olmuştur. Asırlardır cemaat bilinci içerisinde hayat sürmüş ve bu bilinci yaralayıp ortadan kaldıran liberal davranış tiplerinden mahrum kalmış bir toplumda uzvi ruhun yani organik bir hürriyetin varlığına ilişkin emarelerin saydamlığının farkında olan Gökalp, bu hürriyet biçimini içtimai vicdandan pay vererek ön plana çıkarmıştır. İçtimai vicdan içinde ferdi özgürlüğe deruni hayat başlığı altında yer açmış, dini, ahlaki ve bedii hayatlar üzerinden mezkûr hürriyet anlayışını somutlaştırmaya çalışmıştır (Gökalp, 1977a; 52-54). Gökalp’in göz ardı ettiği hürriyet anlayışı, kendi toplumunun deneyiminden uzak olan Fransız İhtilalî’nin şekli özgürlüğünü Sanayi İnkılabının kuvvetine kulvar yapan burjuvazinin liberal ahlakı ve hukuku olmuştur. Gökalp, liberal çizginin aksi istikametinde yer alan sosyalizmin kolektif özgürlüğüne karşı da pek iyimser bakmamıştır. Her iki özgürlük biçiminin içtimai vicdan ve kıymetlerden değil belli zümre ve kamplaşmaların kavgasından neş’et etmesi nedeniyle kuvvete istinad ettiğini belirtmiştir. Dolayısıyla kuvvete dayalı özgürlük anlayışları kendilerinden olanlara karşı hoşgörülü kendinden olmayanlara karşı da sömürgeci bir tutum sergilemişlerdir.

## Sonuç

Tarihte belli gelişmeler vardır ki bunlar, tarihi tecrübenin tedrici değişimini ve dönüşümünü hızlandırmışlardır. İhtilal ve inkılap eylemleri altında değerlendirilen bu gelişmelerin etkisi, iletişim ve ulaşım araçlarının verimliliği ile doğru orantılı olmuştur. XIX. yüzyıl öncesinde meydana gelen mezkûr gelişmeler, iletişim ve ulaşım araçlarının yetersizliği nedeniyle ya çok dar alanda etkili olmuşlar ya da onlarca yıl sonra etki sahalarını genişletmişlerdir. Aynı zafiyetlerden XIX. asırda söz etmek mümkün değildir. Bu yüzyılda sanayi inkılabı uzakları yakın kılarak hızı, ihtilaller de bu hızdan elde edilen hazzı kolaylaştırmıştır.

Hız ve haz, geleneksel dünyanın sınırlarını tayin eden skolastizmi kilise duvarlarına hapsederek insanı, sükûnet telkin eden inancın elinden alıp kalabalıkların kargaşasına teslim etmiştir. Bu geçiş dönemi üretim hızını ve tüketim hazzını tehdit ettiği için “inkılap ve ihtilal sahipleri-(burjuvazi)”, sığınakları paramparça edilmiş ferdin “huzur” arayışına çözüm noktasında belli kavramları ve bu kavramların kamusal hafızası olan kuramları gündeme getirmişlerdir. Bunlar “uhuvvet”, “müsavat” ve “hürriyettir”. Her üç kavramın kuramlarını ise “milliyetçilik”, “halkçılık” ve son olarak “cumhuriyetçilik” teşkil etmiştir. Kavram ve kuramdan beklenen ise hızın ve hazzın istikrarı için huzurun tesisidir. Huzurun asgari şartı, uhuvvet/milliyetçilik, gerek şartı, müsavat/halkçılık ve yeter şartı ise hürriyet/cumhuriyetçilik olmuştur.

Uhuvvetin temelini dil, müsavatın esasını hukuk, hürriyetin usaresini de akıl teşkil etmiştir. Aynı dili konuşanların kardeş, aynı hukuk kurallarına tabi olanların eşit ve aynı akıl süzgecinden geçenlerin de hür olacağı telkin edilmiş ve bu bağlamın

siyasal sonucunu, ulus-devletler teşkil ederken ekonomik çıktısını ise uluslararası şirketler oluşturmuştur. İhtilal ve inkılap sahipleri meşruiyetlerini uhuvvet ve müsavat sloganlarının çizdiği sınırlardan, güçlerini ise mezkûr sınırları saydamlaştıran hürriyetin hususiyetinden devşirmişlerdir.

Avrupa ile aynı tarihi tecrübeyi tatmamasına rağmen bahse konu kavramlar, kuramlar ve bu bağlamda oluşturulan kurumlar Tanzimat Fermanı ve bu metinden cesaret alan düzenlemeler ile gündeme getirilmiştir. Her üç kavramın birinci kuramsal ayağını “Osmanlıcılık”, akabinde “İslamcılık” ve son olarak “Batıcılık” teşkil etmiştir. Kurumlarını ise eksikleriyle beraber Osmanlı bürokratik devriminin her alanında görmek mümkündür. Rical-i Tanzimat’ın süreci kamusalallaştırmak amacıyla matuf bu tür iktibasları, I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde de sürdürülmüş ancak bu tablo selamete değil felakete kapı aralamıştır.

Yukarıdaki paragrafta ifade edildiği üzere hem Tanzimat dönemi gelişmeleri hem de konjonktürün zaruri bir sonucu olan I. Meşrutiyet ne ihtilalin yarattığı ifsada ne de inkılabın teşvik ettiği ifrata birer yanıt olarak ilan ve ihdas edilmişlerdir. Vak’a ile mutabık olmayan bu teşebbüslerde Tanzimat dönemi gelişmeleri, “güç (Avrupa büyüğü), gelenek (tarih/tecrübe) ve gerçeklik (toplumsal teamüller)” arasındaki ilişkiyi göz ardı edip sadece güç üzerinden bir düzen kurmaya çalışırken I. Meşrutiyet ise “güçü ve geleneği” dikkate alıp gerçekliğin üstünü örtmüştür.

İhtilal ve inkılap gibi tecrübelerden mahrum bir diğer deneyim de II. Meşrutiyettir. 1908 temmuzunda gerçekleşen bu hadise, meşrutiyetin ilanı değil otuz yıl önce askıya alınan rejimin ihyasıdır. Askeri bir müdahale ile mukayyed bu hareket ihtilal havasında gerçekleşse de özellikle Avrupa’da olduğu üzere iktisadi bir inkılaptan tamamıyla yoksundur. Bu sürecin mütereddid müşterilerinden biri de II. Meşruiyetin meşhurlarından olan Ziya Gökalp’tir. Gökalp, inkılaptan yoksun iptidai ihtilal sahiplerinin kavramlara yükledikleri anlamların, nazari bağlamda tartışılmasına meşrutiyet öncesinde, ameli noktadaki kavgalara ise meşrutiyetin akabinde şahit olmuştur. Özellikle “uhuvvet, müsavat ve hürriyet” kavramlarının kurumsal karşılığı olan Meşruti rejimin ihyasına rağmen Ermeni, Rum ve Bulgarların rejimi sadece kendi etnik aidiyetlerinin siyasi birer imtiyazı olarak kullanmaya çalışmaları ve medeni hukukun muhibleri değil muhalifleri olmaları Gökalp’in fikirlerini güncellemesini hızlandırmıştır.

Gökalp, böyle bir gündemde “güç, gelenek ve gerçeklik” arasındaki ilişkiyi orantılı bir şekilde kullanarak hem mensubu olduğu cemiyete hem de hayatını adadığı devletine bir çıkış yolu aramıştır. Bu bağlamda 1913 tarihinde “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” başlığıyla kaleme aldığı metninde Türkleşmekle geleneğe, İslamlaşmakla gerçekliğe ve muasırlaşmakla güce atıf yapmıştır. Haddizatında “gelenek” dil ile aktarılırken “gerçeklik” din ile korunmuş ve “güç” zamanın ruhuna uygun aklın etkinliğiyle elde edilmiştir. Dolayısıyla uhuvveti Türkleşmek, müsavatı İslamlaşmak ve son olarak hürriyeti de muasırlaşmak karşılığında kullanmak pek de iddialı bir tespit olmayacaktır.

Gökalp, Fransız İhtilali’nin bayraklaştırdığı kavramları çeşitli yazılarında bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak kuramsal karşılıkları üzerinden değerlendirmiş ve bunları nazari kürenin kalıplaşmış kenarlarına hapsedmekten ziyade her üç teklifini eylem halinin devamlılığına atıf yapan bir içerikle kullanmıştır. Bunun içinde “mek-mak” master ekini tercih etmiştir. İhtilal kavramlarını eylemin sürekliliğiyle sarmalayarak sloganlaştırmaktan uzaklaştıran Gökalp, sürecin iktisadi bir inkılaptan mahrumiyetini de içtimai vicdanın isyanı (Balkan, I. Dünya ve Milli Mücadele/Mücadele Savaşlarındaki Türk Milletinin metaneti) ile gidermiştir.

## Kaynakça

- Alexis de Tocqueville, *Eski Rejim ve Devrim*, (Turhan Ilgaz, Çev.) Kesit Yayıncılık.
- Arai, A. (2016), *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, (Tansel Demirel, Çev.) İletişim Yayınları.
- Burke, E. (2019), *Fransa Devrimi Üzerine Düşünceler 1790*, (A. Özcan, Çev.) Bilge Kültür-Sanat Yayınları.
- Çağrı, M. (1998), "Hürriyet", *DİA*. C.XVIII. TDV.Yayınları. s.502-505.
- Çağrı, M. (2021), "Kardeşlik", *DİA*. C.XXIV, TDV.Yayınları, s. 486.
- Çelen, M. K. (2021), "Yeni Hayattan Milli Hayata İntihardan Terkibe Ziya Gökalp", *Türk Dünyası İncelemeler Dergisi*. 16/2. s.226-235;
- Darnton, R. (2020), *Fransız Devrimi'nde Devrimci Olan Neydi*, (Utku Özmakas, Çev.) Zoom Kitap.
- Dickens, C. (1971), *İki Şehrin Hikayesi*, (Gönül Suveren, Çev.) Altın Kitaplar Yayınevi.
- Duverger, M. (1964), *Les Constitutions de la France*, PUF, Paris, s. 39.
- Ebinç, S. (2024), "Ziya Gökalp'in Ölümünün Yüzüncü Yılında Sönmeyen Işığı: Milliyetçilik", *Türkiye Günlüğü*, s. 159, s. 134-151.
- Gazzali (2006), *Mustasfâ (İslam Hukukunun Kaynakları)*, (H.Yunus Apaydın, Haz.) Klasik Yayınları.
- Gökalp, Z. (1976) *Makaleler I (Diyarbakir-Peyman-Volkan Gazetelerindeki Makaleler)*. (Şevket Beysanoğlu, Haz.) Milli Eğitim Basımevi.
- Gökalp, Z. (1981a), *Makaleler II*, (Süleyman Hayri Bolay, Haz.) Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1977a), *Makaleler IV*, (F.R. Tuncor, Haz.) Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1981b), *Makaleler V*, (Rıza Kardaş, Haz.) Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1980), *Makaleler IX*, (Şevket Beysanoğlu, Haz.) Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1974), *Yeni Türkiye'nin Hedefleri (Hikmet Tanyu'nun Bir incelemeyle)*, Baha Matbaası.
- Gökalp, Z. (2006), *Felsefe Dersleri*, (A. Utku- E. Erbay, Haz.) Çizgi Kitabevi, İstanbul 2006,
- Gökalp, Z. (1977b), *Malta Konferansları*, (M. Fahrettin Kırzioğlu, Haz.) Gündüz Matbaası.
- Gökalp, Z. (2019), "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler", *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları*, (Ali Duymaz, Haz.), Ötüken Yayınları, s. 68-75.
- Gökalp, Z. (1989), *Türk Ahlakı* (Yalçın Toker, , Haz.), Toker Yayınları.
- Gökalp, Z. (2014), *Türk Töresi*, Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2016), *Çınaraltı Yazıları*, (Salim Çonoğlu, Haz.), Ötüken Neşriyat.
- Gökalp Z. (2022), *Türkçülüğün Esasları*, (Salim Çonoğlu, Haz.), Ötüken Neşriyat.
- Gürcan, E. C. (2011), "1791 ve 1793 Fransız Anayasaları'na İlişkin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 13/3. 185-202.
- Heyd, U. (1980), *Ziya Gökalp (Türk Milliyetçiliğinin Temelleri)*. (Cemil Meriç, Terc.) Sebil Yayınları.
- Horn, J. (2016), *The Industrial Revolution (History, Document and Key Questions)*. ABC-CLIO, Denver, Colorado.
- Humphries, J. (2010), *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*. Cambridge University.
- Kadri, H. K. (2004). *10 Temmuz İnkılabı*. Pınar Yayınları.
- Kadri, H. K. (2018). *Ziya Gökalp'in Tenkidi*. (İsmail Kara, Haz.) Ötüken Neşriyat.
- Kant, İ. (2021). *Aydınlanma Nedir*. (M.B. Albayrak, Çev.). Albaraka Yayınları.
- Kutluer, i. (2006). "Müsavat", *DİA*. TDV. Yayınları. s.76-79.

- Marx K.- Engels, F. (2003). *Komünist Parti Manifestosu*. Eriş Yayınları.
- Mardin, Ş. (2021). *Yeni Osmanlıların Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2011), “Fransız Devriminin Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkisi”, *İdare Hukuku ve İlimler Dergisi*, (Kemal Berkarda, Çev.). 1/3. s.
- Parla, T. (2018). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, Metis Yayınları.
- Polanyi, K.(2020), *Büyük Dönüşüm (Çağımızın siyasal ve Ekonomik Kökenleri)*. (Ayşe Buğra, Çev.), İletişim Yayınları.
- Rorty, R. (2022). *Felsefe ve Doğanın Aynası*. (Ferda Günsoy, Çev.). Dergâh Yayınları.
- S. Halim Paşa (?). *Buhranlarımız*. (Ertuğrul Düzdağ, Haz.), Tercüman Yayınları.
- Tannenbaum, Donald G. (2017). *Siyasi Düşünce Tarihi (Filozoflar ve Fikirleri)*. (Ö. Orhan, Çev.) BB101 Yayınları.

#### **Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı**

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

#### **Yazarların Makaleye Katkı Oranları**

Makale tek yazarlıdır.

#### **Çıkar Beyanı**

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.





## Ziya Gökalp'in Şiirlerinde Mitolojik Coğrafya Mythological Geography in Ziya Gökalp's Poems

İlknur TATAR KIRILMIŞ

Assoc. Prof., Ondokuz Mayıs University, Department of Turkish Language and Literature, Samsun, Türkiye  
Doç.Dr, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İTBF, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun, Türkiye  
Orcid:0 000-0003-2155-7062 Email: ilknur.tatar@omu.edu.tr

### Article Information/Makale Bilgisi

**Cite as/Atıf:** Tatar Kırılmış, İ. (2024). Mythological Geography in Ziya Gökalp's Poems. Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute, Special Issue of Ziya Gökalp, 220-229.

Tatar Kırılmış, İ. (2024). Ziya Gökalp'in Şiirlerinde Mitolojik Coğrafya. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Ziya Gökalp Özel Sayısı, 222-229.

**Article Types / Makale Türü:** Research Article/Araştırma Makalesi

**Received/Geliş Tarihi:** 22/Eylül/2024

**Accepted/Kabul Tarihi:** 9/Kasım/2024

**Published/Yayın Tarihi:** 06 December/Aralık 2024

**Issue/Sayı:**Ziya Gökalp Özel Sayısı /Special Issue of Ziya Gökalp

**Pages/Sayfa:** 222-229

**Plagiarism/İntihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

**Published by/Yayıncı:** Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

**Ethical Statement/Etik Beyan:** It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (İlknur TATAR KIRILMIŞ).

**Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License:** Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

## Öz

Ziya Gökalp, düşünce dünyasında önemli bir yer tutan edebiyatı harsın işlevsel bir kolu olarak görür. Yaşadığı yıllarda Türk milletinin içine düştüğü zorluklar döneminin birçok aydını gibi onu da etkiler ve her koşulda milleti ayakta tutacak bir ufuk aramasına sebep olur. Ata yurdu Orta Asya'dan Türkiye Türklüğüne taşıdığı -Turan, Kızılelma, Ötüken, Ergenekon- metaforları yeni bir ütopya kurmak için kullanır. Gökalp'in şiirinin coğrafyasını genişleten bu çabası, Türk edebiyatının uzak geçmişinde kalan kurucu metinlerin araştırılması, bulunması ve edebî üretimde yeniden kullanılmasının yolunu açar. Müellifin şiir dünyasında kurduğu zaman ve mekân anlayışı, edebiyat dünyasında yadırganmadan kabul edilir ve tesiri uzun soluklu olur. Türk edebiyatında güncelliğini koruyan bu etkinin farklı yönlerden değerlendirilmesi elzemdir. Bu araştırmada, Ziya Gökalp'in şiirlerinde geçen yer adlarından hareketle şairin ilhamını harekete geçiren mitolojik coğrafyanın sınırları bulunmaya çalışıldı. Şiirlerinde zaman olarak zikredilen hadiselerin mekânı ile Anadolu'nun bulunduğu şartlar arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı dikkate alındı. Bu araştırma, bilişsel açıdan kurtuluş mitini çağrıştıran metaforların Türk düşüncesinde muhafaza edildiğini göstermiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Ziya Gökalp, mitoloji, coğrafya, Orta Asya.

## Abstract

Ziya Gökalp evaluates literature as a functional area of culture. The difficulties faced by the Turkish nation in its founding years influenced him, like many intellectuals of his time, and led him to seek a horizon that would keep the nation alive under all circumstances. He creates a new utopia with the metaphors he brings to Türkiye's Turkishness from his ancestral homeland, Central Asia. This effort of Gökalp, which expands the geography of poetry, paves the way for the research, discovery and reuse of the founding texts in the distant past of Turkish literature in literary production. The understanding of time and space used by the author in his poems was also accepted in the Turkish literary world and its influence continued for a long time. This effect, which remains current in Turkish literature, needs to be re-evaluated from different aspects. This research also aims to find the boundaries of the mythological geography that stimulated the poet's inspiration, based on the place names mentioned in Ziya Gökalp's poems. It was also evaluated whether there was a meaningful relationship between the place where the events he mentioned as time in his poems took place and the conditions in Anatolia. It has been determined that the myth of salvation still preserves some cognitive metaphors in Turkish thought.

**Keywords:** Ziya Gökalp, mythology, geography, Central Asia

## Giriş

Ziya Gökalp, Türk düşünce dünyasında görüşleriyle tesir alanı oluşturmuş önemli bir mütefekkindir. *Genç Kalemler*'le bir araya gelmesinden sonra millî düşünüşü devrin modası olmaktan öte zihni bir arayışın nüvesine dönüştürür. Gökalp, dönemindeki birçok aydın gibi Osmanlıyı içinde bulunduğu durumdan kurtaracak çözümü arar ve daha sonraki yıllarda görüşlerini kuramsal bir içeriğe kavuşturur. Filibeli Ahmet Hilmi'nin *Amâk-ı Hayâl*'inin ana karakteri Raci gibi Ziya Gökalp de çözemediği bazı meseleler için bir filozof veya bir kaynak bulamadığını belirtir. Bunun üzerine cevaplarını kendisi bulmaya karar verir (Nüzhet, 1931, s. 104). Kendi kendine öğrenmek veya bulmak hususunda ileri sürdüğü bu görüş her daim aynı çerçevede ilerlemez, okuduğu bazı eserler veya bazı filozoflar Gökalp'in yazılarına yön verir. *Türkçülüğün Esasları* (1990) başlıklı eserinde belirttiği üzere millî düşüncenin kaynaklarını araştırırken Süleyman Paşa'nın *Tarih'i Âlem* başlıklı kitabının girişindeki Avrupalı milletlerin Türklüğe isnat ettiği iftiralara okur ve Türklüğü anlatan bir kitap yazma kararını alır (Gökalp, 1990, s. 5). Ziya Gökalp'in millet telakkisinin eserinin isminde yer alan şekliyle ırkçı bir içeriğe sahip olmadığını hemen hatırlatmak gerekir: "Millet ne ırkî, ne kavmî, ne coğrafî, ne siyasî, ne de iradî bir zümre değildir. Millet, lisanca, dince, ahlakça ve bediyatça müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir zümredir." (1990, s. 18). Hars kelimesiyle konuya dair görüşlerini özetleyen müellif, bu hususu "Hars ve Medeniyet" başlıklı yazısında detaylı bir şekilde izah eder. Bu yazıda harsın insanların hayatında belli bir usule göre değil, kendiliğinden gelişen bir alışkanlıklar bütünü olduğu üzerinde durur. Buna göre harsı lisanın kelimelerinde, medeniyeti ise istihlamlarda görmenin kabil olacağını düşünür. Osmanlı döneminde kullanılan Türkçenin bu manada harsı temsil etmekten ziyade medeniyeti yansıttığına dikkat çekerek Türkçülüğün vazifesini "yalnız halk arasında kalmış olan Türk harsını arayıp bulmak, diğer cihetten garp medeniyetini tam ve canlı bir surette alarak milli harsa aşılacak." şeklinde tanımlar (1990, s. 40). Buna göre "hars"a dâhil olan lisanın, onunla ilişkili müziğin, edebî eserlerdeki veznin, türlerin, ahlakın ve hatta ulemanın arasında ikilik olduğunu, bu ikiliğin düşünce dünyasını da aynı şekilde inşa ettiğini ve bu durumun toplumsal uyumu bozduğunu ileri sürer (Gökalp, 1990, s. 369). Müellifin kültürü önemsemesinin temel nedeni hars yükselmedikçe siyaset yükselmeyecek ve dolayısıyla güçlü bir devlet anlayışı da inşa edilemeyecektir (Gökalp, 1990, s. 36).

Gökalp, medeniyet ve hars ilişkisi üzerinde durmasının yanı sıra bu kavramın Türkçülüğe taşınma şekli üzerinde de durur. Zihinsel bir temele olan ihtiyacın sevk ettiği dönemin ihtiyaçları Gökalp gibi devrin birçok şair ve yazarını etkiler ve her birisi kendi idealiyle ilişkili coğrafyayı edebiyata kendiliğinden taşır. Bunlardan birisi Yahya Kemal Beyatlı ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Nev Yûnânîlik telakkisi etrafında düşünmeleri ve buna dair bazı eserler kaleme almalarıdır (Beyatlı, 1990, s. 20). Batılılaşmanın sorgulanabilir bir duruma ulaştığı bu dönemde bu teklifin uzun soluklu bir tercihe dönüşemediği gözlemlenir. Daha sonra, Beyatlı'nın Paul Verlaine'nin *Fêtes Galantes* mecmuasında gördüğü 18. yüzyıl Fransız klasik şiir zevkini Türk şiirinde inşa etmek istemesi (1990, s. 25) ve Malazgirt zaferini bu zevkin başlangıç tarihi yapmaya karar vermesi aynı şairin hayatında birden fazla arayışın olabileceğini gösterir. Mehmet Akif Ersoy'un İslamî hayat anlayışının Osmanlı hayatına tekrar hâkim olmasına yönelik teklifi, kutsal şehirlerin bulunduğu Arap coğrafyasını çağrıştırsa da şairin zihni yönelişi Halifelik makamı İstanbul ile sınırlı kalır (Kanter, 2017, s. 213-217). Bu durumda Ziya Gökalp, neslinin temsilcisi olan şairlerinden daha eski bir zamanı ve daha geniş bir coğrafyayı işaret etmesi açısından diğerlerinden farklıdır.

Mehmet Kaplan, Gökalp'in sadece bir düşünce sistemi kurmadığını, eski Türk mitolojisini kendi duygu ve muhayyilesi ile yeniden canlandırdığını düşünür. Şairin kolektif gayrişuurda yaşayan arketipleri güncele aktarmasını yeni bir duyuş şekli olarak değerlendirir (Kaplan 1997, s. 494). Yahya Kemal'in Anadolu toprağındaki bin yıllık maziye Türkiye Türklüğünün başlangıç noktası olarak almasının aksine Ziya Gökalp Asya'daki Türklerin mitolojik mirasını Osmanlı'nın güncel meselelerine taşır. Böylelikle Gökalp iki coğrafyayı birlikte düşünmüş olur. Mitolojinin zaman ve mekân algısı güncel edebi metinlerden farklıdır. Dolayısıyla şairin bu iki farklı zaman ve mekânı birleştirme şeklinin anlaşılması açısından yazarın harsa dair görüşleri ve Durkheim'dan mülhem somutlaştırmaya yönelik tasarrufu önemlidir. Suat Anar, Ziya Gökalp'in Spencer ve Durkheim'ın "mekanik toplumdan organik topluma geçiş" hususundaki görüşlerinden etkilendiğini fakat "medeniyetin maddi hars ağırlıklı değiştirme gücü karşısında kültürün silinmesi" hususundaki kanaatlerine katılmadığını belirtir (Anar, 1996, s. 134). Gökalp'i farklı bir formül arayışına iten bu durum, toplumu bütünleştirmek için metafizik ve toplumsal felsefe konularını araştırmaya itmiştir (Anar, 1996, s. 136). Ziya Gökalp'in bu yönelişi Batı ve bilgi birikimi karşısında bir self oryantalist olmadığını ve kültürel farklılığı Batılılaşma uğruna feda etmediğini de gösterir.

Bu araştırma Ziya Gökalp'in şiirlerindeki mitolojik coğrafyanın sınırlarını incelemeyi ve ortaya çıkan tablonun verilerini yorumlamayı hedefledi. Bilişsel açıdan şairin şiirlerinde bulunan bazı metaforlar, destanlarda yer alan büyük hadiseleri çağrıştıran kelimelerle uyumludur. Dolayısıyla "kurtuluş" mitini Asya'daki mitolojik geçmişinden dönemin zihinsel dünyasına davet etmesi Gökalp'in şiirlerini farklı bir şekilde yorumlamayı olanaklı kılar. Bahsi edilen çalışma için Gökalp'in şiirlerini bir araya getiren Fevziye Abdullah Tansel'in *Ziya Gökalp Külliyyatı I: Şiirler ve Halk Masalları* adlı derlemesinde bir araya getirilmiş şiir kitaplarından faydalanılmıştır.

## Ziya Gökalp'in Şiirlerinde Mitolojik Coğrafya

Mitolojideki mekân algısının modern dönemde yazılmış edebî eserlerden farklı olması ve hatta insan zihninin ilkel algısını göstermesi açısından örnek olarak kullanılması 19. yüzyılın popüler bir düşüncesidir. Edebiyattaki gerçeklik ilkesine aykırı görülen bu tür anlatılardaki metaforlar öncelikle dilin ve dolayısıyla edebiyatın içinde hâlâ canlı bir şekilde muhafaza edilmektedir. Ziya Gökalp'in şiirlerine taşınan mekân adları dönemin kurtuluş mitiyle anlam ilişkisi kurar ve o günün düşünce dünyasında ümit oluşturur. Bilindiği üzere mitolojide yaratılışa yönelik metinlerde mekânsız bir zaman anlayışından dünya hayatının kuruluşuna geçiş bulunur. Türk mitolojisinde yaratılışa yönelik anlatılarda mekân algısının suyla başlaması ortak bir özelliktir (Başaran, 2022, s. 584). Ziya Gökalp'in "Yaradılış" başlıklı şiirinde Türk Kozmogonisi şu şekilde başlar:

“Önceleri yoktu gündüz,  
Görünmezdi aydın bir yüz;  
Doğmamıştı henüz gökler,  
Ne Ay ne Gün ne de Ülker  
Yoktu hâlâ nûr ordusu,  
Vardı yalnız bir kara su” (Gökalp, 1989, s. 265).

Mitolojide mekânın bir diğer özelliği gökyüzü ve yeryüzü birlikteliğidir. Dolayısıyla eski Türk anlatılarında kutup yıldızı, Ülker takımyıldızı ve diğer uzaya ait kavramlar dünya coğrafyasıyla birlikte işlenir. En erken dönemlerden itibaren Türk inanç sistemi "Gök-Yer/Su-Atalar" şeklinde formüle edilmiştir (Çoruhlu, 2022, s. 29). Gökyüzünün yüksekte olması ve insanın buraya ulaşamaması Türklerin kutsal fikrinde önemli bir unsurdur (Çoruhlu, 2022, s. 32). Güneş ve Ay'ın yanı sıra yıldızların da kutsal olduğuna inanılır. Bu açıdan Gökalp'in "Ülker ile Aydın" şiiri Türk mitolojisinden iki eski unsuru barındırır. Bunlardan birincisi şiirin mesnevi kafiye şemasıyla yazılmış olması, diğeri ise gökyüzüyle ilgili iki mitolojik unsurun kullanılmasıdır. Ömer Faruk Akün, mesnevi nazım şeklinin Türk edebiyatına doğrudan İran şiirinden geldiğine dair görüşe bütünüyle katılmaz. *Dîvânü luğatî't-Türk*'teki manzum parçaların mesnevi kafiyesiyle yazılmasını, Türk şiirinin İslâm öncesi devresinde de bu nazım şeklinin varlığının bir delili olarak görür. Akün, İslâmî Türk edebiyatının bilinebilen ilk büyük manzum eseri *Kutadgu Bilig*'in mesnevi şeklinde yazılmasını da örnek göstererek kanaatini güçlendirir (Akün, 1994, s. 391). Şiirdeki Ülker adı yine Türklerin Orta Asya'daki köküyle bağlantı kurar. Altay ve Kırgız Türklerine göre Ülker, altı yıldızdan oluşan bir takımyıldızdır. Oğuz Kağan destanında Kağan'ın altı oğluna dönüşen bu yıldız grubu Altaylıların meşhur deyimine göre "Ülker Aydın olu, Çolpan Aydın kızı" şeklindedir (Bayat, 2022, s. 263). Bunun yanı sıra Azerbaycan mitolojisine göre Ülker yıldızının güzel bir kız olduğu ve bu kızın yaşlı bir erkekle evlendirilmek istendiğinde göklere yalvarması neticesi Ülker yıldızına dönüştüğü bilgisi de bulunur (Bayat, 2022, s. 263). Bu durumda Ziya Gökalp'in her iki bilginin Azerbaycan bilgisiyle iletişim kurduğu görülür fakat Ülker'in kız olarak tercih edilmesinin dışında başka bir benzerlik bulunmaz:

“Ülker kızın adı, Aydın oğlanın.

Babaları dedi: Haydi uyanın” (Gökalp, 1989, s. 22).

Gökalp, bu şiirinde Ülker ve Aydın adını taşıyan iki çocuğun üvey annesinin tertibi üzerine babaları tarafından ormana terk edilmesini anlatır. Ormanda sığınacak yer ararken Ülker'in kuşdilini bilmesi birçok tehlikeden korunmalarını sağlar. Buna rağmen Ülker, erkek kardeşi Aydın'ın içtiği sudan dolayı ceylana dönüşmesini engelleyemez: "Ülker koştı, heyhât vakit dolmuştu.../ Aydın sudan içmiş, ceylân olmuştu." (Gökalp, 1989, s. 27). Ceylan, Orta Asya mitolojisinde yer alan geyik motifinin İslâm'ın kabulüyle değişmiş figürüdür (Denizmen, 2021, s. 214). Gökalp'in bu şiirinde kullandığı ceylan motifi her zaman Orta Asya mitolojisine bağlı olmadığını gösterir. Erkek kardeş Aydın'ın ceylâna dönüşmesi, onu narin, kırılğan yapmaz, aksine ormandan gelebilecek tehlikelere karşın onu daha bilgili kılar. Bu durumunu "Anam Alageyik, babam Bozkurt'ken/ Ben Türk-oğlu kaçır mıyım ölümden?" şeklinde ifade eder (Gökalp, 1989, s. 31).

Oğuz Öcal, Türk mitolojisine ait algı ve tasarımların kullanılmasının coğrafya olarak Türkistan, Turan, Anayurt, Altay, Tanrı Dağları, Orhun, Bozkurt ve Ergenekon'dan hareketle başladığını belirtir (2010, s. 40). Gökalp'e göre "Turan ülkesi, mitolojik bağlamda bir yeniden doğuş mekânını temsil eder. Türk milleti ancak Turan ile birlikte yeniden güçlenebilecektir." (Yıldız, 2015, s. 57). Yeniden doğuşun mekânı olarak adı sıkça geçen Ötüken yüksek bir yayladır. Fuzuli Bayat, Orhun-Yenisey yazıtlarında yer alan Ötüken kelimesini Ülgen ile ilişkilendirir. Vatan, toprak ve kağanlığın merkezi anlamına gelen bu kelimenin kadın anlamında bir başlangıcı ima ettiğini de düşünür (Bayat, 2022, s. 298). Kale gibi saklanması kolay bir yer olduğu gibi hayvancılık açısından yayla olması Ötüken'i Türkler arasında önemli bir yer konumuna getirir. Muhafazalı bir bölge olması kutsalla ilişkilendirilmesinde de etkili olmuştur. Bu özelliği dolayısıyla Ötüken, Hunlara, Göktürlere ve Uygurlara başkentlik yapmıştır (Aydemir, 2010,s.199). Ziya Gökalp'in şiirinde Ötüken, coğrafik olarak Türkleri koruması ve millet olarak varlıklarını devam ettirmesindeki anlamını muhafaza eder. Doğu Göktürk Kağanlığı devlet başkanı adına dikilen ve bugün Moğolistan sınırları içinde bulunan Kültigin Kitabesi'nden "Ebedî hükümeti burada muhafaza edeceksin" bir alıntı ile başlayan şiir, Türk gençlerini güçlerini toplaması için eski yurda davet eder:

"Toplanınız: Vatanınız burası!

Böyle diyor Oğuz Han'ın yasası!" (Gökalp, 1989, s. 60).

"Şimdi dışı değil, içi almalı,

Her yerine demir kökler salmalı.

Türk, Ötüken ovasında kalmalı." (Gökalp, 1989, s. 60).

"Ötüken'in bir çiçekli ovası

Olmuş idi meleklerin yuvası" (Gökalp, 1989, s. 258).

Görüldüğü üzere şair, Türk milletinin içinde bulunduğu mevcut korku ve sığınma ihtiyacına Ötüken'i hatırlatarak cevap vermeye çalışır. Daha önce de benzer tehlikelere maruz kalan Asya Türklerini koruyan Ötüken'in Turan ülküsünün önemli bir metaforu olarak Anadolu'ya taşınmak istenmesinin başarılı bir netice verdiğini belirtmek mümkündür. Zira bu kelime güncel hafızada tanınırlığını korumaktadır. Korunaklı olması sebebiyle Türk mitolojisinde önemli bir yere sahip olan bir diğer dağ Ergenekon'dur. Ziya Gökalp'in şiirlerinde bu dağın adı ağırlıklı bir yere sahiptir. Miladi ilk dönemlerde geçen Ergenekon destanının prototipi Demir-dağ'dır. Bu dağın bazen Çelik-bozkır'a dönüştüğü görülür. Bahaeddin Ögel, her iki madenin deniz ötesi ülkelerindeki halkları ima ettiğini düşünür (Ögel, 2014,s.67). Türk mitolojisinde dağ, Gök-tanrı inancıyla ilgili kutsal bir mekândır. "Ergenekon özelinde dünyanın kuşağını temsil eden bir dağ gibi düşünülmüştür. Klasik Avrupa mitolojisinde bu kuşağa, cingulus mundi adı verilir." (Aytaç, 2022, s. 48). Gökalp'in "Ergenekon" başlıklı şiirine seçtiği bu başlıkla Orta Asya'ya ima edeceği izlenimini oluşturur fakat Türkiye Türklerinin bulunduğu Mezopotamya coğrafyası da bu mirasın içindedir:

"Ak-ordu'muz sola gitti,

Üç hakanlık te'sis etti,

Medi, Sümer-Akkad, Hit'di

Bu üç şanlı oymağımız!" (Gökalp, 1989, s. 78).

Alıntıda görüldüğü üzere "Ergenekon", Yahya Kemal'in Anadolu'da şiirine başlangıç kabul ettiği Malazgirt'ten çok daha eski bir zamana işaret eder. Ak-ordu'nun tesis ettiği Medi, Sümer-Akkad ve Hitit uygarlığıyla Mezopotamya'da beş bin yıllık maziden itibaren Türk varlığının devam ettiğine dair iddiası Cumhuriyet'in ilk yıllarından bugüne devam eden bir araştırma sahasıdır (Ercilasun, 2021). İbrahim Kafes, şairin Türk tarihinin başlangıcına yönelik bu görüşünü devam ettirmediğini belirtir (Kafes, 1984, s. 244). Türklerin büyük kayıp vererek yenildiği bir savaştan "Nühüz ile Kayan'ın yanlarına iki kız alıp sarp bir dağa sığınmaları" hakkında olan bu şiirde dört yüz sene kalınan bir dağdan bahsedilir. Buradan çıkışları bir kurt sayesinde olan Türklerin yeniden zaferler kazanarak eski güçlerine kavuşması manzum bir hikâye şeklinde anlatılır. Türklerin demiri eriterek çıktığı Ergenekon Dağı, iki hususu -demir ve kutsal- bir arada tuttuğu için önemli bir metafordur (Aytaç, 2022, s. 49). Gökalp, Ergenekon ile ilgili şiirinde Türklüğün Asya'da da benzer zorlukları aştıkları duygusunu açığa çıkarmaya çalışır. Bu yüzden geçmiş günlerdeki hanlıkların birçok adresi zikredilir:

"Kaşgar, Delhi, Pekin, İstanbul, Kazan

Bu beş yerde vardı beş büyük hakan:

Sarı,Kızıl, Gök Han, Ak Han, Kara Han

-Hepsinin üstünde parladı İlhan-" (Gökalp, 1989, s. 75).

Şiirde yer alan Oğuz Han'dan sonra Batı'da Fatih Sultan Mehmet, Doğu'da Babür Şah ile genişleyen sınırlar hatırlatıldıktan sonra vatani kaybetme korkusuna dönülür. Aşağıdaki alıntıda görüleceği üzere Türk devletlerinin birbiriyle bağlarının kopması ve düşmana karşı birliklerini koruyamamaları bağımsızlıklarını korumakla ilgili bir tehdit oluşturmuştur. Bu şiirde Türklerin dağınkılığına sebep olarak gösterilen iletişimsizlik bugün de aşılmış değildir:

"Bundan sonra tâlih döndü

Yıldızımız yine söndü,

Karşımızda Rus göründü...

Kesildi yurt ortağımız!

Kırım, Kazan heder oldu!

Tuna, Kafkas beter oldu!

Türkistan'da neler oldu!

İşitmedi kulağımız!" (Gökalp, 1989, s. 83).

Şiirin mitolojik bir zamandan bahsetmesine rağmen adalet duygusunu ayakta tutan mutlu bir son ile bitmemesi şairin eski anlatılardan faydalanma şeklini gösterir. Tarihte defalarca yenilen ve daha sonra güçlenerek devam eden devlet anlayışının Türkiye Türklerine hatırlatılması oldukça önemlidir. Bu yüzden şiirin bitiş sorusu Ergenekon'daki halkı kurtaran Börteçine'ye yöneliktir:

"Yurt girince yad eline

Ergenekon oldu yine!

Çıkmaz mı bir Börteçine?

Nurlanmaz mı çerâğımız..." (Gökalp, 1989, s. 83).

Esra Bilge Savcı, "Ergene Kon" kelimesinin etimolojik açıklamasına farklı bir yorum olan "Ergin Kün" den hareket ederek Ergenekon'un bellekle ilişkisi üzerinde durur. Savcı'ya göre "Geçmişte yaşanan köken atalara ait anıların anlamlı bir biçimde yeni kuşağın hafızasında canlandırılması mekânın işlevselliği ile" olur (Savcı, 2022, s. 145). Ergenekon Dağı'nın daha sonra Orta Doğu anlatılarında adı sıkça geçen Kaf Dağı'na dönüştüğü düşünülür. Gökalp'in "Alageyik" başlıklı şiirinde Kaf Dağı'nda bulunan Altun Köşk'e yolculuk yapan çocuk anlatıcı Türk Bey'ini İfrit'in elinden kurtarır. Türk Bey'ini bekleyen Türkler'e ulaşması için Demir Kapı'yı aşması gerekir. Demir Kapı aşıldıktan sonra Kaf Dağı da aşılarak Türk ili'ne gelinir (Gökalp, 1989, s. 53).

Ziya Gökalp, Turan ülküsü için başka dağların da adını şiirlerine taşır. Türklerin tekrar bir araya gelmesi ve içinde buldukları durumdan kurtulmaları için Tanrı-dağı'nda kurultay kurulmasını, İlhan'ın Altın-dağ'a oturarak Türkleri yönetmesini ister (Gökalp, 1989, s. 77). "Kavm" başlıklı şiirinde de Türklerin tek bir millet olduklarını ve bu durumun öteden beri devam ettiğini belirtir:

"Karacık-dağ'ından, Kıpçak-çölü'nden

Gelen atalarım gibi Türk'üm ben.

Bana yol gösteren benden olmalı;

Olamaz Türk'e baş, Türk'üm demeyen,

Osmanlı kalamaz Türk'ü sevmeyen!" (Gökalp, 1989, s. 111).

Gökalp, halkta yaşamakta olan harsı bulmak ve bu mirasa garp medeniyetini aşılacak şekilde görüşünü teoride bırakmaz. Şair bu fikrini halk edebiyatının şiir türünden aldığı nazım şekillerine uygular. Bu çerçevede "Kızılelma" başlıklı şiiri hem Türk halkının düşünce dünyasında önemli bir metaforu içermesi hem de batılı düşüncenin metne uygulanması açısından örneklik teşkil eder. Mesnevi şeklinde yazılmış bu şiirin başlangıcı masal formundadır fakat devamında güncel bir mesele-eğitim- ele alınır. Şair bu manzumesinde Azarbaycan topraklarında yetişmiş bir Türk kızını merkeze alır:

"Bir varmış, bir yokmuş, Tanrı'dan başka

Kimseler yok imiş, yakın zamanda

Bakü'de milyoner bir kız var imiş;

Türklük'ü çok sever, yurda yar imiş.” (Gökalp, 1989, s. 7)

Şiirdeki kadın karakterin adının Ay Hanım olması Türk mitolojisinde astral kültlerden ay mitini düşündürür. Dişil cinsiyette tasavvur edilen Ay Ana'nın Umay Ana, Ay Va şeklinde hep kadını işaret eder ( Bayat, 2022, s. 251). Gökalp'in şiirinde de Ay dişiliği temsil eder. İlim ehlerinden olan bu genç kız milleti için yaşamaktan ve çalışmaktan başka bir gayeye sahip değildir:

“İslam'ın dâhi ruhunu öğrenmek

İçün çalışırdı, Garb'e yeltenmek

Ona kâfi gibi görünmüyordu.

Şark'ı da tanımak lazım diyordu.

Diyordu: “Halk bağçe, biz bahçevânız;

Ağaçlar gençleşmez aşidan yalnız;” (Gökalp, 1989, s. 8).

Ay Hanım, Paris'te tahsil yaparken babası ve annesi ölür. Başına gelen bu trajik hadisede gücünü yitirmeyen Türk kıızı, bir okul açarak Türklerin layık olduğu eğitimi almasını hedefler (Kaplan, 1997, s. 552). Bu okulu Lozan'da açan Ay Hanım, Türk dünyasını uyandıracak gençliği burada eğitmeyi hedefler:

“Dedi: “Türk'ün irfânı, serbest bir toprak

İster ki orada eylesin işrâk...

Lozan'ın yanında bir Türk beldesi

Şenlendi: Her fennin bir medresesi,” (Gökalp, 1989, s. 16-17).

Ziya Gökalp, Kızılma ölküsünün metafizik özelliğini bu şiirinde somutlaştırır. Şairin mesnevi şeklinde tertip ettiği bu metin içerik bakımından türünün özelliklerini taşımaz. Klasik mesnevîde üç bölüm şeklinde düzenlenen (giriş, konunun işlendiği bölüm ve bitiş bölümü) yapı bu şiirde uygulanmamıştır. Mesnevîlerin girişinde yer alan besmele, tahmid, na't, din büyükleri ve sonrasında devlet büyüklerinin övüldüğu bölüm (Kartal, 2001, s. 71-81) “Kızılma” şiirinin girişinde kullanılmaz, doğrudan masal şeklinde başlanır. Konunun işlendiği bölüm açısından Gökalp'in şiirine bakıldığında konu aşktır ve bu yönüyle “Kızılma” şiiri mesnevînin içeriğiyle bu anlamda bir ilişki kurar. Ay Hanım ile Turgut arasındaki beşerî aşk tasavvufî anlama dönüşmeden iki aşğın kavuşması şeklinde neticelenir. Âşıkların düğününden sonra edilen dua mesnevîdeki yapıya benzer fakat içerik oldukça farklıdır:

“Ulaştı bir düğün daha yarına,

Dördü de erdiler muradına,

Kızılma oldu bir güzel Cennet:

Oradan Turân'a yağdı saâdet.

Ey Tanrı icâbet kıl bu duâya:

Bizi de kavuştur Kızılma'ya!...” (Gökalp, 1989, s. 22)

Gökalp'in şiirinde adı geçen diğer iki mitolojik şehir, Karakurum ve Akkurum'dur. Şair, bugün Moğolistan sınırlarında bulunan Türklerin eski yurdu Karakurum'un sessiz kalmasına gönlü razı olmaz:

“ Karakurum cenneti eski gibi şenlensin...

Türk-yurdu'nun şanları, Türk-ili'nin duygusu

Eski yolda yaşansın, eski sesler dinlensin.

Şarka, garbe yürüsün Oğuz Han'ın ordusu...” ( Gökalp, 1989, s. 69)

Gökalp, Karakurum'da tekrar Türklerin tek bir millet hâline gelmesini arzular. Birlik için tüm boyları tek bir bayrak altında birleşmeye çağırır. Karakurum'a yakın fakat daha küçük bir şehir olan Akkurum için de şiir yazar Ziya Gökalp, Yeni Turan Hakanlığı'nın pây-i tahtı olarak bu şehri teklif eder:

“Geldim senin eşiğine, Karakurum-ili'nden.

İstikbâlin tarihinde bu sözleri okurum:

Yeni Turân Hakanlığı, pây-i-tahtı: Akkurumu!” (Gökalp, 1989, s. 72 )

Gökalp'in şiirine taşıdığı metaforlardan bir diğeri Tepegöz canavarından kurtuluştur. “Oğuz İlini Tepegöz'den Nasıl Kurtardı?” başlıklı şiirinde Oğuz ilini perişan eden Tepegöz canavarını gizlendiği dağda Basat'ın öldürmesi hadisesi, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı'ndaki kahramanlığına benzetilir:

“Bir zaman gelecek yine Türk-yurdu

Görececek Rûm adlı mel'ûn bir ordu

O zaman çıkacak Ortaç-dağı'ndan

Bir Mustafa Kemal adlı kahraman.” (Gökalp, 1989, s.224).

Oğuz Han zamanındaki şehirleri şiirlerinde hatırlatan Ziya Gökalp, geçmiş zaman anlatılarının masal olarak görülmesine itiraz eder. Nesilden nesle aktarılan bu metinlerde Türklerin tarihiyle ilgili işaretler olduğuna dikkat çeker. Oğuz Han zamanından iki şehrin adının anıldığı “Türk'ün Tufanı”nda geçmiş unutmamak telkin edilir:

“Ne Rum'dadır ne Çin'de,

Tarih masal içinde,

Zamanda gizli zaman...

Bir gün coştı bir duman,

Bayrağında alâmet

Yılan olan bir millet

Geldi Türk'e oldu yas,

Ne Taras kaldı ne Yas...” (Gökalp, 1989, s.251).

Ziya Gökalp, Osmanlının kaybettiği topraklar içinde Rumeli'nin tekrar alınabilmesi için Avrupa'da “Tanrı'nın Kırbağı” şeklinde isimlendirilen Attila'ya da sıkça anar. Kızılelma kitabında yer alan “Yeni Attila”da henüz yeni kaybedilmiş Balkan topraklarına özlem dile getirilir. İkinci Attila olarak bu topraklara tekrar yerleşmek ve Türk yurdunun okyanus kıyısına kadar genişlemesi marşın en belirgin tonudur:

“Yine girdik Rumeli'ye

Selam verdi bize dağlar!

Edirne'ye gelin! diye

Bir senedir Meriç ağlar!” (Gökalp, 1989, s. 62).

“Ey Avrupa, bu belâdan

Sen nereye kaçacaksın?

Bir ikinci Attila'dan

Çok gözyaşı saçacaksınız!” (Gökalp, 1989, s.64).

Gökalp'in Osmanlının Batı'da kaybettiği toprakları geri almasını hayal ettiği bir diğeri şiiri “Cenk Türküsü”dür. Öfkeli bir üslubun hâkim olduğu bu şiirde Türk gücünün hatırlatılması isteği bulunur:

“Koş, Pilevne yine de albayrak taksın,

Gece gündüz Tuna suyu kan aksın,

Yaksın kahrın, bütün Balkan'ı yaksın;



Attila'nın oğlusun sen unutma!" (Gökalp, 1989, s. 251).

"Osman Gâzi Kurultayda" şiiri Osman Gâzi ve Kurultay'ın karşılıklı konuşması şeklinde yazılmıştır. Buna göre Osman Gâzi Türklüğün geçmişten gelen başarısını yasalarla yönetilen bir toplum olmakla başladığını ve bu başarının demire söz geçirmiş bir millet olmaktan geldiğini belirtir (1989, s. 64). Asya'dan Türkiye'ye gelmiş olsa da Oğuz Han'ın evladı olarak Turan ülküsünün devam ettiği dönemin ümitsiz durumlarına bir çare olarak sunulur. "Türklük" adını taşıyan bir diğer şiirde Garb'a en çok yaklaşan Osmanlının bu medeniyet üzerindeki etkisini hatırlatır ve bunun sebebinin Oğuz Türklerinden olmalarına bağlar:

"Garb'in dinler sesini, Garb'e sesler dinletir,

Lakin asla unutmaz Oğuz Han'ın evladı

Turan denen o yurdu, Turan denen o adı." (Gökalp, 1989, s. 250).

Görüldüğü üzere, Ziya Gökalp şiirlerinde idealini mitolojik coğrafya üzerinden ortaya koyar ve sanatı bu anlamda bir araç olarak kullanır. Rıza Filizok, şairin şiirlerine hâkim olan bu üslubu yaşadığı dönemdeki savaşın yarattığı bir inkıraz olarak görür (Filizok, 2005, s. 131). Filizok, şairin meşhur sözü; "Şuur devrinde şiir susar, şiir devrinde şuur seyirci kalır. İçinde bulunduğumuz zaman galiba birinci devreye ait"i hatırlatarak Gökalp'in halka, gençliğe ve çocuklara seslendiği şiirlerinin didaktik olmasına rağmen iyi örnekler olduğunu düşünür (2005, s. 133). Nesrin Karaca, Ziya Gökalp'in *Türkçülüğün Esasları* eserini işaret ederek Turancılık ve Oğuzculuk düşüncesinden vazgeçtiğini belirtir. Bu hadiseden sonra şairin milî harsın temsilcisi halka yöneldiğini ifade eder (Karaca, 2014, s. 121). Ziya Gökalp'in ilham olarak Orta Asya'nın mitolojik coğrafyasından Anadolu sınırları içindeki kültüre dönmesini dönemin bir zarureti olarak görmek gerekir.

## Sonuç

Ziya Gökalp'in şiirlerinde işaret edilen mitolojik coğrafyaya dair yürütülen bu incelemede şairin Turan ülküsünün tesiriyle ata yurdu Orta Asya'nın mitolojik mirasıyla Türkiye'yi bir araya getirmeye çalıştığı gözlemlenir. Şairin şiir kitapları ve bazı şiirlerine seçtiği başlıklar onun Türklerin geçmişine yönelik birikimini açığa çıkarır. Mehmet Kaplan'ın belirttiği gibi Türk edebiyatını İslam'dan önceki tarihiyle tanıştırmış, birçok destan ve masal karakterini Türkiye Türkçesinde yeniden yazmıştır.

Gökalp'in şiirlerinde işlediği mitolojik coğrafya çoğunluğu bugün Moğolistan sınırlarında kalan eski ata yurdunda bulunan Ötüken, Ergenekon, Akkurum ve Karakurum şehirleri ve Altın-dağ, Tanrı-dağları ve Kanlı-dağ adlı dağlardır. Bahsi edilen şehirler İslamiyet öncesi Türk devletlerine başkentlik yapması ve güvenli bir sığınak olması özellikleriyle ele alınmıştır. Türklerin geçmiş zamanda da yok olmakla ilgili birçok sorun yaşadığını hatırlatan müellif, Ötüken ve Ergenekon örneklerinin bu manada unutulmamasını ister.

Mitolojide yer ve gökyüzü birlikteliği Gökalp'in de şiirlerinde yer almış Ay, Güneş, Ülker takımyıldızı başta olmak gökyüzü unsurları kara parçalarını güvenli tutan, iyiliği getiren içerikle beraber kullanılmıştır. Yaratılış hususu da Gökalp'in şiirinde yer alır. Hayatın başlangıcının suyla olması ve daha sonra gökyüzü ve karanın buraya eklenmesi şairin zihinsel olarak geçmişe bakışındaki derinliği gösterir. Orta Asya, Ziya Gökalp'in mitoloji mekân birlikteliği açısından en fazla üzerinde durduğu coğrafya olmuş, Anadolu ve Mezopotamya mitolojisi ise sınırlı düzeyde kalmıştır. Bunun yanı sıra Gökalp, Rumeli'de kaybedilen Balkanlar başta olmak üzere bu bölgenin yeniden Osmanlının eline geçmesi için mitolojiden ilham almıştır. Hun devletinin başındaki Attila'nın ismi bölgeye dair şiirlerde sıkça geçmiştir.

Ziya Gökalp'in eserlerinin bugün Türk kültürüne dair yapılan birçok araştırmaya hâlâ kaynaklık yapabilmesi, müellifin Türk edebiyatında unutulmuş bir maziye mitoloji kanalıyla canlandırmasındaki gayretinin karşılığıdır. Ötüken, Turan, Ergenekon sözcüklerinin çağrıştırdığı birikimin ilk mimarı olan müellif, bugün Türk edebiyatında kalıcı bir tesirin adresine dönüşmüştür. Şiirlerinin bugünkü sanat anlayışına göre didaktik ve hatta yer yer bu yüzden estetikten bütünüyle mahrum olmasına yönelik eleştirilerin birçok cevabı olabilir. Bu duruma Gökalp'in tek bir edebî türe bağlı kalmamış olmasını geçerli bir gerekçe olarak kabul etmek mümkündür. Harsın doğru adresinin halkın dili ve edebiyatı olduğuna dair görüşlerini hikâye şeklinde yazdığı manzumelerle ortaya koyması, yerli düşünüşün kaynaklarını işaret etmesi açısından önemlidir. Gökalp'in millî edebiyatın ancak bu tür kaynaklardan faydalanarak oluşturulabileceğine dair iması bugün de geçerli bir hakikattir. Fakat müellifin bu tecrübesi, ideolojisine yönelik ön yargı yüzünden edebiyat dünyasında ihmal edilmiştir.

## Kaynakça

- Akün, Ö. F. (1994). Divan edebiyatı. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 9, 389-427.
- Aydemir, A. (2010). Ötüken ve Ötüken adı üzerine. *Türk Dünyası Araştırmaları*, (187) , 197-222.
- Aytaç, P. P. (2022). Kültürel kimlik ve Ergenekon destanı. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 5 (26), 37- 72.
- Anar, S. (1996). Ziya Gökalp'in sosyolojisi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 14, 134-137.
- Başaran, A. (2022) Mekânın yaratılışı, mekânda yaratılış: Yaratılış anlatılarında evrenin aporetik kökeni. *Hitit İlahiyat Dergisi*, 21(1), 567-604.
- Bayat, F. (2022). *Türk mitolojik sistemi 1*. (6. baskı). Ötüken Yayınları.
- Beyatlı, Y. K. (1990). *Edebiyata Dair*. (3. baskı). Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Bilge Savcı, E. (2022). Bellek mekânı adlandırması üzerine bir inceleme: (Ergene Kon)= (Ergin Kon) Efsanesi. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 15 (37), 139-150.
- Çoruhlu, Y. (2022). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. (10.baskı). Ötüken Yayınları.
- Denizmen, S. (2021). Mevlânâ'nın dîvânında "kut"lu ceylan motifi. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (27), 213-238.
- Ercilasun, A. B. (2021). Sümerce-Türkçe ilişkisi: Türk Dil Kurumu kütüphanesinde iki kitap. *Türk Dili*, 71 (840), 4-11.
- Filizok, R. (2005). *Ziya Gökalp*. (1. baskı). Akçağ Yayınları.
- Gökalp, Z. (1990). *Türkçülüğün Esasları*, (3. Baskı). Haz. Mehmet Kaplan. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kafes, İ. (1984). Ziya Gökalp'te tarihçilik. *Belleten*. 48 (189-190), 241-248.
- Kanter, B. (2017). Mehmet Akif Ersoy'un şiirlerinde mekânın anlam alanları. *80 Yıl Sonra Mehmet Akif Ersoy Bilgi Şöleni*. Türkiye Yazarlar Birliği Vakfı Mehmet Âkif Ersoy Araştırmaları Merkezi Yayınları, 213-222.
- Kaplan, M. (1997). Kızılelma. *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar* 1,4. baskı. Dergâh Yayınları, 550-558.
- Kaplan, M. (1997). Ziya Gökalp ve Yahya Kemal'e göre Malazgirt savaşı. *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar* 1,4.baskı. Dergâh Yayınları, 535-549.
- Karaca, N. (2014). Ziya Gökalp'in şiir dünyası ve şiirlerinin bir dökümü. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(1), 117-133.
- Kartal, A. (2001). Türkçe mesnevilerin tertip özellikleri. *bilig*, (19), s. 69-119.
- Nüzhet,A. (1931). *Gökalp'in Hayatı ve Malta Mektupları*.(1.baskı). İkbâl Kütüphanesi.
- Öcal, O. M. (2010). Türkiye'de mit ve masal çalışmaları veya bir olumsuzlama ve tek-tipleştirme öyküsü. *Milli Folklor*, (85), 36-45.
- Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi 1*,(5.baskı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tansel, F. A. (1989). *Ziya Gökalp Külliyyatı I: Şiirler ve Halk Masalları*, (3.baskı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yıldız, G. (2015). *Ziya Gökalp'in Eserlerinde Mitolojik Unsurlar*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

## Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

## Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlıdır.

## Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.



## Ziya Gökalp'in Hayatı ve Üzerine Yazılmış Doktora Tezlerinin İçerik Analizi Yöntemiyle İncelenmesi

*An Analysis of Ziya Gökalp's Life and Doctoral Theses on Ziya Gökalp by Content Analysis Method*

**Zeynep DİLEKLİ KARATAY**

Dr., Independent Researcher, Department of Sociology, Afyonkarahisar, Turkey

Dr., Bağımsız Araştırmacı, Sosyoloji Bölümü, Afyonkarahisar, Türkiye.

Orcid: 0000-0002-9056-7283 Email: zeynepdilekli3@gmail.com

### Article Information/Makale Bilgisi

**Cite as/Atıf:** Dilekli Karatay, Z. (2024). An analysis of Ziya Gökalp's life and doctoral theses on Ziya Gökalp by content analysis method. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Special Issue of Ziya Gökalp, 230-240.

Dilekli Karatay, Z. (2024). Ziya Gökalp'in hayatı ve üzerine yazılmış doktora tezlerinin içerik analizi yöntemiyle incelenmesi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ziya Gökalp Özel Sayısı, 230-240.

**Article Types / Makale Türü:** Research Article/Araştırma Makalesi

**Received/Geliş Tarihi:** 13 February /Şubat 2024

**Accepted/Kabul Tarihi:** 01 November/Kasım 2024

**Published/Yayın Tarihi:** 06 December/Aralık 2024

**Issue/Sayı:** Ziya Gökalp Özel Sayısı /Special Issue of Ziya Gökalp

**Pages/Sayfa:** 230-240

**Plagiarism/İntihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

**Published by/Yayıncı:** Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

**Ethical Statement/Etik Beyan:** It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Zeynep DİLEKLİ KARATAY).

**Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License:** Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

## Öz

Ziya Gökalp, Türk sosyolojisinin öncü isimlerinden biri olarak bilinmektedir. Gökalp'in sosyolojik düşüncelerinin şekillenmesinde Durkheim'in ayrı bir yeri bulunmaktadır. Gökalp, Durkheim'in sosyolojik görüşlerini ülkemizin toplumsal yapısına uyarlamaya ve toplumsal sorunları bu perspektifle çözmeye gayretinde olmuştur. Milliyetçilik ve Türkçülük ile yakından ilgilenen Gökalp, hars ve uygarlığın birbirinden ayrılan yönlerini ortaya koyarak aydınların görevinin millettten harsı almak ve millete uygarlığı (Batı uygarlığı) götürmek olduğunu da altını çizmiştir. Gökalp, ülkemizin gelişebilmesi için Batı'dan bilim ve teknolojinin alınması gerektiğini, fakat bunu yaparken de harsın korunması gerektiğini vurgulamıştır. Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak adlı eserinde Gökalp, bu üç unsurun birbirini dışlamadığını ifade ederek muasır bir İslam Türklüğü yaratmaya çalışmıştır. Bu çalışmada Gökalp'in Türk sosyolojisi açısından öneminin tartışılması, Gökalp üzerine yazılmış olan doktora tezlerinin betimsel bir yaklaşım çerçevesinde doküman analizi kullanılarak incelenmesi ve içerik analizine tabi tutulması amaçlanmıştır. Konuyla ilgili Yüksek Öğretim Kurumları Tez Veritabanı'ndan ulaşılan toplam on tezin içeriğine ilişkin en önemli bulgular şunlardır: Tezlerin çoğunluğu 2021 yılında, devlet üniversitesi ve sosyal bilimler enstitüsü bünyesinde, Türkçe dilinde ve ortalama 305,1 sayfa aralığında yazılmıştır. Tezlerin ikisi Gökalp'in eğitime yönelik düşüncelerine, geriye kalan sekiz tez ise Gökalp'in farklı görüşlerine odaklanmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Türk sosyolojisi, Ziya Gökalp, doktora tezi, içerik analizi.

## Abstract

Ziya Gökalp is known as one of the leading names of Turkish sociology. Durkheim has a special place in shaping Gökalp's sociological thoughts. Gökalp attempted to adapt Durkheim's sociological views to the social structure of our country and solve social problems with this perspective. Gökalp, who is closely interested in nationalism and Turkism, revealed the different aspects of culture and civilization and underlined that the duty of intellectuals is to take culture from the nation and bring civilization (western civilization) to the nation. Gökalp emphasized that in order for our country to develop, science and technology should be taken from the West, but while doing this, the culture should be protected. In his work titled Turkification, Islamization and Contemporaryization, Gökalp tried to create a contemporary Islamic Turkishness by expressing that these three elements are not mutually exclusive. In this study, it is aimed to discuss the importance of Gökalp in terms of Turkish sociology, to examine the doctoral dissertations on Gökalp using document analysis within the framework of a descriptive approach and to subject them to content analysis. The most important findings about the content of ten theses reached from the Higher Education Institutions Thesis Database are as follows: The majority of the theses were written in 2021, within the body of a state university and social sciences institute, in Turkish language and with an average of 305.1 pages. Two of the theses focused on Gökalp's thoughts on education, while the remaining eight theses focused on Gökalp's different views.

**Keywords:** Turkish sociology, Ziya Gökalp, doctoral theses, content analysis.

## Giriş

Ziya Gökalp, Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşanan sancılı süreçlere şahitlik etmiş önemli bir toplum bilimcidir. Dahası, Batı'nın toplumsal sorunlarına çözümler üretebilmek amacıyla ortaya atılan sosyoloji bilimini yakından takip ederek ülkemize tanıtmış ve bu nedenle de Türk sosyolojisinin kurucu ismi olarak kabul edilmektedir. Osmanlı'nın içinde bulunduğu buhranlı dönemleri atlatabilmek ve modern bir Türkiye kurmak amacıyla Batılı bir sosyolog olan Durkheim düşüncesinden ilham

almıştır. Gökalp, Durkheim'in yaklaşımlarını benimseyerek Türk toplum yapısına uyarlamaya ve toplumsal sorunları da bu vesileyle çözmeye çalışmıştır. Gökalp, Durkheim'in toplum ile ilgili görüşlerini millet kavramında bütünleştirmiş ve toplum karşısında bireyi arka plana itmiştir. Gökalp, Osmanlı'nın bir millet olduğunu ve onun çatısı altında bulunan çeşitli etnik unsurların ise birer kavim olduklarını belirtmiştir. Ona göre Osmanlı diye bir millet vardır ve bu millet, siyasi, ideolojik, ırksal faktörlerle oluşan bir yapı değildir. Millet, aynı kültürün terbiyesini almış olan insanların bir birlikteliğidir, kültür zümresidir. Bundan hareketle milli bir sosyoloji anlayışı da geliştirmeye çalışan Gökalp, aynı zamanda Türkçülük akımının da öncülüğünü yapmıştır. Gökalp, kültür (hars) ve uygarlık kavramlarının farklılıklarını ortaya koyarak harsın halkta bulunduğunu ve ulusal bir nitelikte, biricik olduğunu; uygarlığın ise farklı yerden alınabileceğini ve uluslararası olduğunu belirtmiştir. Ona göre aydınlar halktan harsı almalı ve Batı uygarlığını da halka götürmelidir. Gökalp, Batı'nın bilim ve teknolojisini almasıyla ülkenin gelişebileceğini, fakat bunu yaparken de harsımızdan (kültürümüzden) ödün vermememiz gerektiğinin altını çizmiştir. Milliyetçilik ve Türkçülük akımlarını sıkı sıkıya takip eden Gökalp, ırkçı tutumlara karşı bir yaklaşım sergilemiştir. Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak adlı eserinde de bu üç düşünce sisteminin birbirini dışlayıcı olmadığını aktarmaya çalışmış ve uygar bir İslam Türklüğü yaratma çabasında olmuştur. Dolayısıyla Türkçülük idealinden yola çıkan Gökalp için İslamlaşmak ve muasırlaşmak, Türkçülük düşüncesinin zenginleşmesi noktasında oldukça önemlidir.

Gökalp ile ilgili yapılmak istenen ve üç bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde Türk sosyolojisi açısından Ziya Gökalp'e, ikinci bölümünde araştırma metodolojisine, üçüncü ve son bölümünde ise araştırma bulgularına yer verilmiştir. Türk sosyolojisi açısından önemli bir düşünce adamı olan Gökalp ile ilgili yapılan ve özgün olan bu çalışmanın, konuyla ilgili daha spesifik noktalara odaklanmak isteyen araştırmacılar için yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

### 1. Türk Sosyolojisinde Ziya Gökalp

Türk düşüncesinin önemli isimlerinden biri olarak bilinen Gökalp, 23 Mart 1876 yılında Diyarbakır'da doğmuştur. Gökalp, modern Batı dünyasında ortaya çıkan çeşitli fikirsel ve somut gelişmelerin toplumdaki izdüşümlerini inceleyen bir bilim olan sosyolojiyi ülkemizde sistematik olarak ele alan ilk düşünürdür (Yenen, 2017, s. 74). Bu nedenle Gökalp, Türkiye'de felsefi düşüncenin gelişmesine katkıda bulunan (Hüseyinova, 2020, s. 86) ve aynı zamanda sosyolojik düşünceleriyle de Türk sosyolojisine damga vuran bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Batı'da toplumsal sorunlara çözüm üretebilmek amacıyla ortaya çıkan sosyoloji bilimi, Gökalp sayesinde ülkemize girmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra Gökalp, Türkçülük akımının doğuşunda da büyük bir rol oynamıştır (Karakaş, 2008, s. 435). Gökalp, Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak adlı eserinde bu üç unsuru sentezlemeye çalıştığı için sentezci, öne sürdüğü çeşitli düşünceleriyle de Batıcı olarak nitelendirilmektedir (Özmen, 2017, s. 55). Osmanlı'nın son dönemlerine denk gelen Gökalp, imparatorluğun devamı noktasında çeşitli arayışlara girmiştir ve bu sırada kendisiyle özel olarak ilgilenen ve Fransızca öğrenmesini teşvik eden İsmail Hakkı Bey, düşünceleriyle kendisini etkileyen hocası Mehmet Ali Ayni, kendisine Batı dünyasını farklı yönleriyle tanıtan ve Fransızca'yı öğrenmesinde etkili olan Dr. Yorgi Bey ve Abdullah Cevdet ile de ilişkiler geliştirmeye başlamıştır (Karakaş, 2008, s. 437-439). Fransızca'yı öğrenmesi, Gökalp'in Batı dünyasına açılan penceresinin de kaynağı olmuştur. Bu sayede Gökalp, Batılı kaynakları yakından takip etmeye başlamış ve Gustave Le Bon, Alfred Fouillée, Gabriel Tarde gibi önemli isimlerin düşünsel dünyasını da tanıma fırsatı bulmuştur (İnalcık, 2013, s. 237). Fakat özellikle 1910'lu yıllarda Gökalp'in sosyolojik düşüncelerini belirleyen ve şekillendiren isim Émile Durkheim olmuştur. O dönemlerde Batı'da sosyolojiye dair birçok farklı görüş olmasına rağmen en yaygın iki görüş Karl Marx ve Émile Durkheim'in sosyolojik görüşleridir. Batı'daki gibi burjuvazi ve proletarya sınıfının Türkiye'de olmadığını belirten Gökalp, Durkheim sosyolojisini referans alarak ülkemizin toplumsal yapısını çözümlenmeye ve bu sayede toplumsal sorunları da çözmeye çalışmıştır. Başka bir ifadeyle, Gökalp, Durkheim tarafından geliştirilen sosyoloji anlayışını benimsemeye ve bunu toplumumuza uyarlamaya çalışmıştır (Yenen, 2017, s. 74).

19. yüzyılda sosyoloji biliminin Batı'da ortaya çıkmasının en temel nedeni, Batı'daki toplumsal sorunlara ve çalkantılara bir çözüm bulabilmektir. Batı'daki toplumsal sorunların sosyoloji bilimi referans alınarak düzen içerisinde ilerleme anlayışıyla çözülebileceği öngörülmekteydi. Batı'da bu amaçla başvurulmuş sosyoloji bilimi, Osmanlı'nın da sorunlarının bir reçetesi olarak ve devletin tasvip etmiş olduğu Batılılaşma hareketini savunmak amacıyla ülkemize girmeye başlamıştır. Gökalp, bu nedenle düzen içerisinde ilerleme anlayışını benimseyerek Durkheim sosyolojisine başvurmuştur. Sosyolojizm ekolü olarak ülkemizde başlayan bu yaklaşımın temel amacı, Durkheim'in görüşlerini hem bir bilim olarak sosyolojide hem de çeşitli bilim dallarında ve devlet kurumlarında yaygınlaştırmaktır (Kaçmazoğlu, 2020, s. 4). Sosyolojizm ekolünün temelinde pozitivist ve determinist bir yaklaşım bulunmaktadır. Bu anlayışa göre toplum, bireylerin üzerindedir ve toplumun bireyler üzerinde koşulsuz bir egemenlik hakkı bulunmaktadır. Bu anlayışta birey, arka plandadır ve toplumun boyunduruğu altında olmalıdır. Sosyolojizm ekolü, toplumsal dayanışma, kolektif bilinç, iş bölümü gibi Durkheim sosyolojisinde önemli olan ve toplumu bireye önceleyen bu kavramları ele alarak bireyin etkinliğini kırmaya çalışmaktadır (Kaçmazoğlu, 2020, s. 4). Çünkü Durkheim'e göre toplum işlevsel bir bütündür ve bu bütünlük, bireylerin kişisel bilinç ve arzularına indirgenemez. Organik bir sistem olan toplumun her bir parçası, farklı bir işlevselliğe sahip olduğu gibi farklı bir amaca da hizmet etmektedir. Bu sistemlerin her birinin

yüklendiği işlevsellik, toplumsal dayanışmayı da sağlayarak toplumun sürekliliğini yaratmaktadır. Dolayısıyla toplum, bu nedenlerle bireylerin üstünde ve kutsallığı olan bir sistemdir. Gökalp de Durkheim'in bu yaklaşımını Türk toplumuna uyarlamaya çalışmıştır. Gökalp üzerine yazdığı eserinde Heyd (2002, s. 80); Comte'un üç hal yarasını tekrar çözümlemeye çalışan Gökalp'in düşüncesinin ilk evresinde dinin egemen olduğunu, ikinci evresinde hukuk doktorlarının egemen olduğunu ve din ile aklıyatın (felsefe) bir çatışmada olduğunu, üçüncü ve son evresinde ise din ile aklıyat arasındaki boşluğu dolduran pozitif bilimin ön planda olduğunu vurgulamaktadır.

Gökalp, toplumların sırasıyla aşiret, kavim ve ümmet aşamalarından geçerek millet aşamasına geldiklerini belirtmektedir. Toplumlar, bir sonraki aşamaya geçmek için çeşitli ara aşamaları da geçmektedir (Kaçmazoğlu, 2020, s. 4-5). Gökalp, millet kavramını tanımlarken Türkiye'nin dinamiklerinden hareket etmektedir ve ona göre millet; herhangi bir ırkı, politik, coğrafi veya iradi bir birliktelik ve kavim değildir. Millet kavramı; ortak bir dil birliğine dayanan ve ortak bir terbiyeyi almış bireylerden oluşan kültürel bir zümredir (Gökalp, 1992, s. 225-227; Gökalp, 1976, s. 17-18). Başka bir ifadeyle, millet olabilmek için ortak bir soy birliğinin aksine ortak bir tarihsel geçmiş ve ortak bir dil bilincinin oluşması gerekmektedir (Özalp ve Şahin, 2021, s. 93). Millet kavramının kavim olarak ele alınıp değerlendirilmesini eleştiren Gökalp, Osmanlı'nın bir millet olduğunu vurgulamış ve Türk, Kürt, Bulgar gibi çeşitli unsurların Osmanlı şemsiyesi altında olan birer kavim olarak değerlendirmiştir. Gökalp, Durkheim'in toplum tanımlamasını ve topluma dair çıkarımlarını millet kavramına uyarlamaya çalışmıştır (Karakaş, 2008, s. 454). Gökalp, Osmanlı milleti bünyesinde bulunan her kesimin ortak dil, kültür ve din birliğine sahip olduklarını ve bu şekilde dil, kültür ve din birliğinden hareketle milletin oluştuğunu ifade etmektedir. Yine Gökalp, Durkheim'in analizlerinde de olduğu gibi toplumların mekanik dayanışma biçiminden organik dayanışma biçimine geçtiğini belirtmiştir (Karakaş, 2017, s. 174). Fakat Gökalp, organik toplumlarda mekanik dayanışmaya rastlamanın mümkün olduğunu vurgulaması noktasında Durkheim'den ayrılmaktadır (Türkdoğan, 1978, s. 18).

Durkheim'den etkilenen Gökalp, sosyolojiyi evrensel ve milli sosyoloji olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Ona göre evrensel sosyoloji, pozitivist bir yaklaşımla hareket ederek ve genel geçer yasaları dikkate alarak toplumlar hakkında gerekli bilgilerin toplanmasını ve analizini sağlayarak ilerlemelerine katkı sağlamaktadır. Milli sosyoloji ise evrensel sosyolojinin ilkeleri ve yasalarını dikkate alarak ulusların ortak özelliklerini ve toplumsal işleyişlerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu nedenle Gökalp, Türk toplumunun özellikleri üzerinde durmaya çalışarak milli bir sosyoloji anlayışı geliştirmeye çalışmıştır (Kaçmazoğlu, 2020, s. 5). Gökalp hem Batıcı hem de milliyetçi değerleri harmanlayarak yeni bir toplum oluşturma çabasında olmuştur (Kaçmazoğlu, 2020, s. 6). Gökalp için "Türk milliyetçiliği, kültürel bir ideali ve toplumsal dayanışma ve birliğin temelini oluşturacak bir yaşam felsefesini temsil ediyordu. Aslında Gökalp, bunun her türlü milliyetçilik için de geçerli olduğuna inanmıştı. Onun milliyetçiliği, ırkçı ve yayılcı olmayan, eşitlikçi bir milliyetçiliktir" (Parla, 2001, s.56). Bu nedenle detaylı bir şekilde açıklamış olduğu millet kavramından hareketle milli bir sosyoloji anlayışını geliştirmeye çalışmıştır. Milliyetçi değerlerle hareket eden ve ırkçılık karşıtı bir anlayış geliştirmeye çalışan Gökalp, Türkçülük ülküsünün büyüklüğünü üç dereceye ayırarak göstermek istemiştir. Bunlar sırasıyla Türkiyecilik, Oğuzculuk (Türkmencilik) ve Turancılık'tır (Gökalp, 1992, s. 23).

Millet kavramına yüklediği anlamdan hareketle Gökalp, kültür ve uygarlık (hars ve medeniyet) kavramları noktasında da önemli görüşler ortaya atmıştır. Gökalp, Batılı düşünürlerin çeşitli toplumları tanımlamak için ortaya attıkları gelişmiş, az gelişmiş, gelişmemiş üçlüsüne karşı kültür ve uygarlık ikilisini önermektedir (Kaçmazoğlu, 2020, s. 7). Ona göre kültür Doğu'da, uygarlık ise Batı'da bulunmaktadır ve kültür ulusal iken uygarlık uluslararasıdır (Gökalp, 1992, s. 25-26).

Hars ile medeniyet arasında hem iştirak noktası hem de ayrılık noktaları vardır. Hars ile medeniyet arasındaki iştirak noktası, ikisinin de bütün içtimaî hayatları câmi olmasıdır. İçtimaî hayatlar şunlardır: Dinî hayat, ahlâkî hayat, hukukî hayat, muakalevî hayat, bedîî hayat, iktisadî hayat, lisanî hayat, fennî hayat. Bu sekiz türlü içtimaî hayatların mecmuuna (hars) adı verildiği gibi (medeniyet) de denilir, işte, hars ile medeniyet arasında iştirak ve müşabehet noktası budur (Gökalp, 1992, s. 25). Sâniyen, medeniyet usul vasıtasıyla ve ferdî iradelerle vücuda gelen içtimaî hâdiselerin mecmuudur. Meselâ dine dair bilgiler ve ilimler, usul ve irade ile vücuda geldiği gibi, ahlâka, hukuka, güzel sanatlara, iktisada, muakaleye, lisana ve fenlere dair bilgiler ve nazariyeler de hep fertler tarafından usul ve irade ile vücuda getirilmişlerdir. Binaenaleyh, aynı mamure dahilinde bulunan bütün bu mefhumların, bilgilerin ve ilimlerin mecmuu (medeniyet) dediğimiz şeyi vücuda getirir. Harsa dahil olan şeylerse, usul ile, fertlerin iradesiyle vücuda gelmemişlerdir, sun'î değıllerdir. Nebatların, hayvanların uzvî hayatı nasıl kendiliğinden ve tabîî bir surette inkişaf ediyorsa, harsa dahil olan şeylerin teşekkül ve tekâmülü de tıpkı öyledir. Meselâ, lisan fertler tarafından usulle yapılmış bir şey değildir (s. 26). Hars ile medeniyet arasındaki bir münasebet de şudur: Her kavmin ibtida yalnız harsı vardır. Bir kavim, harsen yükseldikçe siyasetçe de yükselerek kuvvetli bir devlet vücuda getirir. Diğer taraftan da harsın yükselmesinden medeniyet de doğmaya başlar. Medeniyet, ibtida millî harstan doğduğu halde, bilâhare komşu milletlerin medeniyetinden de birçok müesseseler alır. Fakat, bir cemiyetin medeniyetinde fazla bir inkişafın süratle husulü muzırdır. (Ribot) diyor ki: "Zihin fazla bir inkişafa mazhar olunca seciyeyi bozar". Fertte zihin ne ise, cemiyette de

medeniyet odur. Fertte seciye ne ise cemiyette de hars odur. Binaenaleyh, zihnin fazla inkişafı ferdi seciyeyi bozduğu gibi, medeniyetin fazla bir inkişafı da millî harsı bozar. Millî harsı bozulmuş olan milletlere (dejenere milletler) namı verilir. Hars ile medeniyetin sonucu bir münasebeti de şudur: Harsı kuvvetli, fakat medeniyeti zayıf bir milletle, harsı bozulmuş, fakat, medeniyeti yüksek olan diğer bir millet, siyasî mücadeleye girince, harsı kuvvetli olan millet daima galip gelmiştir (s. 37).

Gökalp'e göre, bütün milletlerin ortak bir malı olduğu için uygarlığın başka yerden alınması mümkün iken kültür dışarıdan alınmaz (Kaçmazoğlu, 2003, s. 158-166). Kültür, orijinalliğin bir simgesidir ve sadece bulunduğu topluma özgüdür. Gökalp'e göre Batı'nın uygarlık düzeyine ulaşılması için Batı'dan sadece teknolojik yenilikler ve teknik gelişmeler alınarak bunlar Türk kültürü ile tekrar şekillendirilmelidir (Kaçmazoğlu, 2020, s. 7). Çünkü ona göre Türkiye'nin gelişmesi için Batı'nın bilim ve teknolojisini almak gerekmektedir. Ülkemizin gelişebilmesi için toplumlara özgü olan kültürün korunması, bilim ve teknolojinin ise dışarıdan alınması gerekmektedir.

Gökalp, milliyetçilik gibi halkçılık kavramına da önem vermiştir. Halkçılık; temelde halka dayanmaktadır ve saflığını koruyan kesime karşılık gelmektedir. Halkçılık, insanlar arasında çeşitli açılardan bir eşitlik sağlamayı amaç edinmektedir (Kaçmazoğlu, 2020, s. 7). Gökalp, bir milleti oluşturan kültürün (harsın) halkta olduğunu ve aydınların temel görevinin de halktan kültürü almak ve uygarlığı (medeniyeti) halka götürmek olduğunu vurgulamaktadır. Fakat aydınların, Doğu'nun veya Osmanlı'nın değil, Batı'nın uygarlığını halka ulaştırmaları gerektiğinin de altını çizmiştir (Gökalp, 1992).

Filhakika, güzidelerin halka doğru gitmesi bu iki maksat içindir. Güzideler harsı yalnız halkta bulabilirler, başka bir yerde bulamazlar. Demek ki halka doğru gitmek, harsa doğru gitmek mahiyetindedir. Çünkü halk, millî harsın canlı bir müzesidir. Güzidelerin çocukken aldıkları terbiyede millî hars yoktu. Çünkü, içinde okudukları mektepler (halk mektebi) değildi. (Millî mektep) değildi. Bu sebeple memleketimizin güzideleri millî harstan mahrum olarak yetiştiler, gayri millileşerek yetiştiler. Şimdi bu eksikliği tamamlamak istiyorlar? Ne yapmalıydılar? Bir taraftan halkın içine girmek, halkla beraber yaşamak. Halkın kullandığı kelimelere, yaptığı cümlelere dikkat etmek. Söylediği darb-ı meselleri, an'anevî hikmetleri işitmek. Düşünüşündeki tarzı, duyuşundaki üslûbu zaptetmek. Şiirini, musikisini dinleyerek, raksını, oyunlarını seyretmek. Dinî hayatına, ahlâkî duygularına nüfuz etmek. Giyinişinde, evinin mimarîsinde, mobilyalarının sadeliğindeki güzellikleri tadabilmek. Bundan başka halkın masallarını, fıkralarını, menkıbelerini, tandırnâme adı verilen eski töreden kalma akidelerini öğrenmek... (Gökalp, 1992, s. 42).

Milliyetçilik ve Türkçülük ile ilgilenen Gökalp, dini de önemli bir unsur olarak ele almaktadır. Gökalp'in amacı Türk kültürünü (harsını) olduğu gibi korumak ve Batı'nın bilim ve teknolojiyle çağdaş medeniyetlerin seviyesine yükseltebilmektir. Onun düşüncesinde din, kültür ve medeniyet aynı şemsiye altında sentezlenebilmelidir (Keskin, 2003, s. 111). Gökalp'in Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak eseri de bu düşüncesinin temellendirilmesi üzerinedir. Gökalp, Türk düşüncesinden hareketle önerdiği bu yeni sentezle birlikte modern bir Türk toplumunu yaratmayı amaçlamaktadır. Bunun için Gökalp, bu eserinde Türkçülüğün temelde İslam'ın esasları üzerinde gelişmesini ve Batılı gelişmelerle büyümesini analiz etmektedir. Gökalp'e göre bu üç öge birbirine karşıt değildir; aksine, üçü de bir ihtiyaç olarak doğmuştur ve aralarında herhangi bir çekişme bulunmamaktadır. Ona göre bu gerçeklik göz önünde bulundurularak muasır bir İslam Türklüğü oluşturulmalıdır (Gökalp, 2014, s. 21-22). Dolayısıyla Türkçülük idealinden yola çıkan Gökalp için İslamlaşmak ve Muasırlaşmak, Türkçülük düşüncesinin zenginleşmesi noktasında oldukça önemlidir.

## 2. Araştırma Metodolojisi

Bu araştırmanın temel amacı, genel hatlarıyla Ziya Gökalp'in düşüncelerini ele almak ve Ziya Gökalp üzerine yazılmış olan doktora tezlerinin genel bir resmini ortaya çıkarmaktır. Dolayısıyla, betimsel bir yaklaşım çerçevesinde doküman analizi yapılarak konuyla ilgili tezler incelenmiştir. Doküman analizi ile basılı ve elektronik kaynaklar bir bütün olarak incelenebilmekte ve bu şekilde değerlendirilebilmektedir (Kıral, 2020, s. 173). Doküman analizi ile yapılan mevcut çalışma, doktora tez başlığında "Ziya Gökalp" yazan doktora tezleri ile sınırlandırılmıştır. Çalışmadan elde edilen verilerin çözümlenmesinde ise içerik analizi kullanılmıştır. İçerik analizi, özellikle sosyal bilimlerde yazılı ve görsel verilerin içeriğinin analizinde kullanılmaktadır (Silverman, 2001). İçerik analizi, herhangi bir doküman veya metin gibi görsel ve yazılı materyallerin önceden belirlenmiş olan kurallar bağlamında analiz edilmesini sağlayan nitel bir veri analiz yöntemidir. Bu yöntem, ele alınan çalışmanın içeriğiyle ilgili nesnel ve doğrulanabilir açıklamalar yapabilmek için tercih edilmektedir (Fiske, 1996, s. 176). İçerik analizi, belirli kurallar çerçevesinde ele alınmış olan metnin veya materyalin içerisindeki işaretlerin gruplandırılmasını ve bu grupların içerdiği yargıların sunulabilmesini sağlayarak ulaşılan sonuçların bilimsel bir şekilde raporlaştırılıp sunulmasına fırsat tanımaktadır (Koçak ve Arun, 2006, s. 22). İçerik analizi, ele alınan çalışmalarda yer alan nicel verileri nitel veriye dönüştürebilme olanağı sağladığı gibi metinde yazılı olmayan içeriklere de ulaşabilmeyi kolaylaştıran çok yönlü ve giderek yaygın bir şekilde başvurulan bir tekniktir (Tavşancıl ve Aslan, 2001, s. 21-22).

Bilimsel araştırmalarda geçerlilik ve güvenilirlik gibi kavramlar oldukça önemsenmektedir. Nitel araştırma yöntemlerine oranla nicel araştırma yöntemlerinde bu iki kavram daha çok kullanılırken; nitel araştırmalar için ise inandırıcılık, aktarılabilirlik, tutarlılık ve teyit edilebilirlik gibi kavramların kullanılması tercih edilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s. 277). Bu çalışmada geçerlilik (inandırıcılık ve aktarılabilirlik) koşulunun sağlanabilmesi için uzman incelemesine, araştırmanın araştırma konusuna aşinalığına ve dahil etme- hariç tutma ölçütlerine başvurulmuştur. Araştırmanın güvenilirliğinin (doğrulanabilirlik, güven duyabilirlik ve tutarlılık) sağlanması için de araştırmada açıklık ve şeffaflığa, araştırma sonucundan elde edilen verilerin fotoğraflarının sistemli bir şekilde sunulmasına özen gösterilmiştir. Bu noktada araştırmacı, tutarlılığın sağlanması için ayrıca yorum yetkinliğini de kullanmıştır. Yine araştırmanın güvenilirliğini artırmak için elde edilen veriler sayısal olarak ifade edilmiş, tablolaştırılmış ve uzman görüşlerine başvurulmuştur. Çalışma için aşağıdaki adımlar izlenmiştir:

- (1) YÖK tez tarama sitesine girilerek Ulusal Tez Merkezi'ne ulaşılmıştır.
- (2) Sitedeki arama kısmında tarama terimi olarak "Ziya Gökalp" girilmiştir.
- (3) Aranacak alanda "tez adı" seçeneği işaretlenmiştir.
- (4) İzin durumu "tümü" olarak seçilmiştir.
- (5) Tez türü "doktora" olarak girilmiştir.

Sırasıyla takip edilen bu süreçlerden sonra konu ile ilgili toplamda 12 doktora tezinin olduğu tespit edilmesine rağmen bunlardan biri erişime kapalı olduğu diğeri de kütüphane ismi olarak geçtiği için geriye kalan 10 çalışma incelenmiştir. Çalışmanın veri tabanı 10-15 Ocak 2024 tarihlerinde oluşturulmuştur (n=10). Araştırma dahilinde ele alınan bu tezler adlarına, yayımlanma yıllarına, yayın dillerine, enstitü adlarına, danışman unvanlarına, sayfa sayılarına, kaynak sayılarına, üniversite isimlerine, üniversite ve konu türlerine göre sınıflandırılarak ele alınmış ve ulaşılan sonuçlar tablolaştırılarak sunulmuştur.

### 3. Bulgular

Gökalp'in düşüncelerini ele almak ve Gökalp üzerine yazılmış olan doktora tezlerinin genel bir resmini ortaya koymak amacıyla yapılan çalışmada elde edilen bulgular sırasıyla tablolaştırılarak aşağıda verilmiştir. Tablo 1'de tezlerin adlarına göre elde edilen bulgular yer almaktadır. Başlıklar incelendiğinde iki tezin Gökalp'in eğitime dair görüşleri üzerine olduğu diğeri tezlerin ise çeşitli konulara ilişkin görüşlerini ele aldıkları görülmektedir.

**Tablo 1.** Yazılan Tezlerin Adları

1.	Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi
2.	Ziya Gökalp ve Batılılaşma
3.	Türkiye'de Ulus-Devlet ve Ziya Gökalp- Mümtaz Turhan- Erol Güngör
4.	Sosyolojik Yaklaşımlı Türk Milliyetçiliğinde Türk Modernleşmesi: Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan, Erol Güngör, Yılmaz Özakpınar
5.	Düzyazılarından Hareketle Ziya Gökalp'in Manzumelerinin Tematik Tahlili
6.	Türkiye'de Siyaset ve Düşünce Çevreleri İlişkisi Bağlamında Sosyolojik Düşüncenin Oluşumu ve Ziya Gökalp
7.	Influence of Ziya Gökalp's Nationalism Perspective on Turkish Foreign Policy (1923-1938)
8.	Türk Sosyologlarının Tasavvuf Çalışmalarında Problematik Alanlar Ziya Gökalp, Erol Güngör, Fehmi Sabri Ülgener ve Amiran Kurtkan Bilgiseven Örneğinde
9.	Yeni Türk Edebiyatında Toplumsal Kaygı Abdullah Cevdet, Mehmet Akif Ersoy ve Ziya Gökalp'in Edebi Eserleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma
10.	Ziya Gökalp'in Eğitim Kuramı

Doktora tezlerinin yayımlanma yıllarının yer aldığı Tablo 2'de ilk çalışmanın 1977 yılında yapıldığı ve en çok çalışmanın ise 2021 yılında yapıldığı görülmektedir.



**Tablo 2.** Tezlerin Yayınlanma Yıllarına Göre Dağılımı

Tezlerin Yazıldığı Yılla	1977	1998	2011	2012	2015	2016	2020	2021	2022	Toplam
Frekans (Sayısı)	1	1	1	1	1	1	1	2	1	10

Gökalp ile ilgili yazılan tezlerin yazıldığı dile ilişkin verilerin yer aldığı Tablo 3 incelendiğinde tezlerin dokuzunun Türkçe birinin ise İngilizce olduğu tespit edilmiştir.

**Tablo 3.** Tezlerin Yazıldığı Dil

Kullanılan Dil	Türkçe	İngilizce	Toplam
Frekans	9	1	10

Konuyla ilgili yazılan doktora tezlerinin yazıldığı üniversitelerin türleri tablo 4'te yer almaktadır. Tablo 4 incelendiğinde tezlerin sekizinin devlet, ikisinin ise vakıf üniversiteleri bünyesinde yazıldığı görülmektedir.

**Tablo 4.** Tezlerin Yazıldığı Üniversite Türü

Üniversite Türü	Devlet	Vakıf	Toplam
Frekans	8	2	10

Tezlerin üniversitelere göre dağılımı Tablo 5'te verilmiştir. Tablo 5 incelendiğinde Hacettepe ve Ankara Üniversitelerinin ikisinde de konuyla ilgili iki tezin yazıldığı ve en çok tezin bu iki üniversiteye ait olduğu belirlenmiştir. Geriye kalan altı tez ise farklı üniversitelerde yazılmıştır.

**Tablo 5.** Tezlerin Üniversitelere Göre Dağılımı

Üniversite Adı	Hacettepe	Ankara	Atatürk	Erciyes	Marmara	Yeditepe	İnönü	Fatih Sultan Mehmet	Toplam
Frekans	2	2	1	1	1	1	1	1	10

Gökalp üzerine yazılan doktora tezlerinin enstitülere göre dağılımları Tablo 6'da yer almaktadır. Tablo 6 incelendiğinde tezlerin en çok sosyal bilimler enstitüsü bünyesinde yazıldığı tespit edilmiştir.

**Tablo 6.** Enstitü Adlarına Göre Tezlerin Dağılımı

Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü	Lisansüstü Eğitim Enstitüsü	Eğitim Bilimleri Enstitüsü	Toplam
Frekans	7	1	1	1	10

Tezlerin konu türlerine veya ele alınan konu türlerine ait sonuçlar Tablo 7'de verilmiştir. Tezlerin ikisi Gökalp'in eğitime yönelik görüşlerini ele alırken geriye kalan sekizi ise Gökalp'i çeşitli konu bağlamlarında ele almıştır.

**Tablo 7.** Tezlerin Ele Aldığı Konulara Göre Dağılımı

Tezlerde Ele Alınan Konu	Eğitim	Tasavvuf Çalışmaları	Toplumsal Kaygı	Milliyetçilik	Sosyolojik Düşünce	Manzumelerin Tematik Tahlili	Türk Modernleşmesi	Türkiye'de Ulus Devlet	Batılılaşma	Toplam
Frekans	2	1	1	1	1	1	1	1	1	10

Gökalp üzerine yazılmış tezlerin danışmanlarının unvanlarına yönelik dağılımların yer aldığı Tablo 8'de tezleri yönetenlerin yedisinin profesör, ikisinin doçent ve bir tanesinin ise yardımcı doçent (doktor öğretim üyesi) olduğu görülmektedir.

**Tablo 8.** Danışman Unvanına Göre Tezlerin Dağılımı

Tez Danışmanının Unvanı	Profesör	Doçent	Yardımcı Doçent (Dr. Öğr. Üyesi)	Toplam

Frekans	7	2	1	10
---------	---	---	---	----

Tablo 9'da tezlerin sayfa sayılarına yer verilmiştir. Tablo 9'a göre tezlerin yedi tanesi 200-399; iki tanesi 0-199; bir tanesi ise 400 üzerinde sayfa sayısına sahiptir. Tezlerin sayfa sayısı ortalamaları 305,1 olarak hesaplanmıştır.

**Tablo 9. Tezlerin Sayfa Sayılarına Göre Dağılımı**

Tezlerin Sayfa Sayısı	0-199	200-399	400 üzeri	Toplam
Frekans	2	7	1	10

Son olarak kaynak sayılarının yer verildiği Tablo 10 incelendiğinde tezlerin dört tanesinin 0-200; dört tanesinin 201-400; iki tanesinin ise 400 üstü kaynakçaya sahip olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

**Tablo 10. Tezlerin Kaynak Sayılarına Göre Dağılımı**

Kaynak Sayıları	0-200	201-400	401 üzeri	Toplam
Frekans	4	4	2	10

## Sonuç

Türk sosyolojisi açısından kilit bir isim olan Gökalp'in hayatı veya çeşitli konulardaki düşünceleriyle ilgili doktora tezleri dışında yazılmış birçok akademik çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar, özellikle mevcut çalışmada da olduğu gibi, Gökalp'i Türk sosyolojisi açısından önemli bir aktör olarak ele almaktadır. Bunun yanı sıra, çalışmalarda genellikle Gökalp'in kültür/hars-uygarlık/medeniyet gibi kavramlara olan yaklaşımı tartışılmaktadır. Örneğin, Hüseyinova (2020) Gökalp'in kültür ve uygarlık sorununa yaklaşımını; Çelik (2006) kültür-medeniyet teorisini; Bulut (2015) hars-medeniyet kuramını; Temizkan (2022) ise kültürel ulusçuluk yaklaşımını ele alan çalışmalar yapmıştır.

Gökalp ile ilgili bilinmesi gereken en önemli nokta, onun ırkçı bir düşünce yapısına sahip olmadığıdır. Karakaş'ın (2008, s. 471) da ifade ettiği gibi, "kültür milliyetçiliği konusunda yoğunlaşan Gökalp, etnik milliyetçiliğe ve ırkçılığa karşı bir düşünce sistematiği geliştirmeye çalışmıştır." Yine Gökalp, eğitim ve kültürün toplumların gelişimi üzerindeki etkisini vurgulamış ve milli bir sosyoloji anlayışı geliştirme çabasında olmuştur.

Mevcut çalışmada yer alan bilgilerin çoğunluğu mevcut literatür ile örtüşmesine rağmen, çalışmanın literatürdeki çalışmalardan ayrılan özgün yanları bulunmaktadır. Bunlar; mevcut çalışmanın Gökalp'in çeşitli konulardaki düşüncelerini bir bütün halinde sunmaya çalışması, Gökalp üzerine yazılmış olan doktora tezlerini doküman analizi ile incelemesi ve içerik analizine tabi tutmasıdır. Gökalp'in Türk sosyolojisi açısından önemini tartışabilmek ve Gökalp üzerine yazılmış olan doktora tezlerinin (sadece doktora tez başlığında Ziya Gökalp yazılan tezlerin) genel bir profilini ortaya çıkarabilmek amacıyla yürütülen bu çalışmadan elde edilen önemli sonuçlar aşağıdaki gibi özetlenebilir:

- \* Gökalp, Türk sosyolojisinin kurucu ismi olarak kabul edilmektedir.
- \* Gökalp, milli bir sosyoloji anlayışı geliştirmeye çalışmıştır.
- \* Gökalp, toplumların gelişmesinde eğitim ve kültürün önemli bir işleve sahip olduğunu vurgulamıştır.
- \* Gökalp'e göre uygarlık dışarıdan alınabilirken kültür dışarıdan alınmaz çünkü kültür sadece bulunduğu topluma özgüdür.

- \* Gökalp'in milliyetçilik anlayışı ırkçı veya etnik bir temelden oldukça uzaktır.

Tezlerden elde edilen önemli bulgular ise şu şekildedir:

- \* Konuyla ilgili yazılan en eski tez 1977 yılına aittir.
- \* Tezlerin büyük bir çoğunluğu Türkçe dilinde yazılmıştır.
- \* Tezlerin büyük bir çoğunluğu devlet üniversiteleri ve sosyal bilimler enstitüleri bünyesinde.
- \* Tez danışmanları profesör, doçent ve yardımcı doçent (doktor öğretim üyesi) unvanına sahip olmalarına rağmen, büyük bir kısmı profesör unvanına sahip danışmanlardan oluşmuştur.
- \* Tezler genel itibarıyla 20-399 sayfa aralığında yazılmıştır ve tezlerin sayfa ortalaması 305,1 olarak hesaplanmıştır.
- \* Tezlerin kaynak sayıları genellikle 0-200 ve 201-400 aralığında olmuştur.
- \* Konuyla ilgili en fazla tezin yazıldığı üniversiteler Ankara ve Hacettepe olduğu tespit edilmiştir.

Genel olarak değerlendirildiğinde Gökalp üzerine (tez başlığında Ziya Gökalp olan) yazılmış doktora tezlerinin yeterli düzeyde olmadığı söylenebilir. Özellikle Türk sosyolojisi açısından önemli bir yeri olan Gökalp'in sosyolojik kavramlarına ve düşüncelerine ilişkin spesifik ve genel doktora tezlerinin yazılması gerektiği düşünülmektedir. Örneğin Gökalp'in milli sosyoloji anlayışı, kültür-uygarlık ayrımı, din ile ilgili görüşleri ile ilgili çeşitli akademik çalışmalar olmasına rağmen tezlerin yeterli düzeyde olmadığı görülmektedir. Bu konular farklı şekillerde de ele alınabilir. Günümüz Türk sosyolojisinde Gökalp'in

etkisi yine önemli olmakla birlikte sosyal bilimlerin çeşitli bilim dallarında konuyla ilgili çalışmalara ağırlık verilmesi gerektiği de düşünülmektedir.

## Kaynakça

- Bulut, Y. (2015). Sosyal ve siyasal arasına sıkışmış bir düşünür: Ziya Gökalp ve hars-medeniyet kuramı. *Journal of Economy Culture and Society*, 0 (52), 79-110. <https://doi.org/10.18368/IU/sk.58323>
- Can, Z. (1998). *Ziya Gökalp ve Batılılaşma* (Tez No. 73265) (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Çelik, C. (2006). Gökalp'in bir değişim dinamiği olarak kültür-medeniyet teorisi, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (21), 43-63.
- Celkan, H.Y. (1977). *Ziya Gökalp'in eğitim sosyolojisi* (Tez No. 367270) (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Demircioğlu, Z. (2019). *Türkiye'de siyaset ve düşünce çevreleri ilişkisi bağlamında sosyolojik düşüncenin oluşumu ve Ziya Gökalp* (Tez No. 602238) (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Doğan, N. (2022). *Ziya Gökalp'in eğitim kuramı* (Tez No. 720306) (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Erdil, M. (2021). *Türk sosyologlarının tasavvuf çalışmalarında problematik alanlar Ziya Gökalp, Erol Güngör, Fehmi Sabri Ülgener ve Amiran Kurtkan Bilgiseven örneğinde* (Tez No. 669931) (Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Erkan, H.S. (2020). *Influence of Ziya Gökalp's nationalism perspective on Turkish foreign policy (1923-1938)* (Tez No. 649000) (Doktora Tezi, Yeditepe Üniversitesi) Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Ersal, A. (2011). *Türkiye'de ulus-devlet ve Ziya Gökalp- Mümtaz Turhan- Erol Güngör* (Tez No. 484110) (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Fiske, J. (1996). *İletişim çalışmalarına giriş*. (S. İrvan, Çev.). Bilim ve Sanat Yayınları.
- Gökalp, Z. (1976). *Türkçüğün esasları*. M. Kaplan (Haz.). Milli Eğitim Basımevi.
- Gökalp, Z. (1992). *Terbiyenin sosyal ve kültürel temelleri I*. R. Kardeş (Haz.). Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (2014). *Türkleşmek, İslamlaşmak, muasırlaşmak*. M. Özşarı (Haz.). Ötüken Neşriyat.
- Heyd, U. (1979). *Türk ulusçuluğunun temelleri*, (K. Günay, Çev.). T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hüseyinova, N. (2020). Ziya Gökalp düşüncesinde kültür ve uygarlık sorunu. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (3), 85-96.
- İnalcık, H. (2013). *Osmanlı ve modern Türkiye- araştırmalar*. Timaş Yayınları.
- Kaçmazoğlu, H.B. (2003). *Türk sosyolojisi tarihi II: II. Meşrutiyetten Cumhuriyete*. Anı Yayınları.
- Kaçmazoğlu, H.B. (2020). Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin, M. Ç. Özdemir (Ed.), *Türk Sosyologları* (s. 2-43) içinde. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Karakaş, M. (2008). Ziya Gökalp'e yeniden bakmak: literatür ve yeniden değerlendirme. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6 (11), 435-476.
- Karakaş, M. (2017). Ziya Gökalp düşüncesi ve izdüşümleri. Ö. Buçukçu (Ed.), *Cumhuriyet dönemi Türk düşüncesi: isimler, yönelimler, bakışlar* (s. 143-187) içinde. Bibliyotek Yayınları.
- Kaya, S.Z. (2021). *Yeni Türk edebiyatında toplumsal kaygı Abdullah Cevdet, Mehmet Akif Ersoy ve Ziya Gökalp'in edebi eserleri üzerine karşılaştırmalı bir çalışma* (Tez No. 665457) (Doktora Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Keskin, Y. M (2003). Ziya Gökalp'in din anlayışı. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 101-118.
- Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (15), 170-189.
- Koçak, A. ve Arun, Ö. (2006). İçerik analizi çalışmalarında örneklem sorunu. *Selçuk İletişim Dergisi*, 4 (3), 21-28.
- Oğuz, G. (2012). *Sosyolojik yaklaşımlı Türk milliyetçiliğinde Türk modernleşmesi: Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan, Erol Güngör, Yılmaz Özakpınar* (Tez No. 327811) (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Özalp, A. ve Şahin, A. (2021). Ziya Gökalp'in milliyetçilik ve din anlayışı üzerine sosyolojik bir araştırma. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 30, 86-100. <http://dx.doi.org/10.29238/tbd.2007.51276>
- Özmen, N. (2017). Erol Güngör'ün Ziya Gökalp'e yönelik eleştirel yorumları. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 11 (22), 53-76.
- Parla, T. (2001). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de korporatizm*. İletişim Yayınları.
- Silverman D. (2001). *Interpreting qualitative data: methods for analysing talk, text and interaction*. London: SAGE Publication,
- Şahin, H. (2015). *Düzyazılarından hareketle Ziya Gökalp'in manzumelerinin tematik tahlili* (Tez No. 423586) (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Tavşancıl, E. ve Aslan, E. A. (2001). Sözel, yazılı ve diğer materyaller için içerik analizi ve uygulama örnekleri. Epsilon.

Temizkan, Ö. (2022). Bir toplumsal hafıza inşa unsuru olarak ziya gökalp'in kültürel ulusçuluk yaklaşımı. *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi (TURKSOSBİLDER)*, 7 (1), 103-112.

Türkdoğan, O. (1978). *Ziya Gökalp sosyolojisinde bazı kavramların değerlendirilmesi*. Türk Kültürü Yayını.

Yenen, İ. (2017). Ziya Gökalp'i din sosyolojisi açısından anlamak. *İslami İlimler Dergisi*, 12 (1), 73-87.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Nitel araştırma yöntemleri* (11. Baskı). Seçkin Akademik ve Mesleki Yayınlar.

#### **Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı**

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

#### **Yazarların Makaleye Katkı Oranları**

Makale tek yazarlıdır.

#### **Çıkar Beyanı**

Makalede herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.